

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Արեղիսկողոս Մեսրոպ Աճյան (Նյու Յորկ), որո՞ք. Գ. Բուժաուզեն (Վիեննա), որո՞ք. դր. Ա. Մուքաֆյան (Փարիզ), որո՞ք. դր. Սիրարփի Տեր-Ներսեսյան (Փարիզ) [†], որո՞ք. դր. Դոֆրիխթեր (Քայզերսլաուֆերն), որո՞ք. դր. Ռ. Դովիաննիսյան (Լոս-Անջելես), որո՞ք. դր. Վ. Բարսեղյան (Նյու Յորկ) [†], որո՞ք. դր. Ժ. Փիլիք (Ապխեն), որո՞ք. դր. Ա. Զարյան (Երևան) [†], որո՞ք. դր. Լ. Ջեֆյան (Վենեցիկ)

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒՄ Է ՀՀ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՊԱԴՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ԳԼԽԱՎՈՐ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԱԱ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ԳԻՏԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ԵՐԱՇԽԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ

RAA ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԳԻՐՔ III (I)

Սամվել Կարադեյան

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՁԱՆԻՆ ԲՈՆԱԿՑՎԱԾ
ՇՐՁԱՆՆԵՐՈՒՄ

ԴՏՀ 008
ԳՄԴ 71(2Հ)
Կ-294

ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ս.

Կ-294 Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին
բռնակցված շրջաններում. -Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատ., 1999 - 288 էջ:

ԳՄԴ 71(2Հ)

Գիրքը նվիրված է 1979 թվականից ի վեր, բայց հասկառես 1993-1996 թվականներին RAA կազմակերպության նախաձեռնությամբ Քարվաճառի (Քյալբաջար), Քաւաթաղի (Լաչին), Քաւունիփի (Ղուբաթլի), Չանգելանի, Չաբրայիլի, Ֆիզուլու, Բայլականի, Աղղամի, Աղջաբերդու, Թարթառի եւ Պարսավի (Բարդա) Երջաններում իրականացված որոնողական եւ հետազոտական աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված դասնական հուշարձաններին: Տեսական մի շարք ճամփորդությունների շնորհիվ կուտակված դաւաւային նյութի, ինչդես նաեւ գրավոր աղբյուրների (մատենագրություն, արխիվային վավերագրեր, դարբերական մամուլ, հին ու նոր ֆաւստեզներ) համատեղ ուսումնասիրմամբ ներկայացված են Երջանի բազմաթիվ բնակավայրերն ու հնավայրերը:

Հասցեարգվում է հայ ժողովրդի դասնությամբ ու մշակույթով հեւաւրիւրվողներին:

Կ $\frac{0505000000}{703(02)-99}$

ISBN 5-8080-0144-8

© Սամվել Կարապետյան, 1999

© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող
կազմակերպություն (RAA)

*Նվիրվում է
Մայաստանում Զրիստոնեության
ընդունման 1700-ամյակին*

Հրատարակվում է
հովանավորությամբ
ԲԱՐՁՐԱՇՆՈՐԴ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՇՅԱՆԻ
եւ մեկենասությամբ Բոսոնաքնակ
ՏԵՐ ԵՒ ՏԻԿԻՆ ԺՈՋԵՖ ՄԵԼԻՔՅԱՆՆԵՐԻ

ԽՕՍՔ ՈՂՋՈՅՆԻ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹԵԱՆ

Անհուն ուրախութեամբ է որ կ'ուզեմ իմ գնահատանքս յայտնել սքանչելի հայորդիի մը՝ Սամուէլ Կարապետեանին, որ առաքեալի մը նախանձախնդրութեամբ եւ պատմութեան ոյժին խոր գիտակցութեամբ երագած, այցելած, պտըտած, նօթագրած, չափագրած եւ գրին յանձնած է հազարաւոր հայ վանքերու, եկեղեցիներու, խաչքարերու, բնակարաններու արձանագրութիւնները եւ մամուլի միջոցաւ եւ կամ առանձին հատորներով զանոնք փրկած է մոռացումէ եւ ուրացումէ: Այս արդէն իսկ շնորհակալ ախշատանքէն յետոյ Սամուէլ Կարապետեան մեզի կը ներկայանայ այժմ ուրիշ եւ եզակեան հատորով մը «Հայ Մշակոյթի Յուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին Բռնակցուած Շրջաններում»: Գրքի նախաբանը սոյն հատորին կոչումը, որով աւելի քան 1600 կոթողներ յաւետ փրկուած են մոռացումէ, բնութեան աւերներու ճարակ դառնալէ, կամ ալ դիտաւորեալ կերպով քանդումէ եւ փճացումէ: Ս. Կարապետեանի նկարագրած երկիրը՝ հայոց աշխարհն է, Արցախն է, Ուտիքն է, Փայտակարանն է, Սիւնեաց եւ Վասպուրականի աշխարհներն են, «Հայոց Երկիրն է, հայոց հողն է»: Եւ, եթէ մարդիկ լռեն ու փորձեն այդ սրբազան հողին պատմութիւնը ուրանալ, անոր տիրոջ ձայնը խեղդել այս գրքի մէջէն հարիւրաւոր քարեր պիտի աղաղակեն եւ ըսեն՝ որ այս հողին վրայ հայը ապրած է, հայը ստեղծագործած է, հայը քարին շունչ տուած է, հայը քարին լեզու տուած է:

1997 թ. Յունիսին, շուրջ քսան օր առիք ունեցայ ուխտի երթալու իմ հայրերու երկիրը՝ Արեւմտեան Հայաստան: Եղայ Կիլիկիա, եղայ Սասնայ աշխարհ, եղայ Վասպուրական, եղայ Անի: Շատ պատճառներ ունէի աղոթելու, լալու, ընդվզելու, պոռթկալու, բողոքելու: Բայց՝ այդ բոլորէն վեր՝ մեծ տառապանք մը ունէի - գերեզմաններ չկային: Անապատի Դրուժանը մեր երկիրը գրատող Թուրքիան, ոչ միայն քանդած, աւերած, ջարդած է մեր շէնքերը, մեր գիւղերն ու աւանները, մեր տաճարներն ու լոյսի կեդրոնները, այլ կարծէք դիտաւորեալ, ծրագրեալ կերպով հիմնայատակ կործանած է մեր գերեզմանները: Մեր հայրերը այնտեղ գերեզման չունին, մեր հայրերը այնտեղ յիշատակ չունին: Արձանագրութիւն չկայ, պատմութիւն չկայ:

Ահա թէ ինչն^{ու} ինձի համար հրաշք բան է այս հատորը - թշնամիէն եւ աւերումէն Սամուէլ Կարապետեանը յափշտակած եւ փրկած է մեր պատմութեան ծուկները: Եւ ասոր հետեւանքով՝ այսօր, աշխարհի բոլոր ծագերուն, հայերս կրնանք ճանչնալ մեր պատմութեան «քաջ ու արի պարոններ»ը (Նախիջեանի մէկ արձանագրութիւնը, 1387), Վայկունիքի կամ Ծարայ երկիրը, Վերի Խաչենը, Հանդարերդը, Իգաձորը, Յրագետի անապատը, Աղահեճքը...

Այս հատորը փառքը կը հիստ անոնց՝ որոնք իրենց արեամբ ազատագրեցին: Դատի վանքը՝ 30 Մարտ, 1993 թուին եւ անոնց որոնք 3 Ապրիլ 1993 թ. ազատագրեցին Քելբաջարը եւ Ղարաբաղեան շարժման միւս իրագործումներու եւ յաղթանակներու հետ միասին՝ մեզի, Հայաստանի եւ սփիւռքի հայերուս ետ տուին մեր արձանապատութիւնը, մեր հպարտութիւնը:

Շնորհակալութեան խօսք ունինք Հայկական Ծարտարապետութիւնն Ուսումնասիրող Կազմակերպութեան, անոր անձնուէր նախագահին՝ Տօթթ. Արմեն Հախնազարեանին, այս հատորի հրատարակութեան վաստակաւորներուն՝ Սամուէլ Կարապետեանին, Հայկ եւ Նախա Թորոսեաններուն, Արմեն Մնացականեանին, Ալէք Պօղոսեանին եւ Վահագն Թռչեանին: Անոնց հետ միասին, կը խնդրեմ որ միանանք եւ շնորհակալութիւն յայտնենք Պոսքընէն, Տէր եւ Տիկ Ժոզէֆ Մելիքեաններուն, որոնց նիւթական աջակցութեամբ ալ լոյս կ'ընծայուի այս գեղատիպ հատորը:

Օրինութեամբ եւ Ադրբեյջան

Մեսրոպ Արեւիկալոյցու Աճճեան

1700-ամեակի Տօնակատարութեանց

Վարիչ Զարտուղար

Թորոս Թորամանեանը հայկական դասական ճարտարապետութեան ուսումնասիրութեան հիմքը դրեց որն ընդհատեց առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Մեծ Եղեռնի գոհն է նաեւ դարեր կերտած ճարտարապետութեան մշակույթը, որի ոչնչացումը շարունակվում է մինչ այսօր եւ չի սահմանափակուում միայն Թուրքիայի տարածքում եղածով...

Քարվաճառ անունով ճանաչած երկրամասի եւ հարակից շրջանների ազատագրումը RAA կազմակերպութեան համար եզակի առիթ էր եզակի ուսումնասիրութեան համար, որը կատարեց Սամել Կարապետեանը:

1993-ի գարնան, երբ ընդհարումների դաժանութիւնն էր իշխում եւ հեռուում դեռ կրակ ու ծուխ կար, Սամել Կարապետեանը տեղում էր շտապ նկարելու ու չափագրելու եկեղեցիները, արտագրելու հալածադատ արձանագրութիւնները: Չիւնհալքից յետոյ՝ մինչ ուշ աշնան առաջին ձիւնը, երբեմն գործակիցներով, բայց շատ ատելի մեճակ, դժարին՝ յաճախ վտանգատուր պայմաններում սրբազան արկածախնդրութեան տենդով բռնած, անխորտակելի հետեւողականութեամբ շրջում էր, գտնում իր փնտրածը՝ լինի դա ձորերի ծմակներում քազնած վանքեր, ժայռերի կատարներին քառած միջոցը հսկող բերդեր, անտառների բացատներում մատուռներ, քարակամար կամուրջներ, գիղատեղիներում եկեղեցիներ, աղբիւրներ՝ կենաց ծառը ճակատներին եւ խաչքարեր, խաչքարեր: Այժմ գրքի էջերը իրենք իրենց են թերթում՝ հայացքը գամած պահելով իրենց: Նրանք գրուցում են, բողոքում, լաց լինում, նաեւ խօսող պատկերներով երբեմն ժպտում: Այս գիրքը զբոսանք է հայ ճարտարապետութեան պարտէզի մէջ՝ մեզ ծանօթացնելով մեծ մասով մինչ այս անծանօթ մնացած բազմաթիւ շէնքերի, ծանօթացնելով մեզ նաեւ բարձրաբերձ ջրբաժան լեռների, անթիւ մշտահոս վտակների, սարերին հարող անտառների, քաղիչ մարգագետինների, փափուկ դաշտերի: Եւ այս բոլորի հետ ու միասին խաղաղ վեհութեամբ նստած կոթողներ, բնութեան եւ ճարտարապետութեան դաշն մի համադրութիւն:

ճարտարապետական տեսլների հաւաքին զուգահեռ պատմական դիտարկումով ուսումնասիրել են քրիստոնէութեան վաղ շրջանից մինչ 20-րդ դարին պատկանող կոթողներ: Շէնքեր, որոնք նախ միջոց են, ապա՝ լոյս: Լույսը՝ որպէս բանալին հայ ճարտարապետութեան, ուր տեսնում ես պարզութիւն եւ ներդաշնակութիւն, հայ ժողովրդի՝ գեղեցիկի հասկացողութիւնն արտայայտելու հմտութիւնը: Շէնքերի մէջ կայ կամք ու իմաստութիւն:

Վերջին շրջանում այստեղ ապրող վրանաբնակ ցեղերը, գերծ որեւէ հոգեկան կապից, եկեղեցիներն ու վանքերը օգտագործում էին կամ որպէս պատրաստ շինանիւթ, կամ լաւագոյն պարագային՝ որպէս շտեմարան:

Տարիները գատել են այն բոլոր մարդկանց, որոնց վկայութիւնը այսօր կարող էր ցրել պատմութեան խաւարը, բայց կան այդ մարդկանց ու իրենց պապուպապերի կերտած շուրջ 1700 կառուցածը՝ որպէս կենդանի վկայութիւն:

Սամել Կարապետեանի այս աննախընթաց ուսումնասիրութիւնը տունդարձ է՝ հայկական կոթողների, որոնց շողախի մէջ կայ սերն ու տառապանքը եւ, որ կարեւորագոյնն է՝ հաւատը հանդէպ ճշմարտութեան:

Ազատագրած տարածքներում ճարտարապետութեան ուսումնասիրութիւնը լցնում է գիտական մի մեծ բաց: Նույն ժամանակ նայող, բայց տեսնել չուզողների համար պատմական հարիւրատը շէնքերը հարիւրատը կնիքներն են՝ հայոց անհերքելի պատկանելիութեան:

դոկտ. Արմէն Հախնազարեան

RAA-ի հիմնադիր նախագահ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ	7
ԶԱՐՎԱՃԱՌՈՒ (ՔՅԱԼԲԱԶԱՐ) ՇՐՋԱՆ	8
ԱՇխարհագրական միջավայրը	8
Վարչաֆաղաֆական կազմությունը	10
Պատմական ու նախկին անվանումները, որանց փոփոխություններն ըստ ծամանակագրության	13
Բնակչությունը	14
Բնակավայրերը	18
Պատմական հուշարձանների ուսումնասիրությունը՝ մինչև 1920 թ.	21
Խորհրդային տարիների ուսումնասիրությունները	22
Ուսումնասիրություններ Զարվաճառի երջանում 1979-1987 թթ.	22
Ուսումնասիրություններ մինչև Զարվաճառի ազատագրումը	23
Ուսումնասիրություններ ՐԱԱ կազմակերպության նախաձեռնությանը 1993-1996 թթ.	23
Հանդարտերը եւ մերձակայք	24
Լեւ եւ մերձակայք	39
Յանձաղ եւ մերձակայք	40
Իգաձոր եւ Երիցուձեւ	42
Բարսղիձեւ եւ մերձակայք	44
Ձերմաղբյուր եւ մերձակայք	47
Հաձավ եւ մերձակայք	49
Զարվաճառ եւ մերձակայք	51
Տրսնոս եւ Խոլոզանց	54
Ծար եւ մերձակայք	55
Աղաւիձ (Տղել) եւ Եզնարաձանց	72
Կոսոբ (Կոդոբ) գյուղ եւ քեր	73
Մոս եւ Կարմիրվանք	73
Խնձորեկ եւ մերձակայք	74
Մրջան եւ մերձակայք	74
Ժայռադասկերներ Սեւ եւ Չալիա լճերի երջանում	75
Սք. Ասվաձաձին վանք եւ մերձակայք	76
Աղոբարան	81
Դաղի վանք	81
ԶԱՇԱՄՍԱՐԻ (ԼԱՉԻՆ) ՇՐՋԱՆ	125
Եզնագոձեր (Կարաբեիք, Լեւնիբյանը)	127
Չրաղու (Ճա՞գ)	128
Հակ (Միձբյանը)	128
Հայրի (Հերիկ, Անձաղու)	132
Բուլիջա (Կալաչա)	133
Բոզլու	134
Մերիկ (Միբիկ)	134
Վարազգոմ (Վարազգուն, Վարազդան)	136
Դըլըզլի	138
Դուձի	138
Սքունիս (Մաղիձլար)	139
Հարձլա՞նք (Հաջիլար)	139
Կարաղուլաղ (Կարղուլաղ)	139
Ծիձեռնավանք (Ձեյվա, Գյուսուլու)	141
Զաւաթաղ (Մուլթանբյանը, Մուլթանլար)	151
Մալիքեյի (դասն. Մախո՞ւլն)	153
Յալղուզսան (Ուլոսյուղ)	154
Մարգ (Մարկիգ, Մարգիս)	154
Ճաղաձոր (Ձաղազուր)	154
Չարուխ (դասն. Շարակի՞)	154
Մոլիսակաջուր (Աղոսլաղ)	155
Շեյլանլի	156
Կասոս (դասն. Գեո՞ւլգ)	156
Աղջաբյանը (Զարազլուխ) եւ Դուսասո	159
Շրվական եւ Արվական	159
Մեւնի (Միւնի)	160
Չիասար (Մոնասար)	161
Հունչաք, Հոչանց կամ Հոչես (Հոչազ)	162
Շարվա	164
Չառիս (Հաջի-Մամլու)	166
Աղբի (դասն. Արնուգեւ, Արն)	167
Ալյակչի	171
Բճանց (Բչանիս)	171
Աղոսլիձեւ եւ մերձակայք	173
Բերձոր (Լաչիձ)	176

Մալխալաք	178
Մեղի (Մըղըղարա)	179
Հարար	179
Փարաջան	183
Գիլաքերը (Գյուլեքերը)	184
Վանոցա (Ձիջիձի)	184
Անաղաշիկ	185
ԶԱՇԱՄՍԱՐԻ (ՂՈՒԲԱԹԼԻ) ՇՐՋԱՆ	186
Մազրա	187
Նովլու	189
Սեթանց	189
Տաձկաձոր (Մամեղի)	190
Ճաղկոս (Ձիբիբի)	190
Ակն (Ալիձ)	191
Խալաւ (Խալաջ)	191
Չոր (Չոռ)	192
Երկաթավոր (Դամբիլար)	192
Ազաշի (Ակաշի, Այաղի)	194
Փոռչանց (Փոռչանց)	194
Հարբեք	194
Արիսլաք	195
«Լալազար» կամուրջ	196
Անուսեղ	198
Բաւարաք	200
Հաք	200
Դաւաւաւաւ	200
ԿՈՎՍԱԿԱՆԻ (ՁԱՆԳԵԼԱՆ) ՇՐՋԱՆ	202
Թորոսաձոր	203
Տանձասալի	204
Խաչալի	206
Վթանանց	206
Կըզըբիսանա	206
Բեբեկ (Շասարիս)	208
Զյուլուղուլաղ	208
Թուլի	209
Ծոբի	209
Տարվանոս (Տորվանոս)	209
Մերձարաբյան գյուղեր	209
ԹԱՐԹԱՌՈՒ (ՄԻՐ-ԲԱՇԻՐ) ՇՐՋԱՆ	211
Բեզուն-Մարոլ	213
Մարալան-Մարոլ	215
Խորոզլու կամ Դղաիրիլար	216
Կարամանլու (Բոզլու) եւ Նամարլու	216
Թուր-Մարոլ	216
ՊԱՐՍԱՎԻ (ԲԱՐԴԱ) ՇՐՋԱՆ	217
Պարսալ	217
Հասանղայա (Հասանղր)	221
ԱՂԴԱՄԻ ՇՐՋԱՆ	222
Աղղան	222
Վանքասար	223
Տիգրանակերտ	227
Խաչեւ-Դորթանղլի	227
Գյալուրղալա	227
Փափրավեղ	228
Կարաթափա (Կալաթափա)	228
Գյուլաքլի	228
ԱՂԶԱԲԵԴՈՒ ՇՐՋԱՆ	230
Թազաբյանը	231
Բոյաք (Բայաք)	231
ԲԱՅԼԱԿԱՆԻ ՇՐՋԱՆ	233
Բեղուկան (Բայլական)	234
Թազաբյանը	235
ՖԻՉՈՒԼՈՒ ՇՐՋԱՆ	236
Հողեր (Ողեր)	237
Ակարում (Խալաքեւ)	238
Կարաթազար	238
Ֆիզուլի	238
Կաջար, Դիլազարդա, Վեյսալու	239
ՉԱԲՐԱՅԻԼԻ ՇՐՋԱՆ	240
Չարալի	240
Թումաս	241
Խոլափերիձ	242
ՎԵՐՉԱԲԱՆ	243
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ	244
ԳՈՒՆԱԿՈՐ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ	247

ՆԱԽԱԲԱՆ

Դարեր շարունակ, պատմության անշրջելի իրադարձությունների բերումով, հայի զբաղեցրած տարածքն իր իսկ բնօրրանում շարունակաբար կրճատվել է: Երեւոյթը աննախադեպ չափեր ընդունեց հատկապես Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում եւ դրան հաջորդած մի քանի տարիներին: Արդյունքում՝ Հայաստան աշխարհի մեծագույն մասը հայաթափ եղավ ու բռնակցվեց Թուրքիային (մեծագույն մասով) եւ, վերջինիս ճնշմամբ գոյացված, նորաստեղծ Ադրբեջանի Հանրապետությանը, իսկ Պատմական Հայաստանի միայն 1/10-ը մասի վրա ծնունդ առավ Հայաստանի Հանրապետությունը:

Տարածքային այդ կորուստներով պայմանավորված՝ հայ ժողովուրդը օտարության մեջ թողեց բազում դարերի ընթացքում իր իսկ հայրենիքում արարած մշակույթի մեծարժեք ու անհաշիվ կոթողներ, սուրբ ու նվիրական մատուցներ:

1920 թվականին, միայն՝ Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետությանը բռնակցվեց ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության զբաղեցրած մակերեսի չափ մի տարածք՝ ավելի քան 30.000 քվմ (այդ թվում՝ 1923 թ. կազմավորված Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը եւ 1924 թ. կազմավորված Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետությունը): Փաստորեն, Ադրբեջանի կազմում ամբողջական տեսքով միանգամից հայտնվեցին պատմական Մեծ Հայքի 15 նահանգներից 2-ը՝ Արցախը, Ուտիքը, նաեւ Սյունիք եւ Վասպուրական նահանգներից՝ առանձին կավառներ:

Նշված տարածքների դեռեւս հայաբնակ շրջանների հիմնական մասից նպատակամղված կերպով, ընդամենը մի քանի տասնամյակների ընթացքում հայ բնակչությունը դուրս մղվեց (ինչպես օրինակ՝ Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետությունում), իսկ մնացածներն էլ բռնագաղթի ենթարկվեցին 1988-89 թթ. ընթացքում (ինչպես օրինակ՝ ողջ Հյուսիսային Արցախը՝ շուրջ 50 գյուղերով): Արդյունքում՝ Ադրբեջանին բռնակցված հայկական տարածքներում հայաբնակ շրջանը անընդհատ կրճատվելով մեկուսացավ ու կղզիացավ հիմնականում ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության սահմանների մեջ եւ Գարդմանքում (Հյուսիսային Արցախ):

Հայոց պատմական հողերը յուրացնելու բնագավառում հմտացած Ադրբեջանի անհազ իշխանությունները ձեռք բերածով, սակայն, չբավականացան եւ սկսած 1989-90 թվականներից, նաեւ Լեռնային Ղարաբաղը հայերից պարսպելու նպատակով, հրահրեցին իսկական պատերազմ:

Հանուն իրենց իսկ նախնիներից ժառանգած հողի վրա ապրելու իրավունքի, նաեւ այլեւս նահանջելու տեղ չունենող եւ իրապես օրհասական վիճակում գտնվող հայերը նույնպես գենքի դիմեցին:

Ծնունդ առած ու ծավալված ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում, որը տեւեց շուրջ 6 տարի (1989-1994), հայերը ազատագրեցին եւ կարողացան տեղ մնալ իրենց պատմական հայրենիքին: Ազատագրվեցին ոչ միայն հայաթափ հին գյուղերն ու քաղաքները, այլեւ պատմական հուշարձանները՝ վանքերն ու եկեղեցիները, բերդերն ու կամուրջները, գեղեզմանոցներն ու խաչքարերը:

Նախկին ԼՂԻՄ-ի տարածքի վրա կազմավորված ներկայիս ԼՂՀ-ի սահմաններում գտնվող պատմական հուշարձանները փոքր ի շատե արդեն գիտական շրջանառության մեջ ներկայացված են հրատարակված մի շարք աշխատությունների շնորհիվ (թեկուզ եւ դրանք էլ հեռու են բավարար համարվելուց), բայց ահա նրան հարակից (մեծ մասամբ արդեն ազատագրված) շրջաններում (Գուրաթի, Ջանգելան, Թարթառ, Պարտավ, Քյալբազար, Լաչին, Բայլական, Ֆիզուլի, Աղդամ, Աղջաբեդի եւ Ջաբրայիլ) պահպանված հայ մշակույթի մեծաքանակ կոթողները (մեր հաշվառմամբ՝ շուրջ 1700 միավոր) մինչեւ հիմա մեծամասամբ մնացել էին անհայտության մեջ:

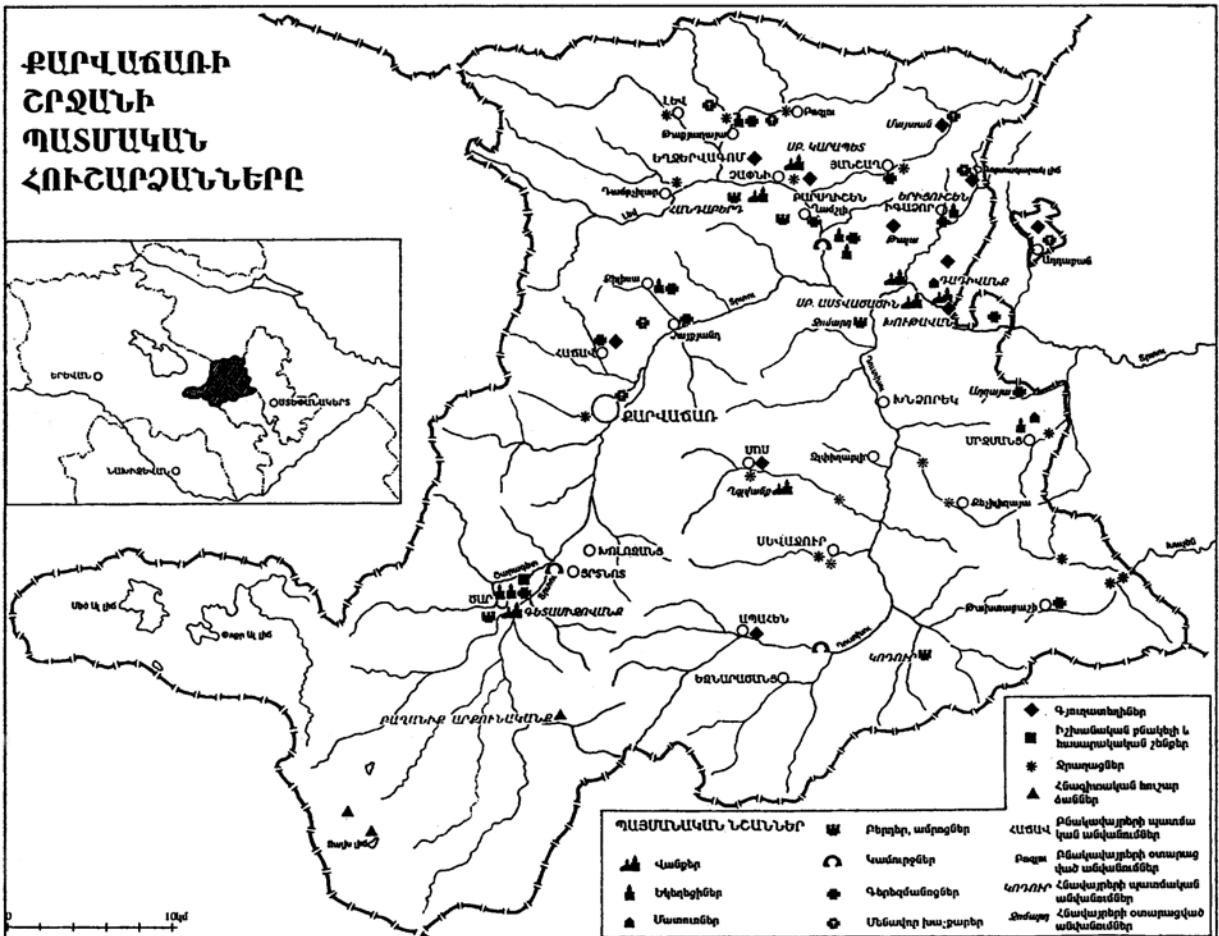
Ներկա աշխատությունը կոչված է լրացնելու այդ ակնհայտ ու կարեւոր բացը:

Նաեւ նշենք, որ 1920 թ. Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված հայկական տարածքների վրա հետագայում կազմավորված վարչական շրջանների իրական թիվը շատ ավելի է, քան սույն աշխատության մեջ ներկայացված 11 շրջաններն են: Մասնավորապես Հյուսիսային Արցախում՝ Ղազախի, Շամխորի, Թուուզի, Գետաբեկի, Գաշքյասանի, Խանլարի, Գյոբանի շրջանները եւ Նախիջեւանում՝ Նորաշենի, Նախիջեւանի, Շահբուզի, Ջուլֆայի եւ Օրդուբադի շրջանները եւս հարուստ են հայ մշակույթի բազմադարյան եւ տարատեսակ հուշարձաններով, որոնց համալիր ուսումնասիրությունները, սակայն, կներկայացվեն RAA գիտական ուսումնասիրությունների առաջիկա հատորներով:

Ներկա աշխատության հիմքն են բազմաթիվ ուսումնասիրական ճամփորդությունների ընթացքում հավաքագրված տվյալները: Այդ աշխատանքներին իրենց մասնակցությամբ աջակից են եղել Հայկ Ասատրյանը (1984-85 թթ.), Վլոդյա Հարությունյանը (1987 թ.), Վահագն Կարապետյանը (1993 թ.), Հայկ եւ Նաիրա Թորոսյանները (1993-94 թթ.), Արմեն Մնացականյանը (1994-95 թթ.), Ալեք Պողոսյանը (1995 թ.) եւ Վահագն Թորոսյանը (1996 թ.), որոնց եւ շնորհակալ ենք: Սույն հատորը լույս ընծայվեց շնորհիվ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աճնյանի եւ բոստոնաբնակ տեղ եւ տիկին ժոզեֆ Մելիքյանների, որոնց երախտապարտ ենք:

Աշխատության որոշ դրվագներ, մամուլի ընձեռած հնարավորությունների սահմաններում, արդեն հրապարակել ենք տարբեր պարբերականներում: Ի դեպ, 1997-98 թթ. ընթացքում «Հայաստանի Հանրապետութուն» օրաթերթում հոդվածաշարով լույս տեսավ նաեւ ներկա աշխատության գիտահանրամատչելի տարբերակը (տես օրաթերթի 1997 թ. NN 183-191, 193-200, 218-227, 242, 244-251, 1998 թ. NN 12-15, 30-34):

ՔԱՐՎԱՃԱՌԻ (ՔՅԱԼԱՋԱՐ) ՇՐՋԱՆ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅԻՐԸ

Տարածքը: Քարվաճառի շրջանը զբաղեցնում է 1936 կմ² մակերես, որից շուրջ 140-ը (Մեծ և Փոքր Ալ լճերի ավազանը), անջատելով Խորհրդային Ղախաստանից շրջանին է կցվել 1923 թ.:¹ Սահմանակից է ԼՂՀ Մարտակերտի (արևելքից) և Քաշաթաղի (հարավից) շրջաններին, ՆՂՎարդենիսի, Վայքի և Սիսիանի (արևմտյան և հարավ-արևմտյան կողմերից) և Ադրբեջանի՝ Դաշքյասանի, Խանլարի

(հյուսիսից) շրջաններին:

Լեռները: Շրջանի ողջ տարածքը խիստ լեռնալիս է ու կտրուրված: Շար են բարձրաբերձ լեռնագագաթները (Գյամիշ 3724.6 մ, Սպիտակքար՝ 3300.4 մ, Քոնգուր՝ 3043.2մ, Իծաքար՝ 3125.8մ, Ցամաքասար (Սուսուզլուղ) 2845 մ, Պահակ՝ 2018.3 մ, Քոչլեռ՝ 2525.0 մ, Լաչին՝ 2261 մ, Քեթի՝ 3399 մ, Երկաթասար՝ 2900.9 մ և այլն): Առավել բարձրադիր՝ հյուսիսում Մռավի, արևմուտքում Ռմբոստյան և հարավում Ծավդեից լեռնաշղթաները ձգվում են շրջանի սահմանների երկայնքով:

Լեռնանցքները: Ինչպես նշվեց, շրջանը երեք կողմերից (բացառությամբ՝ արևելյանի) մեկուսացած է բարձրաբերձ ու ջրբաժան լեռնաշղթաներով: Նադորդակցությունը հարևան շրջանների հետ պահպանվում է լեռնանցքների շնորհիվ: Առավել բարձրադիր Մռավի լեռնաշղթայում են Ջնգրիի (2885 մ), Օմարի (3261 մ) և Գյամիշի (3505 մ) լեռնանցքները: Արևմուտքից շրջանը երիզող Վարդենի

1. Ինչդեռ հայսին է, Մեծ և Փոքր Ալ լճերի շրջանը Հախաստանից խլելն ու Ադրբեջանին կցելու որոշումն իրականացվել է Անդրկենգործկոմի հողային ու անասնալիս վեճեր լուծող հանձնաժողովի՝ փետրվարի 2-ի նիստի, աղա և՛ Անդրկենգործկոմի նախագահության՝ փետրվարի 18-ի նիստի որոշմամբ: Համաձայն դրա՝ «...որովհետ 2.000 դեկտեմբերից զբաղեցնող Ալազուլարը և հարակից արոսավայրերը վերցնել Հախաստանից ու սալ Քուրդիստանի գավառին, այն է՝ Ադրբեջանին» (Ռ. Գրիգորյան, Հախաստանի սահմանամերձ սարածքների գավառումը Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից 1920-30-ական թվականներին, «Արեւստուն», 1996, N16, էջ 6):

կիսի կամ Ռմբոսպյան լեռնաշղթայում են գտնվում Ռմբոսպյան կամ Սողբի (2400 մ), Նորարակի (2600 մ) և Վ. Շորժա-Ջայլիկ (2751 մ) լեռնանցքները: Վերջապես՝ հարավում ձգվող Ծավդեից լեռնաշղթան հարում են Նաղդալի-Թախարաբաշի (2045 մ), Լյալբաղրլի-Ղազիխանի (2215 մ) և մի քանի այլ ավելի դժվարանցանելի լեռնանցքներ: Ի դեպ, բուն Քարվաճառի շրջանի փարածքում էլ կան բազմաթիվ լեռնանցքներ, որոնցից հիշարկելի են դեպի Խաչեն և Արագջուր գետերի հովիտները փանող լեռնանցքները (Քեչիլու-Աղջաքյանդի՝ 2180 մ և Օթախլար-Մրջմանի՝ 1930 մ):

Գետերը: Բարձրլեռնային Քարվաճառի շրջանը բնականաբար հարուստ է բազմաթիվ գետերով ու վտակներով: Լեռնաշխարհի ջրհավաք ավազանով սնուցվում է Նայասարանի խոշոր գետերից մեկը՝ Տրտուն (Թարթառ): Լեռնային աղբյուրներից գոյացած հարյուրավոր վտակները միախառնվելով սնուցում են շրջանի երեք հիմնական՝ Լեռ, Տրտուն և Դուրխու գետերը: Այդ և մյուս ավելի փոքր գետերն

Srsni (Թարթառ) գետի կիրճը վերին հոսանքի օրցանում

ու վտակները մշտապես են, բայց հարկապես ջրառարձ գարնանն ու ամռան սկզբին՝ ձնհալի ժամանակ: Այդ ամիսներին գետերի վարարումները սովորական երեսույթ են: Նաճախ դրանք ողողում են լայնածավալ հովիտներ, քանդում կամուրջներ ու ավերում ճանապարհներ: Այդ է նաև պատճառը, որ շատ գետերի ու վտակների վրա կառուցված բազմաթիվ միջնադարյան կամուրջներ չեն պահպանվել կամ պահպանվել են միայն դրանց խելերը:

Լճերը: Շրջանի փարածքում կան մի քանի փոքրիկ լեռնային լճեր: Դրանցից նշանավոր են Մեժ և Փոքր Ալ (թուրք. Ալագյոլ), Գորրագարակ (թուրք. Ղանլիգյոլ), Սեռ (թուրք. Ղարագյոլ) և Ջալխա լճերը: Բոլորն էլ ու-

նեն հրաբխային ծագում և որպես կանոն գտնվում են ալպիական գոտում, ծովի մակերեսույթից ավելի քան 2000 մ բարձրության վրա (Մեժ Ալ՝ 2729 մ, Փոքր Ալ՝ 2739 մ, Գորրագարակ՝ 2056 մ, Ջալխա՝ 3062 մ): Լճերի մեծ մասը սնուցվում է մտրակա աղբյուրներից և ունի ջրհավաք փակ ավազաններ: Միայն Ջալխա և Գորրագարակ լճակներն են, որ սնուցում են համապատասխանաբար՝ Որտրան և Իրիցաջուր գետերը:

Ջրվեժները: Որպես լեռնային, ջրառար շրջան՝ Քարվաճառը զուրկ չէ նաև ջրվեժներից, բայց դրանք, նախ՝ շատ բարձր չեն և երկրորդ՝ գտնվում են ոչ թե հիմնական գետերի, այլ դրանց մանր վտակների վրա: Նիշարակելի են, օրինակ, Լյակգուգեփի վրա Ղարագյունեյ գյուղի եզրին գտնվող (բարձր. 5 մ) Լեռ գետի ձախ վտակի վրա (8 մ) և աջ վտակին (5 մ, երկուսն էլ Լեռ գյուղից 2-2,5 կմ հյուսիս-արևմուտք), Եղցաջրի վրա (3 մ), Գոյոդարա գյուղից 0,5 կմ ներքև գտնվող և այլ ջրվեժները:

Անպառնները: Չնայած փեղանքի խիստ կարգրվածությանը, այնուամենայնիվ շրջանի փարածքի 28,2 հազ. հա մակերեսը անբառածածկ է: Վերջիններս գլխավորապես փարածված են Տրտուն և Դուրխու գետերի հովիտներում ու դրանց հարող նախալեռներում: Ծառափեսակների մեջ գերակշռում են կաղնին, ավելի սակավ՝ փշափերեռն ծառերը: Անպառններն առար են վայրի մրգաբու ծառափեսակներով:

Արոսավայրերը և դաշտերը: Ջբաղեցնում են շրջանի բարձրլեռնային փարածքների հիմնական հարվածները: Ալպիական գոտիներում դրանք փրշված են ծովի մակերեսույթից 2000-2800 մ բարձրության վրա: Ավելի ցածրադիր մասերում դաշտավայրեր գրեթե չկան: Ի դեպ, այս գոտում բազմաթիվ են փարախներն ու անասնապահական համալիրները:

Վանքային աղբյուրները: Նույն անտի հայրնի են եղել Քարվաճառի բուժիչ հանքային ջրերը: Միջնադարի շատ պարամիչներ զանազան հիշարկություններ են թողել դրանց մասին: Քարվաճառի շրջանի փարածքում բխում են ինչպես սառը, այնպես էլ փաք հանքային աղբյուրներ: Ուշագրքավ օրինաչափությամբ բոլոր աղբյուրները բխում են խոր ձորերի կամ հովիտների մեջ, մեծ գետերի ափերից ոչ հեռու: Դրանցից նշանավորներն են, օրինակ, Խոլոզանց գյուղափեղից 1 կմ հյուսիս-արևմուտք, Տրտունի աջ ափին (սառը) և նույն գյուղափեղից 2 կմ հյուսիս-արևելք, Տրտունի հանդիպակաց երկու ափերին (փաք), Քարվաճառի հյուսիս-արևելյան եզրին, Բոյախի գյուղափեղի մոտ, Տրտունի աջ ափին՝ երկու փեղ (սառը), նույն գյուղափեղից 2,7 կմ հարավ-արևելք, Դուրխու գետի ձախ ափին (սառը), Ջիվդարլի գյուղափեղից 3 կմ հարավ, Դուրխու գետի ձախ ափին (սառը), Ջերմաջուր (թուրք. Իսփիսու) առողջարանային ավանի հարա-

վային ծայրում (փաթե և սառը), Ղալաֆալդ գյուղափրեղիում (սառը), Ապահեն կամ Տպել (թուրք. Բաշլիբել) գյուղափրեղիից 2,5 կմ արեելք (սառը) գրնվող հանքային աղբյուրները:

Ճանապարհները: Քարվաճառի շրջանում գրլխավոր ճանապարհները հիմնականում անցնում են գեփահովիփրներով և առանձին դեպքերում միայն հափում ջրբաժան լեռնաշղթաները: Որպես կանոն, գոյություն ունեցող և համեմափաբար բարվոք վիճակում գրնվող ճանապարհները գործել են առնըվազն միջնադարից, իսկ խորհրդային փարիներին դրանք միայն լայնացվել են կամ պափվել կոշփ

Լեռ գետի կիրճով անցնող Ղվին-Պարսավ սարանցիկ հնագույն ճանադարիը

ծաճկույթով (Ջերմաջուր-Խոյթալան հափվաճը): Ուշագրավ է, որ ընդամենը 1-2 փարի չգործաճվաճ նորակառույց բազմաթիվ գյուղամիջյան ճանապարհներն արդեն հասցրել են իսպառ քայքայվել ու անհեփանալ, իսկ հարյուրավոր փարիներ առաջ, հայերի կողմից պափրասփվաճ ճանապարհները (օր. Ծար-Քարվաճառ կամ Քիլիսալի-Ղուշուվասի) այսօր էլ պիփանի են ու անցանելի:

Ի դեպ, ներկայիս շրջանի փարաճքով էր անցնում միջնադարյան Ղայասփանի հնագույն ճանապարհներից մեկը, որը Սեանի ավազանը միացնում էր Պարփավ քաղաքին:

ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կան աղբյուրագիփական փվյալներ, որոնք առիթ են փալիս կարծելու, որ Քարվաճառի շրջանի փարաճքը միավորվաճ եղել է Վանի թագավորության կազմում: Կարեաուր մի հանգամանք. ողջ Արեւելյան Ղայասփանում շրջանն առաջիններից էր, ուր սկսեցին փարաճվել քրիստոնեական գաղափարները (V դարից սկաաճ եպիսկոպոսանիսփ Դադի վանքն ըսփ ավանդության հիմնադրվել է մ. թ. I դարի 2-րդ կեսին քրիստոնեական քարոզության համար նահափակվաճ Թադեոս Առաքյալի յոթանասուն աշակերփներից մեկի՝ Դադիի գերեզմանի փրեղում):² V-VI դարերում շրջանի փարաճքը մաս էր կազմում Աղվանից մարզափանության, որը կախում ուներ Պարսկասփանից: Ըսփ «Աշխարհացոյցի» շրջանը արդեն իսկ VII դարում պափմական Արցախ նահանգի 12 գավառներից մեկն էր՝ Վայկունիք անունով:³ Նույն դարի կեսերից մինչեա VIII դարի վերջերը գավառը ողջ Արցախի հեփ միասին գրնըվում էր արաբական փիրապեփության ներքո:

IX դարի սկզբներից սկսեց հզորանալ գավառին փիրող հայ Առանշահիկ փոհմը, որի ներկայացուցիչները ամենաեռանդուն կերպով մասնակցում էին հակաարաբական պայքարին՝ միաճամանակ նորոգելով ու կառուցելով պաշտպանական ամրություններ, բերդեր:

Մինչեա մոնղոլների փիրապեփության շրջանը Վայկունիք-Ծարի իշխանության ներկայացուցիչները ինամիական կապերով բարեկամացաճ էին Զաքարյան գորապերների հեփ (մասնավորապես՝ Զաքարե և Իվանե իշխանների թույրը՝ Դոփը, ամուսնացել էր փրեղական իշխան Ղասանի հեփ)⁴ և վայելում էին վերջիններիս հովանավորությունը:

XII-XIII դարերում Ծարի կամ Վերին Խաչենի իշխանության սահմանները զգալի ընդարճակվել էին: Թերեա, պափմառը Իվանե աթաբակից որպես ժփուր իշխանուհի Դոփի սփացաճ կալվաճներն էին, որ ձգվում էին Սեանա լճի հարավային ափի ողջ երկարությամբ՝ Սողքից մինչեա Շողվազա հափվաճը:⁵ Արեւելքում իշխանության սահմանները հասնում էին մինչեա Ականաբերդ: Այս սահմանների մեջ Դոփյան իշխանությունը կարողացավ մնալ մինչեա XIV դարի սկզբները: Ղամենայն դեպս 1312 թ. Խա-

2. Միխայիլ Ասուրի, Գամանակագրոփին, Երուսաղեմ, 1871, հափելվաճ, էջ 33:

3. Անանիա Շիրակացի, Մասենագրոփյուն, Երեան, 1979, էջ 295:

4. Գ. Հովսեփյան, Խաղբակյանի կամ Պոռոյանի Հայոց դասնության մեջ, Վաղարաուայ, 1928, էջ 19-20:

5. Կարապետե եղիսկողոս, Նիսբե հայ մեյիփրեան մասին, որակ Բ, Դօփեանի և Մելիփ Շահնագարեանի, Էջմիածին, 1914, էջ 34 (այսուհետեա՝ «Նիսբե հայ մեյիփրեան», համադասափսան էջերով):

չակապի Թարգմանչաց վանքում գրված ավերարանի հիշարարարանում մարտնչված են վերոհիշյալ սահմանները. «...Գրիգոր իշխան Նայոց՝ Կրե և պարոն Փոքր Սինեաց՝ Նանդաբերդոյ և Ականոյ և բարձր լերանց ծովակին Գեղամայ, Սոթից մինչեւ ի Շաղուագայ և գաւառք մեր յանուանէ այս է՝ Սոթ Գուխ և Բերդաձոր և Ճոխանց, Նասկաբակ, Արրենիս, Կալեր, Ութիաձոր և Խորուագեպ, Դաւնոց և այլ իրեանց միջոց մագրովն ի մեր նախնեաց մնացեալ հայրենիքէ, իրեանց չորս սահմանովն...»⁶ Դոփյանների իշխանական փունը մեծ կորուստներ կրեց Լանկթամուրի 1387 թ. արշավանքի ժամանակ: Բացի այն, որ Ծար գավառի բնակչության շրջանում եղան կորորածներ, նահապարկվեցին նաև իշխան Նասանը, կնոջ՝ Խոնձայի և որդիների՝ «քաջ ու արի պարոններ» Գրիգորի, Սարգսի, Շանշեի, Ջհանշեի, Աղբուղայի և Շրվանի հետ միասին:⁷ Այսուհանդերձ Դոփյան իշխանությունը կարողացավ իր գոյությունը պահպանել մինչև XVIII դարի սկզբները: Այդ ընթացքում արդեն Արեւելյան Նայասարանի որոշ գավառներ թափանցած թյուրքական փարրերը ոչ միայն չէին կարողացել մուտք գործել իշխանության սահմաններից ներս, այլև Ծարը, որպես մի ամուր և պաշտպանության քնակերպից հուսալի երկրամաս, կայուն ապաստարան էր դարձել թուրք-պարսկական պայքարագնների հետևանքով փեղահանված շար հայերի համար: Այդպես է եղել, օրինակ, 1552 թ., երբ Շահ-Թամազի դեպի Արեւմտա-Նայասարան կարարած ավերիչ արշավանքի հետևանքով փեղահանված հայերի մի մասը ապաստան գտավ «ի յաստուածապահ յամուրն Ծար»:⁸ XVI դարի վերջերից ողջ Արեւելյան Նայասարանի հետ միասին շրջանի փարածքն էլ գտնվում էր պարսից փրկապետության ներքո, սակայն 1603 թ. Դոփյան Նասանի որդի Ջհանշեի սերունդները Շահ-Աբբասից ստացան գավառի վրա օրինական մեղիքության վավերացումը:⁹ Ծարի մեղիքությունը կարողացավ պահպանել իր գոյությունը մինչև XVIII դարի սկզբները: Այդ ընթացքում նորոգվեցին մի շարք բնակավայրերի եկեղեցիներ, կառուցվեցին նորերը: Մելիքների նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին նաև բազմաթիվ հասարակական նշանակության կառույցներ՝ կամուրջներ, աղբյուրներ և այլն: Վավերագրերից ու վիճակագրերից

հայտնի են այդ շրջանի մի շարք մելիքների անունները: Դրանցից էին օրինակ՝ մեծ իշխան Միրզաջանը (հիշ. 1549 և 1552 թթ.),¹⁰ մելիք Բալասանը (հիշ. 1630 թ.),¹¹ Ջհանգիր բեկը (հիշ. 1676 թ.),¹² Մելիք Միրզախանը (հիշ. 1684 թ.,¹³ 1701 թ.)¹⁴ Մելիք-բեկը (հիշ. 1717 թ.)¹⁵ և այլն:¹⁶ Սկսած XVIII դարի սկզբներից՝ ավելի ու ավելի հաճախակի կրկնվող թյուրքական ցեղերի հարձակումներն ու պարսկական ծանր հարկահանությունը դժվարին կացության մեջ էին դրել գավառի մելիքներին ու բնակչությանը:¹⁷ XVII դարի վերջին Ծարի մեղիքությունը լուծվեց հարեւան Սողքի և Ջրաբերդի մելիքությունների մեջ: XVIII դարի 2-րդ քառորդը գավառի դեռևս միափարր հայ բնակչության համար առավել ծանր, անգամ օրհասական ժամանակաշրջան դարձավ: Կովկասյան լեռնականների, մասնավորապես՝ լեզգիների թալանչիական արշավանքները իրար հետեւից հաջորդում էին միմյանց:¹⁸ Մյուս կողմից էլ, շրջանի հարուստ արտավայրերին աչք էին դրել Կուր-Արաքսյան փափասաններին վաղուց ի վեր փրկացած, ծագումով՝ թուրք և քուրդ, քոչվորական խաշնարած զանազան ցեղեր: Մրանք իրենց անհամար հոփերով սկսել էին յուրաքանչյուր փարվա ամառային ամիսներին

10. Մ. եղիս. *Քարխոսարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 406* (այսուհետև՝ «Արցախ» համադասասխան էջերով): «ՄԺԲ», էջ 275:

11. «Արարս» անագիր, 1914, էջ 736:

12. «Արցախ», էջ 406:

13. «Արարս», 1915, էջ 791:

14. «Դիվան հայ վիճակագրության», որակ. 3, կազմող՝ Ա. Բարխուդարյան, Երևան, 1973, էջ 332:

15. Նույն տեղում:

16. Գավառի տերերի տնտեսական առնչվող նյութերը տես՝ *Ղ. Այլժան, Սիսական, Վենեսիկ, 1893, էջ 37*:

17. Պատմական հիմքից միանգամայն գուրկ են որո հեճազոտների այն ողնուները, թե Քարվաճառի Երջանի ներկայիս տարածքը հայրաքափ է եղել XVII դարի սկզբին, Շահ-Աբբասի կազմակերպած բռնագաղթի ժամանակ (օրինակ՝ *Հ. Միմոնյան, «Նոյսակ»* N 1, 1995, էջ 1: *Գ. Գեւորգյան, «Հանդիպում»*, 1995, N 9, էջ 7-8 կամ *Ջ. Քաղապատյան, «Ազատամարտ»*, N 49, 1993, էջ 13): Իրականում XVII դարի սկզբին Ծար գավառի բնակչությունը բռնագաղթի չէր ենթարկվել (այն հետո էր թուրք-պարսկական ռազմական գործողությունների քստերաբեմից): Ավելին, այնտեղ հանգրվան էին գեղ բռնագաղթից խուսափած բազմաթիվ հայեր: «Յորժամ եղև գարուն, այս բարեմիս և ինասուն իճխանս ոյարուն Մէլիք Եսինազարս, իմացու գոխս սրից Օմար ազգին, հրաման արար երկրիս, թէ «Եկայք մնցուր յամուրս, զի մի լիցուր կոխան այլազգեաց» եւ ինքն գնաց ի Ծար եւ ի Տոլէ: Եւ որք զհեճ նորս գնացին, զերժան ի սոյլ եւ ի գերութեն այլազգեաց» («ՄԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հասոբ Բ. Երևան, 1974, էջ 218): Հարցի առթիվ ավելի մանրամասն տես մեր «Հայ մնավորականները եւ Շահ-Աբբասի չգործած հանցանքը» հոդվածը («Հայք» օրաթերթ, 1995, 13 հունիս, N 105, էջ 7):

18. 1722 թ. կասարված հերթական կործանարար արշավանքներից մեկի մասին դասմուն է նաև Եսայի կարողիկոսը («Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի յորինեալ ի Տ. Եսայի Աղուանից կարողիկոս Հասան Ջալալեանց, Յերուսաղէմ, 1868, էջ 37-38):

6. «ՄԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 84:

7. *Գրիգոր Խլարեցի, Յիշատակարան աղէտից, Վաղարշապատ, 1897, էջ 6*: «Նիւթեր հայ մելիքութեան», Բ, էջ 84:

8. «Ման ժամանակագրություններ», հասոբ Բ, Երևան 1956, էջ 275 (այսուհետև՝ «ՄԺԲ», համադասասխան էջերով):

9. Ա. Յովհաննիսեան, *Գեղամայ և Ծարայ մելիքների տնտեսը*, «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա եւ Բ, 1921-1922, էջ 105-113: Բ. Ուրտաբայան, *Խաչենի իճխանությունը X-XVI դարերում*, Երևան, 1975:

սփռվել գավառի ամբողջ ալպիական գոտու արտադրվալայրերում:

XVIII դարի սկզբներին Խամսայի մելիքների օրինակով ազապագրական պայքարի էին նախապարտաստվել նաև Ծար գավառի¹⁹ հայերը: Մրանք իրենց փարածքում եւս ստեղծել էին հաբուկ զորակայաններ՝ սղնախներ:²⁰ 1720-ական թվականների վերջերից, սակայն, գավառի շար գյուղեր կամաց-կամաց սկսեցին պարսկվել բնիկ հայ բնակչությունից: Նայաթափումն աննախադեպ ու մասսայական չափեր ընդունեց հաբուկապես 1724 թվականից հետո, երբ հակառակ արցախահայությանը մինչև այդ փված բազմաթիվ խոստումներին՝ կայսր Պետրոս Մեծը, Պարսկաստանից նվաճած մերձկասպյան խանությունները Ռուսաստանի համար ապահովելու միտումով, Թուրքիայի հեփ կնքեց պայմանագիր՝ վերջինիս արտոնելով ողջ Անդրկովկասում (մինչև՝ Շամախի) վարվել իր հայեցողությամբ:²¹ Նույն թվականից երկրամասով մեկ սփռվեցին օսմանյան բանակները, առաջին հերթին պարսկերեն արցախահայությանը, որոնք իրենց մելիքների գլխավորությամբ եւ ռուսների աջակցության հույսով համարձակվել էին պայքարի ելնել հանուն անկախության:

Սկսված արագադարձի ընթացքում, որքան ավելի քիչ հայաբնակ գյուղեր էին մնում Քարվաճառի ներկայիս շրջանի փարածքում, այնքան ավելի էր ծանրանում մնացողների վիճակն ու արագանում նաև վերջիններիս արագադարձի ընթացքը:

Դեռևս 1725 թ. հանգուցյալ Եսայի կաթողիկոսի փոխարեն նրա եղբորը՝ Գրիգոր վարդապետին կաթողիկոս ձեռնադրելուց հետո թեմերի առաջնորդներին եւ իշխաններին հղված ուղերձը (որով գավառի գործակալներին, մելիքներին եւ գյուղավազներիս փրկելագովում էր կաթողիկոսական փոփոխության մասին եւ խնդրվում առաջվա պես հավաքարին մնալ Մուրբ Աթոռին)²² վկայում է, որ ի թիվս հարեւան՝ Գանձակի եւ Մաղավուզի²³ գավառների «Չարուզիբիլու» («Ծարայ») գավառում նույնպես դեռ այդ ժամանակ գոյություն ունեին հայաբնակ գյուղեր: Հիմնական գաղթը փրկել է ունեցել 1725 թվականից հետո, եւ հետագա 2-3 րասնամյակների ընթացքում Ծար գավառը գրեթե ամբողջովին հայաթափ է եղել: Ի դեպ, այդ փարիներին արագադարձի էր դիմել (իր չափերով աննախադեպ) ողջ արցա-

խահայությունը: Անխափր գաղթել էին բնակչության բոլոր խավերը: Օրինակ՝ Գյուլիստանի մելիքները հանգրվանել էին Կախեթի Թելավ քաղաքում եւ Վրաստանի կազմում գրնվող Գուգարքի Բողոմփոր գավառում (Բոլնիս): Արագադարձ հայերով համարվել էին նաև բուն Տփղիսի եւ ողջ Քարթլիի բազմաթիվ վրացական գյուղերը: Միայն շուրջ հարյուր գյուղ էին հիմնադրել արագադարձ արցախահայերը Շաքի եւ Շիրվան գավառներում: Ինչ վերաբերում է Ծար գավառի հայերին, ապա սրանց մեծ մասը նույնպես հանգրվանել էր Վրաստանում: Մասնավորապես հայտնի է, որ Չիրքին գյուղի հայերը վերաբնակվել էին Տփղիսում, Յանշաղիները՝ Տփղիսից ոչ հեռու Տաբախմեյիք (այժմ Տաբախմեյա գյուղը Գարդաբանի շրջանում) գյուղում, Խութավանցիների մի մասը՝ Շուլավերում եւ այլն:

Արդեն 1760-ական թվականներին շրջանի փարածքը գրեթե լիովին հայաթափ էր, բացառությամբ Խութավան գյուղի եւ երբեմնի եպիսկոպոսանիսար ու թեմական կենտրոն Դադի վանքի:

XX դարի սկզբներին շրջանի փարածքում ճամփորդած Մեսրոպ մագիստրոսը գրել է. «Բնիկ հայ ազգաբնակչությունը մահմեդական ծով ժողովրդով շրջապարում, չփրկալով երկար անհաասար կռիւների եւ հիսիսի ռուսական «քրիստոնեայ» Պետրոս «Մեծ» կոչւած ցարից խաբուելով, գաղթի դիմեց դէպի այդ ցարի մեծ անապարները, Մոզդուկի ու Ղզարի շրջաններն, ամայի եւ անմարդաբնակ ձգելով իր բնիկ երկիրը: ԺԸ դարում փոքր չափով կարարվեց այն, ինչ որ առեղիփրէն կրկնեց «մեծ պարերազմին» Նասաստանի մեծագոյն երկրամասի մէջ»:²⁴

XVIII դարի 2-րդ կեսից ամայի լեռնաշխարհը ազալ էր քոչվոր ցեղերի առջև, բայց այդ ընթացքում վերջիններս անընդհար փրկաշարժերի մեջ էին. մասնավորապես՝ ձմռան ամիսներին սրանք լքում էին ամառանոցի վերածած երկրամասի լայնածավալ արտոներն ու իջնում Ուրիքի եւ Առանի (Մուղանի) փափաստանները՝ հաջորդ փարի, ձյան քաշվելուց հետո, նորից վեր բարձրանալու մրադրությամբ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են փալիս, որ խաշնարած ցեղերի՝ գավառի փարածք ներթափանցելու պահին, թեկուզ սակավաթիվ, այնուամենայնիվ մի շարք բնակավայրերում դեռևս կային հայ բնակիչներ: Համենայն դեպս, մեզ հասած բազմաթիվ թարգմանված կամ աղավաղված գյուղանունները դրա ապացույցն են: Չէ որ նորահաստար խաշնարածները միայն փրկաբնակներից կարող էին իմանալ փվալ գյուղի անունը, որն էլ հարմա-

19. Ի դեպ, արդեն այդ ժամանակներից սկսած օսարների կողմից գավառի համար գործածական էր դարձել «Բոլան» անվանումը:

20. «Հայ ժողովրդի դասմարթուն», հասր 4, Երևան, 1972, էջ 151:

21. Առս Յովհաննիսեան, Պետրոս դի Սարգիս Գիլանեց, Վարարատաս, 1916, էջ 16:

22. ՀՀՊՊԿԱ. Ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 4, քեր 1:

23. XVII-XIX դարերում ներկայիս Քաւարալի (Լային) Երջանը առավելադեպ հայնի էր Մաղավուզ անունով:

24. Մեսրոպ մագիստրոս արեղիս. Տեր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաբախի, Հաղարծնի եւ Դալի նկեղիցիները եւ վանական շինարարները... Երուսաղեմ, 1938, էջ 84:

րեցնելով իրենց լեզվական հնարավորություններին՝ աղավաղել ու խմաստային կամ բառացի թարգմանության էին ենթարկել: Օրինակ՝ Երիցուշենը թարգմանվել է՝ Քեշիշքյանդ (քեշիշ=քահանա, քյանդ=շեն/գյուղ), Խնձորենը՝ Ալմալու (ալմա=խնձոր), Յրվնոփը՝ Մոյուղբուլաղ (սոյուղ=սառը/ցուրփ, բուլաղ=աղբյուր), Ապահենը՝ Բաշիբել (բաշ=գլխավոր/հիմնական, բել=մեջք/ հեն եւ ուրեմն՝ ապահով կամ ապառաժ հենարան՝ Ապահեն), Եզնարածանցը՝ Չովդառ (չովդառ=անասնաշուկա, անասնապահ), Սեւաջուրը՝ Ղարասու (ղարա=սեւ, սու=ջուր), Մրջմանը՝ Մարջումակ, Ծարը՝ Ջառ, Մոսը՝ Մոզքյանդ եւ այլն:²⁵

1813 թ. շրջանի փարածքը վերջնականապես միացավ Ռուսաստանին, իսկ 1868 թ. այն վարչականորեն մտավ Զիվանշիրի գավառի (ուեզդ) մեջ, որն էլ իր հերթին մաս էր կազմում նորաստեղծ Ելիզավեպոլի նահանգի:

Տարածքը՝ Ռուսաստանին միացնելուց հետո կառավարության պահանջով քոչվորների որոշ խմբեր սկսեցին կամաց-կամաց մշտապես հաստատվել մի քանի գյուղատեղիներում, բայց մինչև 1850-ականները դրանք խիստ սակավաթիվ էին:

Ուշագրավ է, որ հենց այս շրջանում Արցախի հոգեւորականությունը եւ առաջին հերթին Բաղդասար մեփրոպոլիտը սկսեցին եռանդուն կերպով աշխատանք ծավալել հին կալվածագրերով վավերացված Դադի վանքին պարկանած երբեմնի կալվածները օրենքի ուժով քոչվորներից ետ վերադարձնելու ուղղությամբ: Տարիների հետեւողական ջանքերը փվեցին արդյունք, եւ վանքապարկան փարածքներից 140000 դեսյարին հողատարածքը վերստին անցավ վանքի փնօրինությանը: Այդ կալվածքի փարածքը կազմում էր ներկայիս Քարվաճառի շրջանի մտավորապես կեսը եւ ԼՂՏ Մարտակերտի շրջանի արեւմտյան սահմանամերձ մասը: Ի դեպ, մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը Դադի վանքը փեր ու փնօրեն էր այդ հսկայական կալվածքի, որի եկամուտներով եւ գոյատևում էր: Սակայն 1920 թվականից հետո, խորհրդային կարգերի հաստատմամբ ու Ադրբեջան անունով հանրապետության ստեղծմամբ՝ իրերի ընթացքը կորույս փոխվեց: Նախ՝ Դադի վանքն ամայացավ գրկվելով իր բոլոր կալվածներից, իսկ նորաստեղծ Քարվաճառի շրջանը միացվեց Ադրբեջանին: 1923-ից շրջանը ընդգրկվեց վարչական մի նոր միավորի՝ Կարմիր Քրդստանի կազմում, բայց 1930-ին, վերջինիս կազմալուծումից հետո, Քարվաճառը վերածվեց վարչական առանձին շրջանի՝ Ադրբեջանի Խորհրդային Նանրա-

պետության կազմում:²⁶ Այդպիսով պարամական Ծար կամ Վերին Խաչեն գավառի փարածքի վրա 1930 թ. կազմավորվեց Ադրբեջանի վարչական 60 շրջաններից մեկը՝ Քյալբաջարը (Քարվաճառ հայաթափ գյուղի անունով), իսկ համանուն գյուղը վերածվեց շրջկենտրոնի: Վերջինս 1960 թվականից վերածվեց քաղաքափայ ավանի, իսկ 1980-ին ստացավ քաղաքի կարգավիճակ:²⁷

1988 թվականից Ադրբեջանի իշխանությունները Քյալբաջարի շրջանը վերածեցին Արցախին թիկունքից հարվածելու հենակետի, բայց Արցախյան ազատամարտի հզոր ալիքը հասավ նաեւ հայոց հիմնավորք Քարվաճառին:

1993 թ. մարտի 31-ին Դադի վանքի ազատագրումով սկսվեցին ու հաշված օրերի ընթացքում (ապրիլի 3-ին ազատագրվեց շրջկենտրոն Քարվաճառը) ավարտվեցին ողջ շրջանի ազատագրման գործողությունները:

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՌԻ ՆԱՆԿԻՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ,
ԳՐԱՆՑ ՓՈՓՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ
ԸՍՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅԱՆ**

«Քարվաճառի շրջան» անվամբ հայրենի է վարչապարածքային այն միավորը, որը շնորհիվ ջրբաժան բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով բնականից առանձնացած կամ մեկուսացած դիրքին, առնվազն վաղ միջնադարից շատ որոշակի սահմաններով ընկալվել է որպես մի առանձին գավառ՝ Արցախ նահանգի կազմում: Վաղ միջնադարի մարտնակիր աղբյուրները փարածքը հիշում են Վայկունիք անվամբ (Անանիա Շիրակացի, Մովսես Կաղանկարվացի), բայց հետագա դարերում գավառը բազմիցս հիշվում է «Ծար գավառ» կամ «Ծարա երկիր» անուններով: XII-XIII դարերում Ծար գավառը աղբյուրներում սկսում է հիշատակվել նաեւ «Վերին Խաչեն» անունով (օրինակ՝ Դադի վանքի արձանագրություններում): XVII դարի սկզբներից Ծարը կամ Վերին Խաչենը ավելի հաճախակի, եւ մանավանդ, օտարների կողմից սկսում է կոչվել Ջարուզիբիլ (Ջարուզիվիլ) գավառ:²⁸ Այս անունն էլ ծագել է իշխանանիստ Ծար (թուրք. Ջառ կամ Ջար) եւ մտարակա Ջիբիլ կամ Զիվիլ (պարս. Ջուար) գյուղերի

26. Փաստրեն Քարվաճառի Երջանը համանուն Երջկենտրոնով կազմավորվել է 1930 թվականին, հետեւաբար ճիշտ չէ այն կարծիքը, թե Ծար գավառը Քարվաճառ անունով իր հայտնի էր արդեն XVII դարից սկսած (Տե օրինակ՝ Ա. Մելիքյանի՝ «Քերթազարի եւ Լաչինի դասնորոշումից» հոդվածը, «Հայրենիքի ձայն», N 12, 1993, էջ 6 կամ Հ. Սիմոնյանի հետ հարցազրույցը «Նոյասակ», N 1, 1995, էջ 1):

27. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրազգեստան» (ադրբեջաներեն), հասր N 5, Բաբու, 1981, էջ 334:

28. Չոբիի սակ ունենի 1630 եւ 1725 թթ. իրաւակոմները («Աւրուս», 1914, էջ 736 եւ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, ք. 1):

25. Հարցի արթիվ ավելի հանգամանալից Տե մեր՝ «Արդյո՞ք խոսյառ հայաթափ էր Ծար գավառը իսաեւարած ցեղերի ներթափանցման դասին» հոդվածը, «Ար» Եարարարեր, 1995, N 9, էջ 5:

անունների միացումից:²⁹ Վերջինս, ըստ պարսից վարչական բաժանման, Երեւանի բեկլերբեկության գավառներից մեկն էր:³⁰ XVIII դարի կեսերից ներկայիս Քարվաճառի շրջանը ավելի հայտնի էր Քուլանի գավառ անունով:³¹ Սրա ծագումն էլ կապված էր փարածք ներթափանցած խաշնարած ցեղերից մեկի՝ քուլանիների անվան հետ:

Նարկ է նշել, որ այդ նույն ժամանակներում, երբ գավառը օտարների կողմից պաշտոնապես մերթ կոչվում էր Զարուգիբի, մերթ՝ Քուլան եւ կամ Զվանշիր, հայկական աղբյուրները բոլոր դեպքերում գործածում էին հնավանդ՝ Ծար գավառանունը:³²

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

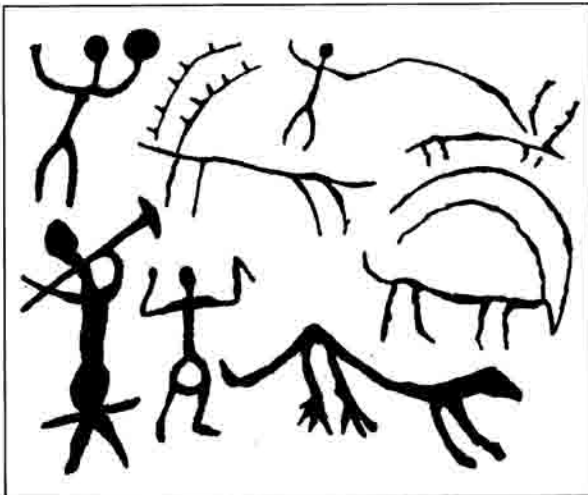
Քարվաճառի շրջանում հայրնաբերված հնագիտական հուշարձանները վկայում են, որ փարածքը բնակեցված է եղել վաղնջական ժամանակներից սկսած: Մասնավորապես հնագույն ժամանակներից ի վեր Տրպուի կիրճում գրնվող մի շարք բնական քարայրներն օգտագործվել են որպես կացարաններ: Բացի այդ, Զալխա լճի մոտ՝ Այիչինգիլ եւ Փերիչինգիլ լեռների փեշերին, հսկայական ժայռաբեկորների վրա պահպանվել են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներով թվագրվող իծագրեր (ժայռապարկերներ): Դրանց ոճական ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները, պարկերների

բնույթն ու բովանդակությունը, կապարման արվեստն ու կերպը հար եւ նման են Վարդենիսի ու Սյունիքի լեռներում պահպանված համանման հուշարձաններին:

Տարածքի միջնադարյան շրջանին վերաբերող բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հուշարձանների, մասնավորապես՝ գյուղաբերդիների, ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ հարյուրամյակներ շարունակ, ընդհուպ մինչեւ XVIII դարի առաջին քառորդի վերջերը, շրջանի փարածքում գոյություն են ունեցել շուրջ 140 մեծ ու փոքր գյուղեր: Տարբեր դարաշրջաններին վերաբերող հուշարձանների առկայությունը վկայում է, որ շրջանի փարածքում հայ կյանքը ընդհանրապես չի ընդհատվել կամ ընդմիջվել: Այնուհայր է նաեւ, որ մինչեւ XVIII դարի 30-ական թվականները գավառի բնակչությունը բաղկացած է եղել բացառապես հայերից: Նամենայն դեպս, ըստ մեր ձեռքի փակ եղած խնդրին առնչվող նյութերի, ինչպես պարմական հուշարձանները, այնպես էլ աղբյուրները ակնարկ անգամ չեն պարունակում այն մասին, թե մինչեւ 1730-ական թվականները բացի հայերից շրջանի փարածքում եղել են այլ ազգություններ:

XVIII դարի կեսերից սկսած, արդեն զգալի մասով հայաթափ շրջանը խաշնարած ցեղերի համար վեր էր ածվել այսպես ասած ամառանոցավայրի, իսկ բնիկ հայ բնակչությունը, չկարողանալով դրիմակայել լեռնականների, թուրքերի ու փափասփաններից ամեն փարի գավառի փարածք թափանցող ցեղերի բազմաբնույթ ճնշումներին (հարկապես՝ գերեարություն եւ թալան), բռնել էին գաղթի ճամփան:

Ավելորդ չենք համարում մեջբերել հայերի համարարած արտագաղթի մասին ուշագրավ մի դրվագի պարմություն, որը գրի է առել ուսուցիչ Սարգիս Քամայանը Նաթերք գյուղում, ծերունագարդ Գյուքի ապորից՝ 1892 թվականին. «Է՛, վարժապետ. Խոթայ վանքը³³ շար գարմանալի շէն եւ հարուստ է եղել, բայց անիրաւ լեզգիքը թափուրդա արին: Դրանք աներեսի պէս՝ հէնց որ կամ աղն էր պակաս լինում կամ մաղը, վագում էին մեր պապերի մօտ եւ նախում ամիսներով, ամեն ինչ պահանջում առօք փառօք վայելում: Վերջը՝ որ յուսահափում են, դրանց ձեռից ազատուելու համար, խորհուրդ են անում հայ իշխաններն ու մեծերը, այդպեղ լինում է ամբողջ Ջրաբերդին յայտնի Սիպրակ երեցը, որ նրանց երկար խօսք ու զրոյցը կտրում է հեփեւելալով. - ամենից լաւ հնարն է, վեր կացէք գիշեր ժամանակ ձեր փներում քնոփած շուն-լեզգիներին կտորրեցէք, որ միանգամ աչքները վախենայ, մեր երկիրը ուրք չկոխեն: Այս պատուէրը իսկութեամբ

Մի նմուշ Ջերմաջրից հարավ-արեւելք, Զալխա լճի մոտ գտնվող ժայռադասկերներից (արձանագրված «Աղբյուրանական խորհրդային հանրագիտարան»-ից, հ.Վ, Բաբու, 1981, էջ 334):

29. Համանուն գյուղ կար նաեւ Սողում:
 30. Լեո, Հայոց դասնություն, հասնր 3, գիրք 1, Երեւան, 1969, էջ 56:
 31. Չամբր համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի Սիմեոնէ կարողիկոսէ Երեւանցոյ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 283 (այսուհետեւ՝ «Չամբր», համադասասխան էջերով):
 32. Տես նաեւ մեր՝ «Վերջադես ո՛րն է ճիշտ անվանածները (Քարվաճառ տեղանվան մասին)» հոդվածը, «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 1995, 19 ապրիլ, N 89, էջ 2:

33. Իմա՛ Դադի վանքը:

կարարեց մեծ մասը, բացի մի քանի վախկոտներին: Լեզգիներին կոտորելու լուրը հասաւ Դաղըս-
 փան, անթիւ անհամար լեզգիք թափուեցին Խոթայ
 վանքի մօտերը, ժողովուրդն իր ընտանիքն առած
 խոր ծնակներն ապաւինեց, իսկ նրանց թողած
 փնտրեց ու իրերը կրակի բոցերին մատնուեց: Երկար
 հարցնելուց յետոյ լեզգիքը իմացան, որ այդ կոտոր-
 ւածը Միսրիակ երեցի (աղ-քէշիշ) խորհրդով է ե-
 դել: Վարասարփի մէկը կաշառում, ցոյց է փախիս
 Միսրիակ երեցի թագաւարելին, որ լինում է մի հըն-
 ձան: Լեզգիքը հանում են սրան եւ կապաղաբար
 յարձակուելով ջախջախում են քարերով գլուխը եւ
 մահացնում: Այդ սոսկալի պարտի ձայնը երբ լսում
 են, վերցնում են ու որդով, դստրով քոչում այս ու
 այն կողմը: Այն օրից շար փարիք անցան ու մեր
 աշխարհը խաղաղ օր չտեսաւ: Խօթայ վանքում Ս.
 Նշան կար, մեռնիմ նրա գորութեանը, չի երեսում,
 ո՛վ գիտէ որտեղ են փարել կամ ո՛ր կորցրել:»³⁴ Ի
 ամփոփումն Գյուլքի ապոր պատմածին Ս. Քամա-
 լյանը հավելել է. «Անթիւ ժողովրդի հետ դէպի Գե-
 դամայ ծովի կողմերը գաղթում են Ջալալեանց
 փոռնի անդամներից ոմանք, իրենց հետ փախցնե-
 լով Խոթայ Ս. Նշանը եւ այլ մասունքներ: Ներգիե-
 րէ կրկնուող աւերմունքների ու սրածութիւնների
 մէջ չեն կարողանում աչք բանալ եւ Խոթ վերադառ-
 նալ, այլ մի փրկից միսը պանդխտելով այդ Ջալալ-
 եան շառաւիղները ս. մասունքները հասցրել են
 Բորչալու գաւառի Շուլալեր աւանը: Այս բանը իմ
 լսածներս համեմար (ինձ ասողը Ջալալեանց ազ-
 գից էր, որ դեռ այժմ կենդանի է 86-ամեայ Նեքիմ
 Խեչօ անունով) պարահել է ԺԹ դարու սկզբ-
 քին...»:³⁵

Նայերի գաղթից հետո, փաստորեն, խաշնա-
 րած ցեղերի համար մութը դէպի ընդարձակ ողջ
 լեռնաշխարհ, միանգամայն ազատ էր:³⁶ XVIII
 դարի կեսերից սկսած վրանաբնակ ցեղերը, դեռ
 միայն ամառային ամիսներին, սկսեցին հաստատու-
 ւել հայաթափ շրջանի փարածքում, մեծ մասամբ՝
 հայերից մնացած գյուղատեղիներում: Ի դեպ,
 խաշնարած ցեղերի՝ շրջանի արտոններին փրա-
 նալու ձգտումը, խրախուսվում եւ հովանավորվում
 էր Շուշում ամրացած խաների կողմից: Չնայած
 դրան, միշտ չէ, որ խաշնարածները դյուրութեամբ
 են մութը գործել ամայի երկրամասը: Մասնավոր-

34. Ս. Քամալեանց, *Խոթայ վանքի Ս. Նշանը*, «Արձա-
 գանք», 1892, N III, էջ 1-2:

35. Նոյն տեղում:

36. Ներկայիս Քարվաճառի Երկանի *սարածից բացի*
 1730-50-ական թթ. ընթացքում բնիկ հայ բնակչությունից
 դարձել էին նաեւ ներկայիս Քաւաթարի, Ղուրաթի, Չան-
 գելանի, Չարբայի, Քարհասի եւ Խանկալի (վերջին երկուսի
 հարավային կես մասերը), Գեւաթեկի եւ Թուրքի Երանները,
 ինչպէս նաեւ Սեւանա լճի արեւելյան ափը, Գեշիկի հովիտը
 (Միսրիս գավառ) եւ այլ սարածիտներ:

րապէս 1760-ական թթ. փրկի է ունեցել հետեւյալ
 ուշագրավ դեպքը, որին ականատես էր Ղովսէսի Է-
 մինը. ինչպէս հիշատակում է Լեոն. «Ճանապարհին
 Սեւանա լճի մոտ լեզգիները պարտաւեցին քյուլանի
 անունով քուրդ թափառական ցեղին, որ գաղթում
 էր Արարատյան երկրից Ղարաբաղի հյուսիսային
 լեռնամասերը: Այս գաղթականությունը կարար-
 վում էր Շուշու Իբրահիմ խանի ջանքերով: Ղարա-
 բաղի նորահաստատ խանութեան համար կարեւոր
 քաղաքական հարց էր մահմեդական ազգաբնակ-
 չություն կազմելը երկրի այն կողմերում, ուր չկար
 այնպիսի փարը, որը պիտի խանական իշխանու-
 թեան նեցուկը դառնար: Փանահ խանը դավաճա-
 նութեամբ սողոսկելով զուր հայաբնակ Խամսայի
 երկրի սիրտը, շուր գագաց, որ Շուշու ժայռերը դեռ
 բավարար հիմք չեն փրապելություն հաստատու-
 լու համար եւ նա շարապեց թուրք թափառական ցե-
 ղեր գրավել դրսից՝ հարեւան խանություններից,
 խոստանալով նրանց զանազան արտոնություններ:
 Այսպիսով, Վրաստանից եւ այլ փրկերից Ղարա-
 բաղ փոխադրվեցին փյուսյան, կարաչարի, ջիկի,
 դամրչի-հասանի, դըզըլ-հաշիլի, սաֆի-քյուրդ,
 բոյ-ահմեդի, սահաթի, քենգելի եւ այլ շար թա-
 փառական ցեղեր: Նոր օրինակին հետեւելով Իբ-
 րահիմ խանն էլ ամեն ջանք գործ էր դնում դրսից
 բերելու նոր մահմեդական փարեր: Քյուլանի քր-
 դերը դեռ նոր էին հասել Սեւանի ափերին՝ Թար-
 թառ գետի վերին ակունքների լեռնաստանն անց-
 նելու համար, երբ հանդիպեցին լեզգիներին: Նա-
 մառ ու արյունահեղ կռիվ սկսվեց, որի մեջ, ի վեր-
 ջո, հաղթող հանդիսացան լեզգիները: Էմինը, որ
 ներկա էր այդ ճակատամարտին պատմում է, թե
 լեռնցիները քրդերից վերցրին 814 գերի, 8000 ոչ-
 խար, 2000 փավար եւ 600 մարակ ձի: Սրացված
 ավարը 12.000 թումանի արժեք էր ներկայաց-
 նում»:³⁷

Այնուամենայնիվ ժամանակի ընթացքում, ինչպէս
 քոլանիները, այնպէս էլ ուրիշ խաշնարած թուրք եւ
 քուրդ ցեղեր մութը գործեցին հայաթափ երկրամաս,
 բայց ոչ իբրեւ նստակյաց մշտաբնակներ:

Ահա, թե ինչպէս է բնութագրում ժամանակակի-
 ցը քոլանի ցեղին. «Քոլանի,- սա մի թիւրք փար է,
 որ Ջիվանշիրում նոյն է անում, ինչ որ աւագակ եւ
 թափառական քրդերը Տանկահայաստանում: Կեր-
 պարանքները դաժան, աչքերը արեւան ծարավ, ու-
 սերին՝ հրացան, մէջքներին դաշոյն..., քոլանիները
 ճակատ առ ճակատ կռուողներ չեն...: Չը բաւակա-
 նանալով գիւղացիներից արած յափշտակութիւննե-
 րով, քոլանիները երբեմն յարձակում են եւ վանքերի

37. Լեոն. *Հայոց դաստիարակում*, հատր 3, գիրք երկրորդ, Երե-
 տան, 1973, էջ 303: Տես նաեւ՝ «The Life and Adventures of Joseph
 Emin, London, 1792, էջ 372: «Գիւան Հայոց Պատմութեան», Գ,
 Թիֆլիզ, 1894, էջ 494:

վերայ, սպանում վանահայրերին (Եղիշե Առաքելի վանահորը՝ օրինակ) եւ վանքը թալանում...»:³⁸ Նրանց ձեռքի գործն էր նաեւ Ջանյաթաղ գյուղի մութ գտնվող ձիաբուծարանի րնօրեն գերմանացի Վիլմանի սպանությունը:

Այդպիսով, փասնամյակներ շարունակ (մութ 80-90 փարի) երկրամասը փաստորեն հանձինս այդ ցեղերի չունեւ նստակցաց, մշտական բնակչություն:

Երբ, 1830-ական թթ. վերջերին Արցախի հոգեւոր առաջնորդ Բաղդասար մեթոդապոլիտ Նասան-Ջալալյանը մեծ ջանքերի գնով կարողացավ դափական կարգով հաստատել փայ Դադի վանքի կալվածների օրինականությունն ու սահմանները, այդ փրկություններում արդեն հաստատվել էին թափառական շար ցեղեր (դեռեւս ոչ մշտաբնակ): Ի դեպ, ըստ շահած դափի արդյունքների, կալվածների սահմաններում թեկուզ ժամանակավոր հաստատված ցեղերը որոշակի փութք պիտի վճարեին վանքին: Իր ժամանակին մեթոդապոլիտի ներդրած ջանքերը՝ վանքից խլած կալվածները ետ բերելու ուղղությամբ, համարվել էին անհույս եւ իզուր, բայց հոգեւոր առաջնորդը կարողացավ հասնել իր նպատակին, եւ Դադի վանքը սկսեց ստանալ իր ամենամյա եկամուտները, շուրջ 140000 դեսյափին հողափարածքի վրա հաստատված խաշնարածներից:³⁹ Յավոք, առաջնորդի մահից հետո (1854 թ.) նրա հետագա փեղապահները չկարողացան պահպանել ձեռք բերածը, եւ կալվածների մի մասը հեփզհեփե կրկին անցավ մահմեդական բեկերի ձեռքը (Մեհաբիդուլի խանի Խուրշիդ դափեր, Դավութ աղա-Աղալարովի եւ այլոց): Արդեն 1895 թ. «թիրք դշաղներ»-ի թիվն անցնում էր 22-ից (150 փուն):

Ի դեպ, դեռեւս 1870-ական թթ. սկզբներից ցարական կառավարությունը մտադրվել էր փարածքից հեռացնել ավազակաբարտ վաչկափուն ցեղերին. «...դեռ նախկին փոխարքայի ժամանակից հրամայուած է Քօլանիներին Ռուսիոյ սահմաններիցը վարել, բայց դա չէ յաջողուել եւ կարծես չըպիտի էլ յաջողուի, որովհետեւ իսկապէս դժուար գործ է մի ամբողջ համայնք բռնութեամբ հեռուացնել...»:⁴⁰

Այնուամենայնիվ, սքեղծված ծանր պայմաններում էլ ջանքերի գնով հնարավոր էր վիճակը բարեփոխել, եւ դա գոնե մասամբ կարողացավ անել վանքապատկան կալվածներին կառավարիչ նշանակված, թիֆլիսաբնակ Լեոն Տեր-Ավետիքյանը: Վերջինս, 1913 թ. հարցի առնչությամբ փաստաբանի կարծիքը ստանալուց հետո (ուր մասնավորապէս նշված էր. «...կոնսիստորիան

թույլ է փուել այրումցիներին օգտուել կալուածից գիւղացիական իրաւունքներով, այսինքն հողից եւ արօփարեղերից օգտուելու համար վճարելով որոշ փութք... այրումցիների Խօփավանքի կալուածից օգտուիլը համարում է ժամանակավոր վարձակալութիւն: Վարձակալութեան ամենաերկար ժամանակը օրէնքով 12 փարուց աւելի չէ, եթէ հաշուենք, որ կոնսիստորիայի փութած վկայականը հաւասար է վարձակալութեան պայմանագրի, ուրեմն օրէնքով համաձայն ժամանակը լրացել է 1896 թուին, որովհետեւ օրէնքով անվերջ պայմանագիր չկայ եւ որովհետեւ այրումցիները յիշեալ թուականից յետոյ էլ շարունակել են օգտուիլ հողերից եւ միշտ էլ վճարել են այդ օգտուելու համար վարձը, ուրեմն պէտք է ընդունել, որ կոնսիստորիան իր լուծութեամբ ամեն անգամ նորոգել է մի-մի փարով յիշեալ պայմանը՝ մինչեւ այսօր: Այս հանգամանքներում կոնսիստորիան ամեն թույլ կարող է դափ սկըսել թուրքերի դեմ՝ կալուածից հեռացնելու համար...»):⁴¹ ձեռնամուխ եղավ կալվածքից թուրքերի վարամանը: Արդեն 1914 թ. հուլիսին կառավարիչ Տեր-Ավետիքյանը գրել էր. «Յայտարարում եմ Ս. Սինօդիդ, որ այս փարի շար չարչարանքներից յետոյ եւ չափազանց դժուարութեամբ մեզ յաջողուեց իսկ քիւրքերից եւ այրումներից Խօթավանքի հեփեալ եայլաղները. Դիւզ-իւրփ, Նաճի-դալու, Գամու-իւրփ, Աղդաշ, Արփա-թալա, Բեհբութ-Ալի-իւրփ, Ահմադխան-իւրփ եւ կապալով փայ ուրիշներին, բայց այդ ի դիմաց ամբողջութեան մի փութք մասն է կազմում...»:⁴² 1915 թ. մարտի 31-ին նույն կառավարիչ ջանքերով եւ փոխարքայի հրամանագրով եւս 11 ամառանոց ետ էր վերցվել թոշվորներից ու հանձնվել վանքին, որը եւ կապալով, 1 փարի ժամկետով փրվել էր թուրքերին 2250 ռ. վարձով:⁴³

Վանքի եկամուտներն, առհասարակ, մինչեւ 1910-ական թթ. անընդհափ կրճատվել են:⁴⁴

Բազմաթիվ վավերագրեր վկայում են, որ միայն 1850-ական թվականներից հետո շրջանի փարածքում երեւան եկան առաջին մշտաբնակ ցեղերը, ո-

41. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 968, ք. 1:

42. Նժված գործը, ք. 9:

43. Նժված գործը, ք. 22: Ի դեպ, կառավարիչը հանդիտելով փոշվորների բռնութեան դիմադրության, կալվածները վերադարձնելու նպատակով կիրառում էր նաեւ այլ եղանակներ: Դրանցից ուսագրակ է, օրինակ, նրա մի մտադրութեամբ. ըստ որի ծրագրված էր բարեփոխել, հենց՝ բարեփոխ միջոցով հողերը վերադարձնել (1914-ին 1 սարով Դադի վանքի «Բեյբութ-Ալի-Յութ» ամառանոցը կապալով սրվել էր Գանձակի գավառի Խանգալի վանքի գյուղի 4 բարեփոխութեան համար, ինչն ի վերջո արդյունք չէր սկիւ, քանի որ այրում բարեփոխութեան դեմ եւս ընդդիմացել էին (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1127, ք. 4): Տես նաեւ մեր «Քարվաճառի ազատագրումը սկսվել է 1913 թվականին» հոդվածը. «ՀՀ», 1995, 13 մարտի, N 52, էջ 2:

44. Տես՝ ներկա աշխատության Դադի վանքի (դաստիարակ) բաժինը:

38. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 65, էջ 3:

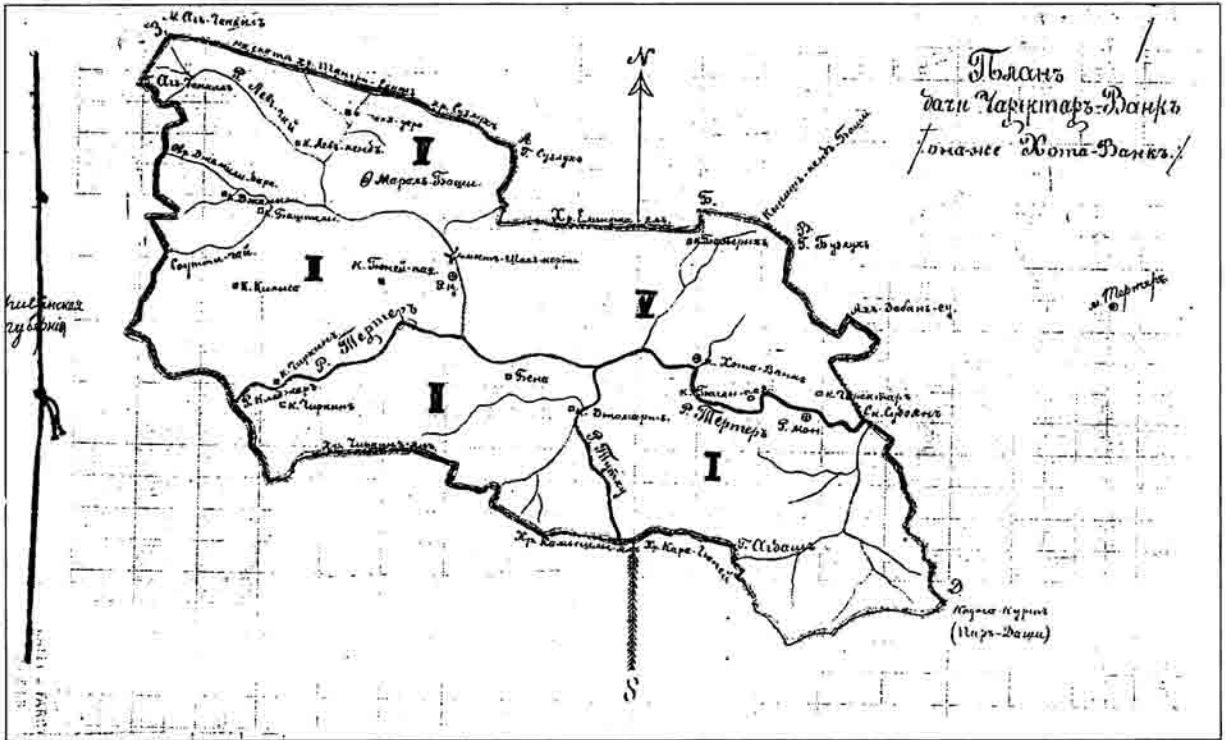
39. «Տարագ», 1913, N 7-8, էջ 91:

40. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 65, էջ 3:

րոնք, իրենց համար բնակության վայրեր ընտրելով հին գյուղատեղիներն, անցան նստակյաց կենցաղավարության: Նայրնի է, որ 1861 թ. շրջանի ամբողջ տարածքում ապրում էին շուրջ 100 տուն «ալիանյութի բարբարոս քույրեր» եւ կազմում էին 14 փոքրիկ գյուղ:⁴⁵ Ավելի վստահելի ու ստույգ է թվում 1865 թ. կազմված մեկ այլ վիճակագիր, ըստ որի շրջանի տարածքում գոյություն ունեին ընդամենը 9 նորաստեղծ գյուղ՝ 102 տուն բնակչությամբ:⁴⁶

Ի դեպ. «...մինչեւ... 84-87 թթ. նրանք (թուրք եւ քուրդ ցեղերը-Ս. Կ.) իրենց պապերից ժառանգած արհեստով էին պարապում առազակութեամբ: Երբ վերջին ժամանակներս կառաւարութիւնը ուշադրու-

քողերով բնակեցված վանքապարկան կալվածները: Նասկանալի է, որ Դադի վանքն այդ տարիներին ընդհանրապես զրկված է եղել որեւէ եկամուտից, մինչեւ անգամ «ընդհարումների ժամանակ թիրքերը եւ քողերը ձեռնարկել էին հրդեհել անտառները, բայց չէր յաջողուել, միայն ջարդել են մօտ 50.000 ռուբլու ծառեր, որոնք մնում են անտառում թափուած...»:⁴⁸ Ի դեպ, 1906 թ. քույրների ավազակապետ Ասկարխանը, նոր տեսակի հրացաններով զինված 50 քուրդ ձիավորների գլուխ կանգնած, մինչեւ իսկ ստրադուրություն էր ունեցել հարձակվել հայաբնակ մեծ գյուղերի՝ Նաթերքի եւ Վանքի վրա:⁴⁹

Դադի վանքին դասկանող կալվածների քարտեզը՝ կազմված 1913 թ. (բնօրինակը դահլուծ է ԳՅՊԿ արխիվում, ֆ.57, ց.1, գ.400, ք.1)

թին դարձրեց դրանց բարբարոսությունների վրայ ու զանազան միջոցներով ստիպեց թողնել առազակութիւնը, սկսել են պարապել գիւղատնտեսութեամբ, բայց միայն Ալլահը կարող է իմանալ այդ գիւղատնտեսութիւնը: Նրանք միայն պարապում են անասնապահութեամբ, թէեւ ոչ բառի բուն նշանակութեամբ...»:⁴⁷

Ի դեպ, 1905-06 թթ. հայ-թուրքական ընդհարման ժամանակ կալվածները մնացել էին բարձիթողի վիճակում, եւ այդ ժամանակահատվածում որեւէ կառավարիչ չէր համարձակվել մտնել թուրքերով ու

Ամսիթար վիճակում էր նույնիսկ կալվածների յուրապետակ «վարչական կենտրոն» Դադի վանքը: Նայրնի է, օրինակ, որ 1890-ին այստեղ ոչ միայն միաբաններ, այլեւ վանահայր իսկ չկային եւ վանքի բազմաթիվ շինություններին տիրացել էր մի քույրների ոչխարապահ սեիդ մուլլա, որին կարողացել էր դուրս վրձնել Մեծշեն գյուղի փանուրեր Բախիշ-բեկը:⁵⁰

Փաստորեն հայ-թուրքական ընդհարման հետեւանքը՝ անիշխան ժամանակահատվածը թափառական նորանոր ցեղերին բացառիկ հնարավորություն ընձեռեց մուտք գործել տարածք եւ նորանոր «ղը-

45. «Նոր-Դար» օրաթերթ, 1885, N 104, էջ 4:
 46. «Արարս» ամսագիր, 1910, ամիսի. էջ 58:
 47. «Նոր-Դար», 1892, N 15, էջ 2:

48. ՀՀՊԿԱ. ֆ. 57, ց. 2, գ. 1851, ք. 2-3:
 49. «Մշակ», 1906, N70, 31 մարտի, էջ 1:
 50 «Նոր-Դար», օրաթերթ, 1890, N 158, էջ 3-4:

լաղներ» հիմնել: 1910 թ. դրանց թիվը հասել էր 40-ի՝ շուրջ, 1000 փուն բնակչությանը:⁵¹

1911 թ. կալվածների դրությունը ծանոթանալու նպատակով շրջանում ճամփորդած Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը նշում է, որ նորաբնակ ընտանիքների թիվը հասել էր 200-ի. «Կալուածքի ընդարձակութեան մէջ բնակուում էին ընդամենը մօտ երկու հարիւր ընտանիք «քիւրդեր», փոքրաթիւ ընտանիքներով առանձնացած, իրենց խաշնարածական կեանքով»:⁵² Ուշագրավ են նաեւ արքեպիսկոպոսի այն հիշատակումները, որոնք վերաբերում են առանձին գյուղերի նորահասարակ բնակիչների թվին: Օրինակ՝ Չափնի գյուղի մասին Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը վկայում է. «Լեւ գետի հոսանքով առաջ ընթանալով հասանք մի անբարակ գիւղատեղիի, որի մերձակայքում 12 ջրաղացի աներակներ՝ նախկին բազմաթիւ բնակիչների չափանիշն էր, իսկ այժմ նոյն ընդարձակ տեղերում ապրում է միայն մի բազմանդամ այրում ընտանիք, ամեն տեսակ անասունների մեծ հօտերով, որ օգտագործելով շրջապարի անմարդարենակ դարձած տեղերը, միջնադարեան աւարական իշխանի դիրք էր ստեղծել իր համար, անելի օգտվելով կալածքից, քան կալածարէր Ղարաբաղի հայոց հոգետը իշխանութիւնը կամ Էջմիածնի վանքը»:⁵³ Նույն 1911 թվականին մտաւկա Քեշիշքյանը գյուղատեղիում հասարակել էին երեք ընտանիք խաշնարածներ:⁵⁴

Թափառական ցեղերի նստակեցության անցնելու գործընթացն ավարտվեց միայն խորհրդային փարիներին (մինչև 1930-ական թվականները):

Կարմիր Քրդստանի կազմալուծումից (1930 թ.) անմիջապես հետո, դեռևս սակավաբնակ Քարվաճառի շրջանը թուրք փարքով համալրելու նպատակով, Ադրբեջանի իշխանությունները սկսեցին իրականացնել մի շարք վերաբնակեցումներ, մասնավորապես՝ այլ շրջաններից դեպի Քարվաճառի փարքը փոխադրել զգալի թվով թուրքերի: Ի դեպ, Ադրբեջանի իշխանությունները մտախոգ էին ոչ միայն շրջանի թուրք բնակչության թվաքանակը ավելացնելու, այլև տեղի քրդերին էլ թուրքացնելու խնդրով: Այդ նպատակով կազմակերպվեցին տեղի քրդերի որոշ մասի տեղահանումներ և վերաբնակեցումներ քրդական միջավայրից հեռու, այլ շրջաններում: Ինչ վերաբերում է Քարվաճառում մնացած քրդերին, ապա նրանց համար ստեղծվեցին այնպիսի

պայմաններ, որպեսզի ամենակարճ ժամանակում նրանք կորցնեն ազգային նկարագիրն ու ինքնագիտակցությունը: Ի դեպ, զուտ քրդաբնակ էին Ջայլիկ, Աղջաքյանը, Շուրթան, Օրուջու, Խալանլի, Մոյուլբուլաղ և այլ գյուղերը:⁵⁵ Նարկ է նշել, որ տեղի քրդերի դեմ պայքարը սկսվել էր դեռևս 1918-20 թվականներին՝ մուսավաթական կառավարության կողմից, որի քաղաքականությունը որդեգրվեց ու հետևողականորեն շարունակվեց «խորհրդային» դիմակի տակ թաքնված Ադրբեջանի թուրքական իշխանությունների կողմից: Մրանց նպատակամղված գործունեության արդյունքն էր, որ 1920-ական թվականների վերջերին Քարվաճառի շրջանում մնացել էր միայն 11 քրդաբնակ գյուղ:⁵⁶

Այնուամենայնիվ 1918-ից մինչև 1960-ականների վերջերը հնարավոր չեղավ անել այն, ինչ արվեց 1970-90 թվականներին: Արդեն 1980-ին շրջանի 1 կմ² վրա բնակչության միջին խտությունը հասցրված էր 21 մարդու, իսկ ողջ շրջանն ուներ 122 գյուղական և 2 քաղաքային բնակավայր՝ 40.300 բնակչով:⁵⁷ Ընդ որում, այլևս միաբարր «թուրք» բնակչությամբ, քանի որ բոլոր քրդերը գրեթե վերջնականապես կորցրել էին ցեղային նկարագիրն ու թուրքացել: Մինչև 1988 թ. շրջանի բնակչությունը շարունակել է աճել (առավելագույնը՝ շուրջ 42.000), բայց այնուհետև մինչև 1993-ը փոքր-ինչ նվազել է:

Ի վերջո հայտնի է, թե հայոց, բայց հայազուրկ այս երկրամասում էլի քանի թուրքի գյուղ կամ բնակիչ կավելանար, եթե արցախյան ազատամարտի հզոր ալիքը 1993 թ. ապրիլին չհասներ այդտեղ: Ընդհանրացնենք. թուրք և թուրքացած քուրդ բնակչությունը Քարվաճառի (Քյալբաջարի) շրջանի փարքում մուտք էր գործել առավելագույնը՝ 250 փարի առաջ և միայն վերջին 130-140 փարին էր վարել նստակյաց կյանք:

ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ

Լեռնաշխարհի բնական պայմանների թելադրմամբ, դեռևս միջնադարում գրեթե բոլոր բնակավայրերը հիմնվել են գլխավորապես գետերի կամ դրանց վտակների ափերին, հովիտներում: Պաշտպանական նկարառումներով որոշ բնակավայրեր հիմնվել են բնականից դժվարամատչելի տեղերում՝ անշուշտ հաշվի առնելով ջրի առկայության հանգա-

51. «Արարտ» ամսագիր, 1910, ապրիլ, էջ 58:

52. Մ. Տեր-Մովսիսյան, նվ. աշխ., էջ 84:

53. Նվ. աշխ., էջ 93: Այս մասին ավելի որոշակի սվլալներ է դարձնում 1913 թ. մի վավերագիր, որտեղ նվաճ է. քն Չափնի բնակիչ, տեղական ավագ, այրում Հասան Քերթալայ Ալի օղլին ուներ 2000 գլուխ խոճոր եղջերավոր անասուն (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 18, գ. 968, ք. 13):

54. Նույն տեղում:

55. Գառնիկ Ասարյան, Նիկոլայ Գետրոյան, Ադրբեջան. յուրացման սկզբունքը և իրանական աշխարհը, Երևան, 1990, էջ 19:

56. A. Букчан, Азербайджанские курды, Баку, 1932, էջ 34-36, 61, 72: Տես նաև՝ Առն Մելիքյան, Քերթալայի և Լալինի դասնությունից, «Հայրենիքի ծայր», 1993, N 12, էջ 6:

57. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետության» (ադրբեջաներեն), հասո V. Բաբու, 1981, էջ 334:

մանքը: Նման օրինակ է հիշանանիստ Ծար գյուղը, որը փարածված է ծովի մակերեսայնից 2050 մ բարձրության սարահարթի վրա եւ ձորով հոսող Տրպու գետի ափից (1730 մ) բարձր է ավելի քան 300 մ:

Քարվաճառի շրջանում գյուղերն իրենց կառուցապարման բնույթով խիստ փարբերվում են եւ հիմնականում բաժանվում են երկու խմբի: Այն գյուղերը, որոնք գոյացել են հայաթափ գյուղատեղիների վրա, փեղի են փվել արդեն առկա կառուցապարման առանձնահատկություններին, հարմարվել են եղածին: Դրանք աչքի են ընկնում ոչ մեծ փարածքի վրա խիտ կառուցապարմամբ, թեկուզ ուղի-մուղի, բայց շար որոշակի փողոցների առկայությամբ, փների ու մյուս շինությունների կառուցման փեղի ընկալությամբ (ոչ թե արգավանդ հողերի, այլ ապառաժների վրա): Նակառակ դրան խորհրդային փարիներին հիմնված թուրքական գյուղերն ունեն անկանոն ու ցրված կառուցապարմում, երբեմն 20-25 փուն ունեցող գյուղը զբաղեցնում է 1.0-1.5 քվմ մակերես, լրիվ բացակայում են փողոցները, մինչեւ անգամ գյուղը՝ գյուղի հետ կապող ճանապարհները, յուրաքանչյուր աղբյուրի մոտ առափորեն կառուցված են ընդարձակ գոմեր, անասնաշենքեր: Այդ փարբերություններն այնքան ակնառու են, որ փոքրինչ փորձված յուրաքանչյուր ոք, մտնելով որեւէ գյուղ, իսկույն կարող է նկատել, թե այն թուրքերն են հիմնել, թե՛ «ժառանգություն» են ստացել արտագաղթած բնիկներից:

Քարվաճառի շրջանի երբեմնի հայկական բնակավայրերի բոլոր անվանումներն ու ամբողջական թվաքանակը ամբողջությամբ հայրենի չեն: Ցավոք, այս գավառի մասին մեզ չի հասել այնպիսի համապարփակ մատենագրական աշխատություն, ինչպիսին է օրինակ՝ Ս. Օրբելյանի աշխատությունը Սյունիքի գավառների մասին, ուր հիշված են բոլոր գյուղերն անուն առ անուն: Ներքառաքար, որպեսզի գոնե մասամբ լրացրած լինենք այդ բացը, ի մի ենք բերել մատենագրական, վավերագրային եւ վիճագիր բոլոր այն հիշատակումները, ուր փարբեր առիթներով հիշված են գավառի այս կամ այն գյուղը, ագարակը, հանդամասը եւ այլն: XII-XVIII դդ. թվագրվող այդ հիշատակումների համեմատական եւ ստուգաբանական ուսումնասիրության շնորհիվ բացահայտվել են որոշ բնակավայրերի պատմական անվանումները, դրանց հետագա անվանափոխումներն ու աղավաղումները: Սկսած XVIII դարի 30-ական թվականներից՝ հայաթափ շենքերի մեծագույն մասը փարբերաբար անվանափոխվել է: Այդ կերպ շարք հին փեղանուններ մոռացության են մատնվել եւ փոխարինվել օտարաշունչ փեղանուններով: Լավագույն դեպքում հին անունները մեզ են հասել թարգմանաբար կամ աղավաղումներով եւ հազ-

վադեպ միայն՝ պահպանել իրենց նախնական, անաղարտ անվանաձեւը (օր. Լեւ, Մոս):

Ստորեւ ներկայացվող աղյուսակում ըստ ժամանակագրության ցուցակագրված են շրջանի փարածքում գրնվող բոլոր այն բնակավայրերը, որոնց մասին առկա են գրավոր հիշատակություններ:

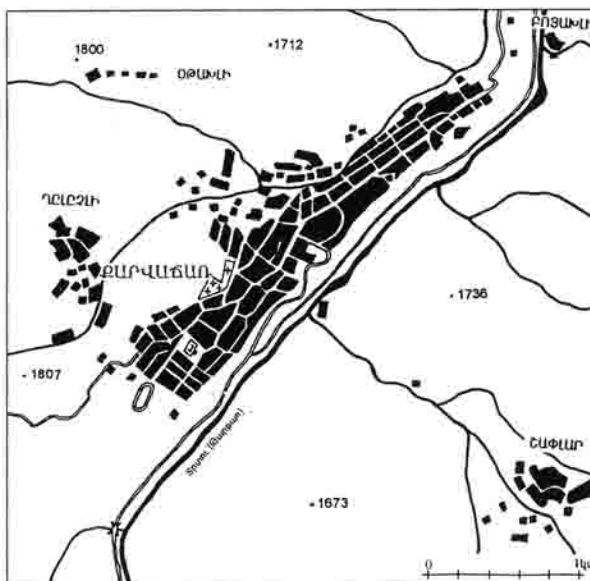
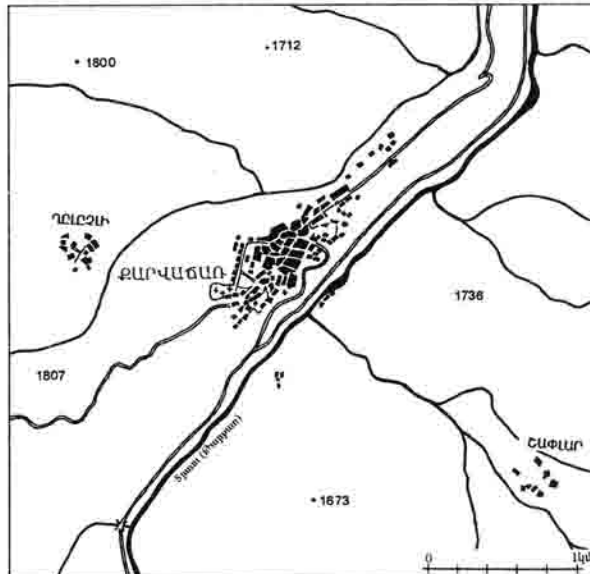
Բացի աղյուսակում նշվածներից, աղբյուրներում հիշատակված են նաեւ մի շարք այլ փեղանուններ (մեծ մասամբ գյուղանուններ), որոնց փեղադրության հարցը, սակայն, դեռեւս մնում է չպարզված: Անշուշտ դրանց մեծ մասն աղյուսակում նշված թուրքական անվանումների պատմական-հայկական փարբերակներն են, բայց թե դրանցից որը ներկայիս ո՞ր գյուղի նախնական անունն է, դժվար է որոշել: Այդպես անհայտ ու անհասցե են մնում XII-XVIII դարերում հիշված՝ Նավար, Գրիգորաթաղ, Բերդաբար, Ծովափեղ, Ծաղիկանց,⁵⁸ Կոսապաշոբոց, Մոխանանց, Ջաջոռանց, Պեղրոսաբակ, Չուբեկյանց, Ողնով, Չագունյանց Ագարակ, Արախիշ (Բախիշ), Դաշտակ, Մարդաղունեանց Սբ. Նշան, Ցրագետ Անապար, Գումեր, Կաժ, Անուխս, Նաճար, Ծումեն, Քարաբակ, Խրանց, Մոթանց, Փոքր Դավաչխուր, Խոզենեկ եւ Խոզենակուց Մեծ Այգի, Մանանաձոր եւ այլ փեղավայրերի անվանումներ:

Տեղադրությամբ հայրենի ու անհայտ մի շարք գյուղեր ու վանքեր միջնադարում հանդիսացել են գրչօջախներ: Դրանցից են Դադի եւ Գեղամիջո վանքերը, Ցրագետ Անապարը, Ապահեն կամ Տպել (թուրք.Բաշլիբել), Արախիշ կամ Բախիշ (փեղադրությունն անհայտ), Դաշտակ (փեղ. անհայտ), Մոս (այժմ՝ Մոզբյանդ) եւ Քարվաճառ գյուղերը:

Շրջանի ազատագրման նախօրյակին, ըստ պաշտոնական աղբյուրների, Քարվաճառի փարածքում կար 122 գյուղ: Բացառությամբ մի քանիսի (օր. Ջառ, Զըլփղարլի, Զայլիկ, Ղըլլիկ, Բաշլիբել), ուր յուրաքանչյուրում մինչեւ 200 փուն բնակիչ կար, մնացած գյուղերի մեծ մասը բաղկացած էր 30-60 փնից: Քիչ չէին նաեւ այնպիսի «գյուղերը», որ կազմված էին մինչեւ 10 փնից (օր. Ալչալի, Ղուշուվասի, Օթախլար, Մարիգյունեյ, Օթոշաղ, Ղազիխանլի, Ղալաֆաղը, Ղալաբոյուն եւ այլն): Փաստորեն բավականին ընդարձակ շրջանը պարփակված էր մանր գյուղերի խիտ ցանցով, որոնց միայնակից միջին հեռավորությունը կազմում էր 3,0-3,5 կմ: Ի դեպ, մի շարք փոքր գյուղակներ, որոնք այնուամենայնիվ ստացել էին գյուղի կարգավիճակ, իրականում կառուցապարված էին ավելի շարք գոմերով, քան բնակելի շենքերով:

58. Ենթադրում ենք, որ Ծաղիկանց ներկայիս Չիլակլի լեռան անվանումն է եղել (նկատի ունենք հայերենից թուրքերեն բառացի թարգմանված լինելու հավանականությունը):

Ավելի քան երկու փասնյակ գյուղեր ծնունդ են առել 1960-ական թվականներից հետո: Նույն ժամանակամիջոցում էլ զգալի ընդարձակվել են եղածները, իսկ շրջկենտրոնն այդ ընթացքում պարզապես

Քարվաճառ (Քյալքաջար) քաղաքի հասակագիծը 1952 և 1972 թվականների դրությամբ

քառապարկվել է իր զբաղեցրած մակերեսով (համեմատելի՝ 1952 և 1972 թթ. հատակագծերը) և փասնապարկվել՝ բնակչությամբ:⁵⁹

Սպորեն ներկայացնում ենք շրջանի փարածքի բնակավայրերի անվանացանկը՝ ըստ ժամանակագրական անվանափոխության պարկերի:

59. Տես՝ Ս. Կարադեյան, Ինչդե՞ս էին յուրացնում հայկական հողերը (Քարվաճառ քաղաքի օրինակով), «Ազատամարտ», 1994, N 40, էջ 13:

Քրթական համարը	Բնակավայրի անունը խորհրդային տարիներին	անվանումը 1812-1920 թթ.	անվանումը 1600-1812 թթ.	անվանումը V-XVI դարեր
1	Արդուլլաուաղի	Մեծ Արդուլլաուաղի		
2	Ալի-Բայրամլի	Կուլուդայաի		
3	Ալիբալա	Թոփալ-Իրզա		
4	Ալիխանդ			
5		Ալլահվերդի		
6	Ալմալըղ	Չախյանդ	Խճծոնեկ	
7	Ալուար			
8	Ալջալի	Ալջալի		
9	Ալջալի			
10	Ալջալի			
11	Աղդաբան	Աղդաբան		
12	Աղդաբա			
13		Աղզիբիր		
14	Աղդայա			
15	Աղյաթաղ	Աղյաթաղ		
16	Աղջախանդ	Մեծ կամ Վ. Ասրիկ	Սեւաջո՛ւր	
17	Աղջախանդ			
18	Ասրիկ	Փոքր կամ Ն. Ասրիկ		
19	Ասաղա (ճերֆին) Այրում			
20	Ասաղա (ճերֆին) Խաչ			
21	Ասաղա (ն. Դարաչանլի)			
22	Ասաղա (ն. Շուրթան)	Շուրթան		
23	Արմուղլի	Գոխուա		
24	Բաբալա			
25	Բաղդլիֆայա	Բաղլիֆայա		
26	Բաղլու			Իգածո՛ւր
27	Բաղսաղ	Բաղսան (Բաղսի)	Բարսղիեան	
28		Բաղսաղ		Բաղանիֆ
29	Բալիբեկ	Բաւսոսբեկ (Սեյիղլար)	Աղսան (Տոնլի)	Աղսան
30	Բաւ-Դարաչանլի	Խաչուդայի		
31	Բաւխանդ			
32	Բարմախիբինա		Բորո՛ւ	
33	Բեգիխանա			
34	Բոզլու			
35	Բոյախլի			
36		Գյոզդի (Գյուզլուբուլաղ)		
37	Գյոյդեբ			
38	Գյունեֆայա	Գյունե Փայա		
39	Դամրչիդամ	Դամրչիլար	Դարբնո՛ց	
40	Դերեզուլաղ			
41	Ելիջա	Մաւաղի		
42	Ենիխանդ	Ալլաղայա		
43	Չալիկ	Չալիկ		
44	Չառ	Չառ	Մեծ Շար	Շար
45	Չարխուլու	Չարխուլու (Չարկու)		
46	Չիֆլի	Չիբիլ (ավերակ)	Չուար	
47	Չուկուխարի	Չիվիղարլու (Հաթան-բեկլի)		
48	Էյլասալիլար	Էլլա Չալլար		
49	Թազախանդ			
50	Թաթլար	Թազախարաբի		
51	Թախսարաբի			
52		Թախսան		
53	Թաղամ			
54	Թաղայա	Թաֆ-դարաի		
55	Թիրեբեւենդ	Թուրիեւան		
56	Թովեղեբե			
57	Իմամբինասի			
58	Իսֆրուլաղ	Իսֆրուլաղ		
59	Լաչին	Լաչին		
60	Լեւ	Լեւխանդ	Լեւ	
61	Խալանլի	Դավախուր	Մ. Դավախուր	
62	Խոլագեյ-Ալխասլի	Խոլոզակ (Խայուսցոկ)	Խոլոզանց	
63	Խոլուրլի			
64	Հասանլար	Հաջիբարա		
65	Ղազիխանլի	Կոթուրլի		
66	Ղալարյուն	Մ. Կոթուրլի		Կոթուր

**ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԻՆՉԵՎ 1920 Թ.**

67	Ղալաֆալը	-		
68	Ղամձլի	Աղայար		
69	-	Ղայադուբալա		
70	Ղանլիխանը	-		
71	Ղասրմբինասի	-		
72	Ղարագյունեյ	Ղարագյունեյ		
73	Ղարագյունեյ	-		
74	Ղարախանջալի	Փարի (Նարա)		
75	Ղարաջանլի	Փ. Արդուլաուուու		
76	Ղելլի	Ղելլի		
77	Ղելլի	Կալուբսի		
78	Ղուզեյիբին	Չիրին		
79	Ղուբուվասի	-		
80	Սամեդրասի	Սամեդ Ասփի		
81	Սամեդ ուուու	Ուլուխան		
82	-	Սարալրանի		
83	Սարջումակ	Սարջումակ	Սրջում	
84	-	Սեյրան	Սեյսան	
85	Սիլի-1	Քյոթանլի		
86	Սիլի-2	Միլի		
87	Սիլի-3	-		
88	Սիւնի (Սիւլի)	-		
89	-	Սիւնի		
90	Սոզյանը	Սոզ	Սոս	Սոս
91	Յանուալ	Յանուախ	Եանուալ	Յանուալ
92	Յանուալին	-		
93	Յուխարի (Վերին) Այրան	Այրան-դարասի		
94	Յուխարի (Վերին) Շուրբան	-		
95	Նարդիսանլի	-		
96	Նաջաֆալիլար (Բյազիխանա)	-		
97	Շահյարան	Շիբեան		
98	Շափլար	Ֆարխաննի (Փարխաննի)		
99	Շեխնի	Շահդան		
100	-	Չախմախ		
101	Չայրովուուան	-		
102	Չայխանը	Չայխանը		
103	Չափլի	Չափնի (Չաննի)		
104	Չոբանյարահմեզ	Չոբաննեբենաս		
105	Չովդուու	Չովդուու	Եզնարածանց	
106	-	Չովդուու		
107	Չոփուուլի	-		
108	Չոբան	Չոբան	Շոբանանց	
109	Չուղ	Չուղ (Չիրաղ)		
110	Չամիլի	Չամիլի		
111	Չոմարդ	Չոմարդ		
112	Սարիդուու	-		
113	Սարիդուուեյ	-		
114	-	Սերին		
115	Սեյրլար	Բաուբան		
116	Սոյուրբուլալ	Սոյուրբուլալ	Տրսնոս	
117	Սուուուուու	Սուուուուու		
118	Վան	-	Պեանեզ	
119	Վան (Քյուլաննի)	խոթական	խոթական	
120	Քենդեբի	-		
121	Քեուեբ	Քեյթթալ		
122	-	Քեուեբանը	Երիցուեան	
123	Քեյիլիդայա	Քեյիլու (Քեյալի)		
124	Քիլայա	Քիլիսալիխանը		
125	Քիլայալի	Քիլիսալի		
126	Քիլայալի	-		
127	Օթալլար	Սամեդալու-Ալիսալի		
128	Օթալիլի	-		
129	Օկսյարբրլանը (Սոլոսով)	-	Չանակ	Չանակ
130	Օրթա-Ղարաջանլի	-		
131	Օրթա-Շուրբան	-		
132	Օրուզլու	Աղջալանը	Չալուն	
133	Ֆարալիլար	Ղելվան (ավ)		
134	Իսիսու	-	Տերնաջու	Վայկուննի
135	Քյալթաջար	Քյալվաջար	Քարվաճառ	Քարվաճառ
136	-	Քյաուար		
137	-	Քյուրդան		
138	-	Քուուալար		

Քարվաճառի շրջանում պարսկական հուշարձանների ուսումնասիրությունն առանձնապես հին պարսկական չունի:

Առաջին ուսումնասիրողը Նովիաննես եպիսկոպոսն էր, որն 1830-ական թվականներին այցելելով Դաղի եւ Գեփրամիջո (Ծարա) վանքերը՝ մի քանի արձանագրություն էր գրի առել ու հրատարակել:⁶⁰

Գրեթե նույն տարիներին, մի շարք հնավայրեր այցելելուց հետո իր ուսումնասիրություններն է հրատարակում նաև Սարգիս վարդապետ (հեղափոխում՝ արքեպիսկոպոս) Ջալալյանը:⁶¹ 1885-ին գավառի մի քանի հնավայրերին վերաբերող տեղագրական բնութագիր շարադրանքն է հրատարակել Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանը (Նայկունի),⁶² ապա 1891-ին հարկապես Դաղի վանքում, վիմագրական ուսումնասիրություններ է կատարել Խաչիկ վարդապետ (այդ ժամանակ՝ Վահան սարկավագ) Դաղյանը, որի ձեռագրերն առ այսօր մնացել են անփոփոխ:⁶³

Մեզ հայտնի չէ այդ ուղղությամբ հեղափոխ մի քանի տարիների ընթացքում կատարված որևէ այլ աշխատանք մինչև 1895-ին հրատարակված երախտաշար Մակար եպիսկոպոսի մեծարժեք ու հայտնի աշխատությունը:⁶⁴ Մակայն հանգամանքները թույլ չէին տվել եպիսկոպոսին շարք հնավայրեր այցելել, եւ նրա գրքի համապարասխան բաժինը սահմանափակված է նորահասարակ թուրք գյուղերի ցուցակի մեջբերումով: Բարեբախտաբար եպիսկոպոսը կարողացել էր այցելել Ծար գյուղը: Իրոք՝ բարեբախտաբար, քանի որ նրան վիճակվեց այդտեղ գտնված բազում վիմագրերի՝ փաստորեն միակ հրատարակիչը դառնալ: Վերջապես, հարկ է նշել 1911 թ. էջմիածնապարկան Դաղի վանքի կալվածներն այցելած Մեսրոպ մագիստրոսի՝ իր ճանապարհին հանդիպած գյուղերի ու պարսկական հուշարձանների հանգամանակի նկարագրությունները (մի շարք արձանագրությունների վերծանություններով հանդերձ):⁶⁵ Սրանով էլ ավարտվել են նախախորհրդային

60. Յովիաննու եպիսկոպոսի Շահիարցույ-Սոսրագրութիւն կարողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարսայ, հասար Բ. Էջմիածին, 1842, էջ 356-365:
61. Սարգիս վարդապետ Ջալալեանց, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայասան, մասն Ա. Տիփսիս, 1842, էջ 199-227:
62. «Մեղու Հայասանի», 1885, N65, 78, 80:
63. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 319, ց.1, գ.5, ք.23-28:
64. Մ. Քարխոսարեանց, նշվ. աշխ.:
65. Մ. Տր-Մովսիսեան, նշվ. աշխ.:

փարիներին կապարված հիմնական ուսումնասիրությունները, եթե նկատի չունենանք նաեւ մի շարք ավելի սեղմ հրատարակումները մամուլում:⁶⁶

ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, համարյա 40 փարի, մինչեւ 1960-ական թվականները հեղափոխությունների կողմից այդ ուղղությամբ որեւէ աշխատանք չի ձեռնարկվել: Թերեւս բացառություն էր կազմում ռուս հեղափոխող-հնագետ Ե. Պլյուշինան, որի՝ 1940 թ. հրատարակված «Նայկական հուշարձանները Ադրբեջանական ՍՄՄ փարածքում» աշխատությունում⁶⁷ վկայություններ կան նաեւ Քարվաճառի շրջանի հուշարձանների մասին: Ավելորդ չէ, թերեւս, մեջբերել ռուս հեղափոխողի՝ իր շրջապայությունից սրացած փրկավորությունը. «Բազմաթիվ բնակելի քարայրներ, գյուղերի ավերակներ, բերդապարիսպներ, մարտուներ եւ եկեղեցիներ խոտում են երբեմնի կյանքի մասին՝ ներկայիս համարյա մարդագուրկ հեռաստաններում: Ցավոք, գերակշռող մեծամասնությամբ այդ բոլոր հուշարձանները ոչ միայն չեն հեղափոխված, այլեւ անգամ չեն նշված գրականությունում, թեկուզեւ հաշվառման կարգով: Այսպեղ հոծ զանգվածներով ամենուր ապրող հայերից մնացել են լայնարարած գերեզմանոցներ, որ սփռված են թե կիսավեր եկեղեցիների շուրջ, թե առանձին»: ⁶⁸ Վերջապես 1960-64 թթ. վիճակագրագետ Ս. Բարխուդարյանի գլխավորած գիտարշավի շնորհիվ, փաստանյակների ընդհատումից հետո վերստին ուսումնասիրության արժանացան Քարվաճառի պարմական հուշարձանները:

Արշավախմբի մասնագիտական ուղվածությունը խիստ նպատակային էր՝ միայն հայերեն վիճակագրերի հայտնաբերում եւ վերծանում: Ցավոք գիտարշավը սահմանափակվեց միայն դեռեւս նախորդ դարից հայրնի հնավայրերն այցելելով: Արշավախումբը նախկին հեղափոխությունների հավաքած ու հրատարակված նյութին (72 միավոր արձանագրություն) հավելեց նաեւ գիտարշավների ընթացքում ժողովածը՝ նորահայր 35 միավոր արձանագրություն: Այսպիսով, ամբողջ շրջանից հայտնաբերված հավաքածուն կազմեց 107 միավոր, որը հրատարակվեց բավական ուշացումով 1982 թ. (գիտարշավը գլխա-

վորած Ս. Բարխուդարյանը մահացել է 1970-ին) Նաագիություն եւ ազգագրության ինստիտուտի հովանավորությամբ:⁶⁹

1970-ական թվականներին եւ 80-ականների սկզբներին լույս տեսան բացառապես Դադի վանքին նվիրված մի քանի հոդվածներ:⁷⁰

Յոթանասականներին ճարտ. Ս. Նասրաթյանը՝ առաջինը Դադի վանքի հեղափոխություններից, չափազանց հուշարձանախումբը: Այդ նյութերը բազմիցս օգտագործվել են Շ. Մկրտչյանի աշխատություններում:⁷¹

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՔԱՐՎԱՃԱՌԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ 1979-1987 ԹԹ.

Սկսած 1979 թ-ից, երբ առաջին անգամ հնարավորություն ունեցանք այցելել Քարվաճառի շրջան պարմական Ծարա երկիր, շուրջ ինը փարվա ընթացքում, մինչեւ 1987 թ. մեր կողմից հեղափոխվել են (չափագրում, լուսանկարում, վիճակագրերի ընդօրինակում եւ քարտեզագրում) Նանդաբերդը, Չափնի գյուղի հուշարձանախումբը (որի կիսավեր եկեղեցին, ի դեպ, բնակարան էր ծառայում ոմն Ամիրասլան Մամեդովի համար), Ղամշի գյուղի հարավային ծայրին, Լեւ գետի ձախ ափին մնացած միջնադարյան միաթեղից մեծ կամրջի խելը (1980 թ.), որը գետի հեղափոխված վարարումների գոհը դարձավ, Տըրփուի աջ ափին գտնվող Սբ. Աստվածածնա վանքը, Երիցուշենի եկեղեցին ու խաչքարերը եւ այլն:

Նարկ է նշել, որ 1980-ական թվականների սկզբներից իրենց «ուսումնասիրություններն» էին սկսել հրատարակել նաեւ Բաքվի «գիտնականները»՝ մեկը մյուսի հետեւից աղվանական պիտակով ներկայացնելով մի շարք հուշարձաններ: Անցած փարիներին ավերել չհասցրածը՝ սրիպված իբրեւ սեփական ներկայացնելու փորձով փառապող այդ գիտնականները, ինչպես հայրնի է, փորձում էին Դադի եւ Սբ. Աստվածածնա վանքերը, Քիլիսա գյուղի եկեղեցին եւ ուրիշ հայկական հուշարձանները ներկայացնել որպես իրենց քրիստոնյա նախնիներից «ժառանգված» հուշարձաններ: Խստիվ արգելված էր (անշուշտ, Բաքվի կարգադրությամբ) լուսանկարչական սարքերով՝ հայաստանցի այցելուների

66. «Արձագանգ» 1886, N 44, էջ 577-578: «Նոր-Վար», 1890, N 158, էջ 3-4: «Նոր-Վար», 1891, N 123: «Նոր-Վար», 1892, N 15, էջ 2: «Արարտ» 1896, յունուար, էջ 42-43 եւ այլն:
67. Пчелина Е. Г., Армянские памятники на территории Азербайджанской ССР, Труды Отдела Востока Эрмитажа, том 30, Ленинград, 1940, стр. 92-243.
68. Նույն տեղում, էջ 243:

69 «Դիվան հայ վիճակագրության», որակ 5, կազմող Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 197-227:
70 Բ. Ուլտրաթյան, Դադի կամ Խուրթա վանքը, «Էջմիածին», 1971, N 6-7: Մ. Հասրաթյան, Դադի վանք, «Գիտություն եւ տեխնիկա», 1981, N 9:
71. Շ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարաբաղի դասնա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 34: Նույնի՝ նվ. աշխ. 2-րդ հրատարակությունը, Երևան, 1985, էջ 38-46: Մ. Մկրտչյան, Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1989, стр. 34-39.

մուտքը Հանդաբերդ ու Դաղի վանք: Այդպեղ կարգված պահակների հիմնական պարտականությունն էր՝ արգելել կապարելու այդ հուշարձաններից որևէ լուսանկարչական աշխատանք:

Այդ փարիներին դաշտային աշխատանքների առանց այն էլ ոչ ոք ոչ ոք չէր ընթացքն էլ ավելի չբարդացնելու նկատառումով ժամանակին գիտակցաբար ձեռնպահ մնացին նյութերի փրկագրումից: Բայց դրությունը կորուսվեց 1988-ից հետո:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՄԻՆՉԵՎ ՔԱՐՎԱՃԱՌԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԸ

1988 թվականից այլևս անհնար դարձավ դաշտային աշխատանքների շարունակումը: Մյուս կողմից՝ վերջապես հասել էր Բաբվի «գիտնականներին» պատասխան փառու ժամանակը, մասնավոր Արցախյան Ազատամարտի օրըսօրե հզորացող պայքարի պայմաններում: Այդպես՝ Թ. Աբդուլլաևի մի հոդվածի առիթով 1989 թ. լույս տեսավ մեր համահեղինակային պատասխանը՝ «աղվանական» հայտարարված Սբ. Աստվածածնա վանքի մանրամասն ուսումնասիրությունը:⁷²

Այնուհետև լույս տեսան մեր ես մի քանի հոդվածները:⁷³

Ցավոք, մինչև փարածքի ազատագրումը (1989-1992 թթ.) թուրքերը հասցրել էին հիմնահատակ ավերել ես մի քանի եկեղեցու փասնյակ հայերեն վիմագիր արձանագրություններ (մասնավորապես Սբ. Աստվածածնա վանքում փշրել էին XII-XIII դարերի շուրջ մեկ փասնյակ պատմական մեծ նշանակություն ունեցող արձանագրությունները եւ գեղաբանդակ արձանագիր խաչքարերը):

**ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
RAA ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ
ՆԱԽԱՉԵՆՆՈՒԹՅԱՄԲ
1993-1996 թթ.**

1993 թ. ապրիլին ազատագրվեց մեր պատմական Ծարա երկիրը՝ Քարվաճառի շրջանը:

Արդեն մի քանի փարի ընդմիջված ուսումնասիրական աշխատանքների համար նոր ու աննախադեպ հնարավորություն էր ընձեռնված, որը ես ստանձնեց «Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող» (RAA) կազմակերպությունը:

72 В. А. Арутюнян, С. Г. Карапетян, Н. М. Саркисян, Монастырский комплекс Сурб Аствацацин в гаваре Цар. «ԼՀԳ», 1989, № 7, էջ 82-92:

73 Ս. Կարապետյան, Դաղի (Խուրթ) վանքի կազմակերպությունը. «Ազատամարտ» Երևան, 1992, N 15, էջ 14: Նույնի՝ Զյալ-բաջարի Երջանի հայկական դասական հուշարձանները. «Ազատամարտ», 1992, N 22, էջ 14 (նաև նուսերենով «Азатамарт», 1992, N 7):

Հուշարձանների որոնողական եւ ուսումնասիրման աշխատանքները սկսվեցին 1993-ի հունիս ամսվա սկզբից: Մինչև 1996 թ. նոյեմբեր ամիսը պարբերաբար ձեռնարկված բազմօրյա արշավների ընթացքում հեղազոտվեցին ողջ լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր գյուղերն ու գյուղատեղիները, հնավայրերը: Հայտնաբերվեցին ոչ քիչ թվով միանգամայն նոր հնավայրեր, իսկ հայտնիները նորովի ուսումնասիրվեցին: Այսպեղ ցավով պիտի արձանագրենք, որ, ինչպես տեղում պարզվեց, նախկին ուսումնասիրությունները բազմաթիվ եւ էական թերություններ ունեին՝ սկսած ամենակարեւոր բնագավառից՝ վիմագիր արձանագրությունների ընդօրինակման ու վերծանման աշխատանքից, ընդհուպ՝ ճարտարապետական կառույցների չափագրումները: Այդ աշխատանքներն անհրաժեշտաբար կատարվեցին «գրոշից սկսած», քանի որ ավելի հեշտ էր նորն ու ճիշտը կատարել, քան զբաղվել անվերջ շրկումներով: Ընթերցվեցին նախկինում (1960-64 թթ.) անվերծանելի համարված բազմաթիվ, նաեւ սվաղի շերտի վրա փորագրված, վիմագիր արձանագրություններ:

Չորս փարվա ընթացքում շրջանի փարածքում հայտնաբերված ու հաշվառված պատմական հուշարձանների թիվը հասավ 518 միավորի, բայց այդ քանակությունը բոլորովին էլ վերջնական չէ, քանի որ հնարավոր են նաեւ մեր տեսադաշտից դուրս մնացած հուշարձաններ: Այսուհանդերձ, հավաքված նյութը թույլ է տալիս ամբողջական պատկերացում կազմել Պատմական Հայաստանի Ծար գավառի հայկական մշակութային ժառանգության մասին: Այն, ինչպես իր ճարտարապետի, այնպես էլ պատմության առումով ներկայանում է որպես հայ մշակույթի անբակտերի եւ կարեւոր բաղկացուցիչներից մեկը:

Ի դեպ, հայկական պատմական հուշարձանների ուսումնասիրությանը զուգահեռ հեղազոտվել ու հաշվառվել են նաեւ շրջանի փարածքում պահպանված XIX-XX դարերին վերաբերող քրդական եւ թուրքական «պատմական հուշարձանները»: Դրանք բացառապես գերեզմանական բնույթի հուշարձաններ են՝ դամբարաններ (քյունբազ) եւ պարզապես գերեզմանաքարեր (այդ թվում ձիակերպ եւ խոյաձեւ): Սրանցից ամենահինները 1870-ական թվականներից են,⁷⁴ իսկ ինչ վերաբերում է մահմեդական հոգեւոր ժողովարաններին՝ մզկիթներին, ապա այդպիսիք Քարվաճառի շրջանի փարածքում փաստորեն գոյություն չունեն: Պատճառը շար պարզ է, մինչև խորհրդային կարգերը գյուղերն այնքան նստակյաց ձխեր չունեին, որ մզկիթ ունենալու խնդիր առաջանար: Միակ մզկիթը, որ հիմնադրվել էր 1990 թ. (ա-

74 Է.Ֆենդիս Ռասիմ Սամեղ օղլի, Զարեհ եւ խոսում (աղբրեցաներեն), Բաբու, 1980:

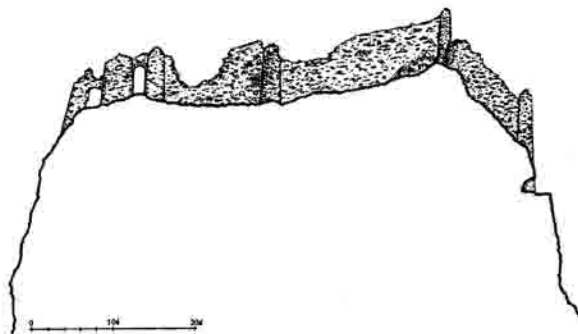
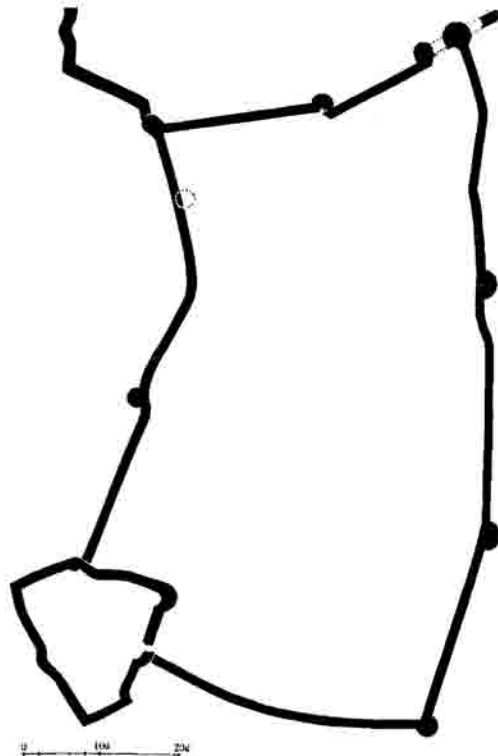
ռավելապես քաղաքական նկատառումներով) այդպես էլ թերավարր էր մնացել (գտնվում է Դուրխու գետի ձախ ափին, Զրվիդարլի գյուղից հարավ):⁷⁵ Քյունբազ կոչված գմբեթաձեղ դամբարաններ (առավելագույնը 110-120 փարվա վաղեմության) պահպանվել են՝ Մոս, Աղյաթաղ, Դամբջիդամ, Մուսուգլուղ եւ այլ գյուղերի փարածքում, իսկ կենդանակերպ փապանաքարեր՝ Քարվաճառ, Ծար եւ այլ գյուղերի գերեզմանափերում: Ի դեպ, քյունբազներ կառուցվել են նաեւ խորհրդային փարիներին:

ՀԱՆԴԱԲԵՐԳ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Ոչ միայն Ծար գավառի, այլեւ ողջ Արցախի եւ ընդհանրապես Հայոց Արեւելից Կողմանց պաշտպանական հզոր համակարգ ունեցող բերդերի շարքում Հանդաբերդը առանձնահատուկ տեղ է գրավում: Այն գտնվում է ներկայիս Չափնի եւ Ղանլիքյանը գյուղերի միջեւ, Լեւ գետի աջ ափին, գետից 600 մ հարավ, անփառածածկ ու խիստ զառիթափերով առանձնացած լեռան գագաթին: Գերափից բերդը բարձր է շուրջ 280 մ եւ գտնվում է 1665 մ-ի վրա: Չորս բլուրից ուղղահայաց քարափներով առանձնացած բերդասարին մուրեմալու հնարավոր միակ ուղին ձգվում է հարավ-արեւմտյան կողմի պարսպապարի փակով եւ ժայռակերպ նեղ արահեպներով բերդի գլխավոր դարպասին է մուրեմում հյուսիսային կողմից:

Փառավոր պարմական անցյալ ունեցող Հանդաբերդը բազմիցս հիշատակվում է հայ պարմիչների գործերում: Ինչպես վկայում է Կաղանկարվացին՝ Արցախի հյուսիսային գավառների փեր, հայոց Առանշահիկ փոսմի իշխան Սահլ Սմբարյանի որդին՝ Ապրներսեհը IX դարի երկրորդ քառորդում «շինե գբերդն Հանդո»:⁷⁶

Ապրներսեհը մահացել է 870-ական թթ., իսկ 854-ին հակաարաբական շարժումներին մասնակցելու պարճառով Բուղա գորապետի կողմից գերեվարվել է խալիֆի նափավայր՝ Սամառա: Ներսեւաբար, բերդը կառուցել էր մինչ 854 թ.: Հարկ է նշել, որ բերդի պարսպապարերի շարվածքի ուսումնասիրությունը ցույց է փայլիս, որ սկզբնապես Հանդաբերդը մի փոքրիկ ամրություն էր անկանոն շրջապարսպով, արեւելյան կողմից միակ մուրքով եւ 19x16 մ ներքին մակերեսով: Ներագայում միջնաբերդի վերածված բերդի այդ հարվածը ակնհայտորեն ավելի վաղ շրջանում էր կառուցված եղել, հավանաբար V դարում, իսկ իշխանը ավելի ընդարճա-

ՀԱՆԴԱԲԵՐԳ. հասակագիծը եւ հյուսիսային ճակատը

կել, ամրացրել ու հզորացրել էր բերդը, այն համալրելով հուսալի ու երկարատե պաշտպանության համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցներով (ջրի պաշարների կուրակման համար ժայռափոր հորեր, ռազմավարական նկատառումով կեղծ դարպաս, շրջապարսպի հզորացման նպատակով՝ 8 կիսաբուրգեր եւ այլն):

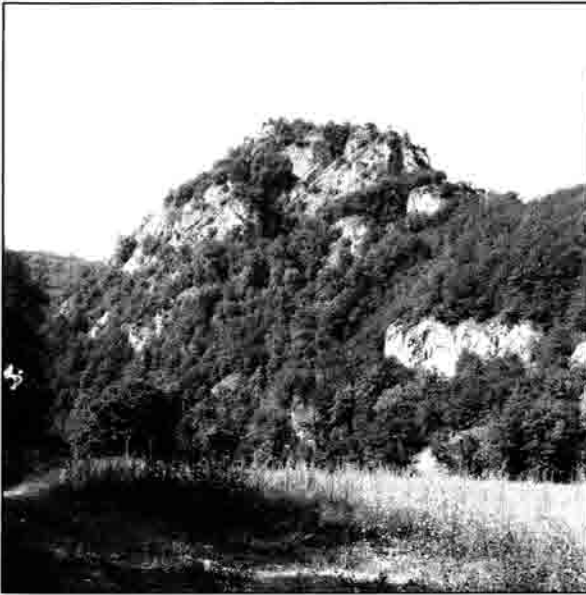
Համաձայն Դաղի վանքում պահպանված մի խաչքարի արձանագրության՝ 1142-1182 թթ. Հանդաբերդը պարկանել է Վերին Խաչենի իշխան Հասան Վախրանգյանին: Մոտ 1250-ին բերդը միեւնույն անվամբ հիշատակվում է Գանձակեցու պարմության մեջ:⁷⁷

1312 թ. Հանդաբերդը, որպես Դուրխանների իշ-

75. Ս. Կարաղեյան, Քարվաճառի միակ մզկիթի դասնորոշումը. «Ազատամարտ», 1994, N 47 (192), էջ 13:

76. Մովսէս Կաղանկատացի, Պատմութիւն Աղուանից Աւսարհի, Երեւան, 1983, էջ 340:

77. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն հայոց, Երեւան, 1961, էջ 322:

ՀԱՆՂԱԲԵՐՂ. բերդասարի տեսքը հյուսիս-արևելքից եւ հարավ-արեւմուտքից, հասկած արեւելակողմի յարստյաւարից, արեւմտակողմի յարստյաւարի բուրգը

խանութեան սահմաններում գրկվող ամրություններից մեկը հիշվում է Խաչակապի Թարգմանչաց վանքի «Անեւարան»-ի հիշարակարանում:⁷⁸

Արքունիքի շինարարական համալրումներից հետո Հանդաբերդը (փոքրիկ միջնաբերդի հետ միասին) անհամեմատ ավելի ընդարձակ չափեր ընդունեց, քան մինչ այդ էր: Հարակազմում անկանոն ուղղանկյան տեսքով պարսաված արեւելահայաց թեքությամբ բերդի ներքին մակերեսն արդեն զբաղեցնում էր 92x60 մ տարածություն: Պարսպապատերի միջին հաստությունը 1,30 մ է, իսկ պահպանված առավելագույն բարձրությունը՝ մինչև 8 մ: Բերդի տարածքում բացի 5-6 վիմասփոր

հորերից (որոնց խորությունը, փլվածքներով լըցված լինելով հանդերձ, այսօր էլ մինչև 5 մ է) կիսավեր վիճակում պահպանվում են նաև ուղղանկյուն հարակազմով մի շինության մնացորդները: Ինչպես այդ փոքրիկ կառույցը, այնպես էլ բերդի ողջ համալիրը շարված են անմշակ տեղական քարերով, կրաշաղախով: Հյուսիս-արեւմտյան կողմի աշտարակի տակ, բերդ բարձրացող ժայռակերտ նեղ արահետի եզրին, ուղիւհայաց եւ արեւմտարահայաց ժայռի մեջ փորված է մի փոքրիկ, հարթ հարակով եւ կիսաշքջանաձեւ հարակազմով «սենյակ», որը, թվում է, թե ծառայել է որպես պահակարան: Չի բացառվում, որ դա նաև աղոթատեղի լինել, քանի որ շար նման է եկեղեցու խորանի:

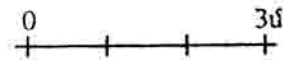
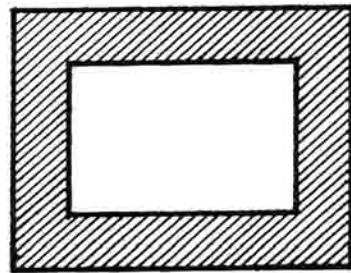
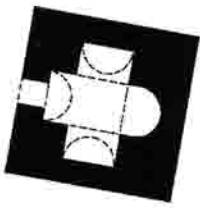
78. «ԺՂ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 84:

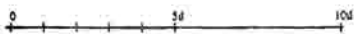
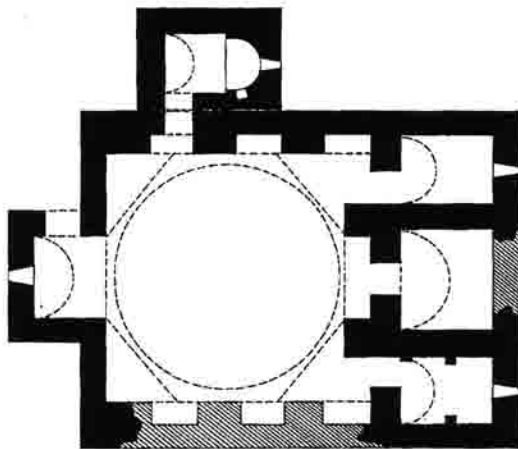
ՀԱՆՂԱՐԵՐԴ. «կեղծ» դարդասի սեսը՝ հարակից

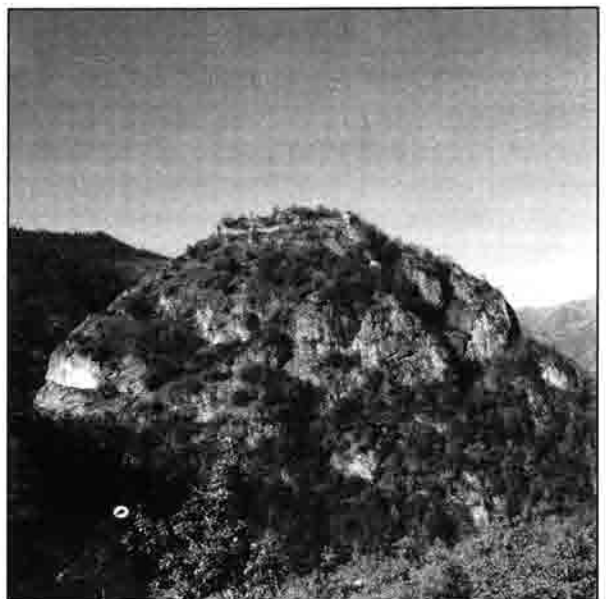
ՊԱՅԱԿ ԼԵՐ. դիսակե-աճարակը

ՊԱՅԱԿ ԼԵՐ. դիսակե-աճարակի հասակագիծը

ՀԱՆՂԱՐԵՐԴ. անանուն վանքի հասակագիծը

ՀԱՆՂԱՐԵՐԴ. սեսը արեւելից

Դարասկզբին լեռնային ինժեներ Աղաբաբյանը բերդի ներսում մի խաչքար էր գտել, որի արձանագրությունը հրապարակել է Մ. Տեր-Մովսիսյանը: Արձանագրությունը փորագրված է եղել խաչքարի թեւերի փակ եւ հյուսիսային կողքին, 17 փողով:

ԹՎ(ԻՆ): ՈՒՅԵ: (1196) ԵՍ Կ... | ԲԱԳ | ԼՍ ... | (ԿԱ)ՆԳՆ|(ԵՅ)Ի | ՋԽԱԶ(Ս) | ԲԱՐԵ|ԽԱԲՍՈՒԻ-ԹԵՆ ՈՐԴՈ ԻՍՂՈ ԽՈՍՏ|ԲՈՎԻԿԱՎ, ՈՐ ՎԱԽԶ-|ԱՆԵՅԱԲ | Ի ՄԷՋ Ա(Յ)|ԼԱԶ(ԳԵԱՅ), ՈՐՔ Կ(ԱՐ)ԴԱՅ(Ք)...:79

Ցավոք, հնավայրում գտնված միակ արձանագրությունը կրող այս խաչքարը այժմ փեղում չէ:

Հանդաբերդը, որպես պաշտպանական սրածված ու հզոր համակարգ, իր շրջապատում գտնվող բարձրադիր ու փեսարանավոր որոշ լեռնագագաթների ուներ դիրքակերպ-պահակակերպ կամ այսպես կոչված «արբանյակ» բերդեր: Դրանցից մեկը, որ փեղից լավ երևում է բերդի հյուսիս-արևելյան կողմի աշտարակը, գտնվում է Պահակ (թուրք. Ղարաու) լեռան գագաթին, ծովի մակերեսային 2018 մ բարձրության վրա: Հանդաբերդի եւ այս դիրքակերպի միջև եղած հեռավորությունը ուղիղ գծով 2,4 կմ է: Հարակազմում ուղղակյունաձեւ դիրքակերպ կառուցված է նույն ոճով (անմշակ քար ու կրաշաղախ) եւ ունի 4,30x3,30 մ արտաքին չափեր: Պարերի հաստությունը 70 սմ է, իսկ պահպանված առավելագույն բարձրությունը՝ 3 մ:

Պահակ լեռան գագաթի դիրքակերպ-աշտարակից դեպի հարավ-արևելք երևում են Ծաղիկանց լեռը (2267 մ) եւ Ջոմարդ բերդը՝ համանուն լեռան գագաթին (1876 մ):

Հանդաբերդից ընդամենը 0,8 կմ արևելք, Լեւ գետի աջ ափից 0,5 կմ հարավ, անփառածածկ սարերով շրջապատված գեղափեսիլ հովտի կենտրոնում պահպանվել են մի ավերակ վանքի մնացորդները: Դեռես 1985 թ. այս հնավայրն առաջին անգամ այցելել եւ հուշարձանախումբը չափագրել է ճարտարապետ Մուրադ Հասրայանը: Նա ընդօրինակել է նաեւ փեղում գտնված արձանագրություններից երկուսը:

Համալիրը բաղկացած է գմբեթավոր եկեղեցուց, կից՝ թաղակապ մատուռից եւ հյուսիսային կողմում գտնվող ժամատանից: Վերջինս իր ճարտարապետական հորինվածքով նման է Կիչանի Անապարի հին եկեղեցուն (ներքուստ խաչաձեւ է, բայց ոչ գմբեթավոր): Առանձնապես ուշագրավ լուծում ունի եկեղեցու ծածկը, որի կենտրոնում վեր խոյացած (ութանիստ) այսպես կոչված «կեղծ-գմբեթից» (նույն հորինվածքն ունեն Խաթրավանքը, Դաղի վանքի ժամատանն եւ «Կրանար»-

ի գմբեթները) պահպանվել են չնչին մնացորդներ: Եկեղեցու ներսում նկատվում են որմնանկարների հետքերը, իսկ փլատակների մեջ թափված կողմինդրի բեկորները վկայում են երբեմնի ծածկի կողմինդրապատ լինելը: Հուշարձանախումբը կառուցված է անմշակ եւ կիսամշակ քարով, կրաշաղախով: Տարածքում պահպանվել են մի քանի արձանագրություններ, որոնք լույս են սփռում ոչ միայն բուն վանքի, այլև ողջ Արցախի պարմության շար խնդիրներին:

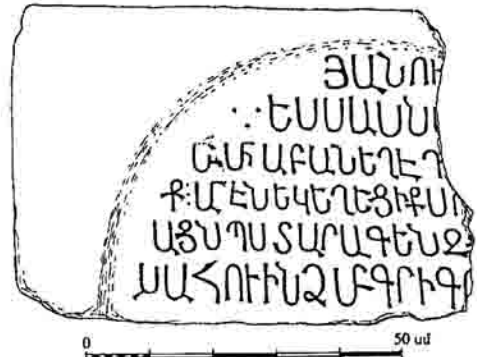
Չափազանց կարեւոր է ժամատան արեմության կողմում մի քանի մեթրի վրա ընկած յոթ փող արձանագիր կրող բարավորը (168x76x16 սմ).

ՉԻԵ(1276) Թ(ՎԻՆ) | Ա(ՍՈՒԹՈՆ(Վ) ՇԻՆԵՅԱԲ ԺԱՄԱՍՏՈՒՆՍ ԵԻ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ Դ(ԱԻԻ)Թ Վ(ԱՐԴԱ)Պ(ԵՏ)Ի | ՁԵՌԱԲ. ԱԶԱՏԵՅԻՆ ԶՍ|Ա ՆԱԹԵՐՔԵՅԻՔՆ Յ..(?) ՉԱՐԷ | Ա(ՍՈՒՎ)Ծ ԱԻՐՆԷ ԶՆՈՍԱ, ՈՎ | ԽԱՓԱՆԷ ԴԱՏԻ:

Շինարարական բովանդակությամբ մեկ այլ արձանագրության բեկոր էլ (49x73x9,5 սմ) պահպանվել է եկեղեցու ներսում.

ՅԱՆՈՒԻՆ... | ԵՍ ՍԱՄՆ ... | .. ՄԻԱԲԱՆ ԵՂԷ

Դ..|ք: ԱՄԷՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ... | ԱՅՆ ՊԱՏԱՐԱԳԵՆ Զ...|..ԱՆՈՒ ԻՆՁ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈ ՐԻ:80

Չարդաքանդակների եւ պարկերաքանդակների սակավադեպ մտադրույթներով եւ առաջնության մի գեղաքանդակ խաչքարի (158x110x14 սմ) ստորին մասում ընթերցվում է.

80. Ճար. Մ. Հասրայանի վկայությամբ 1985 թ. հոկտեմբերին արձանագրության մի մասը քարն ջարդվածի հետքեր էր կրում:

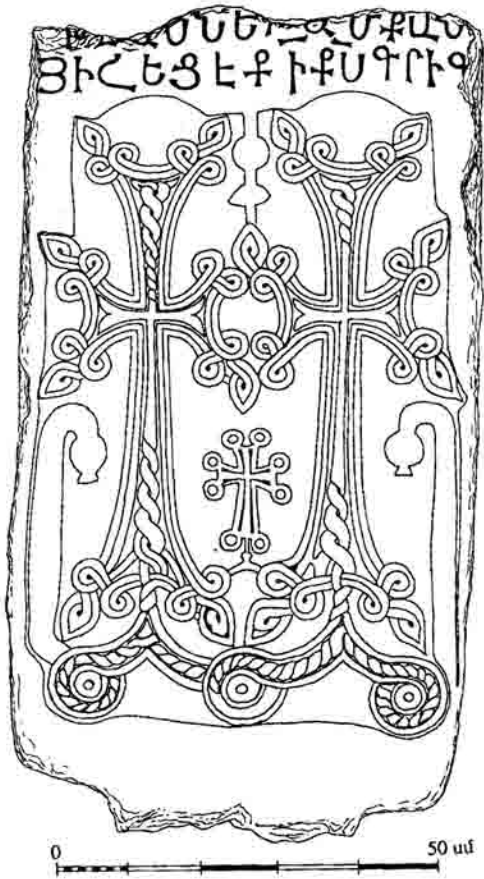
79. Մ. Տեր-Մովսիսյան, նվ. աշխ., էջ 93: Տես նաեւ «Դիվան հայ փնագրության» որակ 5, էջ 225:

ԵՍ ՎԱՍԱԿ ԹՈՒՆ ՆԱՐԲԻ ԿԱ(Ն)ԳՆԵՅԻ
ՁԽ(Ա)ՂՂՍ. ԵՍ ԵՒ ՄԱՅՐ | ՆՈՂԱՐ ԻՄՈՑ
|...ՐԱՅ,| ՈՐՔ ԵՐԿԻՐՊԱԳԱՅՔ ՅԱՂԱԲԹՍ
ՅԻՇԵՅԷՔ, ԹՎ(ԻՆ)....:

Եկեղեցուց քիչ արեւմուտք, գրեթե ամբողջական մի գեղաքանդակ խաչքարի (106x62x14 սմ) վերին մասում երկրորդ արձանագրված է.
.... ԱՄՆ ԵՒ ՂՍՂԱՄՔԱՆ | ՅԻՇԵՅԷՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս. ԳՐԻԳ(ՈՐ):

Վանքի հյուսիս-արեւմտյան կողմում, շուրջ 20 մ հեռու, բեկորված խաչքարի (86x58x11,5 սմ) ստորին կես մասին 7 փորով ընթերցվում է.
ԵՍ ՁԱԼԱԲ ԿԱ(Ն)ԳՆԵՅԻ ՁԽԱԶՍ (Ի) ՓՐԿՈ(Բ)|Թ(Բ)Ն ՆՈ[Բ]ԳՈՑ ԱՂԲՈ[Բ]|Ր ԻՄՈՑ ԽԱՓԼԱՅ, ՈՐ (Ե)ՐԿԻՐՊԱԳԷՔ ՅԱՂ ԱԲ |ԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ, | ԹԻՒՆ ՈՒՑ Գ (1194):

1197 թ. հողմնահար արձանագրությամբ մեկ այլ խաչքար (ամբողջական) կրում է հետեւյալ բազմափող արձանագրությունը.
ԵՍ ԱՐ ... ՂԱՆԳՆԵՅԻՂՂ ՁԽԱԶՍ | ՈՐՔ | ԵՐԿԻՐՊԱԳԱՆԷՔ Յ(ԱՂԱԲԹ)Ս. | ԹՎ(ԻՆ) ՈՒՑ(1197):

Ննավայրի փարածքում պահպանված վիմագրերի թվում պարմական առանձնակի արժեք ու կարեւորություն ունի վանքի հյուսիսային կողմում, փեղահան, բայց ամբողջական տեսքով, ձորապռնկին պահպանված մի փապանաքար (132x54x15 սմ), որի հնգափող անթվակիր արձանագրությունը փաստում է, որ տեղում հանգչում է Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի մարմինը.
ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍՏ Տ(Է)Ր ՍՏԵՓ|ԱՆՈՍԻ՝ ԱՂՈԲԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂ|ԻԿՈՍԻ:
Նարկ է լրացնել, որ Նայոց Եկեղեցու Աղվանից կաթողիկոսության պարմության ընթացքում Ստեփանոս

փանոս անվամբ 5 կաթողիկոսներ են հայրնի (Սյրեփանոս Ա. մինչև 1079 թ., Սյրեփանոս Բ. 1129-1131 թթ., Սյրեփանոս Գ. 1155-1195 թթ., Սյրեփանոս Դ. 1262-1323 թթ., Սյրեփանոս Ե. հիշ. 1476 թ.): Հաշվի առնելով փապանագրի գրչության առանձնահատկությունները, կարծում ենք, որ փվյալ շիրմաքարը պատկանում է 1262-1323 թթ. գահակալած Սյրեփանոս Դ-ին:

«Բոզլու» գյուղատեղիի ժայռակերտ խաչաքանդակները

Հանդարերդից արեւելք եւ հյուսիս-արեւելք, Լեւ գետի հովտում կան ծորականջերին կան մի քանի հին գյուղատեղի, որոնց փեղում XIX դարի վերջերին կամ XX դարի սկզբներին գոյացել են քրդաբնակ կամ թրքաբնակ փոքրիկ գյուղեր: Դրանցից են ներկայիս՝ Ղանլիքյանդ (թարգւմ. Արնագյուղ), Էյասալիլար կամ Էլլա Չալլար, Մարաղամ, Բաբաշլար, Թաքյադամ կամ Թաքյադայա եւ Բոզլու գյուղերը: Այս վայրերում եւս առկա են երբեմնի հայաբնակ այդ գյուղերի բնիկ բնակիչների՝ դարերի ընթացքում արարած մշակույթի հետքերը: Մասնավորապես՝ Բոզլու գյուղատեղիի կենտրոնում հողի մեջ թաղված հարթ ու լերկ ժայռազանգվածի արեւմտահայաց երեսին քանդակված են զույգ խաչեր: Ըստ կարարման ձեւի ու ոճական առանձնահատկությունների՝ այն XII-XIII դարերի գործ է:

Բոզլուից 2 կմ հարավ-արեւելք, ծովի մակերեսույթից 1950 մ բարձրության վրա, հարավահայաց լեռնալանջին փարածված է Բաբաշլար գյուղատեղին, իսկ վերջինից 1,5 կմ հարավ-արեւմուտք՝

ՀԱՆՂԱՐԵՐԴ. անանուն վանքի ժամանակն հյուսիսային դասի մեջ ազուցված խաչքար եւ հասված խաչքարի ստորին մասից (XII-XIII դդ.)

ՅԱՆՂԱՐԵՐԴ, անանուն վանի սեւը հարակից, սեւը հյուսիս-արեւելից, ակազ խորանը, ութանիս գմբեթաձևի հյուսիս-արեւելյան դահողանված հասվածը, ժամասան սեւը հարակից եւ խաչքար եկեղեցու ներսում (XIII դ.)

ՀԱՆՂԱԲԵՐՂ. խաչաբեր անանուն վանքի սարածում, ժամասան շեսը արեւմուտից, հասկած եկեղեցու ներսում գտնվող խաչաբարի վարդյակից եւ Սեփանոս կաթողիկոսի ատղանաբարը

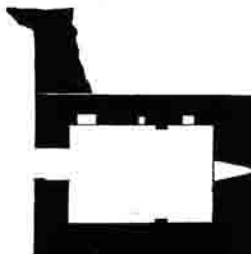
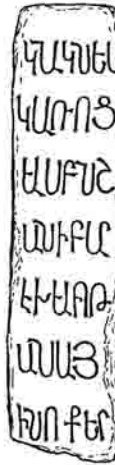
«Թախաղայա» գյուղատեղիի եկեղեցու արեւմտյան ճակատը, տեսք՝ հյուսիս-արեւմուտքից եւ հասված արեւմտյան ճակատից

Մարաղամ (հավանաբար պատմական Եղջերունիքն է) գյուղատեղին: Այս երկուսի միջև, ձորի պոնկին մեջքի վրա ընկած վիճակում, պահպանվել է մի մենավոր խաչքար, անարձանագիր ու գուսպ հարդարանքով, բնորոշ XI-XII դարերին:

Նանդաբերդի մերձակա հնավայրերի շարքում առանձնանում է Թաքաղայա գյուղատեղիի հյուսիսային ծայրին, Լեւ գետի ձախ ափին, ժայռի ստորո-

տում պահպանված եկեղեցին:⁸¹ Այս գողտրիկ, կառուցողական բարձր ճաշակով արված եկեղեցին՝ Աստուտ փունը, իրավամբ կարելի է լեռնային երկրամասի ճարտարապետական ու քանդակագործական մտքի ամենաբնորոշ ու հարկանշական օրի-

81. Այդ մասին տես՝ Ս. Կարաղեսյան, Նորահայտ հայկական հուշարձաններ Քարվաճառի Երջանում, «Հայրենիքի ձայն», 1993, NN 19-20:

Խաչաբեր «Թախաղայա» գյուղատեղիի եկեղեցու ԵՐԱՆ սարածված գերեզմանոցում եւ հասակագիծը

նակներից մեկը համարել:⁸² Թեև թաղակապ բազիլիկի հորինվածքով եկեղեցու ծածկն ամբողջապես փլված է, բայց նրա բազում խաչաքանդակներով զարդարված արեւմտյան ճակարկն իրոք փայլավորիչ է: Եկեղեցին կառուցված է անմշակ եւ կիսամշակ քարով, կրաշաղախով: Արտաքին չափերն են՝ 7,46x5,58 մ: Պատերը սովորականից ավելի հասար են (արեւմտյան ճակարկում 117 սմ): Կարեւոր առանձնահատկությունն է ուղղանկյունաձեւ խորանը: Ուշագրավ է հատկապես բարավորին քանդակված խաչը, որն իրոք իսկական արվեստի գործ է: Թեև եկեղեցու որմերի պահպանված հարվածներին որեւէ արձանագրություն չկա, այնուամենայնիվ խաչաքանդակների ոճական ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները բնորոշ են XIII-XIV դարերին: Կառույցի թվագրումն էլ ավելի որոշակի է դառնում շնորհիվ եկեղեցու հյուսիսային կողմում պահպանված մի գեղաքանդակ ու արձանագիր խաչքարի բեկորի, որի հիմնախաչը ճշգրտեւ կրկնում է եկեղեցու բարավորին քանդակված խաչի մոտիվները եւ առիթ փալիս կարծելու, որ այդ խաչքարը նույն վարպետի աշխատանքն է: Կարեւոր է վերջինիս արձանագրությունը (փորագրված է նեղ կողին եւ խաչաթեւերի միջեւ)։

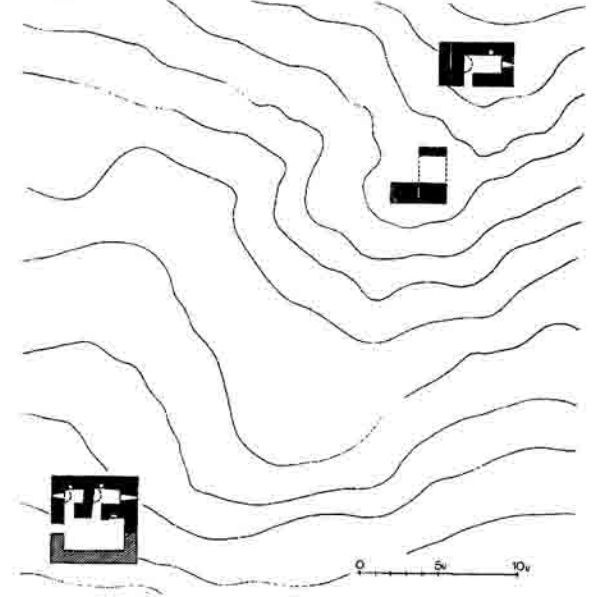
ԿԱՆԿՆԵ(Ա)Լ | ԿԱՌՈ(Բ)Յ|ԱԲ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԸ-|ԱՆ Ի ԲԱՐ|ԷՆԱԲ(Ս)ՈՒԹ(ԻԲՆ)| ԱՆԱՅ|ԻՆ, ՈՔ ԵՐ(ԿԻՐՊԱԳԱՆԷՔ ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՑԷՔ):| Ի ԹՈՒԻ(Ն) ՉՂՉՂ... (1330-ական թթ.):

Խաչքարից պահպանվել է միայն վերին կես մասը (չափերն են՝ 69x71x21 սմ): Մյուս կեսը գտնելու հույսով մեր որոնումներն արդյունք չտվեցին: Խաչքարի թվագրումը որոշակի է դարձնում եկեղեցու թվագրման ժամանակաշրջանը՝ XIII դարի վերջ կամ XIV դարի սկիզբ:

Եկեղեցուն հյուսիսից եւ արեւմուտքից հարող փարածքը հնամենի գերեզմանոցն է, ուր պահպանվել են ուշագրավ զարդաքանդակներով 5-6 խաչքարեր՝ բոլորն էլ անարձանագիր:

Լեւ գետի ափին գտնված մի հին գյուղատեղի էլ փրկագիր հեղինակները հիշատակում են Քեշիշ-քյանդ անվամբ: Ննավայրի մասին գրավոր առաջին հիշատակությունը թողել է պր. Նայկունին (Եղիշե սվազ քահանա Գեղամյանց): 1885 թ. նրա հրատարակված մի նյութի մեջ կարդում ենք. «Տեսանք նոյնպես «Քեշիշ-քեւո» կոչումով գիւղի պատմական

82. Ի դեռ, այս հնավայրի մանրամասն նկարագրությունը լուսանկարով եւ վիճակի վերծանությանը հանդերձ առաջին անգամ հրատարակել են «Հայրենիքի ձայն» շաբաթաթերթում (NN 19-20, 1993): Մեկ տարի անց «Երկիր» օրաթերթում (N166, 1994) հնագետ Վ. Գալստյանը Թախաղայայի (չգիտես ինչու՝ Թեֆսակայա) եկեղեցին հիշում է, իբր իր՝ եւ իր ընկերների կողմից «հայնագործված»: Կարծում ենք՝ սխալ դեղինում Վ. Գալստյանը դարգադես թյուրինացության մեջ է:

Պուճարձանախմբի գլխավոր եկեղեցու տեսքը հարավից և հարավ-արևմուտքից: Պանրարան-մահարձանի տեսքը հարավ-արևմուտքից և հասակագիծը, տեսքը հյուսիս-արևելքից, մահարձանի խաչքարը արեւմտյան և արեւելյան կողմերից, արձանագրություններ հուճարձանախմբի տարածքում

աւերակներն, որոց վերայ (ասացին) շար արձանագրութիւնք կան...»:⁸³ Երկրորդ հեղինակը, որը, ցավոք, հնավայր չի այցելել և նրա մասին դարձյալ միայն հպանցիկ փեղեկություն է փալիս, Մ. Տեր-Մովսիսյանն է. «Քեշիշքեանդ. Այդ անուամբ յայտնի աւերակ գիտը դարձեալ Լեւոնագեփի ափին է, որ-փեղ ի մի է խառնուած գեփակի ճիւղերից մէկը, մեծ թեքութեամբ ձորակի միջով փրփրալից ներքեւ գոր-ւելով: Ընդամենը երեք փուն այրումներ են ապրում այդփեղում և փակալին կանգուն է հին եկեղեցին: Շինութիւնը դիտեցի հեռից, երեկոյացած ժամանակի պատճառով կանգ առնել և արձանագրութիւնը կարդալ չկարողացայ, մանաւանդ որ հասարակ քա-

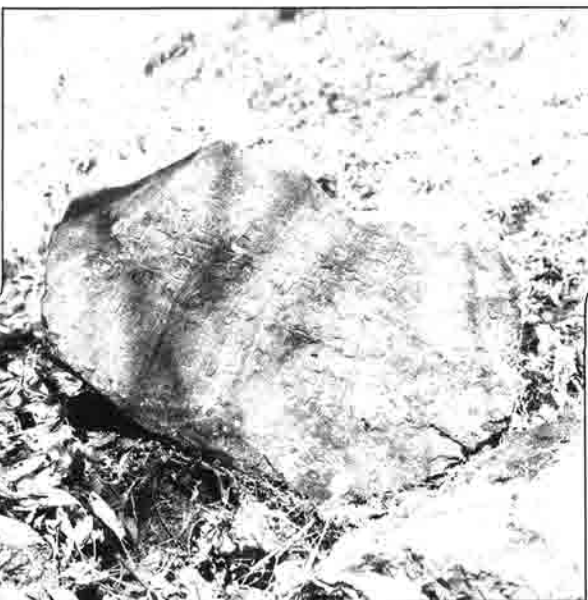
րերից աննշան շէնքը, անփանելի ճանապարհներից յոգնած, առանձին գրաւչութիւն չէր ներկայացնում: Գիւղական հասարակ եկեղեցի էր, որի նմաններին յեփոյ ուրիշ փեղերում պատահեցի»:⁸⁴

Նաստարապետ դժվարանում ենք պնդել, բայց փեղանքի նկարագրությունը հաշվի առնելով, կարծում ենք, խոսքը նույն Թ-աքյաղայա անունով հայտնի գյուղափեղի ռու եկեղեցու մասին է:

Նանդաբերդից 2,5 կմ հյուսիս-արեւելք, Լեւ գեփի ձախ ափին պահպանվում են միջնադարյան հուշարձաններով բավականին հարուստ **Չափնի** գյուղի ավերակները: Այն բաղկացած է եղել համա-նուն մեծ և փոքր թաղամասերից: Մեծ Չափնիի

83. «Մերու Հայասանի», 1885, N 80, էջ 3:

84. «Ազգագրական Հանդես», 1913, գիտք XXV, N2, էջ 76: Տես նաեւ՝ Մհարդ Տեր-Մովսիսեան, նվ. աշխ., էջ 93-94:

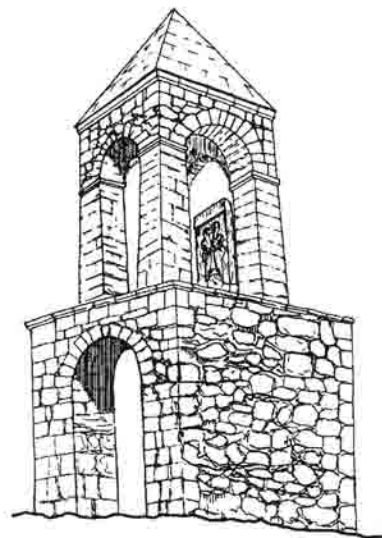
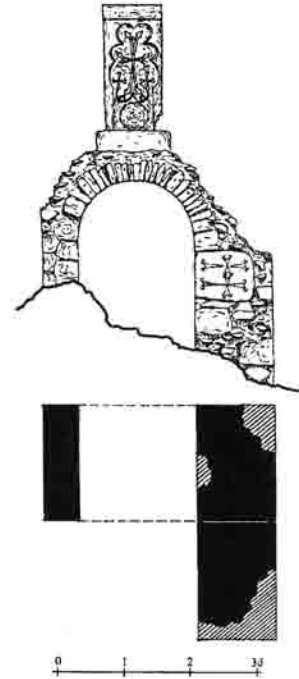
հյուսիսային եզրին, երկու վրակների միջեւ փարաված փոքր թեքություն ունեցող հարավահայաց հարթակի վերին ծայրին ցայսօր պահպանվում են եկեղեցու, մատուռի, մահարձանի եւ ընդարձակ, խաչքարերով հարուստ գերեզմանոցի մնացորդները: Վնավայրը գտնվում է ծովի մակերեսային 1430-1440 մ բարձրության վրա:

Չափնիի հուշարձանախումբը մեկն է գավառի այն սակավաթիվ հնավայրերից, որը դեռես XIX դարի կեսին ունեցել է իր ուսումնասիրող այցելուն՝ ի դեմս Ս. Ջալալյանցի. «Ողբալի աւերակք սորա ցուցանեն զառաջին սխրալի վիճակ եւ վկայ մի միայն իրեանց նախանձեղի փառաց»:⁸⁵ Համառոտ նկարագրելով հնավայրում գտնված կառույցները՝ Ջալալյանցը նաեւ ընդօրինակել է երկու վիմագիր, մեկն արված մահարձանի պարհին, մյուսը՝ նույն մահարձանի վրա կանգնեցված խաչքարի թիկունքին:

Վնավայրի հեքագա հեքագոտողները, ինչպես Մ. Տեր-Մովսիսյանը⁸⁶ դարասկզբին, այնպես էլ Ս. Բարխուդարյանը⁸⁷ 1960-ականներին, այդ ուղղությամբ գրեթե ոչինչ չեն ավելացրել: Ի դեպ, վերջինս, կարծում ենք առանց այցելելու հնավայր, սուկ ենթադրաբար, գրել է. «նախկինում հայաբնակ այս մեծ գյուղատեղիում այժմ գրեթե ոչինչ չի մնացել...»:⁸⁸ Իսկ իրականում ի՞նչ էր պահպանվել 1984 եւ 1993 թ. մեր այցելությունների ժամանակ:

Նախ, համալիրի հարավ-արեւմտյան ծայրում պահպանված կիսավեր եկեղեցու մասին: Այն ուղղանկյուն խորանով, հյուսիսային կողմում զույգ ավանդապաներով, անմշակ քարերով ու կրաշաղախով թաղածածկ շինություն է, որից կանգուն կամ կիսավեր է միայն հյուսիսային կեսը, իսկ հարավային կեսը գրեթե հիմնահատակ է: Պարերի կանգուն մասերում արձանագրություններ չեն պահպանվել: Եկեղեցու երկարությունը 5,50 մ է, պարերի հաստությունը՝ 80 սմ: Վարակագծով ճշգրտությամբ կրկնում է Օձկա վանքի հորինվածքը (Պարեցիք գյուղի մոտ)⁸⁹ եւ անկասկած XIII դարի կառույց է:

Եկեղեցուց շուրջ 24 մ հյուսիս-արեւելք, դեռես կանգուն խաչքարով մահարձանի թաղակապ շենքն է: Բարեբախտաբար նախկին ուսումնասիրողները (Ջալալյանց եւ Մ. Տեր-Մովսիսյան) ժամանակին նկարագրել են այս մահարձանը, եւ դրա շնորհիվ այսօր գոնե մոտավոր կերպով ի վիճակի ենք ներկայացնելու մահարձանի նախնական տեսքը. «... երկհարկանի մի դամբարան, միջում պահուած խաչարձանը: Մրա ներքեւի յարկը քառանկիւնանի է, երկու

Մահարձանի արեւմտյան ճակատն ու հասակագիծը, տեսքը (1960(?)-ականներին) ըստ Դ. Ախունդովի հրատարակած լուսանկարի, վերակազմությունը՝ ըստ Մ. Տեր-Մովսիսյանի նկարագրության եւ Դ. Ախունդովի հրատարակած լուսանկարի:

85. Մ. Ջալալյանց, ն.վ. աշխ., էջ 215:

86. Մ. Տեր-Մովսիսյան, ն.վ. աշխ., էջ 93:

87. «Գիվան...», էջ 225:

88. Նույն տեղում:

89. Տես՝ Մ. Կարաղեյան, Պեքեղի գեահովտի դասնաճարտարապետական հուշարձանները՝ ըստ նորահայտ արձանագրությունների, «ԼՀԳ», 1984, N 8 (հասակագիծը տես՝ էջ 84):

ՉԱՓՆԻ. սաղանաբար մահաբժանի արելեյան կողմում, խաչքարեր XIII-XIV դդ. հուլարձանախմբի սարածոմ, բեկորված խաչքարեր XIII-XIV դդ.

ու կէս մետր բարձրութեամբ, մի ճակարկ բաց, իսկ երեք կողմերը կառուցւած մաքուր սրբապաշ թարե-րով: Երկրորդ յարկը կառուցւած է չորս միակտոր թարերի սիւներից, վրան փոքր գմբէթ հաստապարծ: Այդ գմբէթի տակ, սիւների արանքում կանգնեցրած է գեղեցիկ քանդակներով զարդարւած խաչարձանը, կիսապ թողնւած արձանագրութեամբ»:⁹⁰ Մահար-ձանի հավանաբար 1960-ականների վիճակը պարկերոդ մի լուսանկար էլ տպագրել է Դ. Ախունդովը:⁹¹ Այժմ բացի քառայուն զանգակա-տնից, որի տակ կանգնեցված էր խաչքարը, մահար-ձանի մնացած մասերը գրեթէ ամբողջապես կան-գուն են, բայց քայքայված վիճակում: Զարմանալի է, որ փլված զանգակատունը չի վնասել խաչքարին:

Գեղարքանդակ խաչքարի (չափերը՝ 190x90x18 սմ) թիկունքին 7 տողով փորագրված է.

ԹԻԲՆ: Չ. Ի. Դ. (1275) | ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ | ԵՍ ՍՈՒՔՄԱՆ ԵԻ | ՈՒՔԱՆ ԿԱՆԳՆԵՑ|ԱՔ ԶԽԱԶՍ ՆԱԻԻ | ՄԵՐՈՅ ԱՇՈՏԱՅ | ԵԻ ՄԱԻՐ, ՅԱ-ՂԱԻԹ-Ս:⁹²

Մահարձանից 3-4 մ հյուսիս, պահպանվել է ար-դեն մեծ մասով հողի մեջ թաղված, բայց դեռես կանգուն մի փոքրիկ թաղակապ մարտու: Այն նույն-պես կառուցված է անմշակ քարով ու կրաշաղախով: Մյուսների պես, սա էլ կրում է XIII դարին բնորոշ կառուցողական ու ոճական առանձնահատկություն-ները:

Բացի վերը նկարագրված կառույցներից, հնա-վայրի տարածքում պահպանվել են նաեւ մի քանի այլ շինությունների մնացորդներն ու հեքքերը: Տա-րածքում ամբողջական կամ բեկորված դրությամբ, պահպանվել են ավելի քան երկու տասնյակ գեղա-քանդակ, մի քանիսը նաեւ արձանագիր, խաչքարեր: Փլափակների մեջ են նաեւ երեսապատի մի քանի արձանագիր սրբապաշ թարեր:

Մահարձանից 15 մ հարավ-արեւելք, մեջքի վրա ընկած խաչքարին (չափերը՝ 143x66x17 սմ) փո-րագրված է.

Թ-Վ(ԲՆ)| ՈՂԸ (1249):

Եկեղեցուց 5-6 մ հարավ, զգալի մասով հողի մեջ խրված, իր նախնական տեղում (երեսով դեպի ա-րեւմուտք) կանգնած խաչքարի (135x74x27 սմ) վարդյակի երկու կողմերում չորս տողով փորագր-ված է.

ՆԱՄԱՆ | ՄԱՆԵՐՆՍ(Դ) | ՅԱՂԱԻԹ-Ս | ՅԻՇԵՑԷՔ:

Եկեղեցուց շուրջ 50 մ հարավ մեջքի վրա ընկած գեղարքանդակ խաչքարի (200x90 սմ) կողին (16 տող) եւ ստորին խաչաթետերի աջ ու ձախ կողմերում

ՉԱՓՆԻ. խաչքար՝ հուշարձանախմբի արեւելյան կողմում արածված գերեզմանոցում, խաչքար (նախորդի մոտ) 1289 թ., մահարձանի արեւմտյան ճակատում ազուցված խաչքար XIII դ., խաչքար 1249 թ. մահարձանից

90. Մ. Տր-Մովսիսեան, ն.վ. ա.ժ., էջ 93:
 91. Д. А. Ахундов, Архитектура древнего и ранне-средне-векового Азербайджана, Баку, 1986, էջ 227, նկ. 263:
 92. Նախորդ հրատարակչի մոտ կան մանր վրիպումներ, սխալ են տեղադրված տղարքածանան նշանները:

(1 փող) փորագրված է.

Մեհ|ԹԱՐ:| ԵՍ ՍԱ|ԴՈՒԻՆ ՈՒ | ԴՈՒԴԻ Կ|ԱՆԳ(Ն)|ԵՑԱՔ | ԽԱԶՍ | ՍՐԱՎ|ԱՆԳԻՆ ՅԱՂ|ԱԲԹ|Ս ՅԻՇ|ԵՑԷՔ | ԹՎ(ԻՆ) ԶԹ (1260):

Մահարձանից շուրջ 35 մ արեւելք, բլրի վրա փորված գերեզմանոցում, մեջքի վրա ընկած գեղաբան-դակ խաչքարի (190x61x22 սմ) կողին փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ՈԶԶ (1237)| ԵՍ ՌՆ| Ա...ՎԱ| Դ...Տ| ՈՒՆԱՅՐԿ(Դ)| ԴԵՂ ԿԱՆ(ԳՆ)|ԵՑԱՔ ԶՆ|ԱԶՍ ՆԱԲ| ԵՒ ՄԱԻՐ ԵՒ ԵՂԱԲԱԻ | ՄԵՐՈՑ Մ|Ո...| ...ԻՆ| ...ԶԳ|ԵՑ...ԱՇԽ|Ո...ՈՐԵՑ| ...ՈՐՔ Ե|ՐԿՐ-ՊԱԳ|ԷՔ ՅԱՂԱԲ|ԹՍ ՅԻՇԵ|ՅԷՔ:

Մահարձանից արեւելք, բլրի գագաթին կանգ-

նած խաչքարի (130x63x25 սմ) կողին 11 փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ Ա(ԻՐ)Ն(ՆՈՒԱԾ),| ԹՎ(ԻՆ) ԶԼԸ(1289)| Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԳԱԳԻԿԱ ԵՒ ՆՆՋԵՑ(ԵԼՈՑ) ԻԴԻՐՈՑ, ԱՄ|ԷՆ: Ս(ՈՒՐ)Բ | ՅՈՎԱ|ՆՆԵՍԻՆ | ԱՄԷՆ:

Մի բեկորված խաչքարի (40x38x9 սմ) երկու կտորներին (մահարձանի արեւմտյան կողմում) մեկ փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԷ...

Անկանոն եզրագծով երեսապարի բեկորին (55x30x22 սմ) չորս փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ | ՈՂՈՐՄԻ ԱԶԱՏԻՆ | ՄԻԱԿԵՑ...

Մահարձանի եւ եկեղեցու միջեւ ընկած մեկ այլ երեսապարի սրբապաշ քարին (չափ. 61x48 սմ) 9 փողով փորագրված է.

ԵՍ ԽՈՇԱԲԻՐՈՐ(՞)ՈՐԴԻՔ | ԳՐ(Ի)ԳՈՐ Զ(Ա)Ն(ԱՆԱՅԻՆ) ՄԻԱԲԱՆ|ԵՑԱՔ Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱՐԱՊԵՏԻՍ | ՍՊԱՍԱԻՈՐՔ ՍՈՐԱ ԽՈ|ՍԱՍՅԱՆ: Բ: (2) ՊԱՏԱՐԱԳ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ | ԳՐ(Ի)ԳՈՐ(Ի) ՏԱԲՆԻՆ, ՈՐ Ա|ՂՈՒՆԱՅՔԻՆ: Ա: (1) ԳՐԻ-ԳՈՐԱ: Ա:(1)...| ... ԽԱԹՈՒՆ, ԱՌԱՋՆՈՐ| ...ՏՆԱՐԻՉՔ...| ...

Մահարձանի հյուսիս-արեւմտյան անկյան մոտ, փլաքակների մեջ ընկած սրբապաշ երեսապարի (63x47x12 սմ) քարին 5 փողով փորագրված է.

(ԿԱՍԱ)ԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ, ԻՇԽԱՆՈՒԹԵ(ԱՄԲ)| ՊԱՊԱՔԻՆ, ԵՍ ՎԱՐԴԱՆ Տ...| ՏԵՐՈՒՆԵՍ ԿՈՒՏՐԱԿ...| ՊԵՏԻՆ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԽՈՍ(ՏԱՅԱՆ)...| Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐԻՆ:...

Ի դեպ, Ս. Զալալյանցը մի արձանագրություն էլ է հրատարակել հնավայրից (մահարձանի պարից), որը հեղափոխում անփոփոխ վերահրատարակել են Մ. Տեր-Մովսիսյանն ու Ս. Բարխուդարյանը.

ՅՈՒՍՈՎՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ԵՍ ՆԱՍԱՆ ԵՒ ԶՈՂ-ԲԷԳ ԵՒ ԻՆԱՆԿ ԽԱԹՈՒՆ ԶԻՆՉ ԱՐԹՈՒՐԱՅ ՈՐԴԻՈՒՅՆ ԿԱՅՐ ԾԱԽԵՑԱՔ ՆԱՍԱՆԱՅ ՆՈՂՈՎ ԵՒ ՄԱՐԳՈՎ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻՆ. ԵՏՈՒՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔ ՆԱՍԱՆԱՅ. ԿԱՏԱՐԻՉՔ ԱԲՐՆԻՆ ՅԱՍՏՈՒԾՈՑ:

ԼԵՎ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Լեւ գեղի ամենավերին՝ ալախական գոբու շրջանում է գտնվում համանուն գյուղը: Պարսկական գյուղապետին, որի փարածքում XX դարի սկզբներից հասարակել էին խաշնարած ցեղերը, փռված է Լեւի ձախափնյա հարավահայաց ձորալանջին, ծովի մակերեսային 1730-1840 մ բարձրության վրա: 1960-80-ական թթ. Լեւ գեղի աջ ափին գոյացել է գյուղի մի նոր թաղամաս:

1908 թ. Լեւն ուներ ընդամենը 46 քուրդ բնա-

կիչ,⁹³ 1952-ին՝ 45 փուն,⁹⁴ 1972-ին՝ 65 փուն,⁹⁵ իսկ 1981-ին 496 բնակիչ:⁹⁶ Ասել է թե՛ 1908-1981 թթ. ընթացքում գյուղի ծագումով քուրդ բնակչության թվաքանակը ավելի քան փասնապարկվել է: Այսուհանդերձ նրանք չէին կարողացել պահպանել ցեղային նկարագիրը:

Չնայած, որ Լեւը հայաբնակ է եղել առնվազն միջնադարից, այնուամենայնիվ նրա մասին գրավոր առաջին հիշարարկությանը հանդիպում ենք միայն 1763 թ. Դադի վանքի կալվածացուցակում:⁹⁷ Ի դեպ, գյուղը վանքապարկան կալված էր համարվում նաեւ 1913 թ.,⁹⁸ հավանական է՝ ընդհուպ խորհրդային կարգերի հաստատումը:

Գյուղամիջում մի ժայռազանգվածի արեւմտահայաց երեսին քանդակված են մի քանի պարզ խաչեր, իսկ գյուղից 1,6 կմ հյուսիս-արեւելք, 15 մ բարձրությամբ առանձնացած ժայռի ստորոտում մեջքի

նունները մեծ մասամբ մոռացության են մարմնվել եւ այժմ առավելապես հայրենի են օտարահունչ փարբերակով: Դրանք են՝ Թախդամն ու Քյուրդամը, որոնք գտնվում են Լեւ գյուղից 2-3 կմ համանուն գեփի՝ հոսանքով վեր, ձախ ափին: Այնուհետեւ՝ Ջամիլլու եւ Դամրջիդամ (հայկական փարբերակը՝ Դարբնոց) գյուղատեղիները, որոնք գտնվում են Լեւից 4-6 կմ հարավ-արեւմուտք եւ ուր հաստատվել էին այրում եւ դամշլու ցեղերից թուրքեր:⁹⁹ Ուղիջուր եւ Ջամիլլու վրակների միախառնման փեղում է գտնվում (Լեւից 3,5 կմ հարավ) Բաշդամ կամ Սեյդյար գյուղատեղին, իսկ ընդամենը 1-2 կմ հարավ՝ Չուփուրլու եւ Էլյասալիար կամ Էլլա Ջալլար գյուղատեղիները:

ՅԱՆՉԱՂ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Լեւ. խաչքար գյուղի մոտ (XIII դ.)

ԳՈՐՏԱԳԱՐԱԿ. խաչքար լճափի արեւմտյան կողմում

վրա ընկած է գեղաքանդակ, բայց անարձանագիր խաչքար: Վերջինս ամբողջական է եւ ունի 180x93x20 սմ չափեր:

Լեւ գյուղի շրջակայքում պահպանվել են մի քանի հին գյուղատեղիներ, ուր XIX դարի վերջերից հանգրվանել են քուրդ եւ թուրք խաշնարած ցեղեր: Ցավոք, այդ գյուղերի պարմական-հայկական ա-

Ցանշաղը շրջանի հինավուրց բնակավայրերից է: Գտնվում է Լեւ գեփի աջակողմյան ամենաջրառափ՝ Մեյդան վրակի ձախափնյա ձորալանջին, 1700-1750 մ բարձրության վրա:

Գյուղը միեւնույն Ցանշաղ անվամբ առաջին անգամ հիշարարկվում է 1662 թ. մի գրչագիր «Մաշտոցի» հիշարարկարանում. «Յիշարարկ է բարեմիսր Յուրին, որ կողակից էր Ավագակին ի երկրէն Ծարայ ի գեղջէն Եանշաղէն, յիշարարկ է այս սուրբ Մաշտոցս հոգոյ իմոյ փվի իմ ձեռովս Դաւիթ քահանային, օվ որ կարդայ, աստուած ողորմի ասէ, ամէն»:100

93. Տես՝ «Кавказский Календарь на 1910 г.» Тифлис, 1909:
 94. Տես՝ «Հայրենիքի ծայն» արարարքեր, 1993, N 20, էջ 5:
 95. Տես՝ նույն տեղում:
 96. Տես՝ «Այրբեջանի խորհրդային հանրագիտարան» (այրբեջաներեն), հատր 6. Բափու, 1982, էջ 176:
 97. «Ջամրո», էջ 283:
 98. «Արձագան», Թիֆլիս, 1886, N44, էջ 577: ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 400, քեր 1: Տես՝ նաեւ «Ազատամարտ» 1992, N 15, էջ 14 (Սամվել Կարադեյան, Դադի վանքի կալվածները):

99. Լեւ, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի 1838-1913, Թիֆլիս, 1914, էջ 677:
 100. «Արցախ».. էջ 221:

Շուրջ 100 փարի անց (1763-ին) գյուղը հիշվում է որպես Դադի վանքի կալվածների մեջ մտնող բնակավայր:¹⁰¹

XIX դարի վերջերին այսօրվա հասարակվել են քուլանցի խաշնարած քրդերի սակավաթիվ ընտանիքներ,¹⁰² որոնք անցնող փասնամյակների ընթացքում ու հարկապես խորհրդային փարիներին խապառ թուրքացան:

Ինչ վերաբերում է գյուղի բնիկներին, ապա նրանք, գավառի հայաբնակ շար այլ գյուղերի բնակիչների պես, իրենց հազարամյա բնօրրանը լքել էին XVIII դարի կեսերին: Բարեբախտաբար հայրնի է յանշաղցիների ուր հասարակված լինելը: Պարզվում է, որ շարերի պես նրանք էլ վերաբնակվել են Վրաստանի փարածքում: Մայրաքաղաք Տիֆլիսից (Թբիլիսի) մի քանի կիլոմետր արեւմուտք գտնվող Տաբախմեյա (Տաբախմեյիք) գյուղում այժմ մեծ թիվ են կազմում արդեն գրեթե ամբողջությամբ վրացախոս ծագումով Յանշաղ գյուղացի եւ Յանշաղյանց ազգանունը կրող հայերը (այժմ մեծ մասը կրում է Յանշաղով կամ Յանշաղիշվիլի ազգանունները):¹⁰³

Յանշաղ գյուղի փարածքում պահպանվել են միայն մի քանի խաչքարեր, իսկ երբեմնի եկեղեցու (որն անշուշտ եղել է) հետքերն իսկ չեն մնացել: Այսպես՝ գյուղից 4 կմ արեւելք, դեպի Գորփազարակ լիճը (թուրք. Ղանլիգյու) փանող ճանապարհի եզրին, լճից 1 կմ արեւմուտք պահպանվում է մի խիստ հողմ-

նահարված խաչքար, որը ստորին մասում ունի եռափող կիսաեղծ արձանագրություն.

ԵՍ... ԻՆ ԳԻՆԵ(Ն) ԶՂԻՄՂԱԶՍ... ԻՆ ՆՈԳՈՒՅ Դ
...ՈՒՂ ԴՈՐՄ...

Խաչքարը քանդակված է սպիտակավուն անուրակ մարմարե ժայռաքեղքի հարթեցված երեսին: Վերին խաչաթեփի աջ ու ձախ կողմերում քանդակված են խաղողի ողկույզներ: Ժայռաքեղքի խաչաքանդակ երեսի չափերն են 160x120 սմ:

Նին գյուղատեղիի հետքեր են նշմարվում Գորփազարակ լճի հարավային եւ արեւմտյան ափերին: Ի դեպ, հավանական է, որ հենց այս է Գորփազարակ կամ Ուղփապան գյուղատեղին, որի մասին հիշատակել է Սարգիս Ջալալյանը. «Բարձրացեալ մեր անտի ելաք ի բազուկ մեծի լերինն Մռաայ ի տեղին, որ ի հնումն կոչուր Գորփազարակ, իսկ այժմ անուանի Ուղփապան: Աւերակս այս անկանի ի վերնակողմն Դադի վանից ի մէջ ամրապինդ լեռանց Մռաայ, գոր փաճիկք անուանեն Ղանլիգեօլ, յաղագս սպանութեան իրիք եղելոյ մերձ նմին լճի եւ արկանելոյ դիոյն ի նոյն լիճ: Վայրս այս երբեմն ապաստարան էր բազմաց քրիստոնէից յերեսաց կապաղի կովկասականաց...»:¹⁰⁴

Յանշաղից 5 կմ հյուսիս-արեւելք Մեյդան գեղալի ափին պահպանվում են համանուն գյուղի ավերակները: Ի դեպ, սա եւս հիշվում է 1763 թ. վանքապարկան գյուղերի ցուցակում:¹⁰⁵ Այս գյուղատեղիից մինչեւ Օմարի հայրնի լեռնանցքը 4 կմ է (ուղիղ գծով): Նենց այս գյուղատեղիի փարածքում սեւանցի ազգաբանագրիկ Մանվել Ղազարյանն ու իր ընկերները հայրնաբերել են երկու խաչքար. «Նրանցից մեկն ընկած է, մյուսը՝ կանգուն, խաչքարի կենտրոնում գտնվող մեծ խաչապարկերների կողքին քանդակված են փոքրերը, խաչերի վահանները զարդարված են ոճավորված լուսապարկերներով: Կանգուն խաչքարի վերեփ մասը ջարդված է»:¹⁰⁶

Յանշաղի շրջակայքում են գտնվում եւս երկու գյուղատեղիներ, ուր հասարակված խաշնարածներից դրանք կոչվել են Ղասըմբինասի եւ Յանշաղբինա անուններով:

Ի դեպ, 1977թ. Նայաստանի Նուշարձանների պահպանության գլխավոր վարչությունը ստացել էր Յանշաղ գյուղից ուղարկված մի նամակ-ահազանգ, որի հեղինակը (իր անունը վերապահել էր) տեղեկացրել էր, թե իրենց գյուղից 5 կմ հյուսիս, Մեյդանլու վայրում գտնվող գյուղատեղիի գերեզմանոցն ավերվել էր:

Ահազանգի հետքերով հնավայր այցելած պար-

101. «Չամբո», էջ 283:
102. Տես՝ Լեօ, նւյ. աւխ., էջ 676:
103. 1840-ական թվականներին Տաբախմեյայում կառուցված հայոց Սբ. Գեորգ եկեղեցու խորանի վեմ ֆախն փորագրված արձանագրությունից տարվում է. որ ինչոյես հիմնադրողները, այնոյես էլ 1877-ին եկեղեցին նորոգողները միևնույն Յանաղայանց տոհմից էին.
1877 ԱՄԻ
ԱՅՍ ՍԲ ԳԵՈՐԳԱՅ ԵԿԵ.
ՂԵՑԻՆ, ՈՐ ՀԻՄՆԱՐԿԱՍԵ Է
ԵՆՆՇԱՂԵԱՆՑԻ, ԿՐԿԻՆ
ՆՈՐՈԳ(Ե)ՑԻՆ ՆՈՐԱ ՈՐԴԻԷ ԴԱ.
ԻԹ, ԿՕՆԻ, ՊԵՏՐՈՍ, ՍԱՐ.
ԳԻՍ, ԳՈԳԻ, ՅԱՐՈՒԹԻՆ,
ԳԵՈՐԳԻ, ԳՈԴԱՍՅ ԵՆՆ-
ՇԱՂԵԱՆՑՆԵՐԸ:
ՅԻՇԱՍԱԿ Է ԱՅՍ ՍԲ ԳԵ.
ՈՐԳԱՅ ՀԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ
ԿՐԿԻՆ ԱՆԳԱՍ ՆՈՐՈ-
ԳԵՑԻՆ ԵՆՆՇԱՂԵԱՆՑԻ
ՈՐԴԻԷԸ:
Եկեղեցու շուրջ կան Յանաղայանցներին տականոց մի ֆանի վրացագիր աստամաֆարե:

Ի դեպ, Թիֆլիսի եւ մանավանդ նրան մեծակա գյուղերի հայ բնակչության թվում զգալի մաս են կազմում XVIII դարի 2-րդ կեսին Արցախից գաղթածները: Օրինակ՝ Հավլարաում հաստատվել էին Եսմիրեցիք ու զանազակեցիք, Լիս գյուղում՝ Բրաջուրի եւ Ոսկանադասի հայերը. Տաբախմեյայում՝ Յանաղայանցները եւ այլն: Կարծում ենք, որ Թիֆլիսիցի հայերի Չիրփինյանցներն (Չիրփինովներ) էլ Քարվաճառի Չիրփին գյուղից գաղթածներ են:

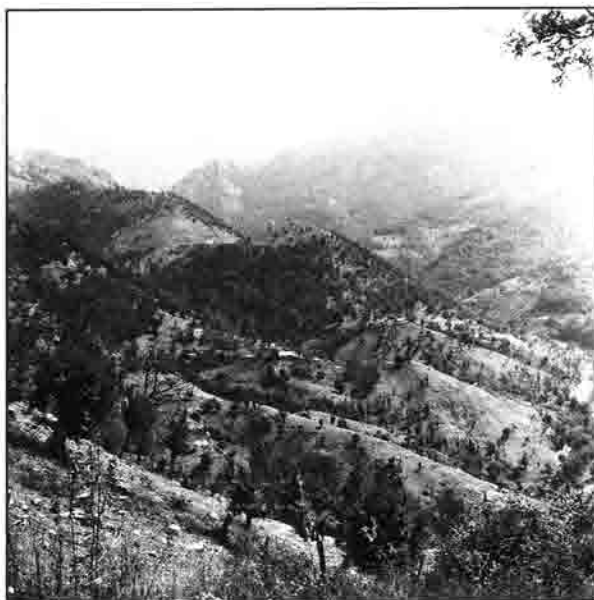
104. Ս. Չալալյանց, նւյ. աւխ., էջ 221:
105. «Չամբո», էջ 283:
106. «Երկիր» օրաթերք, N 107 (701), 8 հունիս, 1994, էջ 6 (Այս հնավայրը մեզ դեռես չի հաջողվել այցելել):

մաքան Սուրեն Սաղումյանը ականաբեսն է եղել բուդոզերների աշխարանքից հեքո՝ խաչքարերից եւ քապանաքարերից գոյացված մի բլուրի, որտեղ մի սախարակավուն քապանաքարի բեկորին կարողացել է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳ՝ ԽՍՏ ԵԳԱՆԻՆ՝, ԹՎԻՆ ՌՃԾԳ (1704) ԷՐ:¹⁰⁷

ԻԳԱՉՈՐ ԵՎ ԵՐԻՑՈՒՇԵՆ

Գորպագարակի լճից սկիզբ առնող վրակը (Իրիցաջուրը), հոսելով խոր ձորի միջով, անցնում է նախ՝ Երիցուշեն, ապա նաեւ Իգաձոր գյուղատեղիների ձախ կողմով: Երկու գյուղատեղիներն էլ շրջապարված են թավ անտառներով եւ փռված են մի

ԻԳԱՉՈՐ

քանի վրակներով կտրված ձորակների մեջ (մանավանդ՝ Իգաձորը):

Իգաձորի մասին մարենագրական վկայություններ չեն պահպանվել, բայց գյուղատեղիից 4 կմ հարավ-արեւմուտք, Տրպու եւ Իգաձոր վրակների միախառնման վայրին մոտ գտնվող Սք. Ասրվածածնա վանքի նվիրարվական արձանագրություններից մեկում երբեմնի ծաղկուն այս գյուղի մի թաղամասը հիշված է որպես վանքի սեփականություն: Ի դեպ, Իգաձորը մի քանի թաղամասերի է բաժանված եղել նաեւ միջնադարում, որի ապացույցն է Սք. Ասրվածածնի վանքի մի արձանագրություն, որը թեեւ

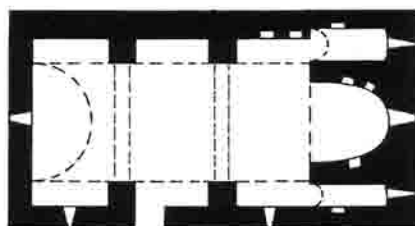
անթվակիր է, այսուհանդերձ գրչությամբ բնորոշ է XII-XIII դարերին:¹⁰⁸

Իգաձորի հարավային թաղամասում պահպանվել են երբեմնի հայկական գերեզմանոցից մնացած երկու ջարդված խաչքարեր: Բեկորներից մեկի վրա մնացել է արձանագրության սկզբնամասը.

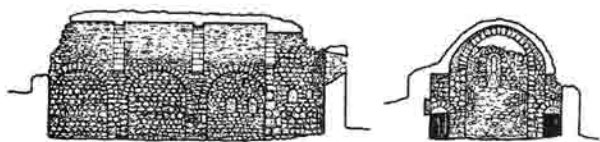
ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ԵՒ ԱՅԵԼԻ [Յ]Ա ԵՂԱԱԵՐԻՆ ԻՄ ՆՈՆԱՆԻ ԿԱՆԳՆ(ԵՑԻ ԶԽԱԶ)...

Խաչքարի բեկորը (չափերն են՝ 46x58x11 սմ) գեղաքանդակ է՝ կերտված մանուշակագույն կարծր ավազաքարից:

Երկրորդ բեկորը (չափերը 77x31x16 սմ) ուղղահայաց դիրքով, մեջպեղից կիսված մեկ այլ խաչքարի ձախակողմյան մասն է: Եզրագուրին հյուսածո է, խաչաքանդակն ու մնացած զարդերը՝ զուսպ:

0 5 10 15 20

0 5 10

ԵՐԻՑՈՒՇԵՆ. Եկեղեցի գյուղատեղիում XVII դ., (հասակագիծ, կտրված՝ դեռի հյուսիս եւ արեւել)

Կարծում ենք՝ XIX դարի վերջերին այստեղ հաստատված թուրքերը գյուղը, համարյա թարգմանաբար, կոչել են՝ Բաղրու:

Երիցուշենն Իգաձորից հեռու է հազիվ 1 կմ՝ դեպի հյուսիս-արեւելք: Այն գտնվում է ծովի մակերեսույթից 1550-1600 մ բարձրության վրա եւ շուրջ 50-60 մ ավելի բարձր է, քան Իգաձորը: Գյուղի մասին միակ գրավոր վկայությունը 1763 թվականից է:¹⁰⁹ Ներագայում այստեղ եւս հաստատվել են խաչնարածներ, որոնք էլ գյուղի հայկական անվանումը պարզապես թարգմանել են թուրքերեն՝ Բեշիշքյանդ:

Երիցուշենի վերին ծայրում, Գորպագարակ լճից սկիզբ առնող վրակի աջ ափին ցայտօր կիսավեր դրությամբ պահպանվում է միանավ թաղածածկ հորինվածքով եկեղեցին (արտաքին չափերն են 14,2x7,6

107. Օգտվելով աղբից՝ մեր խոսին շնորհակալությունն ենք հայտնում դասմարան-վիճակագրագետ Սուրեն Սաղումյանին այս տեղեկությունն ու վիճակի վերծանությունը մեզ տրամադրելու համար:

108. Այս արձանագրության վերծանությունը տես մերկա աւելու էջ 77:

109. «Չամբո», էջ 283:

ԻԳԱՉՈՐ. խաչքարերի բեկորներ (XII-XIII դդ.)
ԵՐԻՑՈՒՇԵՆ. եկեղեցու տեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ ներքին տեսքը դեղի արեւմուտք

մ):¹¹⁰ Վերջինիս երկթեք ծածկի փակ առնված փանիքը ներքուստ պահում են երկու զույգ որմնասյուների հենված թաղակիր կամարները: Խորանի երկու կողմերում կան ավանդաքարեր: Միակ մուտքը հարավային ճակարից է: Կառուցված է կրաշաղախով, անմշակ քարով, բացառությամբ թաղակիր կամարների, որոնք իրականացված են սրբապաշ քարերից: Շինության պարերը ներսից ամբողջապես սկաղված են եղել, բայց սկաղն այժմ մեծ մասամբ քայքայված ու թափված է: Ուշագրավ են եկեղեցու որմերում ագուցված երեք խաչքարերը: Դրանցից երկուսը՝ գեղաքանդակ,

մեծաչափ ու նույնառճ խաչքարեր են, հավանաբար միեւնույն քանդակագործի ձեռքի աշխատանք: Երկու խաչքարերը ներքուստ ագուցված են եկեղեցու հյուսիսային եւ հարավային պատերի մեջ, ավանդաքարների մուտքերի մոտ: Հյուսիսային պարի մեջ, ինչպես նաեւ նրա մոտ՝ որմնասյան հարավահայաց երեսին ագուցված խաչքարերն արձանագիր են եւ բարեբախտաբար նաեւ թվագրված: Ըստ ժամանակագրության՝ առավել հինը որմնասյան մեջ ագուցված խաչքարն է (չափերն են՝ 68x46 սմ): Այն ունի բավականին պարզ լուծումներ: Կենտրոնում ոճավորված կենաց ծառից սկիզբ առնող խաչն է, որի վերին խաչաթելի երկու կողմերում քանդակված են մեկական խաղողի ողկույզներ, իսկ ստորին թելի երկու կողմերում հորիզոնական խաչաթելերի

¹¹⁰ Այս եկեղեցու գոյության մասին տեղեկացել են մաթեմատիկոս Վոլոդյա Հարությունյանից, որը դեռեւս 1986-ին եղել էր հնավայրում, իսկ 1987-ին ինձ եւս հնավայր առաջնորդեց:

փակ, միաբորդ փորագրված է.

ԹԻԻ ՈՒՏԵ (1196):

Երկրորդ արձանագիր խաչքարը (չափերն են 2,40x1,20 սմ), որը նույնպես ագուցված է եկեղեցու

ԵՐԻՑՈՒՇԵՆ. խաչքարեր ագուցված եկեղեցու ներսում.
1. 1196 թ., 2. 1222 թ., 3. XII-XIII դդ.

հյուսիսային պարի մեջ, մկրտարանից ներքեւ ունի բավականին ուշագրավ լուծում: Նրա ստորին մասում հյուսածո երկրաչափական նախշերով իրար կողք քանդակված են զույգ վարդյակներ: Դրանցից սկիզբ են առնում երեք կողմ ձգվող հյուսածո, զարդագուրիներով իրարից բաժանված, գեղաքանդակ զույգ խա-

չերը: Մրանց թեւերի շուրջ խաղողի ողկույզների ու այլ խորհրդանշական քանդակներ են: Արձանագրությունը փորագրված է բազմաբորդ խաչքարի վերնամասում (4 բորդ) եւ ստորին մասում (5 կարճ բորդ).

Թ-(ՎԻՆ) Ո՛ՐՆԱ՛ (1222) ԴԵՐ՝ | ԵՍ ԱՌԱՏՍ ԿԱՆԳՆԵՑԻ | ԶԵՆԱՉՍ ԻՆՁ ԵՒ ՄԱԻՐ ԻՄՈՅ Ա... | ՄԻԿԱՅ, ԱԻԳՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԱՆՈՒՆԱՅ | ԵՒ ՆԱՄԱՆՎԱՅ ՅՎԱՂԱԻԹՍ ԻՇԵՑԷՔ ԶԳՈՐԾՈՐԱ:

Թեւեւ անարձանագիր, սակայն ուշագրավ է նաեւ հարավային պարի մեջ ագուցված գեղաքանդակ խաչքարը (չափերն են 2.00x90 սմ): Մրա հարվանդանի առանձնահատկություններից է խաչքարի ստորին մասում պարկերված զրահավորված հեծյալի քանդակը: Ըստ կարարման ոճական ու գեղարվեստական լուծումների՝ խաչքարը հար եւ նման է Խաչեն գավառի շար հնավայրերում (Կոշիկ Անապար, Գանձասար, Օխրը Եղցի եւ այլն) պահպանված հեծյալների պարկերներ ունեցող համանման բազմաթիվ այլ խաչքարերին: Ըստ համեմատական ուսումնասիրության՝ այս խաչքարը կարելի է վերագրել XIII դարի սկզբներին, իսկ բուն եկեղեցին՝ XVII դարին: Ասել կուզի՝ Երիցուշենում հայ կյանքը շարունակվել է առնչված XII դարից մինչեւ XVIII դարի կեսերը:

ԲԱՐՍՂԻՇԵՆ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Բարսղիշենը գտնվում է Յանշաղից 2 կմ հարավ-արեւմուտք, Լեւ գետի ձախակողմյան մի փոքրիկ վտակի հարավահայաց ձորալանջին, ծովի մակերևույթից 1650-1740 մ բարձրության վրա:

Գյուղի մասին միակ գրավոր հիշատակությանը

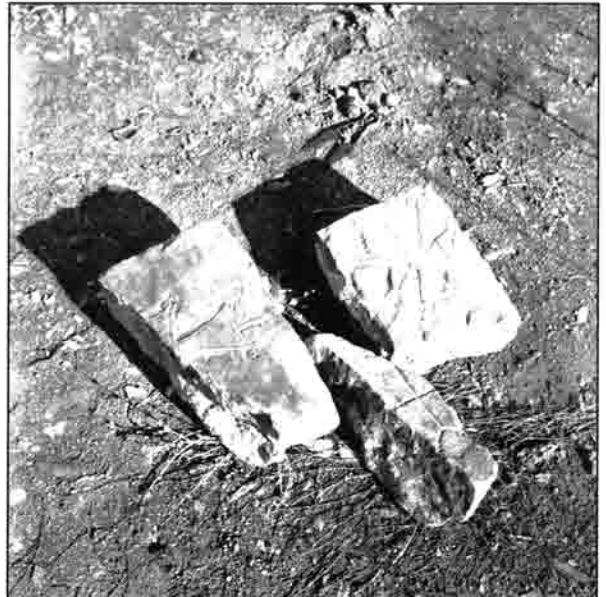

ԲԱՐՍՂԻՇԵՆ

հանդիպում ենք Դադի վանքի կալվածացուցակում, որն կազմված է 1763 թ.:¹¹¹

XIX դարի վերջերին այստեղ հաստատված քույրանցի թղթերը, ըստ էության ընդամենը աղավաղելով պարմական տեղանունը, այն վերանվանել են՝ Բաղրասղ:

111. «Ձամբո», էջ 283:

Արձանագրությունների եւ խաչքարերի բեկորներ «Ղամբի» գյուղատեղիում

Բարսղիշենի փարածքում պահպանվել են Թա-
լա եւ Ղամշլի գյուղատեղիները. առաջինը՝ 2 կմ հա-
րավ, արեւելահայաց անտառածածկ լեռնալանջին,
իսկ երկրորդը՝ Լեւ գետի հովտում, նրա աջ ափին:
Ղամշլի գյուղատեղիի փարածքում մի քանի բնակե-
լի ավերակ շենքերի պատերի մեջ ագուցված են
բազմաթիվ խաչքարեր, սրբափաշ երեսպատի քա-
րեր, մինչեւ անգամ եկեղեցու բարավորի արձանա-
գիր քար: Նասկանալի է, որ րեղում հասարակած
խաչնարածները, ավերելով հայոց գերեզմանոցն ու
եկեղեցին, դրանց բեկորներն օգտագործել են իրենց
համար բնակարաններ կառուցելիս: Խաչքարերից
մեկն ունի հետևյալ արձանագրությունը.

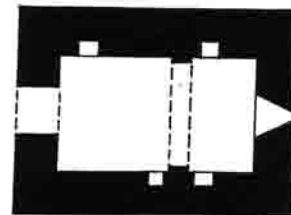
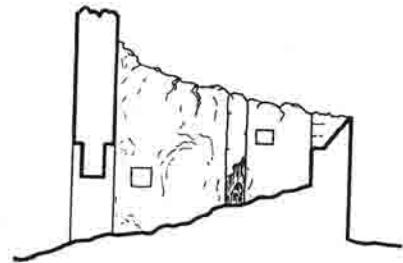
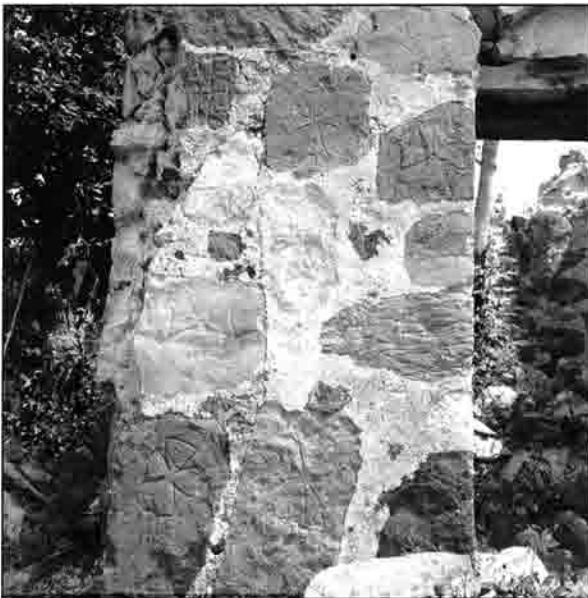
ԵՍ ԴԱԻԻԹ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՉԽ(ԱՉ)Ս | ՉԱՊ...
ՄԱՎԻՐ ԻՄՈՅ Ի... ՅԻՇԵՆԻՔԷ, ԹԻԲՆ...:
Ավելի հավանական է թվում, որ ինչպես այս, այն-

պես էլ 5-6 անարձանագիր ուրիշ խաչքարեր (բոլորն էլ
ունեն պարզագույն լուծումներ) ի սկզբանե պահպանել
են միեւնույն եկեղեցուն եւ եղել են երեսպատի քարեր:

Խիստ ուշագրավ եւ արժեքավոր է մի քանի մա-
սերի կոտրարված բարավորը, որի պահպանված
երկու բեկորներին կարդացվում է հետևյալը.

ԵՄՍ ԱՐԶՈՒ¹¹² ԽԱ(ԹՈՒՆՍ Ա)ՄՈՒՄԻՆ
ՎԱԽ(ՏԱՆԳԱ) ԵՒ ՄԱՄԱ ԽԱ(ԹՈՒՆ ԲՈ)ՅՐ ԻՄ
ՇԻՆԵ(ՅԻՆՔ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ) ՅԱ(ՂԱԲԹՍ
ՅԻՇԵՑԷՔ)...¹¹³

¹¹². Արզու խաթունը Վերին Խաչենի (Ճարի) իշխան Վախ-
սանգի կինն էր եւ 1214 թ. Դաղի վանքի կաթողիկե եկեղեցու
կառուցողը: Արձանագրության շնորհիվ դարգվում է, որ իշխա-
նուհին՝ քոջ հեճ միասին, ներկայում Ղամբի անվամբ հայտնի
իին գյուղատեղիում XIII դարի սկզբներին եւս մի եկեղեցի է կա-
ռուցել: Ի դեպ, Արզու խաթունը շինարարական գործունեություն
է ծավալել նաեւ Օծկա վանքում (Պտեղից գյուղի մոտ):

Բարսղիճեն եւ «Ղամճլի» գյուղատեղիների միջեւ գտնվող եկեղեցու տեսքը հարավ-արեւմուտքից: Արձանագրություն եկեղեցու արեւմտյան դասին: Խաչաքանդակներ եկեղեցու արեւմտյան ճակատին: Բարսղիճեն եւ «Ղամճլի» գյուղատեղիների միջեւ գտնվող եկեղեցու հասակագիծը եւ կտրվածքը:

Ղամճլիից 1,5 կմ Լեւ գետի հոսանքն ի վեր պահպանվում է բազմիցս նորոգված, բայց ակնհայտորեն հին՝ «Շահի» կոչված կամուրջը, իսկ գյուղատեղիի հարավային ծայրում (գետի ձախ ափին) եղած հին ու մեծ կամրջի հսկա խելը գոյություն ունի մինչեւ 1980-ական թթ. սկզբները, որից հետո այն քանդվեց գետի սովորական վարարումների հետեւանքով:

Բարսղիճենի եւ Ղամճլիի միջեւ, ավելի մոտ վերջինիս (ընդամենը 0,6 կմ արեւելք), մի գեղարեսիվ բլրի վրա դեռես կանգուն են փոքրիկ եկեղեցու պատերը: Թաղածածկ հորինվածքով շենքի ծածկն ու պատերի վերնամասերը ամբողջությամբ քանդված

են: Միակ մուտքը բացված է արեւմտյան ճակատից: Կառուցված է անմշակ քարով եւ կրաշաղախով:

Երեսապարի շար քարերի վրա քանդակված են փոքրիկ նվիրարվական խաչեր: Պահպանվել են նաեւ նույն բովանդակությամբ երկու հակիրճ արձանագրություններ, մեկը արեւմտյան, մյուսը՝ հարավային ճակատներին: Առաջինի բովանդակությունը հետեւյալն է. Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՂՈՐՄԻ ԳԱԳ(ԻԿԻՆ):

Երկրորդինը.

ԳՐ(Ի)ԳՈՐԻ...|Ի..ՈՅԱ ՈՂՂՈՐՄԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ:

Եկեղեցին ներսից սկաղված է: Խորանը ուղղանկյունաձեւ է, իսկ արտաքին չափերն են՝ 5,68x4,22 մ:

Շուրջը փարածված է փոքրիկ գերեզմանոցը, ուր պահպանվել են մշակված, ուղղանկյունաձեւ, անարձանագիր մի քանի փապանաքարեր: Եկեղեցու

113. Բարսղիճի արձանագիր քելորները հնագետ Հ. Միսոնյանի նախաձեռնությամբ ներկայում դաշտանման նոդասկով փոխադրված են Բերձոր (Լաչին) հարափի դասմական բանգարան:

հորինվածքային ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները հաշվի առնելով՝ այն կարելի է թվագրել XIII-XIV դարերով:

Միանավ թաղածածկ հորինվածքով մեկ այլ կիսավեր փոքրիկ եկեղեցի էլ (կանգուն են միայն պատերը) պահպանվել է վերոհիշյալ հնավայրից շուրջ 1 կմ հարավ-արևելք, Ծաղիկանց լեռան հյուսիսային անլրառասպար լանջին: Այդպեղ պահպանվել են նաև մի քանի գեղաքանդակ խաչքարեր: Եկեղեցու երեսապարի խաչազարդ քարերից մեկը (XIII-XIV դդ.) այժմ փոխադրված է «Ղամշլի» գյուղատեղի:

ՋԵՐՄԱՂՔՅՈՒՐ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Ջերմաղբյուր գյուղատեղին գտնվում է Տրփուի ձախ վտակներից մեկի ակունքի շրջանում, դեպի

Ռմբուսյան լեռնանցք փանող ճանապարհին: Մա հայրնի է նաև թուրք. Իսպիբուլաղ (փաք աղբյուր) անունով:

Ջերմաղբյուր-Իսպիբուլաղից 1,5 կմ հարավ-արևելք նույն վտակի ձախ ափի ձորալանջին գտնվում է պատմական անունը կորցրած եւ թուրքերից Քիլիսա (թուրք. եկեղեցի) կոչված գյուղատեղին:

Այսպեղ ցայսօր կանգուն է անմշակ քարերով ու կրաշաղախով XVII դարում կառուցված թաղածածկ միանավ եկեղեցին (արտաքին չափերն են 14,15x7,80մ): Նարավային ճակարից բացված միակ մուտքի մեջ, իբրև անկյունաքարեր եւ բարավոր, ազուցված են երեք գեղաքանդակ խաչքարեր: Դրանցից երկուսի վրա պահպանվել են արձանագրություններ, ընդ որում, մեկի պատվանդանին՝ երկ-

«Քիլիսա» եւ «Միսնի» գյուղերը, «Քիլիսա» գյուղում գտնվող եկեղեցու ներին տեսք դեռի արեւմուտ, եկեղեցու մուտքի մեջ ազուցված խաչքարերը (XIII դ.)

փող, իսկ մյուսի ստորին մասում, հիմնախաչի փակ քառափող: Առաջինի բովանակությունն է.

ԵՍ ՆԱՍԱՆ ՍԱԿ(Բ)ՈՒՌ ԿԱՆ(ԳՆԵՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԵ)|ԱՆՍ ԲԱՐԵԽԱԲՍ Ի(Ն)Ձ ԵՒ ԻՄ Ն(Ն)ՁԵՑԵԼ(ՈՅՆ):

Երկրորդինը.

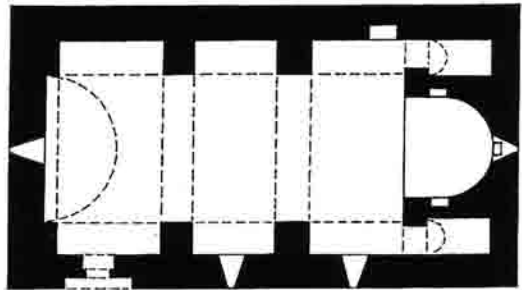
Ի ԹՎԻՍ ՆԱՅՈՅ: Ո: Ղ: Ե: (1246)| ԷՐ: ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՐԲ|ՈՅՆ ԿԱ(Ն)ԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ| ԻՆՁ ԴԵ...ԻՄՈՅ...¹¹⁴

Եկեղեցու հարավային կողմում, այժմ ավերակ, երբեմնի գերեզմանոցի փարածքում պահպանվել է անկանոն եզրագծով, սալածե, կիսամշակ հարթեցված երեսին 7 եղծված փող արձանագրությամբ, մի փապանաքար:

Ի դեպ, այս եկեղեցու և խաչքարերի նկարագրությամբ «Աղվանական եկեղեցի Քյալբաջարում» վերնագրով Բաքվում մի հոդված է փապարել ոմն Թոֆիկ Աբդուլատե,¹¹⁵ որի միակ նպատակն է եղել ընթերցողին համոզել, թե եկեղեցին իբր կառուցել են ներկայիս աղբբեջանցիների քրիստոնյա նախնիները՝ ալբանները (աղվանները):¹¹⁶

Ջերմաղբյուրի վրակի ավազանում, նրա աջ կողմում են գտնվում ես երկու գյուղատեղի, որոնք հայրնի են Միշնի և Ներքին (Աշաղա) խաչ անուններով: Առաջինն իր անունը ստացել է խորհրդային փարիներին, Լաչինի շրջանի համանուն գյուղից գաղթած ու այստեղ հաստատված քրդերից, իսկ երկրորդը՝ շրջակայքում պահպանված խաչքարերից: Դրանցից հաջողվեց գտնել միայն մեկը: Այն XII- XIII դարերին բնորոշ, զուսպ լուծումներով, անարձանագիր մենավոր խաչքար է, որը, ըստ երեսույթին, ունեցել է սահմանաքարի նշանակություն: Գտնվում է Ներքին խաչ գյուղատեղիից 1 կմ հարավ-արևելք, ծ. մ. 1711 մ բարձրությամբ բլրի գագաթին: խաչքարի վերնամասից մի կտոր ջարդված է: Չափերն են 155x78x17 սմ:

Նույն վրակի ծախ ափին են գտնվում Գյոյդարա և Աղդաշ գյուղերը, իսկ Տրփուի հովտով ավելի ներքե (մինչև Լեւ գետի հեփ միախառնրվելը)՝ Ալալի, Սարիդաշ, Քենդյերի, Քյալվան, Գյունեյփայա, Նադրխանլի (Տրփուից ծախ), Ղուզեչիրքին, Սնըխքիլիսա, Բաշքյանդ, Միլի 1,

0 50

Եկեղեցու խաչագար երեսադաշի փար «Չայխանդ» գյուղատեղիում: Մենավոր խաչքար (XIII-XVI դդ.) ներին խաչ և «Չայխանդ» գյուղերի միջև: «Քիլիսա» գյուղի եկեղեցու հասակագիծը

2, 3-ը (Տրփուից աջ) և գեփափնյա Չայքյանդ ու Ղլըչի գյուղերը ուղղակի Տրփու գետի ափին:

Այս վայրերը դեռես կարոփ են մանրագնին հեփազոփման: Նայոց երբեմնի գերեզմանափան և եկեղեցու հեփքեր գտնել ենք միայն Չայքյանդ գյուղի կենրորոնական մասում: Այստեղ մի քանի բնակելի

114. Այս երկու արձանագրությունները մի Եարփ վրիդումներով ու սխալներով ընթերցել է Մ. Տր-Մովսիսյանը (ճԵՎ, աԵԽ, էջ 99), որն էլ անվորիտի վերահրասարակվել է «Դիվան»-ում (հ. 5, էջ 226): Այստեղ առկա է հետևյալ Եփորը: «Դիվան»-ում ճԵՎած՝ Քիլիսալու գյուղի 4 արձանագրություններից հնավայրում առկա են միայն երկուսը: Մյուս երկուսը՝ դասմական Հաճավ (Օկսյարքյանը) գյուղի աղբյուրի և խաչքարի արձանագրություններն են. այնինչ «Դիվան»-ում դրանք նույնդես ցույց են Երված Քիլիսա գյուղի Եարածում:

115. «Էլմ վն հայաք» (Գիտություն և կյանք), 1987, N 3, էջ 20-21:

116. Տես նաև մե՛ր՝ «Քիլիսա գյուղի եկեղեցին» հոդվածը («Հայրենիքի ծայն»), 1993, N 26, էջ 5):

րների եւ հացի փոխ շենքի պատերի մեջ ագուցված են ավերված գերեզմանապան կոտորաված քարապանաքարեր ու եկեղեցու խաչազարդ քարեր: Ի դեպ, փոխ պարի միջից է հանվել եւ ազապամարտիկների ձեռքով ԼՂՏ Չարեքար գյուղ փոխադրվել եկեղեցու երեսպարի խաչազարդ մի քար: Տեղում պահպանվածներից ոչ մեկի վրա արձանագրություն չգտնվեց, բայց ըստ ոճական ու գեղարվեստական առանձնահատկությունների՝ դրանք կարելի է թվագրել XII-XIV դարերով:

ՀԱՃԱՎ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Քարվաճառ շրջկենտրոնից 3,5 կմ հյուսիս, խոր ձորով հոսող վրակի ձախակողմյան ամֆիթատրոնաձեւ տեղանքի վրա, ծովի մակերեսային 1690-1820 մ բարձրությամբ անտառազուրկ ձորալանջին փոված է գավառի պատմական նշանավոր գյուղերից մեկը՝ Նաճավը: 1950-ական թվականներից թրթաքամ թրդերի հանգրվան այս գյուղը հայրնի էր նախ՝ Մուրտով, ապա՝ Օկրյաբրեյանդ անուններով:

ՀԱՃԱՎ. տեղի հարավից

Նաճավը մեկն է գավառի այն հին բնակավայրերից, որն առ այսօր պահպանել է դեռեւս միջնադարում կազմավորված իր հատկապաճային առանձնահատկությունները (ինչպես օրինակ՝ Ծար, Մոս, Ծրագ եւ այլ գյուղերում): Աչքի են զարնում լերկ ժայռազանգվածների վրա խիտ կառուցապատումը, փողոցների երկայնքով, հսկա քարերով շարված երկար հենապատերը եւ հայկական հին գյուղերին բնորոշ այլ հատկանշական մանրամասներ:

Թեւ գյուղի մասին մեզ հայրնի գրավոր առա-

ջին հիշատակությունը XIII դարից է, իսկ երկրորդ հիշատակությունը՝ միայն 1661 թվականից,¹¹⁷ այնուամենայնիվ տեղում պահպանված XII-XIII դարերի շուրջ մեկ քանակ խաչքարերը վկայում են, որ գյուղն առնվազն միջնադարից եղել է գավառի առավել մարդաշատ ու ծաղկուն բնակավայրերից մեկը: Գյուղամիջի աղբյուրը 1677 թ. կառույց է: Այդ է վկայում քարե գուռի (չափերն են 236x86x58 սմ) ճակարհին երեք տողով փորագրված շինարարական արձանագրությունը.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՆՈՎՍ ԱՄԻՐ|ՃԱՆԻՆ, ԱՄԻՐ-ԽԱՆԻՆ, ԱՆԻՃԱՆԻՆ, | Ն (Ա) Ճ (Ա) Ի Գ(Ե)ՂՍ ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԻԶ (1677):¹¹⁸

Դեռեւս XVII դարում կառուցված աղբյուրի կառուցման ժամանակ նրա հիմքում եւ պատերի մեջ ագուցվել են միջնադարյան եկեղեցուն պատկանող լուսամուտների երկու պսակաքարերը եւ երկու խաչքարեր: Աղբյուրի մերձակայքում ցրված են տեղահան արված մի քանի քարապանաքարեր, խաչքարերի պատրվանդաններ եւ մոտ 10 գեղաքանդակ խաչքարեր, որոնց մեծ մասը բեկորված վիճակում է: Սրանցից միայն մեկն ունի անթվակիր արձանագրություն (խաչքարն ընկած է գյուղամիջյան ճանապարհի եզրին): Վեց տողանոց բովանդակությունը հետեյալն է.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ՏՈՒԻ ԶԱՆԻԲՈՒՅ ՆՈՂՆ Ի ՆԱՃԱՎ | ԵԿԵՂԵՑԻՆ: Ա: (1) ԺԱՄ ԻՄ ՆԱԻՐՆ ԳԱՆԳԱՅ, ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ | ՄԵՐ ՄԵՂԱՅՆ ՏԵՐ Է:¹¹⁹

Խաչքարի զարդաձեւերի եւ վիմագրի գրչության ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս այն թվագրել XII-XIII դարերով, որով եւ գործ ունենք Նաճավ գյուղանվան ամենահին հիշատակման հետ:

Նաճավ գյուղատեղիի շրջակայքում գտնվում են մի քանի հին գյուղատեղիներ, որոնք հայրնի են միայն հետազայում խաշնարած ցեղերից սրացած անվանումներով: Դրանցից են Վերին եւ Ներքին Այ-

117. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, ք. 4:
118. Այս արձանագրությունը մի քանի վրիպումներով առաջին անգամ հրատարակել է Ս. Բարխուդարյանը («Դիվան...», էջ 226), բայց եւ նեւ, թե իբր աղբյուրը գտնվելիս է եղել Քիլիսալու գյուղի եկեղեցու մոտ (ակնհայտ սխալ է): Առկա անորոշությունն է՛լ ավելի խճճվել է հնագետ Հ. Սիմոնյանի մի հարողման դասճառով (տե՛ս՝ «Նոդաակ», 1995, N 1, էջ 1, նաեւ «Հայկական համախարհային համագումար», 1995, N1), որը աղբյուրի գտնվելու վայրն է համարում Օրախի գյուղատեղին, իսկ թվագրումը՝ XV դար (այն դեղում, երբ նովի ճակատին կա սույգ թվականը՝ 1677): Հարցի դարգաբանման առթիվ ավելի մանրամասն տես մեր «Հաճավ գյուղի «դեզերումները» վերջ ունե՞ն» հոդվածը, («Առավոտ» օրաթերթ, 1995, 2 մարտի, N23, էջ 6):
119. Այս արձանագրության մինչ այժմ միակ հրատարակիչը նույնդեպ Ս. Բարխուդարյանն է, որը նույն է, որ այն գտնվում է Քիլիսալու գյուղում («Դիվան», նույն տեղում): Հաճավ գյուղանունը կարդացել են Հաճավ, բայց նեւ, որ հնարավոր է կարդալ նաեւ՝ Հաճավ:

ՀԱՆՍՎ. գյուղատեղում տապանակա՞տ աղբյուրը (1677 թ.): Երեմնի եկեղեցու լուսամուտների տակակները՝ օգտագործված աղբյուրի շինության մեջ: Խաչքարեր, որոնք տեղի թուրքերը իբրև սպառնալից սեղադրել են աղբյուրի առջև: Խաչքարի բեկոր (XIII դ.)
Հանավ գյուղատեղում: Խաչքարի տապանազան եւ բեկորված խաչքար Հանավի ավերված գերեզմանասանը:
Տեղահան խաչքար մի սնամեծ այգում: Աղբյուրի շինարարական արձանագրության գրչանկարը:

րումները, Ալշալի, Ալիքյանդ, Սարիգյունեյ եւ Օթախլի գյուղատեղիները:

ՔԱՐՎԱՃԱՌ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Շար գավառի կարեւոր ու պայմանական գյուղերից է Քարվաճառը: Այն գտնվում է խոր ձորով հոսող Տրբու գետի ձախակողմյան բարձրադիր սարահարթին: Վերջինս գետափից բարձր է համարյա 180 մ (Քարվաճառի ծովի մակերեւութից միջին բարձրությունը 1600 մ է):

Քարվաճառը հայ մարտնչության մեջ (որպես գրչօջախ) առաջին անգամ հիշատակվում է 1402 թվականին: Այսօրեւ թուրք Սյունեցու ձեռքով ստեղծվել է «Մեկնութիւն Անտարանին Մարտեոսի, Գրիգորի Տաթեւացոյ» աշխատությունը:¹²⁰ Այդ ձե-

ռագրում Քարվաճառը հիշված է Քարվաճառ ձեւով: 1661 թվականի մի վավերագրում ի թիվս՝ Նաճավ, Բորու, Գումեր եւ Զվար գյուղերի հիշված է նաեւ Քարվաճառը (առանց ա հոդակապի):¹²¹

Քարվաճառ տեղանվան ստուգաբանության խնդրով զբաղված Ն. Կարագոյոյանը միանգամայն տեղին նկատել է փվել, որ Քարվաճառը՝ քար վաճառելու տեղով բացատրելը ավելի նման է ժողովրդական ստուգաբանության: Գիտնականը տեղանվան ծագումը առավել հավանական է համարել. «Վին երեւելքում տարածված քար («գաղութ», «աւվան») բառից, որը հանդիպում է Միջագետքում եւ նրա շրջակայքում: Այսպես օրինակ, Քար-Դունիաշ (Բաբելոնի քաղաքներն անվանումը), Քար-Բաշշի (քաղաքական բնակավայր Մեդիայում), Քար-Նինլի (քաղաք Ատրեստանում),

120. «ԺՅ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հասնր Ա, Երևան, 1955, էջ 24 (ձեռագիր N 3578):

121. ՀՀՊՊԿԱ, ք. 57, գ. 1, գ. 4, ք. 4:

Քար-Թոքուլթի-Նինուլթա (նույնպես Ասորես-
 րանում), **Քար-Շամաշնասիր** (բնակավայր Ասորես-
 րեսսականում), **Քար-Նուրի** (նույնպես Ասորեսսա-
 րանում), **Քար-Շուրմանուաշաբեդ** (Թիլ-Բարսիբ
 քաղաքի վերանվանված ձեռն ասուրերենում), **Քար-
 Ռ-բիգալի** (Մեդիայի Քիշասա քաղաքի ասուրերեն
 անվանումը), **Քար-Միպպուր** (ամրոց եւ մարզ Մեծ
 Ջար գետի ավազանում) եւ այլն»։¹²²

Այնուամենայնիվ, մենք կարծում ենք, որ Քար-
 վաճառ փեղանվան ձեռավորումն ունի միանգամայն
 այլ բովանդակության: Մասնավորապես՝ Նայկա-
 կան լեռնաշխարհում հայրենի են բազմաթիվ բեր-
 դեր, որոնց անվան բաղկացուցիչ մասն է **քար** բա-
 ղադրիչը, իսկ վերջինս բոլոր այդ դեպքերում փո-
 խարհնում է (համարժեք է) **բերդ** բառին, ըստ որում,
քար կամ **բերդ (ամրոց)** բառերը նույնիմաստ են:
 Իբրեւ օրինակ կարող ենք նշել՝ **Քարհերձը** (բերդ
 Չակամում), **Քար Անյուկ** («Քար Անկոյ») եւ **Քար**

մարեցնելով Քարվաճառ անվանումը, այն սկսել են
 կոչել Քյարվաջար կամ Քյարբաջար:

Ուշագրավ է, որ 1873 թ. մի գրության մեջ բնա-
 կավայրը դարձյալ հիշված է իր անվան անաղարփ
 փարբերակով. «Վանքապարկան Թութխու եւ
 Քարվաճառ կալուածների մասին մենք հոգով չափ
 աշխարել ենք. որ ինչպէս յառաջաց եղեալ է էլ էն-
 պէս լինի, որ վանքն չի գրկվի իրեան սեպհականու-
 թիննիցն...»։¹²³

1930 թվից Քարվաճառ-Քյարբաջարը վերածվեց
 նորաստեղծ շրջանի կենտրոնի: 1960-ին աննշան գյու-
 ղակ Քյարբաջարը քաղաքական նպատակներ հե-
 տրապնդող Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից
 սրացավ քաղաքարիւղ ավանի, իսկ 1980-ից քաղա-
 քի կարգավիճակը:¹²⁴ 1960-ականներից սկսած զգալի
 ներդրումների շնորհիվ արհեստականորեն սկսվեց եր-
 բեմնի գյուղակի աննախադեպ չափերով ընդարձա-
 կումը: Կառուցապարման բուն աշխատանքներն

ՔԱՐՎԱՃԱՐ. բնակավայրը հարավից եւ արեւելից երիզող ժայռադար

Մանակերը բերդերը Վասպուրականում, Քարն
 Մարվանդին եւ Դեղնքարը (Կիլիկիայում) եւ այլն,
 ուստի Քարվաճառ փեղանվան (ի դեպ, նրա փե-
 ղանքն ունի միջնադարյան բերդերին բնորոշ բոլոր
 ամենաէական հատկանիշները՝ փեղանքի դժվար-
 ամալքելիություն, ջրի առկայություն, կարեւոր անց-
 քի վրա՝ ձոր-ճանապարհ. հսկողություն, ծագումը
 մեր համոզմամբ պայմանավորված է եղել հատկա-
 պես նրա՝ բերդ լինելու հանգամանքով:

Ամենայն հավանականությամբ Քարվաճառ
 գյուղը շարունակել է հայաբնակ մնալ մինչեւ 1730-
 ական թվականները եւ ամայացել գավառի շար
 գյուղերի հետ միաժամանակ: XIX դարի կեսերին
 այսփեղ հաստատվել են խաշնարած քրդեր, որոնք,
 փոքր-ինչ աղավաղելով կամ ավելի ճիշտ իրենց
 լեզվահնչյունական յուրահատկություններին հար-

արտառոց չափեր են ընդունել հատկապես 1980-92
 թթ. ընթացքում: Այդ ժամանակ Նայսափանը ԼՂԻՄ-
 ից բաժանող թուրքացված Քարվաճառի շրջանի շրջ-
 կենտրոնն ամրացնելու եւ ընդարձակելու համար Ադրբե-
 յեջանի կառավարությունը ոչինչ չի ինայել: Արդյուն-
 քում շրջկենտրոնը վերջին 20-25 փարվա մեջ աճել էր
 6-7 անգամ թե՛ փարածքով եւ թե՛ բնակչությամբ:¹²⁵

Ինչպես Քարվաճառի եկեղեցին, այնպես էլ հայոց
 գերեզմանոցը ամբողջապես զոհ են գնացել փեղի
 թուրքերի ու թրքացած քրդերի, յուրաքանչյուր հայկա-
 կանի հետքը ամենուր ջնջելու նույուցքին: Այսուհան-
 դերձ, քաղաքի պարմագավառագիրական թանգա-
 րանում մինչեւ 1993 թ. ապրիլը պահվում էր մի խաչ-
 քար, որ խոր հնության մի ուշագրավ նմուշ է:¹²⁶

121. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 4, ք. 4:
 122. Հովհաննես Կարազոյզյան, Հակահայկական սեղոյ
 եւ նրա չորս օրջկնճոնները, «Երկիր», 1994, N131, էջ 5:

123. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 468, ց.2, գ. 73, ք. 1:
 124. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետության», հա-
 սոս V, Բաֆու, 1981, էջ 334:
 125. Ս. Կարադեյան, Ինչո՞ւ էին իրացնում հայկական
 հողերը (Քարվաճառ՝ քաղաքի օրինակով), «Ազատամարտ», 1994,
 N 40, էջ 13:

ՔԱՐՎԱՃԱՌ. Երեսնամյարի բեկոր XVI-XVII դդ (երկայնական եւ նեղ կողերը), Երեսնամյարի բեկոր XVI-XVII դդ (երկայնական երկու երեսները)

Այն կերպով է սպիտակ կրաքարից եւ ունի 28,5x19,0x4,5 սմ չափեր: Երեսնամյարի ունի վեց փողանոց թվակիր արձանագրություն: Խաչքարը շրջկենտրոնի թանգարան է փոխադրվել 1965 թվականի նոյեմբերի 4-ին: Ցավոք, հնարավոր չէր պարզել թե շրջանի ո՞ր հնավայրից: Թանգարանում այն պահվել է 28 փարի՝ այցելուներին աղբրեջաններն եւ ռուսերեն մակագրությամբ ներկայացվելով իբ-

րեւ «աղվանական խաչքառ»: Արձանագրության բովանդակությունը հետեւյալն է.

ՅԿԷ (365+551=916) ԹԸԻԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՍ ՆԱ(Յ)ՈՅ, ՈՐ | ԵՂԵԻ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՇՆԱՆԱԲՈՐ | ԱՐԱ(Ս)ՑԵ ՅԻՇԵՅԱՆԷ | ԼԻՆԷ ՈՐ ՄԻՆ ԱՅԼ ԽԱԶ Մ | ԻԻԵԼԱՆԵՄ (), ԹԵ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ԿԱՄԻ:

Վերջին երկու փողերի իմաստը գրեթե անհասկանալի է: Նարկ է հիշեցնել, որ առ այսօր հայրնի թվակիր ամենափին խաչքարը 876 թվականից է,¹²⁷ ուստի քարվաճառյան այս խաչքարը նրանից կրտսեր է.

126. Ս. Կարաղեյան, Քարվաճառյան խաչքար կանգնեցված 916 թվականին. «Ազգ» օրաթերթ, 1995, N2, էջ 6: Տես նաև նույնի՝ «Հնագույն խաչքար Քարվաճառում», «ՀՀ», 1995, 28 օգոստոսի. N216, էջ 1:

127. Ս. Կարաղեյան, Ամենափին թվագրությամբ նորահայտ խաչքար. «Էջմիածին» ամսագիր, 1987, Ե-Ձ, էջ 80-81:

ՔԱՐՎԱՃԱՌ. խաչքար, 916 թ.

ընդամենը 40 տարով: Ներկայում խաչքարը ապահովության նկատառումներով փոխադրված է Գանձասարի վանք:

Քարվաճառի թանգարանում գտնված մի տապանաքարի բեկորին կարդացվում է. ՊԱՅԻՃԱՆԻՆ, իսկ երբեմնի եկեղեցու երեսապատ սալաքարի արձանագիր բեկորին (37x26x13 սմ) ... Ս(ՈՒՐ)Բ ՊՈՒՄԻ...ԿԱՄՊԻՈ ...ԸՄԵՇ Տ(Ե)Ր Դ...

Քարվաճառի արեւելյան եզրով ձգվող վիմա-հերձի մեջ կան մի քանի բնական քարայրեր, որոնց թվում մեկը՝ հնում, ակնհայտորեն օգտագործվել է իբրև կացարան-բնակատեղի:

Շրջակայքում պահպանվել են մի քանի գյուղատեղիներ, որոնք ներկայում հայտնի են անվանումների միայն թուրքական տարբերակներով: Դրանք են՝ Դարաղշլաղ, Ղլըջի, Ալուլար, Օթղշլաղ, Բորմախբինա (արդյո՞ք պատմական Բորում է), Ելիջա, Թաքդամ, Արմուղու, Բոյախլի, Ղարախանբինա, Շափլար, Մամեղուշաղի, Թաթլար, Իմամբինասի, Քեշթաղ կամ Քեշդեկ (արդյո՞ք պատմական Դաշտակն է) եւ Ղարաշանլի (վերին, միջին եւ գլխավոր) գյուղատեղիները, որոնցում առայժմ հայկական ուշագրավ հնություններ չեն հայտնաբերվել:

ՅՐՏՆՈՏ ԵՎ ԽՈՒՈՉԱՆՑ

Քարվաճառից 9 եւ 11 կմ հարավ, Տրտուի աջակողմյան փոքրիկ վտակների ափին, ձորերի մեջ, իրարից ընդամենը 2,2 կմ հեռու գտնվում են երկու գյուղատեղիներ, որոնք, վերջին շրջանում տրված թուրքական անվանումներից զատ, հայտնի են նաեւ իրենց պատմական՝ հայկական անվանումներով: Դրանցից առաջինը, որ գտնվում է ծովի մակերեսույթից 1950-2070 մ բարձրության վրա, անտառազուրկ տեղանքում եւ քարոք վերաբնակիչներն անվանել են Սոյուղբուլաղ (բառացի՝ սառը աղբյուր) անունայն հավանականությամբ հին Յրտնոտն է (տվյալ դեպքում խաշնարածները կատարել են տեղանվան իմաստային թարգմանություն), իսկ երկրորդը, որ ներկայում հայտնի է Խոլազեյ-Ալխասլի անունով, անկասկած պատմական Խոլոզանցն է, որն այս դեպքում խաշնարածների կողմից աղավաղվել է:

Յրտնոտն տեղանունը հիշվում է Դոփյան տոհմի ներկայացուցիչների՝ գավառի վանքերին իբրև սեփականություն տալու մասին մի վավերագրում (հավանաբար XIV դար),¹²⁸ իսկ Խոլոզանց գյուղը հիշատակվում է Դադի վանքի 1763 թվականին կազմ-

128. «Դիվան...», հ. 5, էջ 216:

ված կալվածացուցակում: 129

Երկու գյուղատեղիներն էլ խիստ կառուցապարտում են ունեցել: Նայաթափ գյուղատեղիներում հասարակած խաշնարած քրդերը հարմարվել են արդեն գոյություն ունեցող գյուղի կառուցապարտման առանձնահատկություններին և անգամ խորհրդային տարիներին այն գրեթե որեւէ փոփոխության չեն ենթարկել: Մինչև անգամ նոր կառուցված բնակարաններն էլ հին փնտրի հիմքերի վրա են հասարակել:

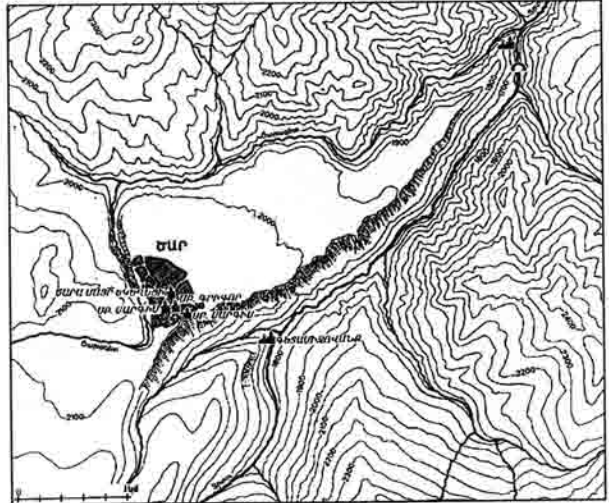
ՅՐՏՆՈՏ. Տրսու գետի վրայի կամուրջը (XII-XIII դդ.)

Տրսու գետի և Խոլոզանց գյուղատեղիների միջև՝ Տրսու գետի վրա, կանգուն է գավառի միջնադարյան կամուրջներից մեկը: Այն միաթեղից է, կառուցված անմշակ քարով (գլխավորապես՝ գեղաքար) և կրաշաղախով: Կամրջի անցուղու լայնությունը 2,05 մ է, իսկ թեղիցի հեռավորությունը՝ 7,10 մ: Ըստ վերջինիս կառուցողական առանձնահատկությունների և համանման այլ կամուրջների հետ համեմատական ուսումնասիրության՝ այն կարելի է թվագրել XIII-XVI դարերով: Ի դեպ, 1980-ականների կեսերին սոյուզբուլադցի թրքացած քրդերն իրականացրել են իրենց և արվաքին աշխարհն իրար կապող հիմնական միջոցի՝ այս կամրջի «նորոգումը». բեփոնի շերտով ծածկել են կամրջի անցուղու ամբողջ հարվածը՝ փաստորեն ավելացնելով թաղի ծանրությունը: Բարեբախտաբար, ամրակուռ այս շինությունը դիմացել է «հոգածության» այսօրինակ դրսևորմանը:

ԾԱՐ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

«Յասարածապահ յամուրն Ծար»՝ այսպես են բնորոշել միջնադարյան հեղինակները հարյուրամյակներ շարունակ իշխանանիստ կամ մելիքանիստ

Ծար բերդագյուղը: Այն գտնվում է Տրսու գետի վերին հոսանքի շրջանում, վերջինիս՝ և ձախից նրան միախառնվող համանուն վրակի միջև գոյացած սուրանկյուն եռանկյան տեսքով հրվանդանաձև սարահարթի հարավ-արեւմտյան առավել բարձրադիր մասում, ծովի մակերեսույթից՝ 2030-2050 մ բարձրության վրա: Մարահարթը համարյա բոլոր կողմերից բնականից առանձնացած է անդնդախոր ձորերով, ըստ որում՝ արեւելյան և հարավ-արեւել-

ԾԱՐ. գյուղի և մերձակայքի սխեմատիկ հասակագիծը

յան կողմերով հոսող Տրսու գետի համեմատ սարահարթը բարձր է 300-310 մ, իսկ հյուսիսային կողմով հոսող Ծարագետի համեմատ՝ 120-130 մ: Միայն հարավ-արեւմտյան անկյունում, մի կարճ հարվածով սարահարթը նեղ պարանոցով միացած է նոփակա լեռնաճյուղի հետ: Նեց այս մասն էլ, որն ունի մոտ 250 մ երկարություն, հնուց ի վեր պարզաված է եղել, որի շնորհիվ Ծար գյուղն ու նկարագրված հրվանդանը հարկ եղած դեպքում վերածվել են անառիկ ամրոցի:

Մարտնագրության մեջ Ծարի մասին հիշատակություններ են պահպանվել միջնադարից սկսած: Ծիշտ է, ավելի հաճախ հիշվում է ոչ թե իշխանանիստ գյուղը, այլ համանուն գավառը, (ինչպես օրինակ՝ Սյրեփանոս Օրբելյանի մոտ),¹³⁰ բայց, կարծում ենք, գավառն իր անունն առած պետք է լինի իշխանական նստավայր և վարչական կենտրոն Ծար գյուղից: Ոստի, կարելի է համարել, որ Ծար գավառի առնչվածն առաջին հիշատակումներին համաժամանակ Ծար գյուղն էլ (հավանաբար՝ գյուղաքաղաք կամ ավան) արդեն գոյություն ուներ: Նին հիշատակություններից մեկը 1289 թվականից է «գեղս, որ կոչի Ծար»:¹³¹ Ուշագրավ է, որ թեև գավառում Ծար ա-

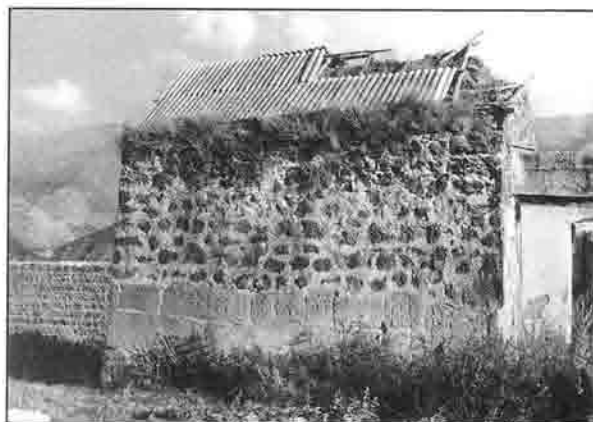
130. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի դասնություն, Երևան, 1986, էջ 263:

131. «Դիվան...», էջ 222:

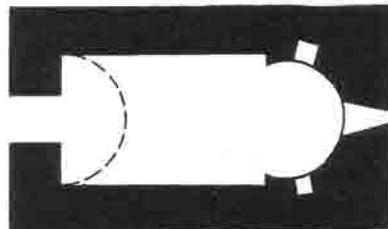
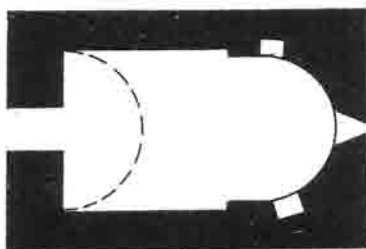
129. «Չամբո», էջ 283:

ԾԱՐ. հարավից երիզող ժայռադարը, գյուղի սեսֆն արեւմուտքից եւ Սր. Գրիգոր ու Սր. Սարգիս եկեղեցիները հյուսիսից

ԾԱՐ. Սր. Սարգիս (հյուսիս-արեւելից) եւ Սր. Գրիգոր (հյուսիսից) եկեղեցիները

ԾԱՐ. Սր. Սարգիս եւ Սր. Գրիգոր եկեղեցիների հասակագծերը

նունով ուրիշ բնակավայր չկար, բայց 1763 թ. կալվածացուցակում այն հիշված է «Մեծ Ծար»¹³² ձեռով:

Նիրավի, Ծարը «մեծ» էր անգամ ամայի վիճակով: Գյուղատեղի, ուր գոյություն ունեին չորս եկեղեցիներ ու խաչքարերով գերեզմանոցներ, իսկ մուրակայքում՝ երկու վանք: Այն պահից սկսած, երբ հարյուրամյակներ շարունակ իշխանանիստ կամ մելիքանիստ Ծարը դադարեց հայաբնակ լինելուց, այնպեղ գրավող մշակույթի մեծարժեք հուշարձանները հայրնվեցին անխնամ վիճակում: Ճիշտ է, հայաթափ գյուղատեղիում հասարակված Փարախկակու ցեղի խաշնարածները սկզբնական շրջանում զբաղված էին բնիկներից մնացած կառույցների սոսկ օգտագործմամբ (հարմարեցմամբ՝ անասնազոների եւ կացարանների), սակայն նստակեցության անցնելու պահից իսկ նրանք եռանդուն կերպով սկսեցին ոչնչացնել այն, ինչ «ժառանգված էր» քրիստոնյա բնիկներից: Ականաբես Մակար եպիսկոպոսը նշել է, որ դեռես 1880-ականների վերջերին գյուղի հարավային եզրի գերեզմանոցում կային շար խաչքարեր ու փապանաքարեր, որոնք սակայն «անիրաւ քողերն որը կտրրած են եւ որի գրերը ջնջած»:¹³³ Նայկական հուշարձանների ավերումը հրեշավոր չափեր ընդունեց խորհրդային կարգերի հաստատումից

հետո եւ մանավանդ 1940-50-ական թվականներին: Այդ փորհներին հիմնահարակ ավերեցին գյուղամիջի չորս եկեղեցիներից երկուսը եւ գյուղի մուրակայքում պահպանված երկու վանքերը, գերեզմանոցները: Դրանց քարերն օգտագործվել են Ծար եւ Չրաղ թրքացած քողերի գյուղերում դպրոցական եւ այլ բնույթի շենքերի կառուցման ժամանակ:

Մայր կամ Մեծ եկեղեցին¹³⁴ գրավում էր գյուղի կենտրոնում, գրեթե կից ցայսօր կանգուն Սր. Սարգիս եկեղեցուն (հյուսիսային կողմից): Ըստ ամենայնի, այն բավական ընդարձակ (արտաքին չափերը՝ 26,10x11,55 մ) թաղածածկ բազիլիկ էր:

Դեռես անցյալ դարավերջին սրա ծածկը փլված էր, բայց պարերը, հավանական է, դեռ կանգուն էին, քանի որ հարավային մուրքի վրա ագուցված խաչքարի սյուրին մասում կարդացվել է.

Ի ԹՈՒԻՆ ՌՆԴ (1225) ԵՄ ՄԵԼԸՔ ՆՈՒԳԵ-ԻՈՐԴԻ ԻՄ ԱԿՈՒՏԻՆ ՈՒ ՄԽԻԹԱՐ ԵՂԱՅՐ ԿԱՆԳՆԵՅԱԸ ՉԽԱԶՄ:¹³⁵

Նաջորդը՝ Սր. Գրիգոր եկեղեցին է, որը Ծարի ցայսօր կանգուն երկու եկեղեցիներից մեկն է: Սա միանավ, երկթեք ծածկի փակ առնված թաղակապ շենք է՝ կառուցված 1274 թ. սրբաբաշ քարով (արտաքին չափերն են 6,38x4,40 մ): Ակնհայտ են XVII

132. «Ջամբո», էջ 283: Ըստ ամենայնի արտերակվելու համար հարեան Սող գավառի համանուն գյուղից:
133. «Արցախ», էջ 405:

134. Ծարի հնությունները ներկայացնում ենք ըստ դրանց ստեղծման ժամանակագրության:
135. «Արցախ», էջ 407: «Դիվան...», էջ 223:

ԾԱՐ. Սբ. Սարգիս եկեղեցու ճեփը հարավ-արեւմուտքից եւ արեւելյան ճակատից բացված լուսամուտի ղուսակը, խաչքարի բեկոր Սբ. Սարգիս եկեղեցու մոտ եւ Տաղանախար եկեղեցու հարավային կողմում կառուցված բնակելի սան ղուսի մեջ

դարում անմշակ քարերով կապարված նորոգումների հետքերը:

Մինչեւ ազատագրումն այս եկեղեցին րեղի թրքացած քղղերից մի ընկաւնիք օգտագործում էր որպէս իր փան օժանդակ մաս եւ սվաղով ու կցորդումներով ծածկել էր արեւմտյան ու հարավային ճակատները: Ստորեւ նեկայացվող արձանագրությունների առաջին հրատարակիչը եղել է եպիսկոպոս Բարխուարայանցը:

Արեւմտյան ճակատին բացված միակ մուտքի բարավորին 5 փողով կարդացվում է հետեւյալ արձանագրությունը.

ԽՈՐԲ Տ(Է)Ր ՇԻՆԵՅԻՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈՐ ԻՄ ՆԱԱ ԱՐԴԵԱՄԲ ԻՆՁ, ԱՍՈՒՄ(Ն)ՈՅ ԻՄ, ՈՐԴՈ ՄԱՐԳԱՐԷԻ, ՅԻՇԵՅԵ ԳԵ ԴԻ Տ(Է)Ր, ԹՎ(ԻՆ) ԶԻԳ (1274):¹³⁶

Նույն ճակատին, մուտքից հյուսիս Մ. Բարխուարայանցը ընթերցել է.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԿՈՒԿՍ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱՅ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՄ (ՏՎԻ) ԻՄ ՆՈՂՆ ՍՈՍԹԱՆԻՍԻ, ՏԻՆ ԱՅԻԱԳ ՆԻՆԳԵԱԲԱԹ ԱԻՐ ԺԱՄՆ...¹³⁷

Սբ. Գրիգորի հարավային ճակատին եղել է.

ԱՍՏՈՒԾՈՎ ՄԵՔ ՏԱԲԸԲԻ ՈՐԴԻՔՍ ՏՎԱՔ ԶՄԵՐ ԿԱՊԻՆ ՆՈՂՆ Ի ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻՄ. ՍՈՍԹԱՆԷՍ ԵՏ ՂԱԶԱՐՈՒ ՏԱԲՆԻՆ: Ա: (1) ԺԱՄ...¹³⁸

136. «Արցախ», էջ 407: «Դիվան...», էջ 223:

137. «Արցախ», նույն տողում: «Դիվան...», նույն տողում:

138. «Արցախ», էջ 407 «Դիվան...»-ում՝ Տարրքի-ն Հարրի ծեփով:

ԾԱՐ. որդես շինարար օգտագործված դասկերտանդակ տաղանար (XVI դ.) եւ բեկորված խաչքար (XIII դ.)

Նույն ճակատի մեջ ագուցված խաչքարի վրա եղել է արձանագրություն.

ԳՐԻԳՈՐ ԶԱԶՈՒՌ ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ԽԱԶՍ ՄԵՋ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅ ՄԵՐՈՅ. ԱՍՏՈՒԱԾ ՈՂՈՐՄԻ: Ծ: (1051):¹³⁹

Սբ. Գրիգոր եկեղեցուց շուրջ 60 մ հյուսիս, գյուղամիջում ընկած մի խաչքարի թիկունքին 2

ռուցված դպրոցի շենքի հյուսիս-արեւմտյան անկյան վերնամասում ագուցված է այս արձանագրության վերջնամասը պարունակող սրբարաշ (50x25 սմ) քարը:¹⁴¹

Բացի այդ վերոհիշյալ դպրոցի արեւմտյան ճակատի հարավային ծայրի լուսամտի մեջ ագուցված է այս խաչքարի մի բեկորը (68x21 սմ), որի վրա

ԾԱՐ. խաչքար Սբ. Գրիգոր եկեղեցուց 60 մ հյուսիս (XIVդ.)

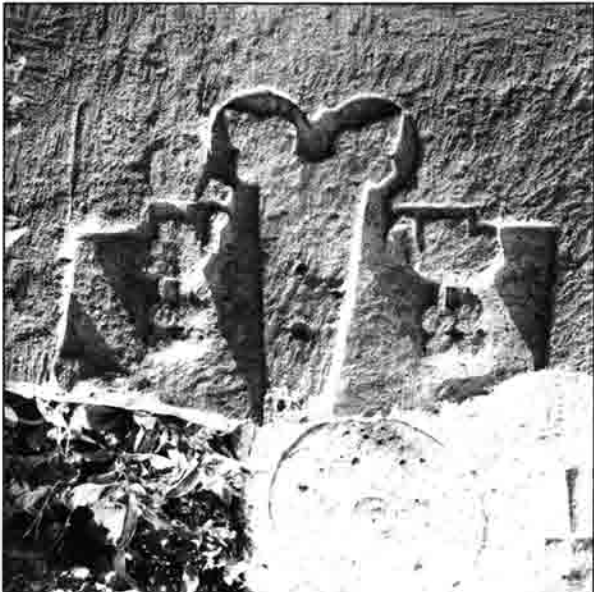
տողով արձանագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՆԱՍԱՆԻՆ ԵՒ ԿԵՆԱԿՅԻՆ ԻՐՈՑ ՆԵՐԿԻԶԻՆ ՅԻՇԵ(ՅԷՔ):

Ծարի հարավային եզրին նույն՝ 1274 թ. կառուցվել է նաեւ մինչեւ 1940-ական թվականները գոյատևած Սբ. Սարգիս եկեղեցին: Ըստ նկարագրության սա ես եղել է թաղակապ, միանավ շենք (արտաքին չափերն են 7,15x4,75 մ): Մուտքից վեր ագուցված խաչքարին փորագրված է եղել.

ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ: ՔՐԻՍՏՈՍ ՈՐԴԻ ԴԱԹԻ ԱԳԼԵ ՎԱՄ ՆԱՍԱՆԱՅ ԱՆԱՐԺԱՆ ԾԱՌԱՅԻՍ ՅԱԲՈՒՐՆ ԱՏԵՆԻ...ԱՄԷՆ. ԹՎ. ՉԻԳ (1274):¹⁴⁰

Ի դեպ, Ծարի 1950-ական թվականներին կա-

ԾԱՐ. թռչնադասկերներով զարդարված խաչքարի բեկոր (XIII դ.)

պահպանվել է միայն արձանագրության վերջին տառը:¹⁴²

Երբեմնի եկեղեցու շուրջ փարածվում էր հնամենի գերեզմանոցը (ներկայում նույնպես հիմնավեր), ուր անցյալ դարի վերջերին դեռես պահպանվել էին մի քանի գեղաբանդակ խաչքարեր: Դրանցից մեկը, որ գտնվելիս է եղել եկեղեցու մուտքից քիչ հարավ, աստիճանավոր պարվանդանին (2,60x1,10 սմ) ուներ

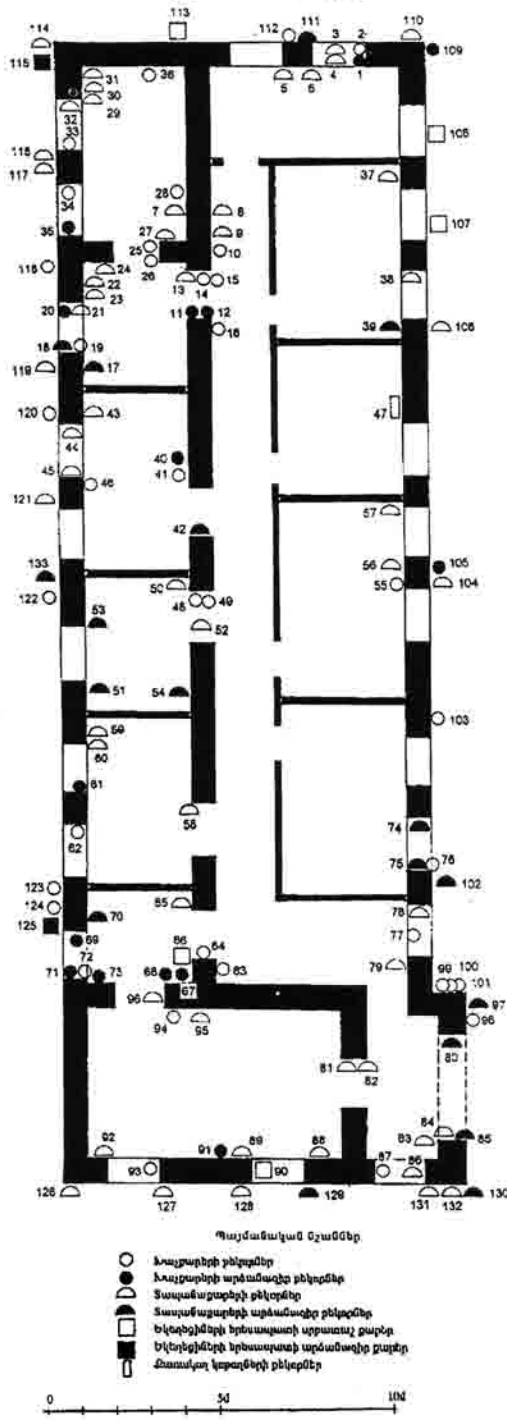
141. Դոյրոցի հասակագծի վրա բեկորի տեղը նշված է դայանական 115 համարով. իսկ լուսանկարը տես սույն գրքի 62-րդ էջում (2-րդ շարքի 3-րդ նկարը):

142. Դոյրոցի հասակագծի վրա՝ բեկորի տեղը նշված է դայանական 69 համարով:

139. Նույն տեղում:

140. «Արցախ», էջ 405: «Դիվան...», էջ 222:

ԾԱՐ (ՁԱՌ) ԳՅՈՒՂԻ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՀԱՏԱԿԱԳԻՇԸ
 (կառուցված 1950-ական թթ.)

հետևյալ արձանագրությունը.

ԹՎԻՍ ՆԱՅՈՑ ՉԼԸ (1289): ԱՍՏՈՒԾՈՎ ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ՀԱՄԱՆԱՑ, ԲԱԶ ԵՒ ՅԱՂԹՈՂ ԶԱՐԻՎԱՎԱՐԻՆ ԵՒ ՄԵԾԻ ԻԾԽԱՆԻՆ՝ ԱԿԱՆՈՑ, ՆԱՆԴԱԲԵՐԴՈՑ, ՍՈԹԻՅ, ՇՈՂԳԱՆՈ ԵՒ ԱՅԼ ԲԱԶՈՒՄ ԳԱԲԱՌԱՅ, ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ Ի ԳԵՂՍ, ՈՐ ԿՈՉԻ ԾԱՐ, ՄԻՐԵՅՆԵՒՈՑՆ ՀԱԲՐՆ ԻՄՈՑ ՆԱՅՐԵՆԻՔ ԵՒ ՊԱՐԳԵՒ ԲԱԶՈՒԹԵԱՆ:¹⁴³

Այս խիստ կարեւոր արձանագրությամբ մեծաչափ խաչքարից մեր այցելության ժամանակ միայն մի փշրանք գրնվեց (24x19 սմ), ագուցված վերոհիշյալ դպրոցի լուսամտերի մեջ: Դրա վրա կարդացվում են միայն... ՇՈՂԳ... փառերը:¹⁴⁴

Ոչնչացված այս խաչքարին ինչպես գեղարվեստական, այնպես էլ պատմական առումով շար մոտ եղել է նաև ոչ պակաս արժեքավոր մեկ ուրիշ խաչքար. «... խաչարձանի ճակարի վերի կողմում քանդակված է սուրբ Աստուածածնայ պատկերն, որ գրկած է մանկացեալ Յիսուս Քրիստոսը: Տէրունական պատկերիս շուրջն պարած են քառակերպեան կենդանիք, սուրբ Նոզիս, արեգակն եւ մի թռչուն: Խաչարձանիս սրորոտում».

ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԾԱԾԻՆ ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԾ... ԵՍ ՄԱՄՔԱՆ ԴՈՒՍՏՐ ՔՐԴԻՆ ՈՒ ԽՈՐԻԾԱՆԻ, ԱՍՈՒՄԻՆ՝ ՀԱՄԱՆԱՑ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ԶԽԱԶՍ:¹⁴⁵

Նույն դպրոցի լուսամտերի եւ դասասենյակի պատերի մեջ ագուցված են այս արձանագրության երկու փոքրիկ բեկորները (50x31 եւ 41x18 սմ):¹⁴⁶ Յուրաքանչյուրի վրա պահպանվել են երեքական փողերից առանձին փառեր միայն.

ԵՍ ՄԱ(Մ)ՔԱՆ (Դ)ՈՒՍՏ(Ր)
 (ՔՐ)ԴԻ(Ն) ՈՒ Խ(ՈՐ)ԻԾ(ԱՆԻ)...

Ըստ պահպանված այս մնացորդների՝ երբեմնի արձանագրությունը եղել է խիստ բազմափող եւ հավանաբար փորագրված է եղել խաչքարի նեղ կողմնամրոջ երկարությամբ:

Իշխանոտի Մամբանի կանգնեցրած խաչքարից մի քանի քայլ դեպի արեւմուտք գրնված մեկ այլ խաչքարի վրա, ըստ Մ. Բարխուդարյանցի, եղել է հետևյալ արձանագրությունը.

ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԾ. ՆՇԱՆՍ ԲԱՐԵՆԱԲՍ ԴԱԲԼԱԹԻՆ. ԱՍՏՈՒԾՈՎ ԵՍ ԴԱԲԼԱԹՍ ԱՍՈՒՄԻՆ ԻՄ ՄԵԾ ԻԾԽԱՆ ՄԻՐԶԱԶԱՆ, ԽԻԿԱՐ, ՈՐԴԻՔՍ ԻՄ ՏԱԻԻՑ ԲԵԿ, ՄԵԼԻՔ ՊԵԿԻ ԳԱՆԳՆԵՑԻՆ ԶԽԱԶՍ ՓՐԿՈՒԹԻՆ ՀՈԳՈՑ Ի ՏԱՆԷՆ ԳԵՂԱՄԱՑ. ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԼԻՔ ՂՈՒԿԱՄԻՆ Թ. ԶՂԸ (1549):¹⁴⁷

Մեր այցելության ժամանակ դպրոցի պատերի

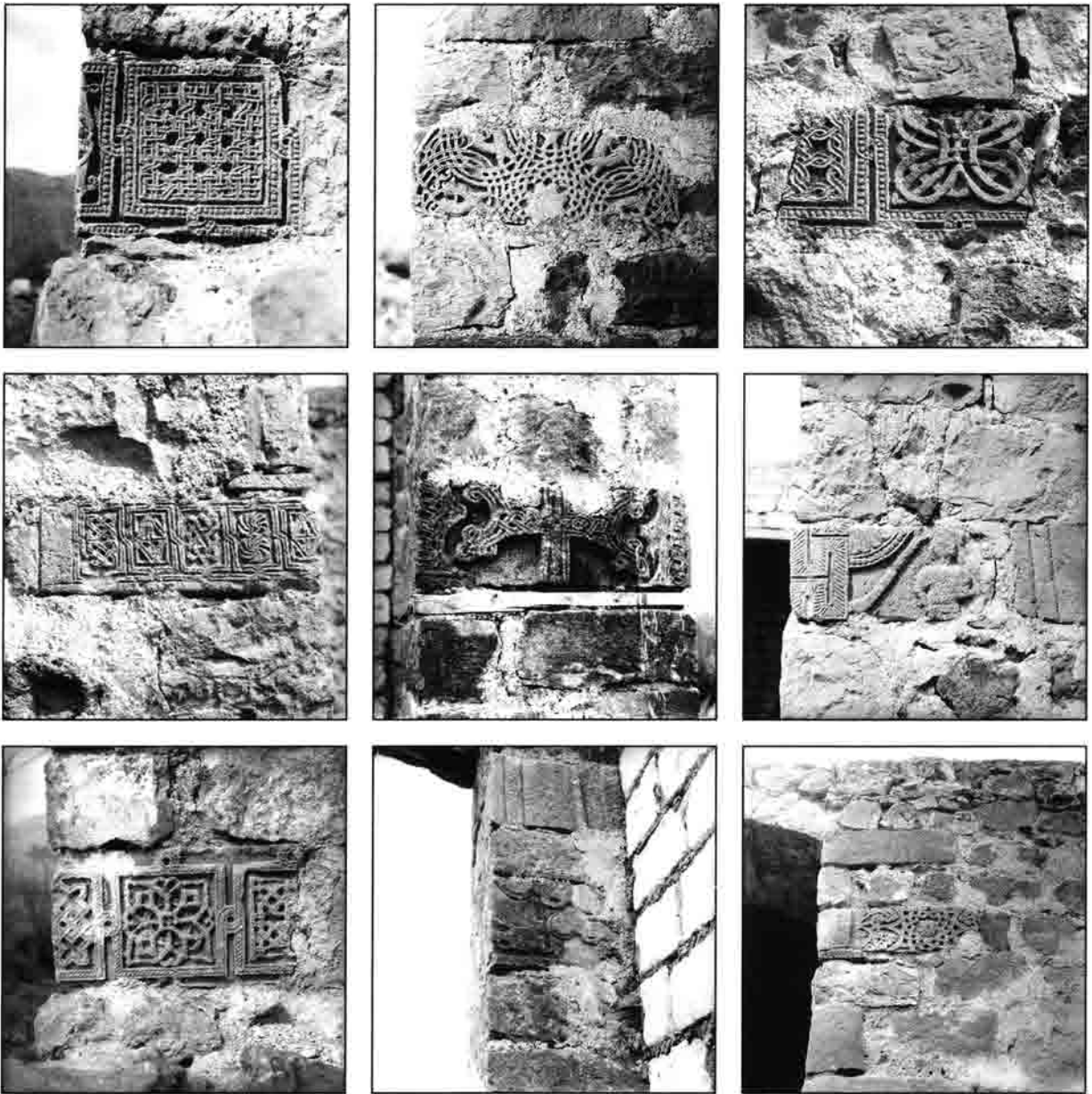
143. «Արցախ», էջ 405: «Դիվան...», էջ 222:
 144. Դպրոցի հասակագծի վրա բեկորի տեղը նշված է դայմանական 73 համարով:
 145. Նույն տեղում: «Դիվան...» էջ 222:
 146. Դպրոցի հասակագծի վրա բեկորի տեղը նշված է դայմանական 67, 71 համարներով:
 147. «Արցախ», էջ 406: «Դիվան...», էջ 222: Ի դեռ, «Դիվան»-ի հեղինակը ենթադրել է, թե եղիակողոքը պիտի ել սողերի տեղադրությունը եւ վերադասավորելով հրատարակել է այսպես. ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԾ. ՆՇԱՆՍ ԲԱՐԵՆԱԲՍ ԴԱԲԼԱԹԻՆ. ԱՍՏՈՒԾՈՎ ԵՍ ԴԱԲԼԱԹՍ, Ի ՏԱՆԷՆ ԳԵՂԱՄԱՑ, ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԼԻՔ ՂՈՒԿԱՄԻՆ, ԱՍՈՒՄԻՆ ԻՄ ՄԵԾ ԻԾԽԱՆ ՄԻՐԶԱԶԱՆ, ՈՐԴԻՔՍ ԻՄ ՏԱԻԻՑ ԲԵԿ, ՄԵԼԻՔ ՊԵԿԻ ԳԱՆԳՆԵՑԻՆ(Ք) ԶԽԱԶՍ ՓՐԿՈՒԹԻՆ ՀՈԳՈՑ ԹՎ(ԻՆ): ԶՂԸ (1549):

ԾԱՐ. ջարդոսված խաչաբերի, սաղանաբերի եւ արձանագրությունների բեկորներ, որոնք սուկ իրեւ շինարար օգտագործված են 1950-ական թվականներին կառուցված դորոցի դասերի մեջ:

ԾԱՐ. ջարդոսկած խաչաքարերի, սաղամաքարերի եւ արձանագրությունների քեկորներ, որոնք սոսկ իբրեւ
 շինարար օգտագործված են 1950-ական թվականներին կառուցված դղրոցի դասերի մեջ:

ԾԱՐ. քարոսված խաչքարերի, սաղմնաքարերի եւ արձանագրությունների բեկորներ, որոնք սուկ իրես շինաւար օգտագործված են 1950-ական թվականներին կառուցված դղրոցի դասերի մեջ

մեջ այս արձանագրության մասերը կազմող միայն երեք բեկոր հայտնաբերվեց:¹⁴⁸

Այդ բեկորների վրա պահպանվել է 12 բող արձանագրություն: Ակնհայտ է, որ այս արձանագրությունն էլ փորագրված է եղել բազմաթիվ կարճ փողերով, ըստ երեսույթին նույնպես խաչքարի նեղ կողի ամբողջ երկարությամբ:

Իրար մոտ երկու փապանաքարերին փորագրված է եղել.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍ ՊԱՐՈՆ ԾՆԱՆԿԻՐ ԲԷԿԻՆ, ԹՎ. ՌՃԻԵ (1676):¹⁴⁹

148. Դղրոցի հասակագծի վրա բեկորների տեղերը նշված են դայանական II, 35 եւ 109 համարներով:

Թվում է, թե այս փապանաքարի մասն է դպրոցի պարի մեջ ազուցված մի բեկորը:¹⁵⁰

Մյուս շիրմաքարի արձանագրությունը եղել է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍ ՄԷԼԻԹ ՊԷԿԻՆ ԿՈՂԱԿԻՑ ՇԱՅԱՄԻՆ, ՈՐ ՆԱՆԳՈՒՅԱԲ ՏԱՊԱՆՍ ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԿԶ (1717):¹⁵¹

Դպրոցի պարի մեջ այս փապանաքարի մաս կազմող մի բեկոր հայտնաբերվեց միայն՝ քառափող արձանագրության մնացորդներով:¹⁵²

149. «Արցախ», էջ 406: «Դիվան...», էջ 222:

150. Դղրոցի հասակագծի վրա բեկորի տեղը նշված է դայանական 70 համարով:

151. Նույն տեղում:

152. Նույն տեղում:

ԾԱՐ. քելորված դասկերաֆանդակ դորոցի դասի մեջ,
խաչքար դորոցից արեւմուտք,
Աք. Գրիգոր եկեղեցու տեսիլ արեւմուտքից,
հազարաւեցն ճան արձանագիր խոյակն ու խարիսխը

Սբ. Սարգիս մարտուի հյուսիսային կողմում մի խաչքարի արձանագրված է եղել.

...ՄԻՐԶԱ ՃՂԱՆ ԿԱՆԳՆԵՑԱՔ ԶԽԱԶՍ ԲԱՐԵՆԱԿՍ ԵՂԲԱԿԻՆ ԻՄ ՊԱՐՈՆ ՃՂԱՆ ԲՆՈՒԻ (՝) ՇԱՎԻՃԱՆԻՆ ... ԹՎ(ԻՆ) ԶԿ (1511):¹⁵³

Ամենայն հավանականությամբ այս արձանագրության մնացորդներից են դպրոցի պատերում ազուցված մի խաչքարի երկու բեկորները:¹⁵⁴

Ծարի 4-րդ եկեղեցին ես կոչվում է Սբ. Սարգիս:

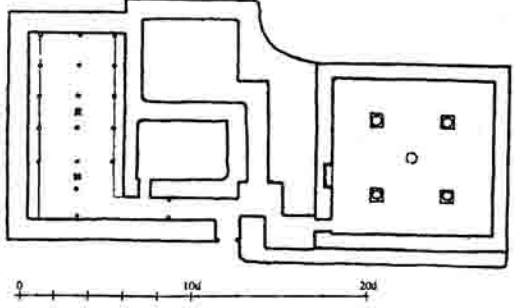
Այն ամբողջապես կանգուն է շնորհիվ XVII դարում իրականացված հիմնավոր նորոգման: Դրա հետքերն ակնհայտ են եկեղեցու ճակատների վերնամասերում: Ըստ արեւմտյան ճակատից բացված միակ մուտքի բարավորին 6 րոդով փորագրված (թերի բովանդակությամբ) արձանագրության՝ այն կառուցվել է 1279 թվականին:

ԹՎ(ԻՆ) ՉԻԸ (1279): | Ի ՆԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻ(ԱՆ) Տ(Է)Ր ԱԹՂԱՆԱՍԻ, Ի ՊԱՐՈՆՈՒԹԻ(ԱՆ) ԴՈՒՓԻՆ ՈՐԴՈՅՆ: ՈՂԱՆ ԵՐԷՑ ՈՒ ՈՂԱՆԷՍ ՇԻՆԵՅԱՔ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ ՍԱՐԳԻՍՍ. ԿԵՆԱՅ ԲԱՐԵՆԱԿՍ ՎՈԳՈՅ ՓՐԿՈՒԹԻ(ԻՆ), ՈՎ ԿԱՐԴ...¹⁵⁵

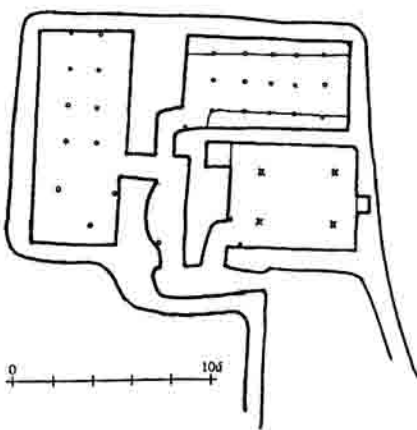
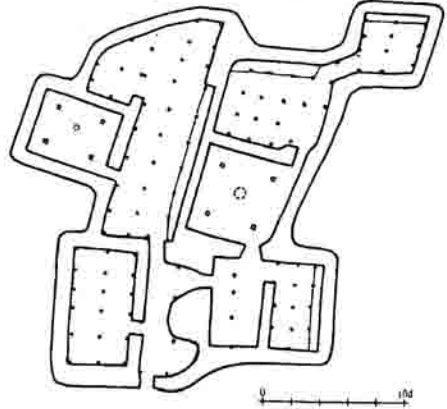
Սբ. Սարգսի որմերին պահպանվել են ես 7 վիճակներ, մեծ մասամբ՝ նվիրարվական բովանդակությամբ (թվակիրները՝ 1285 եւ 1311 թվականներից):¹⁵⁶ Եկեղեցին միանավ թաղածածկ շենք է: Արտաքին չափերն են 6,70x4,60 մ: Եկեղեցու շրջակայքում հնում տարածված գերեզմանոցից այժմ քիչ բան է պահպանվել: Մասնավորապես հարավային կողմում մի բնակելի տան հիմքի մասում, իբրեւ անկյունաքար, ազուցված է XVI-XVII դարերին բնորոշ խաչաքանդակներով ու գրչությամբ մի տապանաքար (ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ ՆԻԿԱՐԻՆ, ԻԻՐ ՈՐԴՈՅՆ ՃՂԱՆԿԻՐԻՆ, ԳԱՍՊԱՐԻՆ), որի չափերն են 105x85 սմ: Քիչ արեւելք, մի հին տան մուտքի առջեւ երկու մասի բաժանված վիճակում պահպանվում է անարձանագիր, ուշագրավ թռչնաքանդակներով մի խաչքար՝ բնորոշ XIII դարին:

Ծարում ուշագրավ ու հազվագյուտ նմուշ է 1658 թ. ոմն Ավանեսի կառուցած հազարաշեն տունը, որի չորս սյուները սովորական գերանների փոխարեն քարից են:¹⁵⁷ Այսպեղ, սյան խարիսխներից մեկի վրա փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ): ՌՃԷ: (1658) ԷՐ Տ(Է)Ր...

ԾԱՐ. 1658 թ. գլխասան հասակագիծը եւ կտրվածքը

ԾԱՐ. բնակարանային համալիրների (գլխասուն, գոմ, մարագ, ամբար եւ օժանդակ շինություններ) հասակագծեր (չափագրությունը՝ ծաւ. Սանվել Սարգսյանի)

Ս, ՇԻՆՕՂ ԴԱՆՍ:

Նանդիպակաց սյան խոյակին փորագրված է. ԵՍ ԱՎԱՆՆԷՍ ՇԻՆԵՑԻ:

153. Նույն տեղում:
154. Դպրոցի հասակագծի վրա բեկորների տեղը նշված է ռայնանական 12 եւ 40 համարներով:
155. Վիմագրի առաջին հրատարակիչն է Մ. Բարխուսարյանը («Արցախ», էջ 406): Այն վերահրատարակել են նաեւ «Դիվան...»-ի կազմողները (էջ 218):
156. Տես «Դիվան...»-ի N 767-773 վերձանությունները (էջ 218-219):
157. Տան շինարարական արձանագրությունը, որ փորագրված է մի սյան խարսխին եւ մյուսի խոյակի վրա նստած սքր-

բասու կամարին, առաջին անգամ ընդօրինակել եւ «Նոր-Դար» լրագրում հրատարակել է Ջրաբերդի Մեծ Շեն գյուղի սանոսեր Բախիւ-բեկը, ինչը սակայն, հաւով չեն առել «Դիվան...»-ի հեղինակն ու կազմողները (տես «Նոր-Դար» 1890, N 158, էջ 3-4) եւ վիմագրի իրենց վերձանությունը ներկայացրել են իբրեւ առաջին հրատարակություն:

Տրսու եւ Ջերմաջուր գետերի միախառնման վայրը, որտեղ 1950-ականներին Կանդված Գեւամիջո Սր. Աստվածածին վանի շուրջ գոյացել էր Վանի գյուղը: Գեւամիջո վանին ղաթկանող ճարտարապետական թեկուրներ եւ երեսադասի սրբասաց Խաբր ագուցված Վանի գյուղում կառուցված բնակելի սների ղաթերի մեջ

ճարտարապետական եւ գերեզմանական կոթողներ վանք գյուղում: Խաչքար XII-XIII դդ. վանք գյուղում: Խաչքարի բեկոր՝ ազուցված բնակելի սան դասի մեջ (1493 թ.): Գեամիքո վանքի հարավային ճակատի 5 տողանոց արձանագրության վերակազմությունը՝ համաձայն Չրաղ գյուղի դորոցի դասերի մեջ հայտնաբերված 22 արձանագիր բեկորների

ՅԵՐԿԱՅԵՑ
ՅԵՐՏԵՐԵԻ

ՐԱԿՍ
ԳԱ

ԵՏՏՈՒ
ԱՅՍՍ
ԿՍԿԱ
ԿՈՍԻ

ԱՇԻԱԿ

ՏԱԵԾ
ԼԴԱ
ԿՈՅՍ

ԲԿՂԵ
ՌԻԹԵՆ
ՂԵԱԿ
ՅԱԿՔ

ՅՈՎԿ
ԸԱԲ
ԱՍԱ
ԵՅՍ

ԱՍՍԾ
ԵՔՏՈՒ
ԱԲՍ
ԿԵԿԵ

ԱԿԲԱ
ՍԴՈՓ
ՐԱԿԱ
ԶԻՆՑ

ՎՉԱ
ԿԵԼԵԿ
ՓԱՌԻՍՏԵՆ

ԵԼՉ

ՍԻԲ

ԵՉԵԱ

ՌԲՈՒԿԱ
ԱՂՅԵՐ
ԻՃԻՅ

ՌՈՉԱԸԸԵԾԱ
ԵԻԱԽԱԿԱՅԵ

ՄԿԱ
ՅԵՆ
ՑՈԵ
ԱՊԱ

ՏՏՏՏ
ՑԱԸԿԴՍԱ

ՍԻՐՈՂԵԿԵ
ՅԵՄՏԱՅԱԵ

ԷՍ ԱԱԻ

Ի դեպ, դեռևս XIX դարում այս փունը հայտնի էր Ջրաբերդ գավառի բնակիչներին, որոնց կարծիքով դա «արքայական պալատ էր»:¹⁵⁸

Անշուշտ Ծարում, իբրև իշխանանիստ բնակավայր, գոյություն են ունեցել պալատական շենքեր, իսկ ուշ միջնադարում՝ մելիքական փուներ, ապարանքներ: Վանձին այս հազարաշեն փանձ մենք հավանաբար գործ ունենք Ծարա մելիքների մի ինքնավար բնակարանի հետ: Տեղի խիստ բնակլիմայական պայմաններից ելնելով՝ այն չունի ուրիշ մելիքական փուներին բնորոշ ճարտարապետական լուծումներ (թաղակապ, կրկնահարկ, հաճախ փայտաշեն պատշգամբներով զարդարված), այլ սահմանափակվել է շրջանին հարազատ հազարաշեն փանձ համեստ հորինվածքով, միայն սովորականից ավելի ընդարձակ է, ու փայտյա սյուները փոխարինված են քարե սյուներով:

Ծարը նաև գրչության կենտրոն էր: Մաշտոցի անվան Մաքենադարանում, 2067 համարի ներքո պահպանվում է 1684 թ. Ծարում ստեղծված մի ձեռագիր Քարոզգիրք (գրիչ՝ Վառվառե, ծաղկող՝ Տեր Բարսեղ, սրագող՝ Պեպրոս վարդապետ):¹⁵⁹

Գավառի այլ բնակավայրերի նման Ծարում եւս հայ կյանքը գոյատևել է մինչև XVIII դարի 2-րդ քառորդի սկզբները:

XVIII դարի կեսերից Ծարի տարածքում հայտնվեցին փարախկանլի (Փարիկյան) ցեղի քրդեր,¹⁶⁰ որոնք սակայն շուրջ 100 փարի անց միայն անցան նստակեցության ու վերջնականապես հաստատվեցին հայաթափ Ծարում: Ծարը, որ աղավաղվելով սկսեց կոչվել Ջառ, ողջ գավառի ամենամարդաշատ բնակավայրն էր եւ, օրինակ, 1908 թ. խաշնարածների թիվն այդտեղ հասել էր 383 շնչի:¹⁶¹ Ներագա փարիներին եւ խորհրդային շրջանում նույնպես Ջառը շարունակեց պահպանել առաջնությունը. բնակչության թվի քանակով այն զիջում էր միայն շրջկենտրոն Քարվաճառին (1979 թ. թրքախոս քրդերը Ջառում կազմում էին 1002 բնակիչ):¹⁶²

Խորհրդային փարիները Ջառում նախ եւ առաջ «նշանավորվեցին» բնիկներից մնացած մշակույթի հուշարձանների միտումնավոր ու մասսայական բնաջնջման գործընթացով: Գյուղի հիշյալ երկու եկեղեցիներից ու ընդարձակ գերեզմանափններից բացի, հիմնահատակ ավերվեցին նաև Ծարի հարավակողմյան վիմահերձի փակ եւ հյուսիս-արե-

ւելյան ծայրին (նույնպես ձորի մեջ) գտնվող վանական համալիրները: Ընդ որում, դրանցից առաջինը հռչակավոր Գեղամիջո Սբ. Աստվածածնա վանքն էր՝ հիմնադրված 1301 թ.: Փոխարենը խաշնարած քրդերը գյուղում կառուցեցին բավականին ընդարձակ դարոց՝ պատերի մեջ իբրև սոսկ հասարակ շինաքար ագուցելով եկեղեցիների, խաչքարերի, փայտանաքարերի ու արձանագրությունների ջարդոտված բեկորները: Այդ դարոցի պատերի մեջ մենք հաշվառել ենք 133 բեկոր, որոնցից 37-ը՝ արձանագիր:¹⁶³ Ինչ վերաբերում է Գեղամիջո վանքին, ապա սրա քարերը գլխավորապես փոխադրվել են մոտակա Չրաղ գյուղը, ուր դարձյալ օգտագործվել են գլխավորապես փղի դարոցի շինարարության համար: Այստեղ, բազմաթիվ խաչագարդ ու քանդակագարդ բեկորներից զատ, սվաղի շերտը մաքրելուց հետո ի հայտ եկան Գեղամիջո վանքի շինարարական ընդարձակ արձանագրության փարբեր մասերը կազմող արձանագիր 22 բեկորներ, որոնց միջոցով հնարավոր եղավ նորովի վերծանել արձանագրության բնագիրը:¹⁶⁴

Չրաղ¹⁶⁵ գյուղի տարածքում եւ գյուղամիջում պահպանվել են նաև պարզ ու զուսպ ոճավորմամբ մի քանի խաչքարեր:

Այնտեղ, ուր գտնվում էր հռչակավոր Գեղամիջո Սբ. Աստվածածնա վանքը, խորհրդային փարիներին գոյացել էր եւս մի փոքրիկ քրդաբնակ գյուղ՝ Վանք անունով: Սրա շատ փնների ու գոմերի պատերի մեջ եւս ագուցված են բարբարոսաբար կոտորված խաչքարեր, վանքի սրբափառ երեսպարի քարեր եւ այլն: Վերջիններիս թվում մի խաչքարի բեկորին (83x30 սմ), որ ագուցված է մի փան լուսամտի ստորին մասում, փորագրված է.

ՋԽԲ (1493) ... (ԿԱՆԳՆԵ)ՅԻ ՋԽԱՉՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՆՈԳՈՅ...

Մի սրբափառ երեսպարի քարին (51x34x13 սմ)՝ 3 պարզ խաչեր են եւ, հավանորեն, նվիրարվական արձանագրությունից մնացած մի քանի փառ.

(Ե)Ի ԱՅԼ Մ(ԻԱԲԱՆՔՍ)...

Ծար գյուղի մոտակայքում պահպանվել են եւս մի քանի այլ՝ Ջագլիկ, Բեգիրխանա, Շեխլի, Խոփուրլի, Կույուղայասի, Ջիվիլ (պարմական Ջվար), Մամադասափի, Իսրիսու, Բաղրսաղ, Վերին, Ներքին եւ Միջին Շորոթան գյուղերը:

163. Ս. Կարադեյան, Թուրքական դորոց... հայկական խաչքարերից, «ՀՀ», 1995, 10 մարտի, N 49, էջ 2:

164. Այդ մասին տես նաև՝ Ս. Կարադեյան, Մի արձանագրության հետքերով, «Ազատամարտ» շաբաթաթերթ, 1994, N 44, էջ 14:

165. Գուցե՞ Երագ. ինչո՞ւն՝ Երագի՞նը Գեղամիջոյ մոտ աղավաղվելով արձանանվել է Չրաղի՞նը (Չրաղի՞նը):

158. Տես «Նոր-Ղար», նույն տեղում:

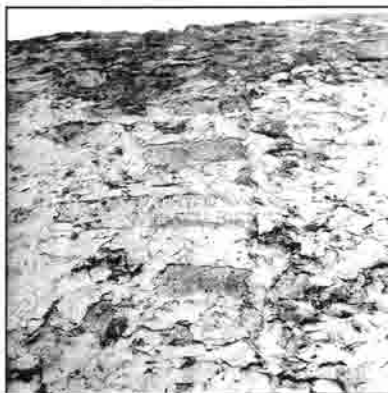
159. «Յուզակ Չոնագրաց», հ. Ա, Երևան, 1965, էջ 712:

160. Լեռ, նվ. աշխ., էջ 677: «Արցախ», էջ 409:

161. "Кавказский Календарь на 1910 г." Тифлис, 1909:

162. «Արքեպիսկոպոսական խորհրդային հանրագիտարան» (արքեպիսկոպոսական), հատ. IV, Բաբու, 1980, էջ 299:

Տեսարան Չրաղ գյուղից, 1950-ականներին կառուցված դորրցի շենքը Չրաղում: Արծանագիր եւ ֆանդակազարդ բեկորներ ազուցված 1950-ական թվականներին Չրաղ գյուղում կառուցված դորրցական շենքի դասերի մեջ (ի սկզբանե բեկորները դասկանելիս են եղել Գեսամիջո վանքին): Դորրցի մուսի աջ ու ձախ կողմերում ազուցված առյուծի գլխաֆանդակներ (թվում է, որ դրանք Գեսամիջո վանքում էլ զանվելիս են եղել մուսի երկու կողմերում), խաչքար Չրաղ գյուղում, տեսարան Չրաղ-Իսիսու ճանադարհահասվածից (հեռվում Իսիսու առողջարանային ավանը), ֆանդակազարդ ու արծանագիր բեկորներ դորրցի դասերի մեջ

ԱՊԱՀԵՆ ԵՎ ԵԶՆԱՐԱԾԱՆՑ

Պարմական այս երկու գյուղերը առաջին անգամ հիշարարվում են 1214 թ. Դաղի վանքի շինարարական արձանագրության մեջ որպես վանքին հարկացված ու այդուհետ նրա սեփականությունը համարվող գյուղեր. «... եւ սահմանեցաք ժառանկութիւն եկեղեցոյս զիւս եւ ազարակս իրեանց սահմանաքն՝ զԱպահէն եւ զԵզնարածանց...»:¹⁶⁶ Դարձյալ որպես վանքապարկան գյուղեր՝ Ապահենն ու Եզնարածանցը հիշարարվում են XIV դարի մի փաստաթղթում:¹⁶⁷ Ներագա դարերում, ի փարբերություն Եզնարածանցի, որի մասին աղբյուրներում այլևս որեւէ հիշարարության չենք հանդիպում, Ապահենը շարունակում է հիշարարվել փարբեր աղբյուրներում: Մասնավորապես, 1652 թ. այս գյուղի եկեղեցում գրիչ, ծաղկող եւ կազմող Մովսեսը սպեղծել է ձեռագիր «Շարակնոց», որի հիշարարականում որպես գրչության վայր կարդում ենք. «...ի յերկիրն Ծարայ, ի գեղոն որ կոչի Ապահէն»:¹⁶⁸ 1659 թ. մեկ այլ ձեռագրում կարդում ենք. «... Յոհաննէս

ԱՊԱՀԵՆ

իրիցուկս, որ եմ ի գեղջէն Ապահինու...»:¹⁶⁹ Ապահենը միեւնոյն անփոփոխ անվամբ հիշարարվում է նաև Դաղի վանքի 1763 թ. կազմված կարվածների հայտնի ցուցակում:¹⁷⁰ Ներագայում, հայությունից պարպվելուց հետո, Ապահենը մոռացության է մարմնավել, այն աստիճան, որ նույնիսկ հարցական է դարձել նրա աշխարհագրական տեղադրության

վայրը: Մակայն, Դուրխու գետի վերին հոսանքի շրջանում գտնվող Բաշլիբեյ գյուղի անվան ստուգաբանությունը պարզություն է մտնում հարցի մեջ (տես՝ ներկա աշխարհության «Վարչաքաղաքական կացությունը» բաժնում այդ գյուղանվան ստուգաբանությունը, էջ 13):

Ի դեպ, Բաշլիբեյ գյուղում հանգրվանած մոլլամամարտի ցեղից բրդերի թիվը 1908 թ. հասել էր 240 մարդու,¹⁷¹ իսկ 1976-ին արդեն թրքացած բնակչության թիվը 1065 շունչ էր:¹⁷²

Մի ուսումնասիրության¹⁷³ համաձայն Բաշլիբեյը (նախկինում՝ Բաշտուբեյ) նույնացվել է պարմական Տպելի հետ, որը որպես գավառանուն վկայված է XVII դարի սկզբի դեպքերի կապակցությամբ: Թվում է, թե գավառակի գլխավոր բնակավայր Ապահենը ուշ միջնադարում զուգահեռաբար հանդես է եկել նաև Տպել անվամբ՝ իր վրա տեղայնացնելով գավառանունը:

Ապահենը գտնվում է ծովի մակերեսային 1900 մ միջին բարձրության վրա եւ փռված է (հարկապես հին թաղամասը) Դուրխու գետի ձախ, հարավահայաց ձորալանջին: Նակառակ գյուղի պարմական հարուստ անցյալին՝ այստեղ հայկական հետքեր գրեթե չեն պահպանվել: Գյուղից 4,5 կմ հյուսիս-արևմուտք, մի նորոգված աղբյուրի պարի մեջ ագուցված է ակնհայտորեն որեւէ քանդված եկեղեցուց մնացած սրբարաշ երեսպարի անկյունաքար:

Ինչ վերաբերում է Եզնարածանց գյուղին, ապա Դաղի վանքի 1214 թ. արձանագրության հիշարարվածն ձեռակերպումից կարելի է ենթադրել, որ վերջինս Ապահենին հարեան բնակավայրերից էր. համենայն դեպս պետք է գտնվեր նրանից ոչ շար հեռու: Իրոք, Ապահենից 4 կմ հարավ-արեւելք, Դուրխու գետի աջ ջրառար վտակներից մեկի ձախ ափին, այնտեղ, ուր վերջանում են նոսր անտառներն ու սկսվում են ալպիական հարուստ արոսավայրերը, գտնվում է մի փոքրիկ գյուղ Չովդար անվամբ: Նամոզված ենք, որ հենց սա է պարմական Եզնարածանցը, որի անունը փվյալ դեպքում պարզապես ենթարկվել է բառացի իմաստային թարգմանության (Եզնարածանց=եզներ արածացնելու տեղ կամ արածեցնող, չովդար=անանապահ):

Ապահենի ու Եզնարածանցի շրջակայքում պահպանվել են մի քանի գյուղեր, որոնց պարմական անվանումները, գոնե առայժմ մեզ հայտնի չեն: Դրանք են՝ Շահքյարամ, Ալիբալար, Ղարախանչալի, Խալանլի (Դաղի վանքի կարվածացուցակում

166. «Դիվան...», էջ 199:

167. «Դիվան...», էջ 216:

168. «ԺԷ դարի հայերն ձեռագրերի իրացակարաններ», հ. Գ. Երևան, 1984, էջ 488-489 (այստեղ՝ ԺԷԳ):

169. ԺԷԳ, էջ 865:

170. «Ջամբո», էջ 283:

171. "Кавказский Календарь на 1910 г.", Тифлис, 1909:

172. «Աղբյուրների խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրներն), հատր II. Բաբու, 1978, էջ 53:

173. Հակոբյան Ա. Հ., Սիմոնյան Հ. Ե., Դաղիվանքի նորահայտ արձանագրությունը եւ Տղեյի տեղադրության հարցը. «ՊԲՀ», 1998, N 1-2, էջ 227-231:

Դավաջխոր), Թուրքիշավանդ, Ղալաֆալըղ, Ղալաբոյուն եւ Ղազիխանլի գյուղերը:

ԿՈՏՈՐ (ԿՈԴՈՒՐ) ԳՅՈՒՎ ԵՎ ԲԵՐԳ

Ծնունդով կողրեցի էր Դադի վանքի նվիրաբուներինց մեկը՝ Նովհաննես երեցը: Այդ մասին է վկայում Դադի վանքի 1259 թվագրությամբ արձանագրությունը:¹⁷⁴ Ցայսօր պարմական անունը պահպանած Կոդուր գյուղը (փոքր-ինչ աղավաղված հայերնի է Կոթուր կամ Ղոթուրլի անուններով) գտնվում է Դուրխուի աջակողմյան գլխավոր վրակներից մեկի ափին խոր ձորում, ծովի մակերեւույթից 1780 մ բարձրության վրա:

Գյուղից 0,7 կմ դեպի հյուսիս-արեւելք, շրջապարի նկատմամբ առանձնացած, լեռան գագաթին (ծ. մ. 2149 մ) գտնվում է համանուն բերդը: Բերդասարի հարթ գագաթն արեւելյան ու հարավային կողմերից շրջապարված է գահավեժ ժայռերով, իսկ արեւմրյան կողմի ժայռերի րակ կան փոքրիկ քարայրներ:

Պարսպապարերի մնացորդների շարվածքային առանձնահարկությունները բնորոշ են միջնադարի ծաղկուն շրջանին (XII-XIII դդ.)

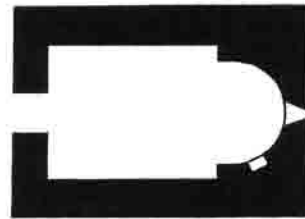
Ավելորդ չէ հիշարակել, որ միեւնույն անվամբ բերդ կար նաեւ Վասպուրականի Անձախաձոր գավառում:¹⁷⁵

ՄՈՍ ԵՎ ԿԱՐՄԻՐՎԱՆՔ

Մոսը գավառի հայաթափ այն գյուղերից է, որը ցայսօր հայրնի է իր պարմական անունով (փոքր-ինչ աղավաղված կոչվում է Մոզքյանը): Ապահենի նման Մոսն էլ հայրնի է որպես գրչօջախ: Այսպեղ 1653-54 թթ. գրիչ Մարտիրոս Խնձորեկցու եւ ծաղկող-կազմող Մովսես երեցի համարեղ աշխատանքով ստեղծվել է մի ձեռագիր ավերարան (ստացող՝ Թադեոս Բախիշեցի):¹⁷⁶ Մոսը կրկին հիշվում է XVIII դարի կեսին Դադի վանքի կավաձագուցակում:¹⁷⁷

Մոսը գտնվում է Դուրխու գետի ձախակողմյան ջրառար վրակներից մեկի վերին հոսանքի շրջանում, ծովի մակերեւույթից 1800 մ միջին բարձրության վրա, ալպիական սարգագետինների գտում:

Գյուղի հարակազմային առանձնահարկությունները հարկապես խիտ կառուցապարումն ու ակնհայտորեն հնամենի փողոցների առկայությունը վկայում են, որ այն հին բնակավայր է՝ ձեւավորված միջնադարում: Երբեմնի բնիկներից, սակայն, ներկայում միայն 4-5 հողմնահար խաչքարեր են պահ-

Տեսարան Մոս գյուղից եւ Կարմիր վանքի հասակագիծը

պանվել՝ գերեղված գյուղի հարավ-արեւմտյան կողմի անասնագոմերի հարակին եւ դռների առջեւ:

Մոսից հարավ-արեւմտյան ուղղությամբ 1 կմ հեռու, քրդական փոքրիկ գերեզմանոցում կանգուն է անմշակ քարով, բուրրաձեւ հարակազմով XIX դարի վերջին կառուցված մի քրդական տապանապուն (քյումբազ):

Մոսից 1,5 կմ արեւելք, համանուն վրակի աջ ափին, փոքրիկ բլրակի վրա պահպանվում են ինչպես կիսամշակ, այնպես էլ սրբաբաշ քարով կառուցված մի բազիլիկ եկեղեցու պարերը: Արեւմրյան ճակարից բացված միակ մուտքի բարավորը, որն ընկած է եկեղեցուց քիչ ներքեւ, թեք լանջի վրա, անարձանագիր է: Այս կառույցի ոճական եւ կառուցողական առանձնահարկությունները բնորոշ են XII-XIII դարերին: Պարերի հաստությունը կազմում է 78-80 սմ, իսկ արտաքին չափերն են 6,90x4,83 մ:

1911 թ. ռուսական ռազմական գլխավոր շտաբի կազմած քարտեզում այս եկեղեցին նշված է Կարմիրվանք անվամբ (թուրքերեն՝ Ղզըլվանք):¹⁷⁸

174. «Դիվան...», էջ 204:

175. Հ. Ս. Էփրիկյան, Բնագիտական բանաբան, Վենեցիկ, 1900, էջ 213:

176. «Ցուցակ Ձեռագրաց», հասր Ա. Երեւան, 1965, N3647:

177. «Ջամբո», նույն տեղում:

178. Изд. Воен. Топ. Отдела Генерального Штаба, 1911 г.

ԿԱՐՄԻՐ ՎԱՆՔ. տեսքը՝ հյուսիսից, արեւմուտքից, հարավ-արեւմուտքից եւ խորանը՝ ներսուս

ԽՆՁՈՐԵԿ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Գյուղի անվան առաջին հիշատակությանը հանդիպում ենք գրիչ Մարտիրոս Խնձորեկցու ձեռագիր ավերարանում (1653-54 թթ.):¹⁷⁹ Խնձորեկը մեկն է 1763 թ. դրությամբ Դադիի կալվածքի վանքապարկան գյուղերից:¹⁸⁰ Այն փռված է Դուրխու գետի աջ ափին՝ սրգավեր հովտում, եւ պարահական չէ, որ այնտեղ հաստատված խաչնարած գեղերը գյուղանունը թարգմանաբար կոչել են Ալմալու (Խնձորուր):

179. «Յուցակ Չնագրաց», հասր Ա, Երեւան, 1965, N3647:

180. «Չամբո», նույն տեղում: Տարիներ առաջ վարդուհասցի մի որսորդից լսել էինք, որ Ալմալու եւ Ղուշուվասի գյուղերի Երջանում՝ խիստ անստորի մեջ երկու տեղ, դաժողանվել են եկեղեցիներ: Դրանք գտնելու հույսով, մեր ղեգերումները, սակայն, արդյունք չսկսեցին:

Խնձորեկի շրջակայքում պահպանվել են հերեւյալ գյուղերը. Ղուշուվասի, Օթախար, Քիլսյալի, Ալջալի, Ջոմարդ, Ղարագյունեյ, Գյոզդի Բուլաղ, Նաջաֆալիար եւ Լաչին:

Ջոմարդ գյուղից 1,5 կմ հյուսիս, համանուն լեռան գագաթին, ծովի մակերեսից 1876 մ բարձրության վրա պահպանվում են փոքրիկ ամրոցի ավերակները: Ստորոտից հաշված բերդասարն ունի շուրջ 700 մ բացարձակ բարձրություն:

ՄՐՉՄԱՆ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Պարմական Մրջման գյուղը գրնվում է Տրբուի աջ վրակ Արագջրի ակունքի շրջանում, աղբյուրաշար եւ անտառապար վայրում, Դադի վանքից 9,5 կմ հարավ-արեւելք: Թեւեւ գյուղի փարածքում բազ-

ՄՐՋՄԱՆ. տեսարան գյուղից, գյուղամերձ հիմնավեր եկեղեցի, խաչքար ազուցված բնակելի սան դասի մեջ, խաչքար հիմնավեր եկեղեցու ավերակներում

մաթիվ են նրա՝ առնվազն XII-XIII դարերից շին լինելը վկայող պարմական հուշարձանները, այնուամենայնիվ գրավոր առաջին հիշատակությունը մեզ է հասել միայն 1729 թվից: XIX դարի վերջին Ջրաբերդի Մաղավուզ գյուղում պահվող ձեռագիր Մաշտոցի հիշատակարանից Մակար եպիսկոպոսը արտագրել է հետևյալը. «Ես Մրջմանցի փեր Մէլիբսեթի որդի Մարկոսըս... թվն ՌՃՆԸ էր»:¹⁸¹

Ներուաբար ներկայիս Քարվաճառի շրջանի արեւելյան ծայրի գյուղերը՝ հանձինս Մրջմանի, շարունակում էին հայաբնակ մնալ նաեւ XVIII դարի 2-րդ քառորդի սկզբներին:

Թեև XVIII դարի կեսին Սիմեոն կաթողիկոսի կազմած Դադի վանքի կալվածացուցակում Մրջմանը չի նշված, բայց 1905 թ. մեկ այլ վավերագրից իմանում ենք, որ այն (հիշված է Մարջումակ անվանաձեռով) նույնպես վանքապարկան էր:¹⁸²

Նայրնի է, որ 1906 թ. հայաթափ Մրջման-Մարջումակը ուներ 89 շունչ քուրդ բնակիչ, որոնք խորհրդդային փարիներին իսպառ թոքացան:

Մինչև 1970-ական թթ. վերջերն այս գյուղում եւ նրանից 1 կմ արեւելք կանգուն էին մեկական թաղա-

կապ եկեղեցիներ, որոնցից վերջինի որմին 9 փողով փորագրված է եղել 1304 թ. շինարարական արձանագրություն:¹⁸³

Ինչպես եկեղեցիները, այնպես էլ գյուղամիջի հայոց գերեզմանատունն այժմ հիմնավեր են: Փոխարենը՝ գյուղի շափ փնտրի ու գոմերի պատերի մեջ կարելի է հանդիպել խաչազարդ ու քանդակազարդ քարերի, բեկորների:

Մրջմանից 3 կմ հյուսիս, Աղղայա գյուղափեղի փարածքում դեռես պահպանվում են ավերված հայոց գերեզմանատան մնացորդները՝ մի քանի տեղահան ու կոտրարված խաչքարերով:

ԺԱՅՈՒՂԱՏԿԵՐՆԵՐ ՄԵՎ ԵՎ ՉԱՆԵԱ ԼՃԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Չրաղ գյուղից հարավ, Սեպիճ (Ղարագյոլ) եւ Չալխա լճերի մերձակայքում, ծովի մակերեսայից 3000 եւ ավելի մետր բարձրության վրա բավական ըն-

183. Տեղում՝ արձանագրության միակ ընդօրինակողն է եղել Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանը (տես՝ նույն աշխ., էջ 99թ), որը հնավայր է այցելել 1911 թ.: Արձանագրությունը անփոփոխ վերահրատարակել է Ս. Բարխուդարյանը (տես՝ «Դիվան...», էջ 226): Արդեն ետոդ անգամ արձանագրության վերահրատարակումը անիմաստ ենք համարում:

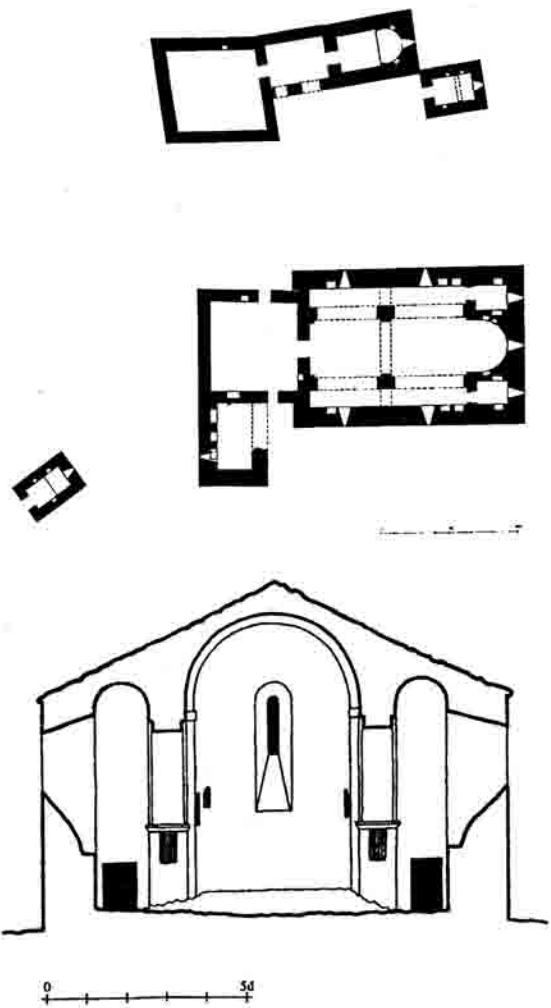
181. «Արցախ», էջ 221:
182. ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 10403, քերթ 166:

դարձակ փարածություն զբաղեցնող բազալտե ժայռաբեկորներին պահպանվել են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներին վերաբերող մեծաքանակ ու բազմաբնույթ ժայռապարկերներ: Դրանք, կարծում ենք, հար եւ նման են Գեղամա, Վարդենիսի եւ Ջանգեզուրի լեռներում հայտնաբերված ժայռապարկերներին, բայց, գրնվելով Ադրբեջանի կազմում Քարվաճառի շրջանում, դուրս են մնացել հայ հեղազոտողների փնտառաշրջից: Սկսած 1976 թ-ից հնավայրերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է բաքվեցի հնագետ Գուդրաթ Իսմայիլովը, այնուհետ նաև՝ Նասիր Ռ-գանե:¹⁸⁴

ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ

XII-XVII դարերում կառուցապարված ու նընդհար համալրված վանքը գտնվում է Տրսու գետի աջ ափին, այնտեղ, ուր Իրիցաջուրը Իգաճորի նեղ կիրճով հոսելուց հետո խառնվում է Տրսուին: Վանքի զբաղեցրած փարածքն անմիջապես աջ գետափին փարածված մի հարթակ է՝ շրջապարված խիստ զառիթափ անբառաձածկ լեռներով:

Դեռես 1982 թ. ամեն հայկականը աղվանական ներկայացնելու փենդով փառապող ադրբեջանցի «գիտնականներից» մեկը՝ Թ. Ա. Աբդուլլաեը հանդես էր եկել իր մի գեկուցմամբ, ուր վանական համալիրը բնականաբար առանց որեւէ փաստարկի միտումնավոր կերպով հայտարարել էր աղվանական:¹⁸⁵ 1987-ին փեդում կափարված մեր ուսումնասիրությունները հրապարակվեցին 1989-ին:¹⁸⁶ Ներկայացվեցին հնավայրում հայտնաբերված բոլոր 13 վիմագրերը՝ իրենց գրչանկարներով հանդերձ: Տարիներ անցան: Նասկանալի պարճառներով մինչեւ 1993 թ. ապրիլ ամիսը շրջանի փարածք եւ, մասնավորապես, Սբ. Աստվածածնա վանք այցելելու հնարավորություն այլես չկար, իսկ այն, ինչ փեսանք շրջանի ազափագրումից հետո՝ 1993-ի հունիսին, դժվար է բառերով նկարագրել: Փաստորեն վանքի հայկականությունը անվիճելիորեն ապացուցող մեր պարասխան հողվածից գազազած ադրբեջանցի «գիտնականները», այլես անհույս համարելով աղվանականացնելու ճանապարհով վանքին փիրանալը, գազանաբար հարձակվել էին վանքի բազմաթիվ շինությունների վրա եւ ջարդոտել ու փռշիացրել գրեթե բոլոր վիմագրերը, որոնք ընդամենը 5-6 փարի առաջ

ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ. համալիրի հասակագիծը եւ XVII դարում կառուցված եկեղեցու կտրվածը դեղի արեւել

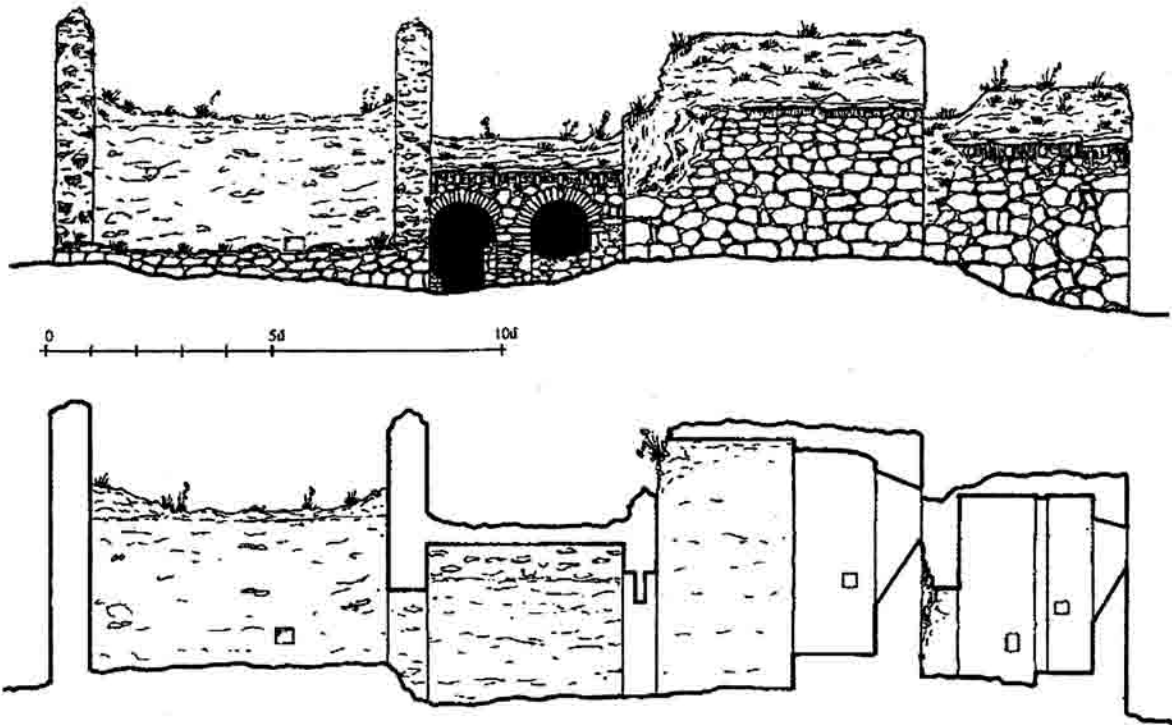
պահպանվում էին եկեղեցիների որմերին, սվաղի շերտի ու երեսպարի քարերի, ինչպես նաև խաչքարերի վրա: Այդպիսով ոչնչացվել են պարմական մեծարժեք մի քանի արձանագրություններ, որոնց թվում շինարարական, նորոգչական ու նվիրարվական բովանդակություն եւ պարմական առանձնակի կարեւորություն ունեցող վիմագրեր:¹⁸⁷

Նուշարձանախմբի ամենավաղ կառուցված հարվածը արեւելք-արեւմուտք ուղղությամբ ձգված իրար կից մի քանի շինություններ են: Դրանցից 2-ը բավականին փոքր չափերի եկեղեցիներ են (4,50x3,60մ եւ 6,60x4,70 մ արտաքին չափերով), 1-ը սյունասրահ է (5,0x4,80 մ), իսկ վերջինը նախորդին կից գավիթ է:

Բացառությամբ վերջինի, առաջին երեք կառույցները, թեկուզ քայքայված, դեռես կանգուն են: Անխափր բոլոր շենքերը կառուցված են անմշակ քարով, կրաշաղախով, ներքուստ սվաղված են:

187. Վանական համալիրի արածում հայտնաբերված վիմագրերից 5-ը բվագրված են 1174, 1175, 1178, 1195, 1248, 1261 թթ.:

184. Նասիր Ռ-գանե, Ժայռերն են խոսում (ադրբեջաներեն), Բափու, 1985, էջ 43-45:
 185. Т. А. Абдуллаев, Албанский монастырь у слияния рек Буланлыг-су, Тертерчай (Тезисы докладов республиканской научной конференции-Проблемы развития архитектуры и градостроения в Азербайджанской ССР), Баку, 1982:
 186. В. А. Арутюнян, С. Г. Карапетян, Н. М. Саркисян, Монастырский комплекс Сурб Аствацаци в гаваре Цар, «ԼՀԳ», 1989, N 7, էջ 82-92 (եստ սույն գրքի «Ուսումնասիրություններ մինչեւ Քարվաճառի ազազագրումը» բաժինը):

ԱՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ. հին հուլարձանախմբի (XII դ.) հարավային ճակատը եւ կտրվածը դեղի հյուսիս

Նուշարձանախմբի հնագույն եկեղեցին կառուցվել է 1174 թ.: Այդ մասին պարունում է նրա արեւմրպյան պարիսն (արտաքուստ), սվաղի շերտի վրա 6 րողով փորագրված արձանագրությունը.

ՈՒԳ(1174) ԹՈՒ(ԻՆ) | ԵՍ ԹԱԳՈՒՏԻՄ ԴՈՒՍ(ՏՐ) | (Կ)ԻԻՐԻԿԵԻ ԹԱԳՈՒՈՐԻ | (ՇԻՆԵ)ՅԻ ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ ՎԱՄՆ ԻՄ Ե(Ի) | (Ի)Մ ԾՆՈՂԱՅՆ ՅԱՂԱԲԹՍ | ՅԻՇԵՅԷՔ:

Շինարարական 2-րդ արձանագրությունը, որը րեղահան ու բեկորված վիճակում է, ըստ ամենայնի պարկանելիս է եղել հիշյալ եկեղեցու հարավ-արեւելյան կողմի 2-րդ ավելի փոքր եկեղեցուն. այն ավելի մաքուռի նմանություն է բնորոշ չափեր ունի: Արձանագրությունը փորագրված է եղել 5 րողով: Դրանից ընթերցվում է հետեւյալը.

Ի Թ(ՎԻՆ) Ն(ԱՅՈՑ) ՈՒԷ(1178) ԵՍ ՄԱՄԱ ԹԱԳՈՒԻ ԴՈՒՍՏՐ ԿԻՐԻ(ԿԵԻ) (ՇԻՆԵ)ՅԻ | ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ ԵԻ ... Ս, | ՈՐՔ ԸՆԹԵՆՆ(ՈՅՔ) (ՅԻ)Շ(ԵՅԷՔ Ի ՔՐԻՍՏՈՍ):

Նիշյալ երկու եկեղեցիներից մեկի նորոգման մասին է պարունում մի բեկորի վրա պահպանված հետեւյալ արձանագրությունը (քարն անհայտացվել է 1989-1992 թթ.. ընթացքում).

ԵՍ ՄԱՄԱՅ | ԹԱԳՈՒՏԻ ՆՈՐՈԳԵ(ՅԻ) (ԶԵԿ)ԵՂԵՅԻՍ ԽԱՆՏԵԱ(L) (ՆԱՍՍ)|ԱՍ ՇԻՆԻԱԾՈՎ | (Ի) ՆԵՂ ԵԻ ՅԻ...

Մինչև 1989 թ. արեւելյան փոքր եկեղեցու առջև, մուրքի հարեւանությամբ, կողք-կողքի, իրենց նախնական րեղում (երեսով դեպի արեւմուտք) պահ-

պանվում էին երկու գեղաքանդակ ու արձանագիր խաչքարեր: Ցավոք, 1993 թ. դրանց հետքն իսկ չկար: Վերջիններիս արձանագիրը հետեւյալն էր.

ԵՍ ԳՈՐ|ԱՆԴՈՒԻՍ ԴԱՅԷԿ Թ|ԱԳՈՒՏՈՅՍ | ԿԱՆԳՆԵ|Ա|ՅԻ ԶՍՈՒՐԲ ՆՇԱՄՍ ՎՊԳՈՑ ԻՄՈՑ ՅԻՇԱ|ՏԱԿ, ՈՐՔ ԸՆԹԵՆՆԱՅ|Ք ՅԱՂԱԲԹՍ ՅԻՇԷՔ, ԹԻՐՆ ՈՂԷ(1248):

Մյուսի վրա. Թ(ՎԻՆ) ՈՒԴ(1195) | ԵՍ ՍԱՓԻ ՈՐԴԻ ԹԻՐՔԻ ՅԱՂԱՔ|ԻՍ ՏՈՒԻՆ ԾԱՌԱ ԹԱԳ(ՈՒ)Ն(Ո)ԻՆ: | ՅԱՂԱԲԹՍ ԻՇԵՅԷՔ:

Պարունական մեծարժեք էս մի քանի արձանագրություններ, որոնք նույնպես ոչնչացվել են 1989-92 թթ. ընթացքում, ունեին նվիրարվական բովանդակություն: Դրանք էին.

ԵՍ ՇԱՏԱՐԻ :Դ:(4) ՆԱՄԱԴԻԿԻ ՆՈՂ Ի ՆԱԲԱՐ ԵՏՈ(Ի) Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ|ԱԾԻՆՍ, ՏՈՒ(ԻՆ) Ի ՏԱՐՈՒՄ(Ն)...:

:Զ:(6) ԱԻ ԺԱՄ | (Ի)ՆՁ ԿԱՐԳԵՅԻ(Ն)|, (Ո)Վ ՈՐ ԽԱՓ(Ա)ՆԷ ԻՄ ՄԵՂ(Ա)ՅՍ ՏԷՐ Է:

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՏԻՐԱԲԱԳ ՔԱՆ(ԱՆԱՅ) | ԳՆԵՅԻ ԶԻԳԱԶՈՐԻՆ ՆԵՐՔԻ ԲԱԺԻՆ ԵԻ ԵՏՈՒ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)-ԾԱԾԻՍ, | ՏԷՐ ԳՐ(ԻԳ)ՈՐ:

Նուշարձանախմբի րարածքում ցրված, կոտրարված ու րեղահան մի քանի խաչքարեր էս արձանագիր էին: Ահա դրանց արձանագրությունները.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՐԳՍԻ(Ն): Թ(ՎԻՆ) | ՈՒԴ(1174) | (Է)Ր | ԶՎԱՐ|ԱՍ

Սբ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ. արածոնւմ հայտնաբերված արձանագրությունների գրչանկաներ

ՁԱՂԱԲԹԱՍ ՅԻՇԵՅԷԷՔ:

Ա(ՍՏՈՒԿ)Ս ՈՂՈՐ(Մ)Ի ԳՐ(Ի)ԳՈՐԻՆՆ, | ԱՎՈՔԱ ՈՐԴԱՅ:

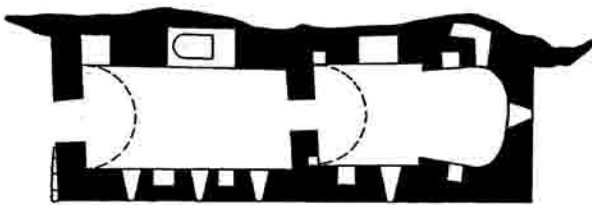
ԹՈՒ(ԻՆ) ԶԺ(1261) | Ա(ՍՏՈՒԿ)Ս ՈՂՈՐՄԻ | ԹՈՍՄԱ ԶԱՎԱՆԱՎ(ՅԻՆ) | ...

Ա(ՍՏՈՒԿ)Ս ՈՂՈՐՄԻ ՎԱՐԴԱՆԱ, ՈՐ | ԶԻՆԱ(Չ)Ս ԿԱՂ(ԳՆԵՑ):

Սբ. Աստվածածին վանքի հին եկեղեցիներից ու նրանց կից կառույցներից 12-13 մ հարավ կանգուն են համալիրի ավելի ուշ ժամանակների կառույցները: Սրանց մեջ կենտրոնական փեղ է զբաղեցնում եռա-

փոքր գավիթ-սրահի (8,40x7,40 մ) եւ օժանդակ մեկ այլ սենյակի ավերակները: Բոլոր այս շինությունների որմերին արձանագրեր չեն պահպանվել, բայց ըստ կառուցողական եւ հորինվածքային առանձնահատկությունների՝ որոշակիորեն կարելի է թվագրել XVII դարով: Նուշարձանախմբի հարավ-արեւմտյան հարվածում պահպանվում է XII-XIII դարերի շինություն մի մասը եւս, իսկ հարավային եզրով ձրգվում են միաբանության շինությունների ավերակները:

Սբ. Աստվածածնա վանքից մոտ 400 մ հյուսիս-արեւմուտք, Տրսուի հակառակ ափի եզրով վեր խո-

Սբ. Աստվածածին վանքի հանդեպ, Տրսուի ձախ կողմում գտնվող անանուն վանքի հասակագիծը

նավ թաղածածկ եկեղեցին (17,0x11,60 մ), որի երկթեք ծածկի փակ առնված փանիքը ներքուստ պահում են մեկ զույգ հասարահեղույս սյուները: Ի փարբերություն հուշարձանախմբի հին եկեղեցիների՝ սա խորանի երկու կողմերում ունի մեկական ավանդապներ, իսկ հյուսիսային պարի մեջ պահպանվում է մկրտարանի ավազանը: Արեւմուտքից եկեղեցուն կից են

Սբ. Աստվածածին վանքի հանդեպ, Տրսուի ձախ կողմում գտնվող անանուն վանքի տեսքը հարավ-արեւմուտքից

ՍՔ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ. հին հուճարճանախմբի ճեմը հարավ-արեւելից: Սրահի ճեմը հարավից: Հին գավթի (XII դ.) ճեմը արեւմուտից: Եկեղեցու (XII դ.) ճեմը հարավ-արեւմուտից: Խաչքար վանքի ավերված գերեզմանասանը: 1989-92 թթ. ընթացում ոչնչացված խաչքարեր (Նկ. 1987 թ.)

ՍՔ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՎԱՆՔ. Մասուն (XII դ.) համալիրի
 հարավ-արևմտյան կողմում (սեսը հյուսիս-արևմուտքից և
 հյուսիս-արևելքից): Վանքի նոր եկեղեցին, սեսը
 հարավ-արևելքից և արևմուտքից: Հին եկեղեցու (1174 թ.)
 խորանը: Նոր եկեղեցու ներքին սեսը դեռի արևելք

յացող ժայռերին կից՝ պահպանվում է արեւմուտքից կից գավթով եւս մեկ թաղածածկ եկեղեցի (ընդհանուր չափերն են 14,30x5,0 մ): Այսպէղ արձանագրություններ չեն պահպանվել, բայց հուշարձանը անվրեպ, XII-XIII դարերի գործ է:

ԱՂՂԱՔԱՆ

Թրքաբնակ Աղղաբանը հարեւան Չայդովուշան գյուղի հետ միասին գոյացել է XIX դարի վերջին: Խորհրդային փարիներին Մարտակերտի շրջանի մեջ գտնվող նշված երկու գյուղերը որպէս մեկուսափարածք (անկլավ) միացվեցին Քարվաճառի շրջանին:

Դեռեւս 1894 թ. Աղղաբան գյուղի մերձակայքն ուսումնասիրած Խաչիկ վարդապետ Դադյանը նկարագրել է երկու փարբեր փեղերում գտնված խաչքարեր: Իրենց ուշագրավ վիմագրերի շնորհիվ, պարմական մեծ արժեք ներկայացնող այդ խաչքարերն ունեին, անշուշտ, նաեւ գեղարվեստական արժեք: Խաչիկ վարդապետ Դադյանը վկայում է. «Քարամլու թրքաբնակ գիւղի եւ քիւմբազի մօտով Աղաք, Ղարակեօզու Ղշլաղի մօտով Կարաքին գետ կամ Աղղաբանի ջուրը անցայ: Այլի վրայի խաչքարի գիրը. ՈԾԲ(1203) ԷԻՐ ԹՈՒԴԱԿԱՆՆ ԵՍ ԳԵՐԳԱ | ՆԱՍԱՆ ՈՐԴԻՔ ՆԱ ԵՄԻՐՈՎԻՆ | ԿԱՆԳՆԵՅԱՔ | ԶԽԱԶՍ ՄԵՐ | ԱՂԱՔԱՆ ԱՂԱՔԱՐԱ, | ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ (նկարագիր խաչի՝ ձիատր-նիզակատր եւ թրատր, գլխին խույր՝ թասակածե): Տիւսէյինբէկ Թեմուրխանբէկի Աղղաբանի բլուրի խաչի գիրը (կտրված երեսի վերայ քցած, գիրը ծածկած). ...ԸՆ ՇԱՆԻ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԵՏՈՒՆ ... ԱՆՈՒԹ ԳԱԲԱՌԻՍ Ի ԶԵՌՍ ԻՍ ԶԽԱԶԻՆՈՅՍ, ԳԵՂԱՔՆՈՆՈՅ ԵՒ ԱԳՆԱԿԱՆՈՒԹ(ԵՄ)Բ ԱՅԼ ԵՒ ԱՂԱԹԻՔ | ԱՄԵՆԱՅՆ ՍՐԲՈՅ ՄԱՆԱԲԱՆԴ Ս(ՈՒՐ)Բ ԾՆՈՂԻՆ ԻՍՈ | Ա(ՍՏՈՒԿ)ԾԱՍԷՐ ԵՒ ՍԱԴԱՎԱԼ ԴՈՓԻՆԻՆ ԵՂԵԻ Ի ՆՈՐԲ ԺԱՄԱՆԱԿԻՍ ԱՅԺՄ ԶԱԲԱՅԱՆ ԶԱՐՔՆ ԱՐԵԻԼԷԻՅ ԼԱԲՄԻ | ԶՏՓԻՍ ԵՒ ԱՄԵՆ ... ԿԱՆԳՆԵՅ ԶԽԱԶՍ | ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ՏԱՐԱԿԱԳԻՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՆԱԲԻՍ ՆԱՍԱՆԱ, ԲԱՐԵԽԱԲՍ ԱՆՁԱՆՅ ԻՍ ԵՒ ՆՈԳՈՅ ՆՈՐԱՅ ԱՌ-Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս, ԱՐԴ Ա...»:188

ԳԱԳԻ ՎԱՆՔ

XIX դարի կեսերից սկսած Դադի վանքն իր վրա է բեռնել մի շարք հեղափոխությունների ուշադրությունը: Առաջին ուսումնասիրողները (Նովի. Շահխաթունյանց, Ս. Ջալալյանց) զբաղվել են հնավայրում պահպանված վիմագրերի վերծանումներով: Ավելի

ուշ՝ քննության առարկա են դարձել նաեւ վանքի պարմության ու ճարտարապետության ոլորտներին առնչվող հարցեր (Մ. Եպիս. Բարխուդարյանց, Մ. արքեպիս. Տեր-Մովսիսյան): Խորհրդային փարիներին վիմագրերի հեղափոխությունները նորովի ի մի է բերել Ս. Բարխուդարյանը, առաջին չափագրումներն է իրականացրել ճարտ. Մ. Նասրաթյանը, որոշ սկզբնաղբյուրների հեղափոխումը վանքի պարմությունն են շարադրել Բ. Ուլուբաբյանն ու Շ. Մկրտչյանը, իսկ պահպանված որմնանկարներն ուսումնասիրել է Լ. Դուռնովն: 1980-ականներին այդ ասպարեզում իրենց «ներդրումն» են արել նաեւ աղբրեջանցի «գիտնականները» (Ռ. Գեյուշե, Դ. Ախունդով):

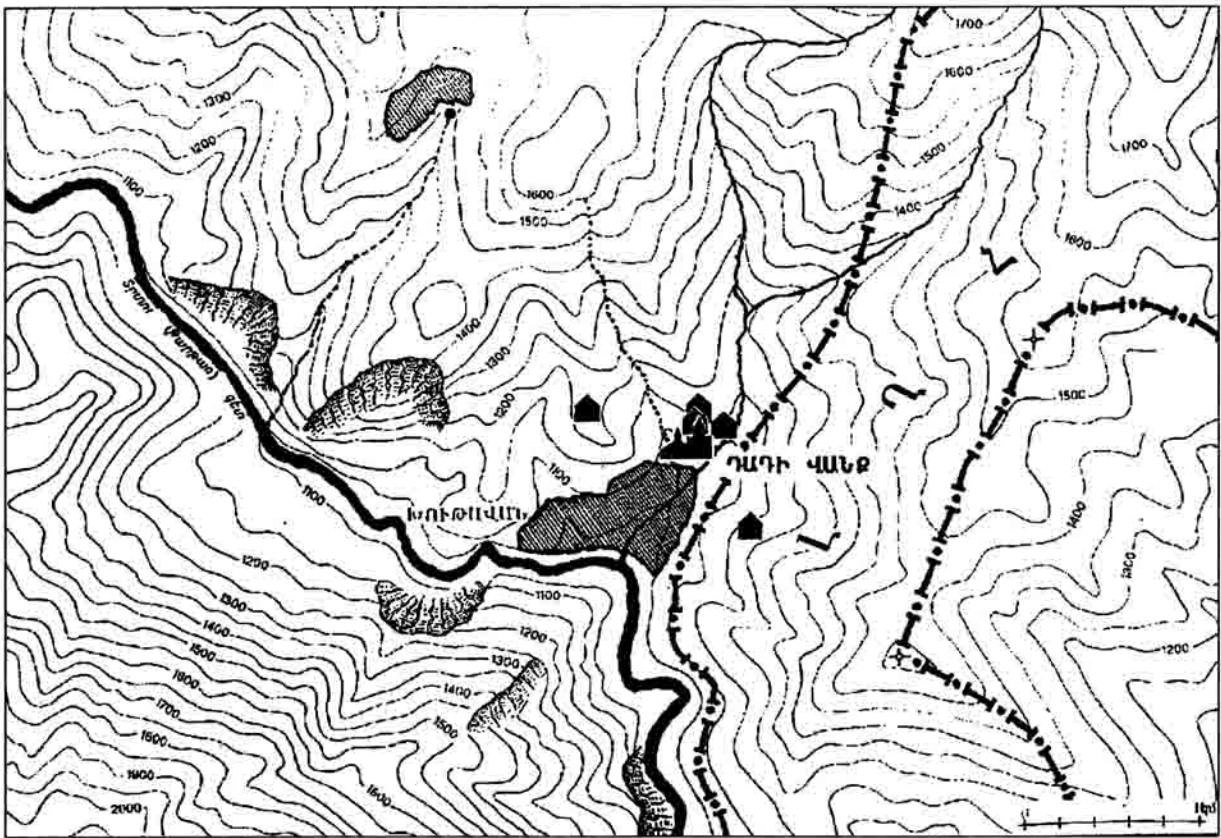
Նամակողմանի հեղափոխական աշխատանքների նոր փուլն սկսվեց 1993 թվականից, սկսած այն պահից, երբ ազատագրվեց Քարվաճառի շրջանն ու մասնավորապես՝ Դադի վանքի փարածքը (1993 թ., մարտի 31): Նավայրում երկու փարվա ուսումնասիրություններից պարզ դարձավ, որ ցայսօր կափարված աշխատանքների բոլոր 3 կարետր բնագավառներն էլ (արձանագրությունների վերծանում, պարմագրություն, ճարտարապետական քննություն) առանձին առումներով թերի են: Մասնավորապես վիմագրերի վերծանությամբ զբաղվողների փեսադաշտից վրիպել են շարք արձանագրություններ, վերծանությունների մեջ փեղ են գտել բազմաթիվ սխալներ, անվերծանելի են համարվել ու շրջանցվել են փարբեր վիմագրեր կամ դրանց առանձին հատվածներ եւ այլն: Վանքի պարմությունը շարադրողների աշխատություններում նույնպես առկա են մի շարք սկզբնաղբյուրների (մասնավորապես՝ արխիվային վավերագրերի եւ նախախորհրդային պարբերական մամուլի նյութերի) անտեսման փաստեր:

Ինչ վերաբերում է ճարտարապետության բնագավառին, ապա Մ. Նասրաթյանի, Ռ. Գեյուշեի եւ Դ. Ախունդովի հեղինակած սխեմայիկ չափագրություններից գալի (հատկապես, գլխավոր հուշարձանախմբի հարավային ճակատը եւ գմբեթավոր 2-րդ եկեղեցու արեւմտյան ճակատը), այդ ուղղությամբ այլեւ ոչինչ չի ձեռնարկվել:

Ներկա աշխատության մեջ փորձ ենք արել մեզ հայրնի լրացուցիչ աղբյուրագիտական փյույկների հիման վրա փալ Դադի վանքի՝ ըստ կարելիության ամբողջական, պարմա-ճարտարապետական նկարագիրը եւ վիմագրերը:

Տեղագրություն: Դադի վանքը գտնվում է Արցախի Վերին Խաչեն կամ Ծար գավառի (այժմ՝ Քարվաճառի շրջան) արեւելյան մասում, Տըրփու (Թարթառ) գետի ձախ ափից 0,5 կմ հյուսիս, ԼՂՏ Մարտակերտի շրջանի սահմանին խիստ մոտ՝

188. ՀՀՊԿԿ, ֆ. 319, գ. 1, գ. 155, ք. 1

ԴԱՂԻ ՎԱՆՔ. օրջակա մասուների դիրքն ու տեղադրությունը Տրառ (Թարթառ) գետի հովտում

հազիվ 200 մ հեռավորության վրա, անտառածածկ լեռան հարավահայաց փեշին: Վայրը ծովի մակերևույթից բարձր է 1100 մ, Տրառի ափից՝ 75: Գետի եւ վանքի միջեւ՝ Տրառի փոքրիկ վտակի հովտում, փրշված են պարմական Խութ կամ Խութավան գյուղի ավերակները. խորհրդային տարիներին այն բնակեցվել էր քրդերով եւ հայերնի էր Քյուլանլու կամ ուղղակի Վանք անուններով:

Դաղի վանքի հիմնական հուշարձանախմբից զար, ոչ շար հեռու, շրջակա բլուրների վրա գոյություն ունեն մի քանի մատուռներ եւս: Մասնավորապես, վանքից 300 մ արեւմուտք, մի ժայռու բլրի գագաթին կանգնած մատուռը բարձր է 155 մետրով (ծովի մակերևույթից՝ 1255 մ), իսկ վանքից նույնքան հեռավորությամբ դեպի հարավ-արեւելք, հրշվանդանաձեւ ձգված անտառածածկ լեռնաճյուղի ծայրում գտնվող մատուռը հիմնական հուշարձանախմբից բարձր է 30 մետրով: Ինչ վերաբերում է զբխավոր կառույցներից հյուսիս եւ հյուսիս-արեւելք գտնվող մատուռներին, ապա դրանք բարձր են միայն 5-10 մ: Այն բլրալանջը, որի վրա փարածված են վանական համալիրի կառույցները, արեւելյան եւ արեւմտյան կողմերից եզրափակված են փոքրիկ ձորակներով: Քիչ ներքեւ իրար միանալով՝ դրանք ավելի են ընդգծում համալիրի զբաղեցրած փարածքի անփիթավորնաձեւ տեղադրությունը: Ժամանակի

ընթացքում այդ հարթակը ծայրեծայր զբաղեցվել է, ինչպես՝ պաշտամունքային, այնպես էլ աշխարհիկ նշանակության զանազան կառույցներով:

Պատմություն: Մատենագրական աղբյուրները վկայում են, որ Դաղի վանքը հիմնադրվել է դեռեւս առաջին դարում քրիստոնեական բարոզություն ծավալելու համար նահապարկված Դաղիի գերեզմանի տեղում.¹⁸⁹ «Թաղեա, մի յեթանասնիցն, որ զնաց հրամանաւ Թաղեի ի մեծն Նայք եւ ի կողմանս հիւսիսոյ եւ լուեալ զմահն Աբգարու, դարձաւ եւ եմուր ի Փոքր Միւսիք եւ կրօնատրեալ անդէն ծածկաբար վախճանեցաւ եւ տեղին շինեցաւ վանք եւ յանուն նորա կոչեցաւ»:¹⁹⁰ Այս պարճառով է, որ աղբյուրներում վանքը հաճախ Առաքելոց է կոչվում, իսկ Միսիթար Գոշը ուղղակի կոչում է «Առա-

189. Արդյո՞ք այս եւ Միջագետքում արագված Դաղը նույն անձնավորությունն է եղել, դժվար է ղնդել: Համեմայն դեղս, ըստ Սերոբի կարնեցու, Բաղդադ ֆաղաքն էլ իր անունն ստել է Դաղ անձնանունից. «Այս հոշակավոր ֆաղաքը տեղավորված է Տիգրիսի արեւելյան ափին, կառուցվել է մեր թվարկության 762 թվականին՝ Աբուլթաֆար Ալմանսուր խալիֆի կողմից, այնդիսի մի վայրում, որտեղ աղբիւս եւ եղել ենքառչալ մի սուրբ անձնավորություն՝ Դաղ անունով, որից եւ առաջացել է «Այգեսան Դաղի» կամ «Բաղդադ» հասուկ անունը» (Սերոբի կարնեցի, Ուղեգրություն Բաղդադից Էջմիածին, Երեւան, 1968, էջ 45):

190. Ժամանակագրութիւն տնտն Միխայէլի Ասուրոց դասիրարի, Յերուսաղէմ, 1871, էջ 33: Տես նաեւ՝ Ղ. Ալիբան, Արցախ, Երեւան, 1993, էջ 52:

քելադիր»:¹⁹¹ Թերեւս ներկա վանքի րեղում նահապալկ քարոզի գերեզմանի վրա արդեն I դարում կառուցվել է մի մաքրուռ (ըստ երեւույթին՝ փայրաշեն), որի րեղում քրիստոնէության ընդունումից հետո, հավանաբար հենց IV դարում, կառուցվել է վանքի առաջին ու հնագույն եկեղեցին:

Մարենագրական աղբյուրներում առաջին անգամ Դաղի վանք անվան մի թռուցիկ հիշատակութայնը հանդիպում ենք միայն IX դարի սկզբին, Ներսես Փիլիպյանի կողից Աղվանից գահերեց պայազարների սպանութայն րեղի նկարագրութայն կապակցութայնը. «...ի խորածորն, որ կոչի Դաղոյի վանք»:¹⁹²

1145-46 թթ. պարսից Չուլի գորապետը, որը 1142-ին նվաճել էր Գանձակ քաղաքը, ի թիվս խաչնի իշխանութայն րարածքում գրնվող շար բերդերի ու վանքերի ավերեց նաեւ Դաղի վանքը. Պարմագրի վկայութայնը նա «...այրեաց եւ գառաքելադիր ուխտ սրբութանն, որ կոչի Դաղոյի վանք»:¹⁹³ Սակայն, նույն դարի 70-ական թվականներից, ինչպես վկայում են րեղում պահպանված վիճագրերը, վանքում սկսվում են նորոգվել հին եւ կառուցվել նոր պաշտամունքային ու աշխարհիկ բնութի շենքեր: Դաղի վանքը շարունակում է հանդես գալ իբրեւ առաջնորդանիստ (եպիսկոպոսանիստ) կենտրոն: Դաղի վանքի առաջնորդներից հայրնի են, օրինակ՝ Վախրանցի որդի Տեր Գրիգորիսը (հիշ. 1182, 1190 թթ.), Վասակ նահապալկի որդի Տեր Գրիգորիսը (հիշ. 1224, 1233, 1241, 1253 թթ.), Նասանի որդի Տեր Աթանասը (հիշ. 1263, 1265, 1283, 1291 թթ.), Տեր Մարգիսը (հիշ. 1309, 1312, 1340 թթ.),¹⁹⁴ Զաքարիա արքեպիսկոպոսը (հիշ. 1402, 1411 թթ.),¹⁹⁵ Տեր Գրիգորիսը (հիշ. 1558 թ.),¹⁹⁶ «մեծ եւ երանաշնորհ վարդապետ» Նովհաննեսը (հիշ. 1583 թ.) որ էր. «ի յերկրէն Ծարայ, Փոքր Միսիս կոչեցելոյ, ի վանիցն Դաղիու սուրբ Յառաքելոյն...»,¹⁹⁷ արքեպիսկոպոս Սրբփանոսը (հիշ. 1652, 1653 թթ.),¹⁹⁸ Տեր Պետրոսը. «Պետրոս վարդապետ առաջնորդ խօթավանից...»

(հիշ. 1721թ.)¹⁹⁹ եւ այլն: Նիշտարական եւ արժանի, որ 1684-ին այստեղ՝ «ի սուրբ եւ ի գերահոցակ Դաղի վանս» գրիչ Վառվառեի եւ ծաղկող Տեր Բարսեղի ջանքերով, (սրացող՝ Պետրոս վարդապետ) սրեղծվել է «Գրիգոր Տաթեւացի, Քարոզգիր» ձեռագիրը:²⁰⁰

Ներագա հարյուրամյակների ընթացքում Դաղի վանքը շարունակաբար րիրապետել է ընդարձակ կալվածների: Նրա գոյութայն, եթե կարելի է այսպես ասել, ամենադժնդակ ժամանակաշրջանում անգամ կալվածների սահմանները խիստ ընդարձակ էին եւ ընդգրկում էին ներկայիս Քարվաճառի, Վարդենիսի շրջանների մեծագույն մասերը եւ Մարտակերտի շրջանի արեւորտան հարվածը (միջնադարում դրանք ավելի ընդարձակ էին, արեւմութքում հասնում էին մինչեւ ներկայիս Երանոս գյուղը, իսկ արեւելքում մինչեւ Ականա գյուղը):²⁰¹

Նայրնի է, որ XVIII դարի վերջին եւ XIX դարի սկզբին վանքը միառժամանակ թափուր էր. այնտեղ ճկային ոչ միայն միաբանութայն կրոնավորները, այլեւ անգամ որեւէ աշխարհական սպասավոր:²⁰² 1760-ականներից մեծ մասամբ արդեն հայաթափ թեմական կալվածքին նոր դժբախտութայններ բաժին հասան:²⁰³ Նույն դարի վերջին նախ Աղա Մահմադ խանի արշավանքի (1795 եւ 1797 թթ.), ապա՝ սուլթաի ժանտարիսի ու սուլի (1798 թ.) հետեւանքով վանքապարկան գյուղերը համարտյա ամբողջովին ամայացան: Ծուշիում հաստարված Իբրահիմ խանի հրավերով ու հովանավորութայնը 1760-ականներից սկսած վանքապարկան հողերի վրա բնակութայն հաստարտեցին Երեւանի խանութայն րարածքից դուրս ելած քղան ցեղի քրդերը:²⁰⁴ Մի քանի րասնամյակների ընթացքում կալվածքի սահմաններ թափանցեցին նաեւ այլ քրդական ցեղեր,²⁰⁵ ինչպես նաեւ այրումներ (վերջիններս ծագումով նախ հունադավանութայն, ապա՝ մահմեդականութայն ընդունած հայեր էին):²⁰⁶

1813 թ., երբ Գյուլիստանի դաշնագրով Ղարա-

191. Ղ. Ալիեան, Հայադասում, Վենեիկ, 1901, էջ 386:
192. Մովսէս Կաղանկաստացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երեւան, 1983, էջ 340:
193. Մ. Կաղանկաստացի, նով. աշխ., հավելված, էջ 353: Տես նաեւ՝ Հ. Մամանդյան, Զննական տետրոյն հայ ժողովրդի դասմութայն, հասո 3, Երեւան, 1952, էջ 101: Ղ. Ալիեան, Արցախ, Երեւան, 1993, էջ 53: Մամուէլ Անեցի, Հավաքմումի ի գրոց դասմագրաց, Վաղարատյա, 1893, էջ 132: Միսիսար Գ.Ն., Կարողիկոս եւ դեղի Աղվանից աշխարհին ի մէջ ԺԲ դարու (տես Ղ. Ալիեան, Հայադասում, Վենեիկ, 1901, էջ 386)
194. Տես սույն գրի վիճագրերի րածնի N 31 (էջ 113) եւ 39 (էջ 114) արձանագրութայնները:
195. «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիցասակարաններ», մասն Ա, Երեւան, 1955, էջ 24, 122: «Յուցակ Չեռագրաց», հ. Ա., Երեւան, 1965, ձեռ. N 3578:
196. Տես Ղ. Ալիեան, Արցախ, էջ 59:
197. Տես՝ «Մանր ժամանակագրութայններ», կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, հասո Բ, Երեւան, 1956, էջ 244:
198. Տես՝ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիցասակարաններ», հասո Գ, Երեւան, 1984, էջ 489, 601:

199. Տես՝ "Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века", հասո II, մաս I, Երեւան, 1964, էջ 383:
200. «Ազգագրական հանդէս», գիր ԺԲ, Թիֆլիս, 1905, էջ 168: Հ. Ոսկեան, Արցախի վաները, Վիեննա, 1953, էջ 95-112: «Յուցակ Չեռագրաց» հ. Ա, Եր., 1965, էջ 712, ձեռ. N 2067:
201. ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ I, գրծ 4, քեր 1, 4: «Չանք», էջ 283-284 (կալվածագրի այդ հասվածն ամբողջական տես սույն գրի «Կալվածագրեր» րածմում:
202. Մ. Քամականց, Խօթայ վանի Ս. Նեանը, «Արձագանգ», 1892, N III, էջ 1-2:
203. Այդ մասին տես՝ Մ. Կարադեյան, Արցախի խոտա հայաթափ եր Ծար գավաղը խաճարած ցեղերի ներթափանցման դեպի, «Ար», 1995, N 9, 12 աղբիւ, էջ 5:
204. «Մեակ», 1888, N 122, էջ 2: Լեւ, Հայոց դասմութայն, հասո 3, գիր երկրորդ, Երեւան, 1973, էջ 303:
205. Լեւ, Պատմութիւն Ղարաթաղի հայոց թեմական դրդրոցի 1838-1913, Թիֆլիզ, 1914, էջ 674-676:
206. Յ. Վարդանեան, Մի րանի խոտ այրումների մասին, «Մեակ», 1914, N 154, էջ 2-3: Մամուէլ Կարադեյան, Այրումներ, «Գարնանգ», N 3, 1996, էջ 5:

բաղի խանության փարածքը միացվեց Ռուսաստանին, Դադի վանքը, փաստորեն ոչ միայն զրկված էր նախկին ընդարձակ կալվածներից, այլև բուն աթոռանիստը էլ անբնակ էր ու անայի:

Ռուսաց տիրապետության սկզբնական շրջանում, մինչև 1820-ական թվականների վերջերը, երբ քաղաքական իրավիճակը դեռևս խիստ անկայուն էր (Աբբաս Միրզայի արշավանքը 1826-ի ամռանը), Արցախի հոգետը առաջնորդներին հնարավորություն չէր ընձեռելու լրջորեն զբաղվել ամայացած վանքերով, բայց արդեն 1830-ականներին այդ գործի գլուխ էր կանգնել մերտապուլիս Բաղդասար Նասան-Ջալալյանը:²⁰⁷ Չանազան խաների կամ ցեղերի փնտրիչության ներքո հայտնված նախկին վանքապարկան կալվածները եր վերադարձնելու նպատակով մերտապուլիս Բաղդասարը ձեռք էր զարկել ոչ միայն խիստ բարդ ու դժվարին, այլև վրանգավոր ու փնտրիչ պայքարի: Չնայած իրենք՝ քուլանցի քրդերն էլ չէին թաքցնում, որ իրենց հանգրվանները վանքապարկան էին (օրինակ՝ «1833-ին Ամիր Ասլան բեկը վկայում է, որ Քուլանցոց տեղերը վանքինն է»),²⁰⁸ բայց ժամանակակիցներից շարերն այդ ուղղությամբ մերտապուլիսի ջանքերը համարում էին իզուր ու անօգուտ: «... այս ձեռնարկության ելքը շարերուն անյուսպի էր երեսում, բայց նորա բնական երկայնմարտիսը եւ մանաւանդ անձանձիր աշխատութիւնը ոչինչ արգելքներից ու դժուարութիւններից չյաղթուեցաւ»:²⁰⁹ Այսուհանդերձ, մերտապուլիսը «Չը խնայելով ոչ մի ջանք եւ նիթական գոհաբերութիւն, Մեհրի Ղուլի խանի աղջկանից եւ ուրիշ բեգերից խլում է իր իշխանական կալվածները, որ ընդհանուր առմամբ Դուրխու Քեալբաջար է կոչում եւ որը փարածում է հարիւր քառասուն հազար դեսեպիսին մի շարք գիւղեր, կուսական անբառներ, հանքեր, վարելահողեր, մարգեր, արօքաբերեր, լի հանքային զանազան ջրերով»:²¹⁰ Ի վերջո, մերտապուլիսի առաջարկությամբ եւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Ներսես Ե-ի միջնորդությամբ Կովկասի փոխարքա Մ. Վորոնցովի կարգադրությամբ նշանակվում է քննություն, եւ Դադի վանքի պարկանելությանն է հանձնվում 196.438 դեսյարին մակերեսով մի ընդարձակ կալվածք:²¹¹ Մակայն, մի բան էր կառավարության հրամանն ու որոշումը, մի այլ բան էր՝ այդ լայնափարած կալվածում հաստատված ցեղերին ստիպել վանքապարկան հողից օգտվելու համար փասանորդ վճարել: Ընդ որում, ստիպել այն ցեղերին, որոնք ամենուր հայտնի էին իրենց ավազակային բարբերով: Անցնող

փարիների հետ վանքապարկան կալվածներում ավելի ու ավելի բազմացան «այլաղներն ու դշաղները»: Ջուգահեռաբար ճնունը առան վանքապարկան կալվածների «վիճելի» հարվածներ: Արդեն 1896 թ. վանքապարկան կալվածների կազմում մնացել էր միայն 98.438 դեսյարին, որից էլ միայն 50.000-ը անվեճ:²¹² 1909 թ. այդ թիվն ավելի եւս կրճատվել էր ու հասել 45.997 դեսյարինի:²¹³ Ուշագրավ է, որ խաշնարածների թվաքանակի ավելացման համեմատ վանքին փրվող հարկերն ու եկամուտներն էլ ավելանալու փոխարեն՝ փարեցարարի նվազում էին: Փաստարկելու համար վերոհիշյալը ստորեւ ներկայացնում ենք Դադի վանքի փարեկան եկամուտների չափը.

1851-1873 թթ.՝ փարեկան ավելի քան 1500 տուրի,²¹⁴

1874-1880 թթ.՝ փարեկան 600 ռ.,²¹⁵

1891 թ. 450 ռ.,²¹⁶

1892 թ. 396 ռ.:²¹⁷

Նարկանշական մի փաստ. օգտվելով վանքում վանահոր ժամանակավոր բացակայությունից 1890 թ.՝ համալիրի շինություններն իր ոչխարներով էր լըցրել մի քուլանցի սեիդ մուլլա: Նրան վնդել ու վանքն էլ մաքրել էր Ջրաբերդի Մեծշեն գյուղի փառուտեր Բախիշ-բեկը:²¹⁸

Նոգետը իշխանությունները 1891-ին նոր վանահայր նշանակեցին (տե՛ր Ասրվաճապուր քահանային),²¹⁹ բայց վիճակը բարելավվեց միայն 1910-ական թվականների սկզբներին, երբ վանքապարկան կալվածների կառավարիչ նշանակվեց փոփոխաբերակ Լեւոն Միքայելի Տեր-Ավետիքյանը:²²⁰ Նրա ծավալած գործունեությունը ժամանակակիցները համարում էին անհույս եւ անիրագործելի, բայց նվիրվածությունն ու համառությունը փրկեցին իրենց արդյունքը:

212. Հանանոս Տեղեկագիր Արցախի թեմի վանքերի. «Արարաս», 1896, յունուար, էջ 42: Այլ աղբյուրի համաձայն վանքի անվեճ հողատարածքը միայն 42.000 դեսյաշին էր («ՄՄԿ», 1896, N107, էջ 3):

213. ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1851, ք. 2:

214. «Փորձ», 1880, մայիս, էջ 160:

215. Նույն տեղում:

216. «Նոր-Դար», 1891, N123, էջ 3:

217. «Արարաս», 1896, յունվար, էջ 45:

218. «Նոր-Դար», 1890, N158, էջ 3-4:

219. «Նոր-Դար», 1891, N123, էջ 3: Ի դեպ, երբ 1891 թ. ապրիլի 30-ին վիճակային կոնսիստորիայի կարգադրությամբ Ասրվաճապուր վանահոր օգնականի դասեցնով Դադի վանք էր մեկնել Վահան սարկավազ Դադյանը (նույն ինքը հետագայում՝ Խաչիկ վրդ. Դադյանը) իրող կացությունը նկարագրվել է այսպես. «...զսի զվանս յամայացեալ դոտրեան եւ վանահայր Բահանայն ի վերջին յուսահատութեան, մասնեալ ի Բաղդ եւ ծարս, Երաթասեալ արխանարքու ասագալօֆ եւ որդէս բու աւերակի մին միայնակ կայր ի վանսն առանց ծառայի եւ աղբուսի, ունէր միայն սակաւ այտուն հաց վասն Բահի մի առտը, յորմէ դասատ մի իբրեւ նմուց մասուցանեն կոնսիստորիայի ի Տեա...» (ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 165, ք. 9): Ինքը՝ վանահայրն այսպես էր բնութագրել իր վիճակը. «Երաթասեալ արխանարքու բոտր ազգաբնակութեամբ օրվա հացի կարոս» (նույն գործը, ք. 7): Վերջին վանահայրերի թվում հիշվում է 1902 թ. Ամարասի վանքից Դադի վանք փոխարկված Վահան վարդապետը («Արարաս», 1902, էջ 761):

220. «Արարաս», 1911, օգոստոս, էջ 624:

207. Գրիգոր Տեր-Յովհաննիսյան, Բաղդասար մերտապուլիս Հասան-Ջալալյանցի համանոս կենսագրությունը, «Փորձ», 1880, մայիս, էջ 131-164:

208. Յակոբ Յ. Թովմեան, Յուցակ ժողովածուաց Դադեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վարդապետ, 1900, էջ 25:

209. Գրիգոր Տեր-Յովհաննիսյան, նույն հոդվածը, էջ 159:

210. «Տարագ», 1913, N78, էջ 90: «ՄՄԿ», 1913, N171, էջ 3:

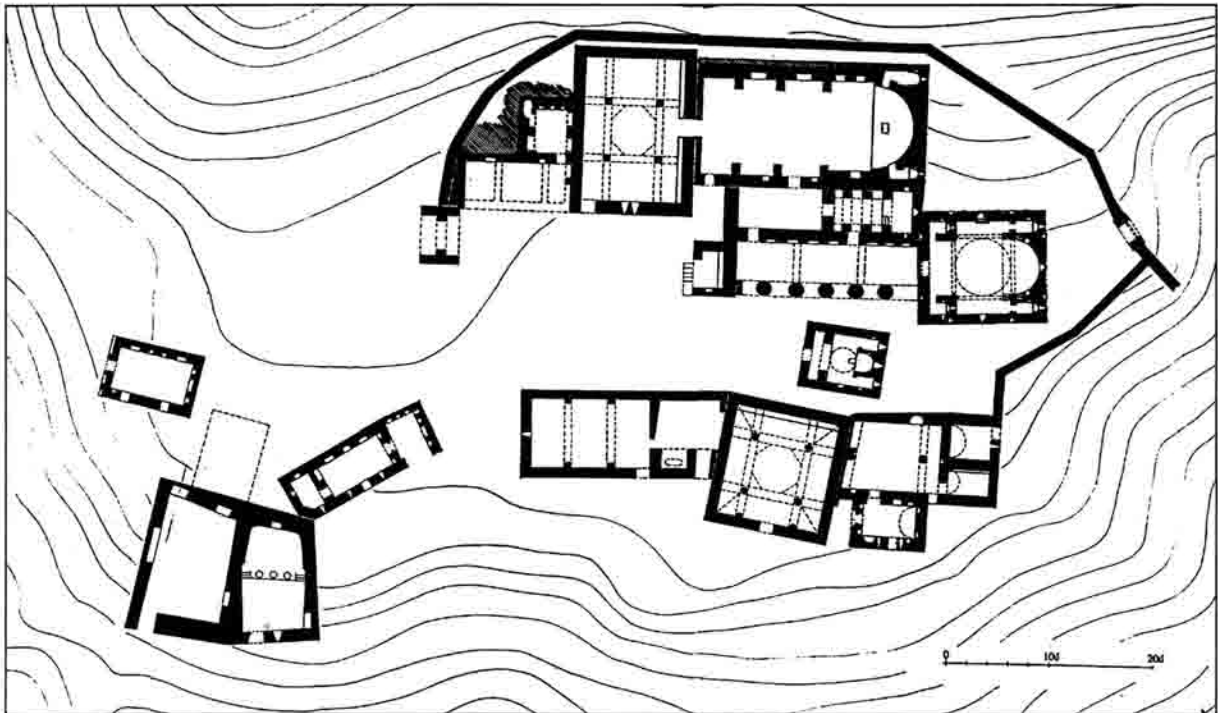
211. Տեղեկագիր Շուշու կալուածական խնդրի եւ հոգաբարձութեան 27-ամսայ գործունեութեան, «ՄՄԿ», 1888, N94, էջ 1:

Խաղաղ միջոցներով Լ. Տեր-Ավետիքյանը ձեռնամուխ եղավ այնպիսի մի գործի իրականացմանը, որպիսիք առհասարակ լուծվում են ուժի միջոցով: Նախ, վարձելով հմուտ մի փաստաբանի, Տեր-Ավետիքյանը պարզեց, որ գործող օրենքների համեմատ կալվածատեր վանքը կամ հոգևոր իշխանությունը կարող է դատ բացել վանքապարկան հողերին փրկացած խաչնարածների դեմ: Դրանից հետո, ամբողջացնելով անհրաժեշտ փաստաթղթերը, նա լծվեց րեալկան ու նաև ոչ անվարանգ պայքարի (նմանօրինակ մի դատ բացելու համար 1895 թ. ապրիլի 24-ին թուրքերի ձեռքով սպանվել էր Մարայան-Մարով գյուղի բնակիչ Շամիր Զլփիդարյանը):²²¹

Դատաստանական քննությունը հանգեց վանքի

զարագրել բազմաթիվ ամառանոցներ եւ Դադի վանքին ամրագրել վանքապարկան փարածքները:

Լեոն Տեր-Ավետիքյանի այդ արգասաբեր գործունեությունը ըստ արժանվույն են գնահատել ժամանակակիցները: Մասնավորապես, «Մշակ»-ի թղթակիցը նրան բնութագրում է որպես մի անձնավորություն, որը «... հեռու, հեռու անձնական շահերից, միտումներից, ինքրիզներից, խաղաղասեր մորմոքներով, կարեկցաբար ցաւում է եւ մրաժում հայ ժողովրդի կամ վանքի շահերի համար»:²²⁴ Հավանաբար հենց Լեոն Տեր-Ավետիքյանի ձեռքով էլ կազմվել էր (1913 թ.) Դադի վանքի կալվածների այն քարտեզը, որն այժմ պահպանվում է կենտրոնական արխիվում (րես սույն գիրքը, էջ 17):²²⁵

Վանական համալիրի հասակագիծը

համար դրական որոշման, բայց գործնականում այն դժվար իրագործելի էր: Բանն այն է, որ խաչնարածները ոչ մի կերպ չէին ուզում հեռանալ կալվածի սահմաններից եւ ամեն կերպ ընդդիմանում էին կառավարչի պահանջներին ու դատարանի որոշմանը:

Նեռալրես կառավարիչն ազարագրված ամառանոցները օգտագործելիս, թուրքերի հնարավոր վրեժխնդրությունից խուսափելու միտումով, երբեմն դրանք կապալով փախի էր հեռավոր վայրերի (օրինակ՝ Խանքարվենդ գյուղի) թուրք գյուղացիներին,²²² քանի որ նման դեպքերում հայերի համար կալվածից օգուվելը խիստ վրանգավոր էր:²²³ Ի վերջո, մինչեւ 1917 թվականը կառավարիչ Տեր-Ավետիքյանին հաջողվում է թուրքերից ու քրդերից ա-

խորհրդային կարգերի հաստատմամբ, բնականաբար, Դադի վանքից խլվեցին վանքապարկան փարածքները:²²⁶

223. Դրա վկայությունն է՝ 1896 թ. մի խումբ հայերի հետ կալվածի սահմաններում կատարված հետեյալ դեղիքը. «Հին-Նախիջեւանի կողմից 5 հայ գալիս են Դարաբաղի Խօթա վանքի կալուածները ուսումնասիրելու եւ մի յարմար հող գտնելու, որտեղ կարելի լինի գիւղ ցգել եւ երկրագործութեամբ յարադրել: Խօթավանքի առօրեաներում աղողը թուր «ֆոլանի» կոչված քափառական ցեղերը վստեգ զգալով իրանց համար, ողբարկում են 10 առազակ, որոնք բռնելով այդ հայերին մի անստում, կտր կտր են անում, յետոյ նստք անելով դիակների վրա՝ այրում...» («Մշակ», 1896, N 86, 27 յուլիսի, էջ 3):

224. «Մշակ», 1914, N 39, էջ 3:

225. Տես մեր «Դադի (Խոթա) վանքի կալվածքները» («Ազատամարտ», 1992, N 15, էջ 14) եւ «Քարվաճառի ազատագրումը սկսվել է 1913 թվականին» («Հայաստանի Հանրապետություն», N 52, 13, մարտ, 1995, էջ 2):

226. ՀՀՊՊԿԱ, ք. 57, գ. 1, գ. 400, ք. 1: Մեր՝ նւ՝ հոդվածները: Նաև մեր՝ «The Liberation of Karvachar Began in 1913» («NT», 1995, 5 ապրիլ, էջ 9):

221 «Նոր-Դար», 1895, N 77, էջ 2-3:

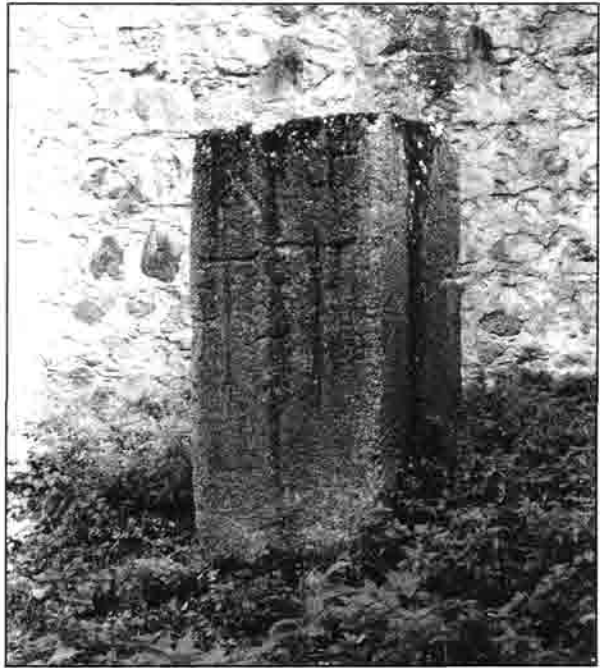
222. Այդ մասին տես՝ ՀՀՊՊԿԱ, ք. 56, գ. 18, գ. 1127, ք. 4:

Ճարտարապետությունը: Դադի վանքը միջնադարյան Հայաստանի վանական խոշորագույն համալիրներից մեկն է: Գրեթե երկու հազարամյակ այսօրեղ պարբերաբար կառուցումներ կամ նորոգումներ են իրականացվել, եւ, չնայած բազմիցս կրկնված թշնամական արշավանքներին ու ժամանակի ավերիչ ներգործությանը, ցայսօր հնավայրում պահպանվել են զանազան նշանակության շուրջ 30 կառույցներ՝ կանգուն, կիսավեր, վթարային կամ իսպառ ավերակ վիճակում:

Նուշարձանախումբն իր ճարտարապետական բարձր արժանիքներով վաղուց ի վեր իր վրա է բեռնել մասնագետների ուշադրությունը: Արդեն անցյալ դարի վերջերին որոշ հետազոտողների կողմից քննվել են առանձին շենքերի ճարտարապետական նկարագրությունները:²²⁷ Նմանօրինակ աշխատություններ են հրատարակվել նաեւ XX դարի սկզբներին՝ նախախորհրդային փարիներին:²²⁸ Այնուհետեւ մինչ 1960-ականների վերջերն այդ ուղղությամբ միայն թուցիկ նյութեր են հրատարակվել,²²⁹ իսկ 1970-ականներին, հանձնիս ճարտարապետ Մուրադ Նասրաթյանի, Դադի վանքն առաջին անգամ ենթարկվեց առավել հանգամանալից հետազոտության:²³⁰ Նրա կատարած համալիրի սխեմատիկ հարակազիձն ու ուսումնասիրությունները սկզբնաղբյուրի դեր կատարեցին այլ հետազոտողների համար եւս:²³¹ 1980-ականներին հրատարակ հան-

վեցին նաեւ Բաբլի «գիրնականների» աշխատությունները:²³²

Վանքի ազարագրումից հետո (31.III.1993) աննախադեպ ազար ու անկաշկանդ պայմաններ ընձեռվեցին րեղում մանրագին ու երկարատեւ չափագրական եւ հետազոտական աշխատանքների համար: 1993-95 թթ. ընթացքում մի քանի ամիս շարունակ RAA (Հայկական ճարտարապետությունն Ուսումնասիրող) կազմակերպության նախաձեռնությամբ՝ առաջին անգամ իրականացվեցին համալիրի բոլոր կառույցների ճարտարապետական չափագրումները:²³³

Սբ. Դադիի հուշայան դասվանդանը

Սբ. Դադիի գերեզմանը: Հայրնի է, որ քրիստոնեության առաջին գաղափարակիր-քարոզիչների նահապակության վայրերը սրբացվել են: Միայն Հայոց Արեւելից կողմանքում հայրնի են քարոզիչների նահապակության մի շարք վայրեր: Չիշենք, թեկուզ, նահապակված Եղիշե Առաքյալի գերեզմանը Նոմենք կամ Բոմեն (այժմ՝ Բում գյուղը Կուրկաշենի շրջանում) գյուղի մոտ, նրա աշակերպներ՝ Քահալցիցիլի գերեզմանը Վարդաշենի մոտ, Գյումրապայինը՝ Ծերիկ գյուղում, Վլասինը՝ Նիժում, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի թոռ Սբ. Գրիգորիսինը՝ Վարսնյան դաշրում (այժմ՝ Բիլիջի շրջան) եւ այլն: Բոլոր այս քարոզիչ-նահապակների գերեզմանների րեղում հետագայում կանգնեցվել են կոթող-հուշայու-

227. Հայկունի, «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 78, էջ 2-3: Ն. Թանգեան, Գանձասար եւ Խորա վանքերը, «Նոր-Դար», 1891, N 123: Յ. Խաբաշեանց, Մի քանի խօսք Խորա վանքի մասին, «Նոր-Դար», 1892, N 15, էջ 1-2: Մ. Սմբատ, Համառոտ նկարագիր մի քանի վանքերի, «Նոր-Դար», 1893, N 17, էջ 3: Մ. Բարխուսարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 203-209:

228. Հ. Մ. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնագիտական բանարան, հասոր Ա. Վենեսիկ-Ս. Ղազար, 1903-5, էջ 572-573: Մ. արեղիս. Տր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարձնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները..., Երուսաղեմ, 1938, էջ 83-91, 94-97 (ուսումնասիրությունները կատարվել են 1911 թվականին):

229. Թ. Թորամանյան, Նյութեր հայկական ճարտարապետության դասնության, Երեւան, 1948, էջ 131: Հ. Ոսկեան, Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 95-112:

230. Տեւ՝ Բ. Ուլուբաբյան, Մ. Հասարթյան, Դադիվանք «Հայկազան Հայագիտական Հանդէս», հ. Ը, Պէյրուք, 1980, էջ 7-54: Մ. Ասրատյան, Архитектура дворцового зала хаченских князей в Дадиванке, "IV республиканская научная конференция по проблеме культуры и искусства Армении. Тезисы докладов», Երեւան, 1979: Նույնի՝ Դադի վանք, «Գիտություն եւ տեխնիկա», 1981, էջ 21: J. M. Thierry, M. Hasratyan, Dadvank en Arçax, "Revue des Etudes Arméniennes", XVI, Paris, 1982, էջ 259-287: Տեւ նաեւ՝ Բ. Ուլուբաբյան, Դադի կամ Խորա վանք, «Էջմիածին», 1971, է-Ը: Նույնի՝ Խաչենի իգիտական տնայանքները, «ԲԵՀ», 1972, N 2:

231. Շ. Մկրտչյան, Թարթուի հովիտի դասնական հուշարձանները, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներ», 1975, N 3, էջ 136: Նույնի՝ Լեռնային Ղարաբաղի դասնա-ճարտարապետական հուշարձանները, Երեւան, 1980, էջ 33-44: Նաեւ՝ նվ. աշխատության երկրորդ լրացված հրատարակությունը, Երեւան, 1985, էջ 38-46: Նույնի՝ Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Երեւան, 1988, էջ 34-39: Նվ. աշխատության երկրորդ հրատարակությունը, Երեւան, 1989, էջ 34-39:

232. Բ. Բ. Գեյսեւ, Христианство в Кавказской Албании, Баку, էջ 86, 174: Ը. Ախունձեւ, Архитектура древнего и ранне-средневекового Азербайджана, Баку, 1986, էջ 224-229:

233. Չափագրական տնայանքի աշխատանքներին իրենց մասնակցությամբ Խաչեն աշակեղ եւ Հայկ եւ Նաիրա Թորոսյանները:

Սբ. ՂԱՂԻ ԵԿԵՂԵՑԻ. խորանի ճեմը, արեւելյան ճակաջը *arsaufrius* եւ ուննախորները

ներ, մարտունք կամ, ավելի ուշ, եկեղեցիներ: Նիշենք Կաղանկավազու հիշարակումն այն մասին, որ օրինակ՝ Եղիշեի նահապարկության վայրում VII դարում հուշասյուն է կանգնեցվել. «... յեւր բազում ժամանակաց բարեպաշտն Վաչագան՝ Աղուանից արքայ, կանգնեաց սին ի գբի նահապարկութանն Եղիշայի...»:234

Դադի վանքի համալիրում, կաթողիկե եկեղեցու հյուսիս-արեւմտյան կողմում, մեծ մասով հողածածկ, բայց դեռես ավելի քան 2 մ բարձրությամբ (95x65 սմ լայնությամբ եւ հասարկությամբ), կանգուն մի կոթող կա: Եթե չլիներ քարոզիչ Դադիի այստեղ նահապարկված լինելու փաստը, այդպիսի մի կոթողի գոյությունը կարող էր վերագրվել երբեմնի հեթանոսական մեծանից մնացած զոհասեղանի, բայց ներկա պարագայում համոզված ենք, որ դա այն կոթողն է, որը ժամանակի սովորության համաձայն կանգնեցվել է ի հիշարակ նահապարկ քարոզի: Ե՛րբ է այն կանգնեցվել, արդյո՞ք հենց I դարում, թե՛ Քրիստոնեության ճանաչումից հետո: Սբ. Եղիշեի

դեպքում, ըստ Կաղանկավազու վկայության, հուշասյունը կանգնեցվել է դարեր անց, բայց պարզ է նաեւ, որ տեղում մինչեւ կոթողի կանգնեցումն էլ մի հիշարակ եղել է, այլապես տեղն էլ կարող էր կորչել եւ մոռացվել: Դադի վանքի դեպքում մենք հակված ենք կարծելու, որ հուշասյունը քարոզի գերեզմանին է կանգնեցվել IV-VII դարերում:

Սբ. Դադի եկեղեցի: Նուշարձանախմբի հնագույն եկեղեցին, որը գոյություն ուներ արդեն մինչեւ IX դ., հիմնվել է ճիշտ այս կոթողի վրա, այնպես, որ հուշասյունը հայտնվել է եկեղեցու խորանի կենտրոնում: Այդպիսով, կոթողը վանքի առաջին եկեղեցու համար ծառայել է իբրեւ սեղանի վեմ, որը հայոց եկեղեցիների հիմնական ճարտարապետական դրվագն է: Կարծում ենք, եկեղեցին իր անունն էլ առել է հենց այս կոթողից: Եկեղեցին, ակնհայտորեն, բազմիցս վերակառուցվել է, բայց դրանից հորինվածքն ու հարակազիճը էական փոփոխության չեն ենթարկվել: Ներքին չափերն են 20,70x9,40 մ: Պատի հասարկությունը հարավում 1,16 մ է, իսկ արեւմուտքում ժամանրանը հաված մասում 0,55 մ: Երեք մուտքերից երկուսը՝ ժամանրան եւ հարավից կից թաղակապ գավթի

234. Մովսէս Կաղանկասուացի, Պատմութիւն Աղուանից Աւխարհի, Երեւան, 1983, էջ 12:

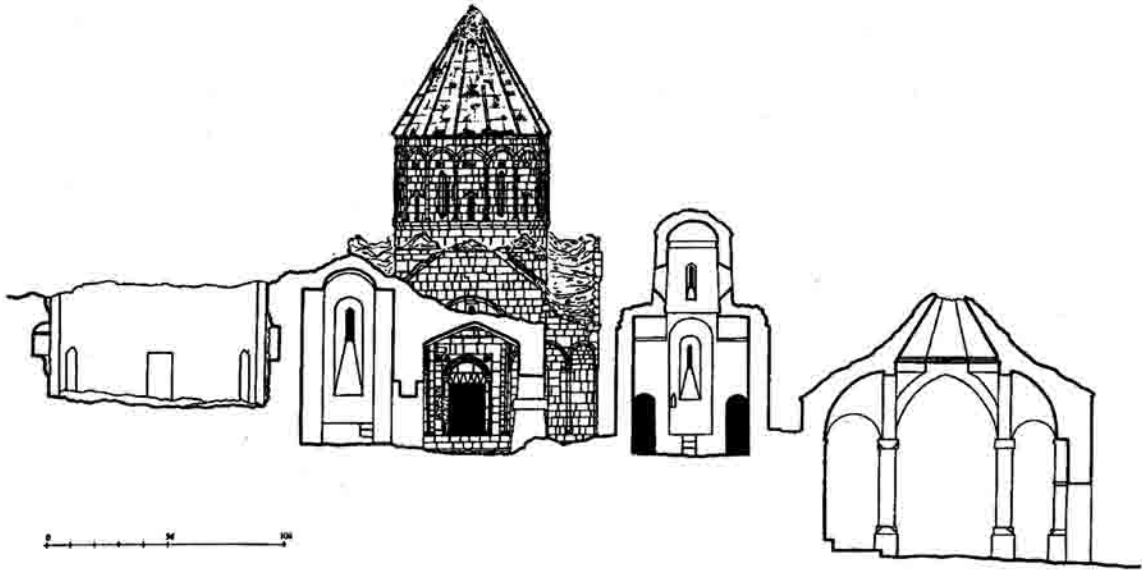
մեջ բացվածները, ունեն սրբավայր, քանդակագարդ բավականին շքեղ լուծումներ: Պահպանված պարտերի առավելագույն բարձրությունն է 5 մ:

Բ. Ուլուքբայանն ու Մ. Նասրաթյանը իրենց համարել հողվածում այս եկեղեցին թվագրել են IX-X դարերով,²³⁵ բայց փարիներ անց Մ. Նասրաթյանն այլ եզրակացության է հանգել՝ այն թվագրելով XIII դ.:²³⁶ Այս եզրակացությանը, թերևս, հիմք է ծառայել խորանի հյուսիսային կողմի ավանդաբան ներսում, թաղի ավաղի շերտի վրա առաջին անգամ իր կողմից նկարված Տեր Աթանասի արձանագրությունը:²³⁷

Կարծում ենք, որ վանահայր Աթանասի օրոք ե-

ների համեմատ (շուրջ 1,6 մ):

Գնդեթափոր փոքր եկեղեցի: Այս գողտրիկ կառույցի ճարտարապետական հանգամանակի նկարագրությունն արդեն րվել է Մ. Նասրաթյանը:²³⁸ Կարող ենք, թերևս ավելացնել, որ եկեղեցին 10,40 մ բարձրություն ունի, ընդ որում արվաքուսար 1 մ բարձրությամբ թաղված է փվածքների ու դարերի ընթացքում կուրակված հողի շերտի փակ: Ինչ վերաբերում է եկեղեցու կառուցման ժամանակին, ապա այն 1180-ականներով թվագրելն ու իշխան Նասան Վախարանցյանին վերագրելը²³⁹ այնքան էլ համոզիչ չէ, թեկուզ միայն այն պարտառով, որ եկեղեցու կառուցման ժամանակ նրա պարտերի մեջ սպորտված թվակիր խաչքարերի շարքում

ՊԱՊԻ ՎԱՆԲ. համալիրի գլխավոր կառույցների կտրվածքը դեռի արևելք

եկեղեցին կարող էր վերանորոգված կամ վերակառուցված լինել, բայց ինչ վերաբերում է նրա կառուցման խնդրին, ապա այն վստահաբար հիմնադրված պետք է լիներ շար ավելի վաղ ժամանակներում (ոչ ուշ քան IX դարը): Ի դեպ, եկեղեցին Աթանասի օրոք կառուցված չէր կարող լինել թեկուզ միայն այն պարտառով, որ հեղափոխում արեւմուտքից նրան կցված ժամապուրնը կառուցվել էր 1224 թ.:

Մբ. Դաղի եկեղեցին մասնակի նորոգումների է ենթարկվել նաև ուշ միջնադարում: Պարտերի մեջ բացված խորշերից մի քանիսը նորոգվել կամ գոյացվել են XVI-XVII դարերում: Թաղի եւ պարտերի վերնամասերի քայքայման հետեւանքով ներկայում այս եկեղեցու հարակի մակարդակը փվածքների պարտառով բավական բարձրացած է կից կառույց-

կա նաև 1190 թ. արձանագրություն ունեցողը:²⁴⁰ Ներկայում է, որ եկեղեցին կարող էր կառուցված լինել ամենավաղը՝ 1190-ականներին: Մ. Նասրաթյանը եկեղեցին թվագրում է XIII դարով,²⁴¹ բայց այդ կարծիքը հիմնավորելու փաստարկներ չի բերում:

Տեղում կարարված ուսումնասիրություններն ու չափագրական նյութը մեզ նկարել րվեցին, որ մինչև 1211 թ., երբ կառուցվել է «Տաճարը» (րեղարված հիշյալ եկեղեցուց ընդամենը 1,5 մ հարավ, հարակի մակարդակը՝ 4 մերրով ցած եկեղեցու հարակից), րեղանքն ունեցել է բավական մեծ թեքություն, որը, փաստորեն, վերացել է եւ դարավանդավորվել շնորհիվ «Տաճարի»:

Վերջինիս հյուսիսային պարը առ այսօր հենապարի նշանակություն ունի, եւ դրա շնորհիվ է ար-

235. «Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», նւ. հողվածք, էջ 40:

236. Մուրադ Հասրաթյան, Հայկական ճարտարադրության Արցախի դրոքը, Երևան, 1992, էջ 50:

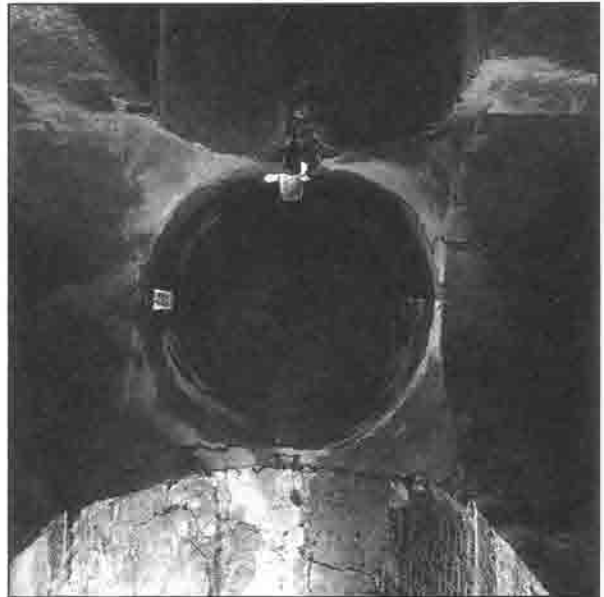
237. Հիւսեյնեմ, որ այս վանահայրը վանքի տարեր արձանագրություններում բազմիցս հիւսում է 1263-1291 թթ. ընթացում:

238. Նւ. րւ. էջ 52-53:

239. Տեւ՝ «ՀՀՀ», նւ. հողվածք, էջ II:

240. Տեւ՝ N 44 վիճագիրը:

241. Նւ. րւ. էջ 52:

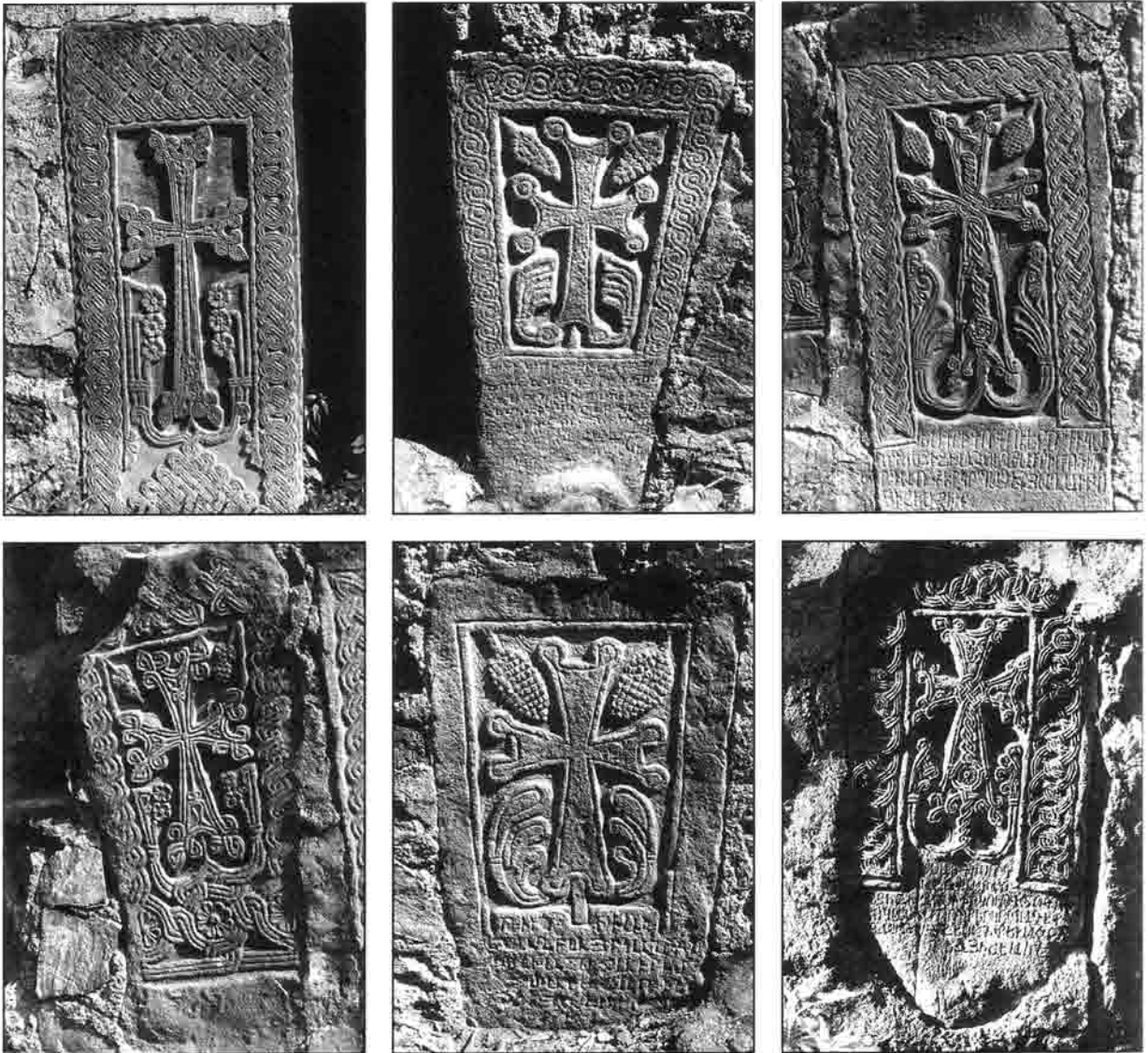

ԳՄԲԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. սանիփի մաքրման աշխատանքների ժամանակ (1997 թ.) հայտնաբերված կղմինդրածածկը, սեսրը հյուսիս-արևելքից, թմբուկը հյուսիսից եւ ներքուստ

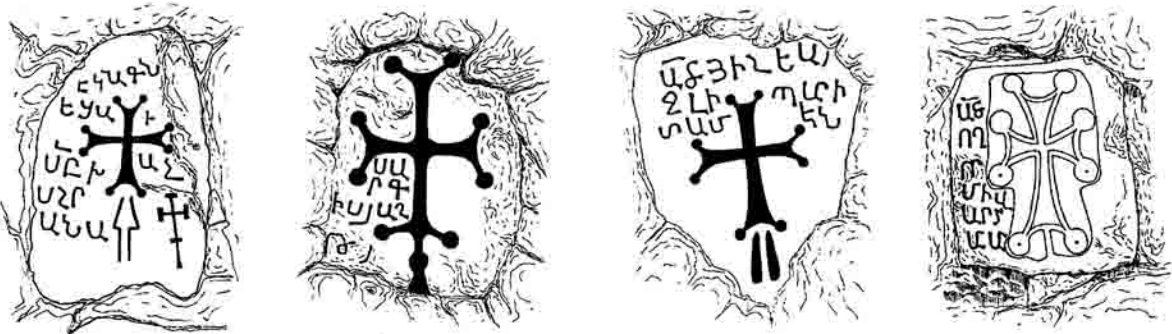
տաքուստ (նույն կողմից) գոյացել այն հարթ տեղանքը, որի կենտրոնում կանգնած է գմբեթավոր փոքր եկեղեցին: Ներքուստ է, որ եկեղեցին կարող էր կառուցվել միայն 1211 թ. հետո, երբ ավարտվել էին «Տաճարի» կառուցման առնչությամբ տեղանքի կրած փոփոխությունները: Նաև գտնում ենք, որ եկեղեցու պատերում գոյացած զգալի ճաքերը, պատերի առանձին հատվածների միմյանցից մինչև 15-

20 սմ հեռացումները (շենքը վթարային վիճակում է) արդյունք են ժամանակին մարդու միջամտությանը հիմնահողի կրած փոփոխության:

Տաճար: Իր իսկ շինարարական արձանագրության մեջ (1211 թ.) «Տաճար» անվամբ հիշվող բառասյուն, «կեղծ գմբեթավոր» հորինվածքով, 10,00x10,10 մ ներքին չափերով, պատի 1 մ հաստությամբ եւ 11.00 մ բարձրությամբ գրեթե քառա-

ԳՐԲԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. խաչքարեր ագուցված եկեղեցու որմներում

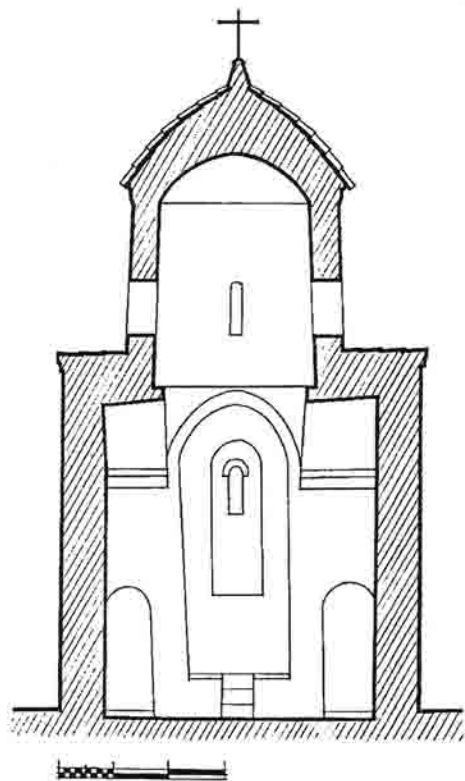
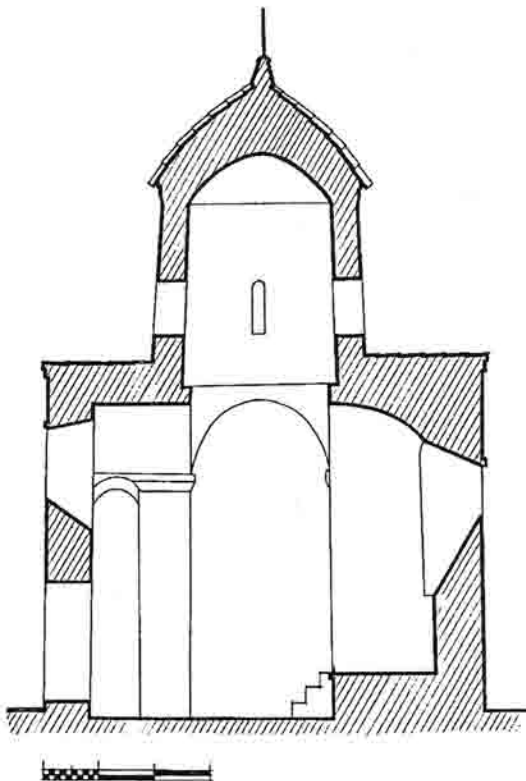
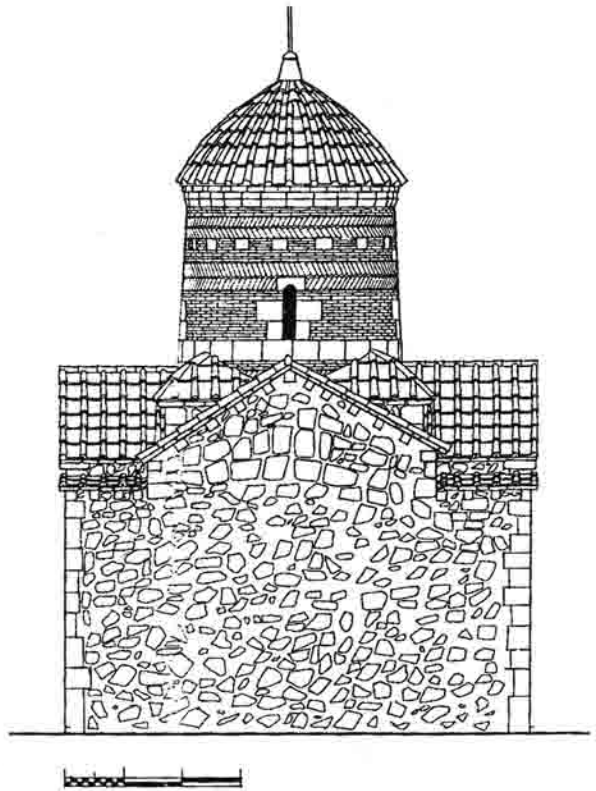
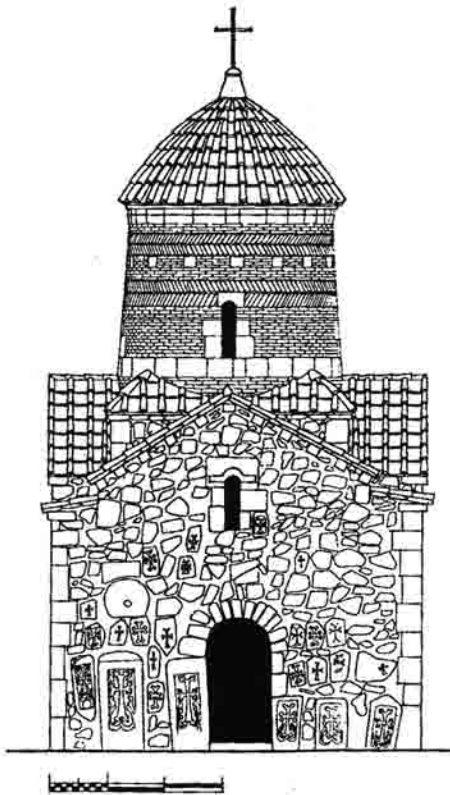
ԳՐԲԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. արեւմտյան ճակատի արձանագրությունների գրչանկարներ

կուսի հափրակագծով շինությունը գտնվում է գմբեթավոր փոքր եկեղեցուց 1-2 մետր հարավ: Կառույցի ճարտարապետական նկարագրությունը փվել է Մ. Հասրաթյանը,²⁴² ուստի ստորեւ բավարարվում ենք չափագրական կյոթի մատուցմամբ, ընդգծելով միաժամանակ այն հանգամանքը, որ փաճարը հա-

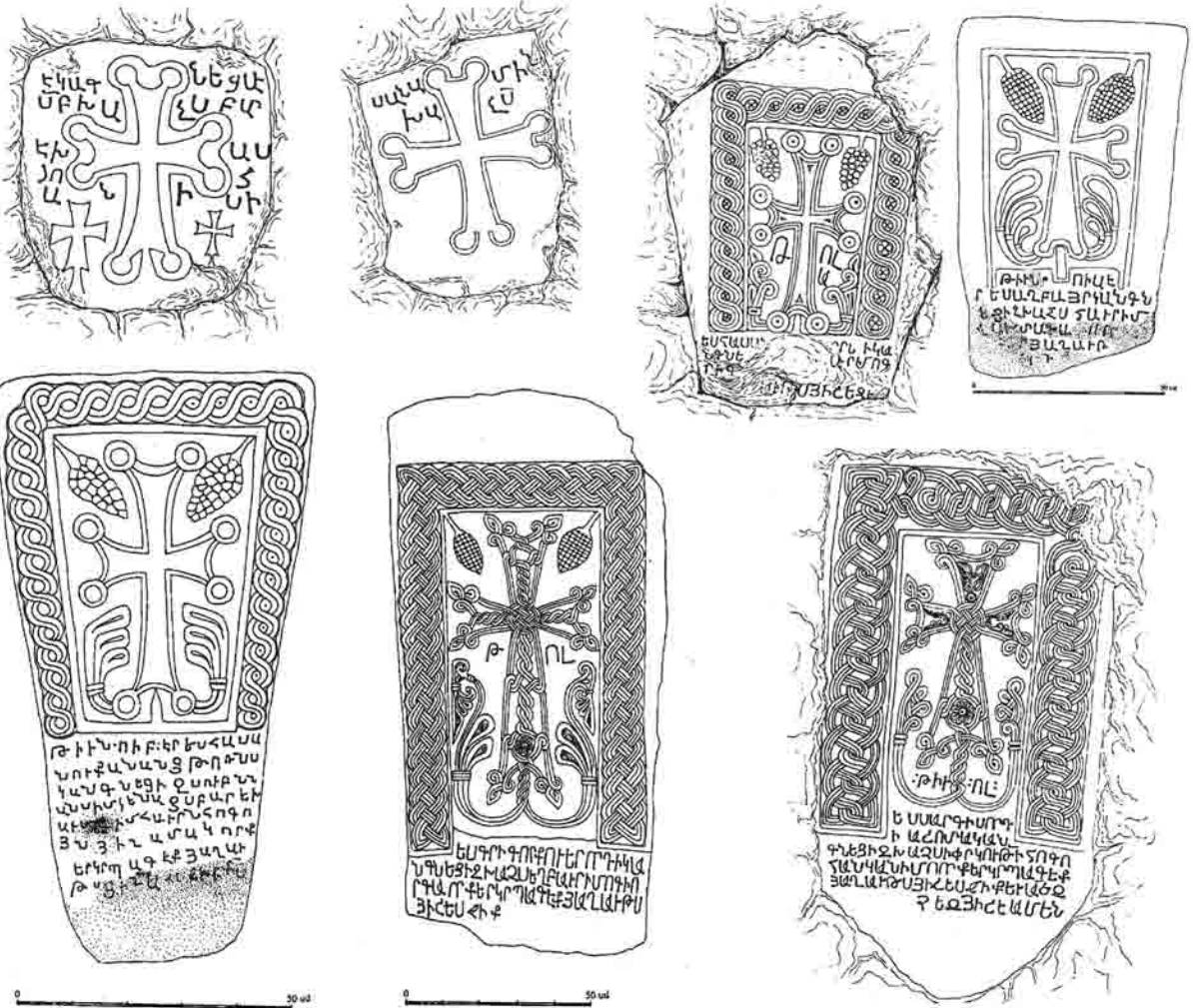
մալիրի եւ ոչ մի շենքի նկարմամբ չունի զուգահեռ եւ սիմետրիկ տեղադրություն, որպիսին ներկայացված է բազմիցս հրատարակված ու վերահրատարակված սխեմարիկ հափրակագծում (տես՝ համալիրի հափրակագիծը, էջ 85):

Կաթողիկէ եկեղեցի: Համալիրի զարդը հանդիսացող կաթողիկէն ճարտարապետական ուշագ-

242. Նսվ. աւխ., էջ 55:

ԳՍԲԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. արևմտյան եւ հարավային ճակատները, կտրված դեղի հյուսիս եւ արեւելք (չափագրությունն եւ վերակազմություն՝ ճարհ. Սամվել Այվազյանի)

ՉԱՐԵԹԱՎՈՐ ՓՈՔՐ ԵԿԵՂԵՑԻ. ումնոււմ ազուցված արձանագիր խաչաքերի գրչանկարներ

րավ եւ մեծարժեք կառույց է: Այն ունի միջնադարյան հայ պաշտամունքային ճարտարապետության մեջ բավական մշակված եւ լայն փարածում գրած (բայց ոչ թերեւ՝ Արցախում) չորս անկյուններում ավանդապնեւրով գմբեթավոր սրահի հորինվածք: Արտաքին չափերն են 12,30x10,60 մ, իսկ բարձրությունը՝ 18,50 մ: Բացի հյուսիսային ճակարից, մնացած կողմերում եւ ներսում պատերի զգալի հատվածները ծածկված են արձանագրություններով (ինչպես քարի՝ արտաքուստ, այնպես էլ սվաղի շերտի վրա՝ ներքուստ): Դրանց մեծ մասը փորագիր են, բայց կան նաեւ կարմիր եւ սպիտակ ներկով արձանագրվածներ: Եինարարության մասին պարմող վիմագիր արձանագրությունը ամենաընդարձակն է: Այն գրելվում է հարավային ճակարին եւ կրում է 1214 թվագրումը: Դրանից հետեւում է, որ կաթողիկեի կառուցման ժամանակ համալիրում արդեն կային նշանակալի կառույցներ: Եկեղեցու ճարտարապետության ու հարդարանքի նկարագրությանը բավա-

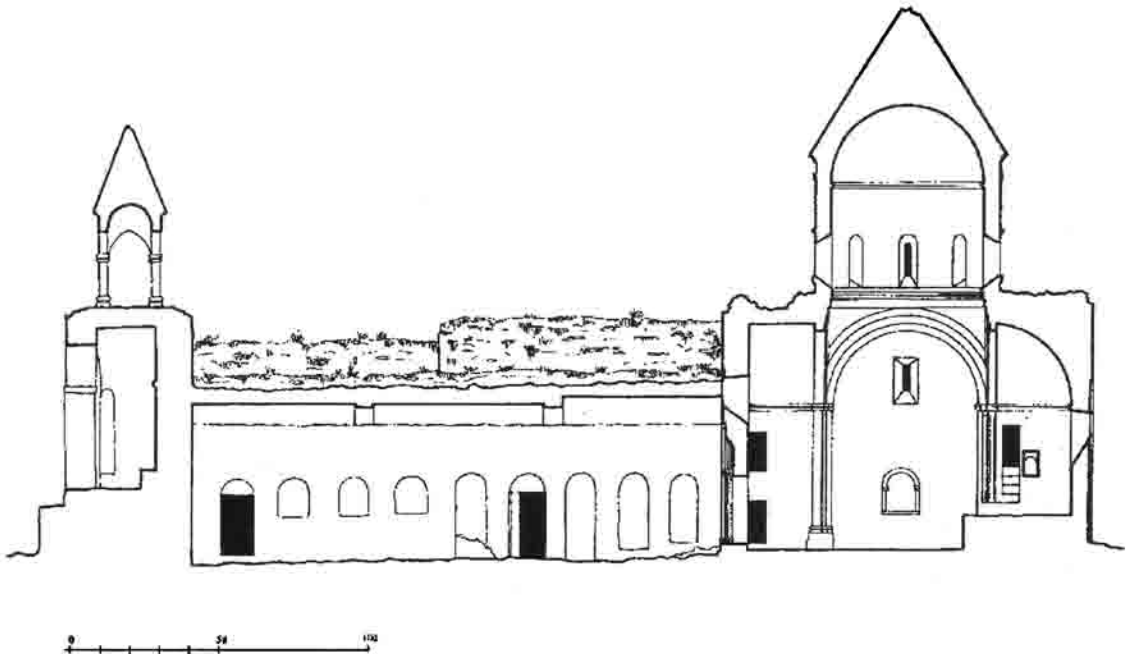
ՏՈՒՐ. տնդ հարավ-արեւմուտից

ՏԱՃԱՐ. օինարարական արձանագրությունը եւ ներքին տեսիլը (հասված)

կանաչափ անդրադարձել են նախկին հեփազուրողները (առավել սպառիչ ու ամբողջական է Մ. Ղասրաթյանի շարադրանքը):²⁴³ Գիտական շրջանառության մեջ արդեն առկա նյութին, կարծում ենք,

րի անց, 1224-ին, կից՝ Մր. Դադի եկեղեցուն արեւմտյան կողմից, որպէս փապանարուն:²⁴⁴ Ժամապան (ներքին չափերն են 14.00x9.50 մ) ներսում, արեւելյան պատի ամբողջ երկարությամբ փեղադրվել

Չանգակասան, սյունասրահի եւ կաթողիկե եկեղեցու կտրվածքը դեռի հյուսիս

կարեւոր լրացում կլինեն կաթողիկե եկեղեցուն վերաբերող մեր չափագրությունները:

Ժամապուն: Ժամապունը, որն ունի գրեթե նույն հորինվածքն, ինչ 1211-ին կառուցված «Տաճարը», համալիրի ստույգ թվագրված շենքերից է: Այն կառուցվել է կաթողիկե եկեղեցուց հեփո՝ 10 փա-

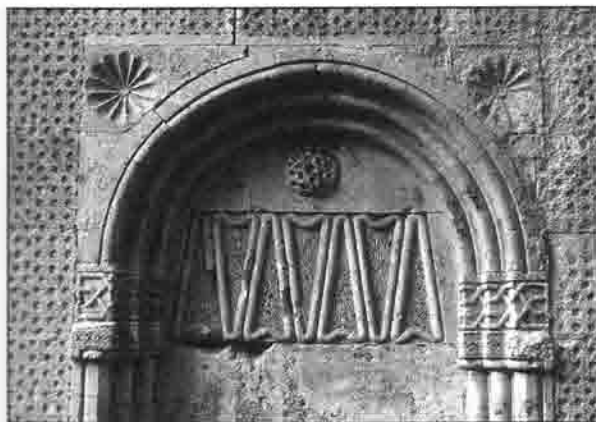
կամ ագուցվել են խաչքարեր: Ինչպէս հերազայում, այնպէս էլ նախկինում կերտված խաչքարերին

244 Անհասկանալի է, թե ժամասանը վերաբերող իր նկարագրականում ճարտ. Մ. Ղասրաթյանը ինչու է անտեսել շենքի հարավային ճակատից բացված գույգ լուսամուտների առկայությունը. «Շենքը լուսամուտներ չունի եւ լուսավորության միակ աղբյուրը գմբեթի եղիկն է: Կիսախավարը համադասախանում է շենքի հիմնական նւանակությանը՝ այն եղել է Ղաթերի իշխանական սան սաղանատները» (նվ. աւխ., էջ 52):

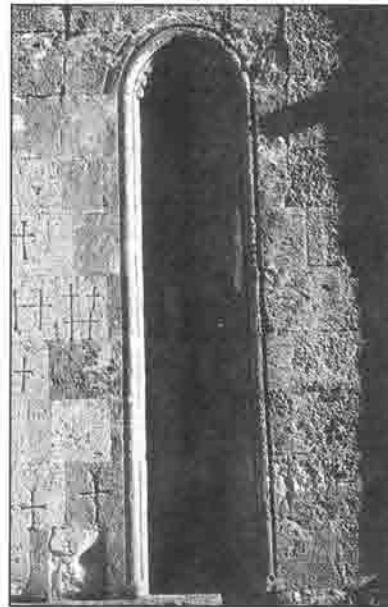
243. Նւվ. աւխ., էջ 44-49:

ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. Տեսքը հյուսիս-արեւմուտքից և հյուսիս-արեւելքից, երեւմտահարավային և արեւմտահարավային մուտքի բարավորը

ԿԱՅՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հյուսիսային մուտքը եւ 3 մանրամասներ նրան հարող հասկածներից, սեղահան ու բեկորված խաչքարի վարդյակ եկեղեցու ներսում, հողային աւխասանների ընթացում (1997) հյուսիսային դաշի ակ հայտնաբերված խաչքար (XII-XIII դդ.)

ՎԱՌՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հարավային եւ արեւելյան ճակատներում կփհսորների ֆանդակները, հասվածներ արեւմտյան, հարավային եւ հյուսիսային ճակատներից

պահպանվել են 1199, 1233, 1291 թվագրումները:²⁴⁵

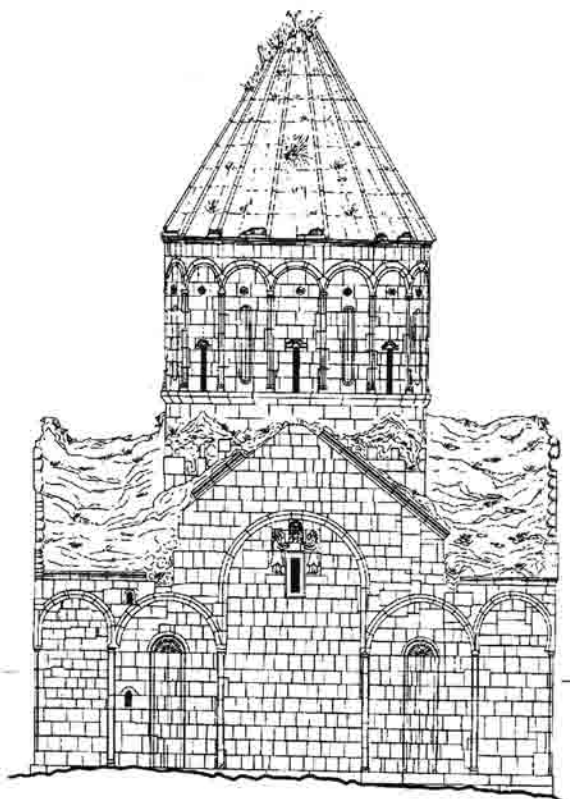
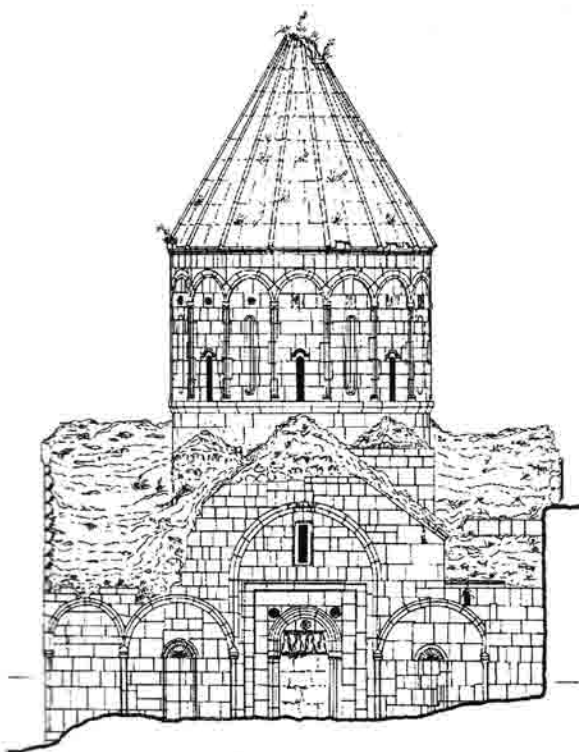
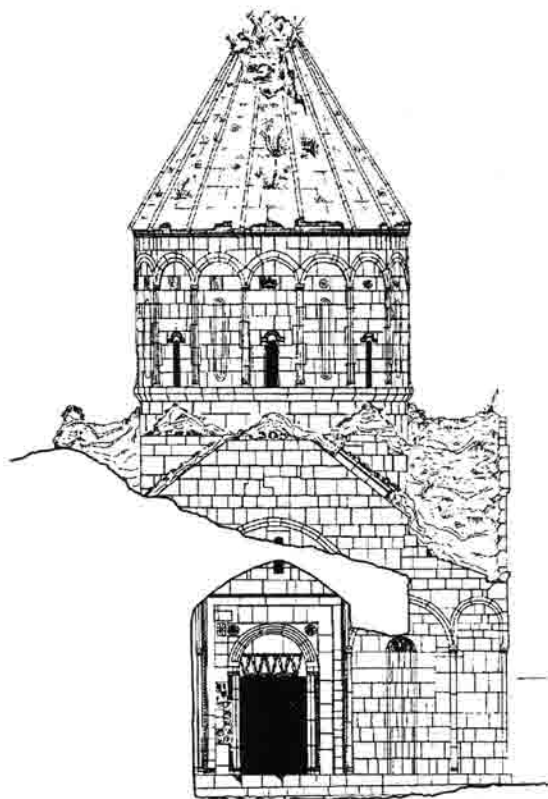
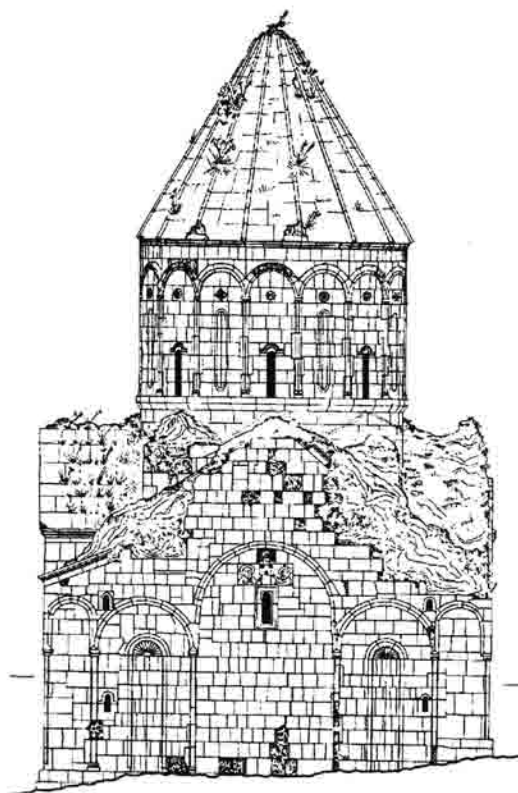
Ժամատրան ներսում պահպանված փրայանաքարերից արձանագրվածները վերաբերում են 1305, 1306, 1333 թթ.:²⁴⁶

Չանգակապտուն: Ըստ մեզ՝ համալիրում ժամա-

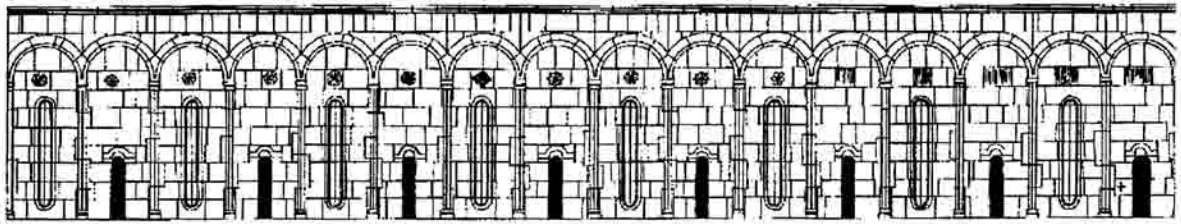
տակագործներն հաջորդ կառույցը զանգակապտուն է: Ի սկզբանե այն առանձին կանգնած շենք է եղել: Տեղում կապարված ուսումնասիրությունները մեզ բերել են այն համոզման, որ զանգակապտան խիստ ինքնատիպ (խոսքը վերաբերում է 1-ին հարկին) հորինվածքը բխել է զույգ խաչքարերը ներսում տեղադրե-

245. Տես՝ վիմագրերի քաժնի N61, 64, 66 արձանագրությունները:

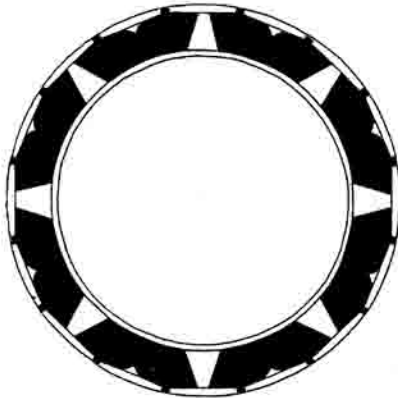
246. Տես՝ վիմագրերի քաժնի N62, 63, 65 արձանագրությունները:

ԿԱՌՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. արեւելյան, արեւմտյան,
հյուսիսային եւ հարավային ճակատները

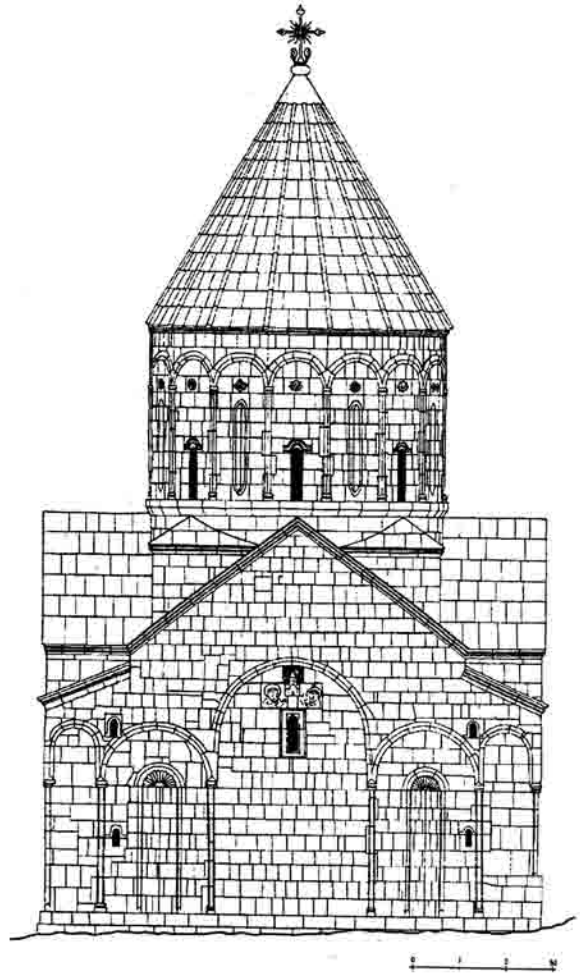
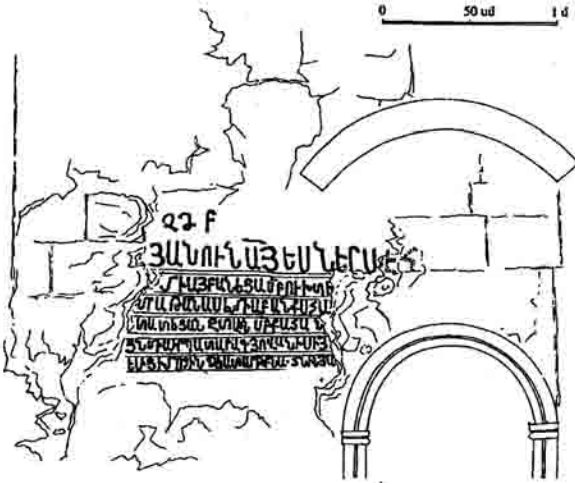

0 1 2 3 4

0 1 2 3 4

0 50 սմ 1 մ

0 1 2 3 4

ԿԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. քմբուկի փովածօր, քմբուկի հասակագիծը, կարմիր ներկով արձանագրություն եկեղեցու հյուսիսային դասին ներուստ և վերձանությունը էջ 109-ում) և եկեղեցու հարավային ճակատը (վերակազմություն)

լու գաղափարից, իսկ երկու խաչքարերը կերտվել են միաժամանակ՝ 1283 թ.: Ներուստը՝ զանգակարան շենքն էլ այդ թվականին պետք է կառուցված լիներ: Այն տեսակետը, թե խաչքարերն ի սկզբանե զանգակարան մեջ չեն եղել,²⁴⁷ այլ հետագայում XIX-XX դդ. սահմանագլխին (մինչև 1910 թ.) են այնպեղ փոխադրվել,²⁴⁸ այն է՝ Ջալալյանցից բացի

որեւէ այլ ականաբեսի վկայությամբ չի հաստատվում: Ընդհակառակը՝ այդ խաչքարերը ժամանակի բոլոր այցելուները տեսել են զանգակարան ներսում:²⁴⁹ Ջալալյանցի հաղորդումը շփոթության արդյունք է, և այդ հավաստում է թեկուզ այն հանգամանքը, որ զանգակարանը մտր ու նրանից արեւելք գտնվող մատուռներ, որպիսիք նկարագրում է Ջալալյանցը, չկան ու չեն էլ եղել:

Չանգակարան բարձրությունը 14,6 մ է, որից 6 մետրը երկրորդ հարկն է, ռոպոնդան՝ սրածայր վե-

247. Դրան հիմ է ծառայել Ս. Ջալալյանցի հետեյալ հաղորդումը. «Մեր զանգակասն դեղ յարեւելս գոն երկու մատուռն, յորոց միջի երկու վսեմ քանդակագործ խաչքարեր» (նւվ. աւխ., հ. Բ, էջ 223):

248. «ՀՀՀ», նւվ. հոդվածը, էջ 15-16:

249. Տես՝ Հայկունու, Թանգյանի, Սմբատյանցի և այլոց հրատարակումները:

ԺԱՍԱՏՈՒՆ. ժամանակակից հարավ-արևելքից, թմրուկը հարավ-արևելքից եւ խաչքարեր ներսում

ԺԱՍԱՏՈՒՆ. թմրուկի ներքին ժամանակակից

դարով հանդերձ: Առաջին հարկում, արեւելյան պատին կցված են դեպի արեւմուտքում կամարածե բացվածքը նայող զույգ խաչքարերը, որոնք զանգակատան առաջին հարկը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Մ. Հասարթյանը. «փաստորեն մի փոքրիկ թանգարանի են վերածում...»:²⁵⁰ Խաչքարերի առաջին նկարագրությունը տրվել է միայն 1980-ին:²⁵¹ Նախորդ հեղինակները բավարարվել են սուկ հիացական արտահայտություններով: Այս զույգ խաչքարերը համալիրի ամենաուշագրավ դրվագը կարող են համարվել, եւ պատահական չէ, որ օպարագի այցելուները դրանք փեսնելով միտք են հղացել՝ գնել եւ Եվրոպա փոխադրել: Նայրնի է, օրինակ, որ 1880-ականների սկզբներին երկու անգլիացի Ղարաբաղի հոգեւոր իշխանություններին 10.000 ռուբլի են առաջարկել խաչքարերի դիմաց, որը բարեբախտաբար մերժվել է:²⁵² 1887-90 թվականներին էլ երկու ֆրանսիացի էին դիմել առաջնորդին, «... որ վերջինս փողով ծախե՛ քարերը. ասում են՝ նրանք մտադիր էին Ֆրանսիա ուղարկել, բայց սրբազանը մերժել է նրանց...»:²⁵³ Ավելի ուշ նորից մի ֆրանսիացի նույն փորձն է արել եւ կրկին ապարդյուն:²⁵⁴

Երախտագիտությամբ նշենք, որ մեր եկեղեցու պարասխանապատները ազգային արժեքները գնահատել են ըստ արժանվույն ու չեն գայթակղվել՝ դրանով իսկ նպաստելով ազգային մշակութային արժեքների հարստացմանը պատմական հողին,

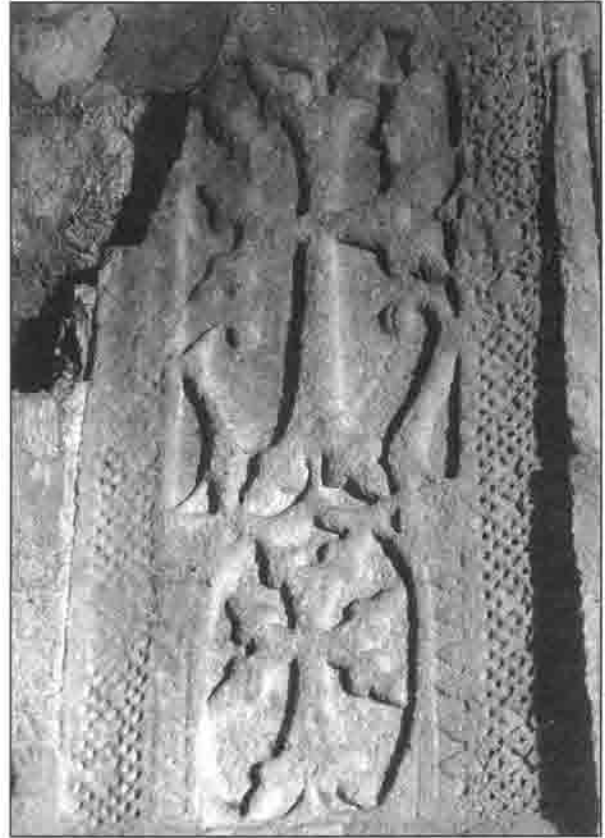
250. Մ. Հասարթյան, նով. աշխ., էջ 54:

251. «ՀՀՀ», նով. հոդվածը, էջ 16-19:

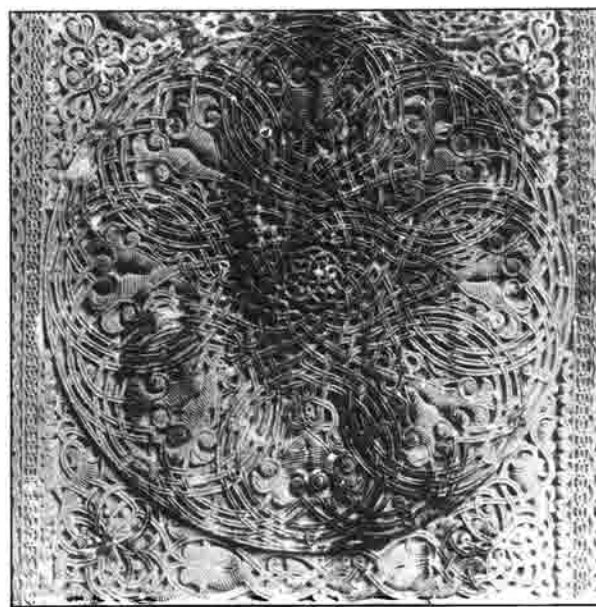
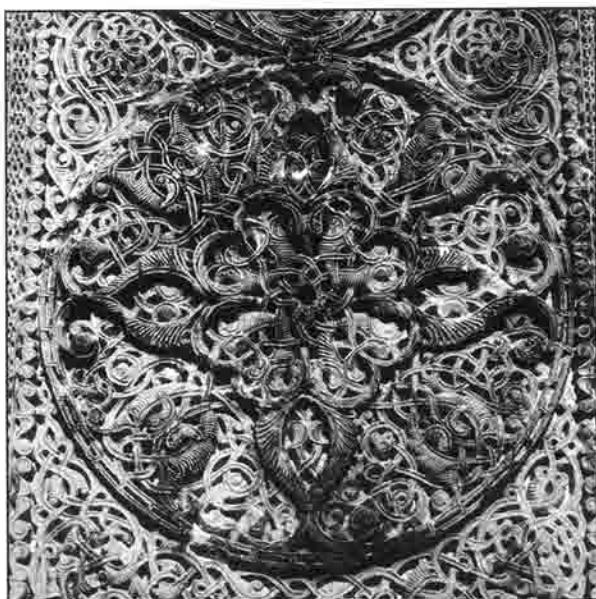
252. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 78, էջ 2-3: Ի դեռ, սարօրհնակ կերտով այդ առիվով Հայկունից հակառակ կարծիքն էր հայտնել՝ բարձր համարելով վաճառված խաչքարերի գումարով վաճառվող վերանորոգումն իրականացնելը:

253. «Նոր-Ղար», 1892, N 15, էջ 2:

254. «Բիզանդիոն», 1901, N 1492:

ՃԱՍԱՏՈՒՆ. խաչաբեր ներսում արեւեյան դասին կից,
հասվածներ դեղի Աք. Դադի եկեղեցի բացված շամուսից

ՉԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ. տեղը հարավ-արեւմուտքից,
մերտում գտնվող զույգ խաչքարերը եւ հասկածներ

հարազատ միջավայրում:

Միանավ եկեղեցի և գավիթ: Սրանք կառուցվել են այն ժամանակ, երբ արդեն գոյություն ունեին Սբ. Դադի և Կաթողիկե (1214) եկեղեցիները: Կարելի է ենթադրել, թե արդեն իսկ կար նաև զանգակատունը, երբ Սբ. Դադի եկեղեցու հարավային պարի ամբողջ երկարությամբ իրար կից կառուցվել են այդ միանավ եկեղեցին ու գավիթը:

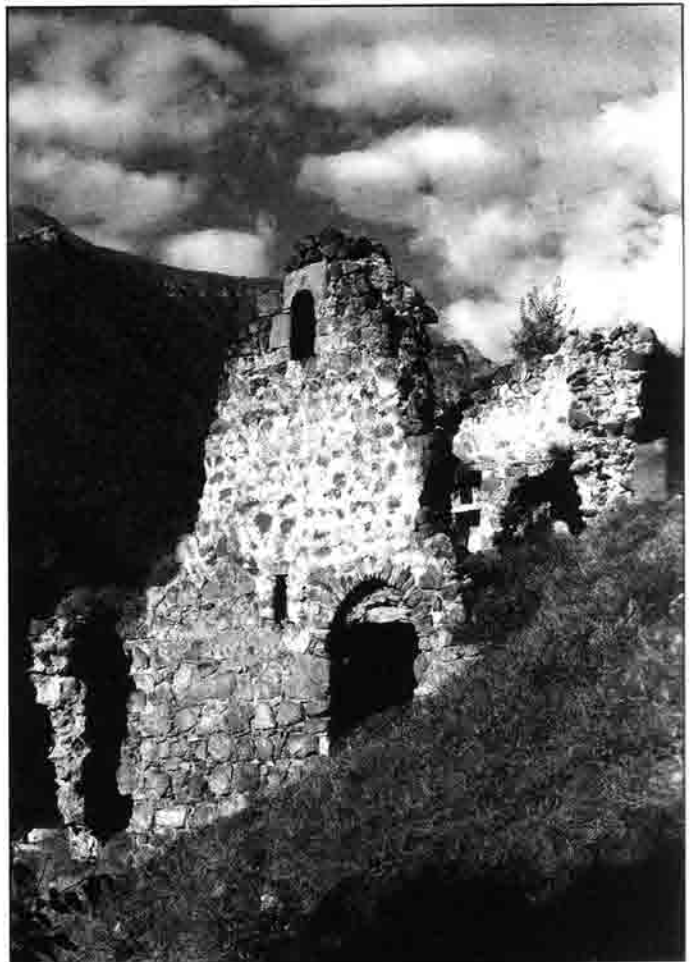
Եկեղեցին, հակառակ իր ոչ մեծ լայնությանը (3,75 մ), ունի զգալի բարձրություն (մինչև թաղի գագաթը 7.30 մ է):

Գավթի մեջ գտնված 1293 թ. մի փայլանաքարի առկայության հանգամանքը²⁵⁵ հիմք է փախ կարծելու, որ մինչ այդ թվականը գավիթն արդեն կար: Ուրեմն միանավ եկեղեցին և նրան արեւմուտքից կից թաղակապ գավիթը կառուցվել են 1283-1293 թթ. ընկած ժամանակահատվածում:

«Մրահ և Կրներ» (գրապո'ն): 1211 թ. կառուցված «Տաճարին» արեւելքից հարում են մեկ ընդարձակ և 3 փոքր սենյակներ: Վերջիններից երկուսը, որ կառույցների շարքը եզրափակում են արեւելքից, կրկնահարկ են: Գրականության մեջ այս կառույցների խմբի մեջ գլխավորը համարվել է գրապոնը, իսկ օժանդակ սենյակները եղել են գրիչների աշխատասենյակներ կամ բնակարաններ:²⁵⁶ Որքան էլ փարօրինակ է, մինչև վերջերս անուշադրության էր մատնվել գլխավոր կամ մեծ սենյակի հարավային մուտքի բարավորի շինարարական արձանագրությունը,²⁵⁷ որտեղ նշված է, որ այդ շենքերի խումբը կառուցողներն են Նասան պարոնի որդիներ Տեր Գրիգորեսն ու Տեր Աթանասը, իսկ շինությունները հիշված են պարզապես. «... շինեցաք զքներես և զքրահ...»:

Անշուշտ, այս արձանագրությունը բնավ չի հակասում արդեն եղած այն կարծիքին, թե կառույցն ունեցել է գրապոն նշանակություն: Ինչ վերաբերում է «Մրահի և Կրների» կառուցման ժամանակին, ապա այն որոշակի է դառնում վանքում Տեր Աթանասի անվան այլ հիշարակումների շնորհիվ (արդեն նշել ենք, որ բազմաթիվ վիմագրերում վանահայր Աթանասը հիշվում է 1263-1291 թթ.):

Սեղանապոն և խոհանոց: 1211 թ. կառուցված «Տաճարին» արեւմուտքից կից այս շինությունները, որ նույնպես XIII դ. կառույցներ են (բնականաբար՝ 1211-ից հետո), գտնվում են կիսավեր վիճակում: Դրանք նույնպես մանրամասնաբար նկարագրված են Մ. Նասրաթյանի կողմից: Նարկ ենք համարում ավելացնել միայն, որ խոհանոցն ուներ նաև երկրորդ հարկ՝ իրար կից թաղակապ միա-

«ՍՐԱԳ ԵՎ ՏՆԵՐ». արեւմտյան մուտքը և Տեսարան արեւելից

255. Մ. Չալալեանց, հ. Բ, էջ 223:

256. Մ. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 57-58:

257. Տես՝ ներկա հրատարակության վիմագրերի բաժնի N59 արձանագրությունը:

*ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆ. Տեմրը հարավից
ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ԱՊԱՐԱՆՔ. հյուսիսային և արեւելյան
որմերը ներսից*

*ՍՅՈՒՆԱՍՐԱԴՅ. արտաին տեմրը հարավ-արեւելից,
ներին տեմրը դեռի արեւմուտք և արեւելք*

բանական սենյակները: Դրանց մուտքերը հյուսիսից են և թեք փեղանքի շնորհիվ այդ կողմից հավասար են բակի մակարդակին: Սենյակները ներսում ունեն բազմաթիվ խորշեր և բուխարի:

Կյուրապրուն, հնձան, մառան, իշխանական ապարանք և մաքրուռ: Համալիրի հարավ-արևմտյան կողմում, միմյանց կից, բայց հիմնական կառույցներից քիչ առանձնացած դիրքով պահպանվել են առնվազն 5 փարբեր նշանակության կառույցներ: Կրկնահարկ շինությունների առաջին հարկում հյուրանոցն է, հնձանն ու մառանը, իսկ երկ-

րորդ հարկում առաջնորդարանը (հյուրարան վրա) և իշխանական ապարանքը (հնձանի ու մառանի վրա): Վերջինիս հյուսիսային ծայրում դեռուս կանգուն է նաև մաքրուռի պարզ հորինվածքով կառույցը, որը, փաստորեն, իշխանի փան բաղկացուցիչ մասն է կազմել, ասել կուզի՝ իշխանի փունը վանքի կազմում գտնվելով հանդերձ, իր բնակարանի մեջ էլ ուներ մասնավոր մի աղոթասենյակ: Ցավոք, ներկայում, բացի մաքրուռի հարավածից, իշխանի ապարանքից քիչ բան է պահպանվել: Նրա հարավային ճակարի լայն ու կամարակապ լուսա-

1997թ. հողային աշխատանքների ընթացքում հայտնաբերված սրահ ժամանակն արեւմտյան կողմում

ԴԱՐՊԱՍՍԵՐ. համալիրի արեւմտյան եւ արեւելյան կողմերում

մուրները պարզ երեւում են Մեսրոպ մագիստրոսի 1911 թ. կապարած լուսանկարի վրա:

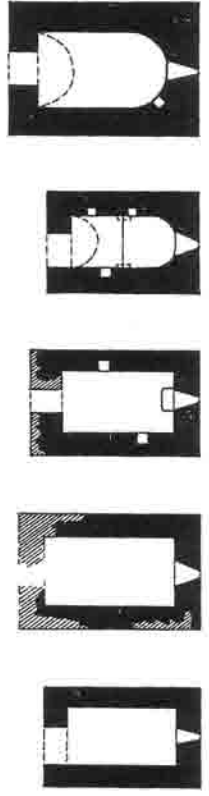
Բոլոր այս շինությունները կառուցվել են XII-XIII դդ. ընթացքում. ցավոք, դրանց ավելի ստույգ թվագրման համար բավարար փվյալներ չունենք:

Սյունասարահ: Սյունասարահը, որը «... անարվեստ մի շինություն է, անհամաչափ լայն...»²⁵⁸ իրենով լրացրել է բակի այն հատվածը, որ գոյացել էր 1214-ին կառուցված Կաթողիկե եկեղեցու, 1283-ին կառուցված զանգակարան եւ մինչեւ 1293 թ. կա-

ռուցված միանավ եկեղեցու եւ գավթի միջեւ: Նիշյալ բոլոր կառույցներն էլ, իրոք, ճարտարապետության ու արվեստի տեսանկյունից անհամեմատ բարձր են սյունասարահից, եւ կարելի է կարծել՝ սյունասարահը կառուցել են թերեւս, ավելի դժնդակ ժամանակներում XIV դարում:²⁵⁹

Այլ սենյակներ: Նամալիրի կազմում պահպանվել են մի քանի թաղակապ շենքեր եւս, որոնցից մեկը հուշարձանախմբի արեւմտյան ծայրում է, իսկ երկուսը կից են ժամապան արեւմտյան ճակատին: Կարծում ենք՝ սրանք էլ XIII-XIV դդ. սահմանագրի խին կառուցված շենքեր են՝ բնակելի կամ փոքր տնային նշանակությամբ:

Շրջապարիսպ եւ դարպասներ: Գլխավոր կամ մեծ դարպասը գտնվում է վանքի միջնամասում (դա ցույց է տալիս, որ բոլոր կառույցները չէ, որ ի սկզբանե ամփոփված են եղել շրջապարիսպի մեջ եւ կամ այլ շինությունները կառուցվել են ավելի ուշ): Կաթողիկե եկեղեցու արեւելյան կողմում պահպանվել է երկրորդ կամ փոքր դարպասը, որտեղից դուրս ելնող կամանը բարձրանում է դեպի քիչ հեռու, հյուսիս-արեւելքում գտնվող մատուռները: Դարպասների կառուցման ստույգ ժամանակն անհայտ է, բայց շրջապարիսպի մեջ ազդեցված 1181 եւ 1200 թթ. արձանագրություններով խաչքարերի առկայությունը հուշում է, որ դրանք (հավանաբար նաեւ շրջապարիսպը) պետք է կառուցված լինեին 1200 թվականից հետո:

0 5մ
Չոււարձանախմբի մերձակայքում գտնվող մատուռների հասակագծերը

Մատուռներ: Դադի վանքի շուրջ գտնվում են թվով հինգ միանման թաղակապ մատուռներ: Դրանցից կանգուն են երկուսը (Կաթողիկե եկեղեցուց հյուսիս-արեւելք), իսկ մյուս երեքը (մեկը՝ վանքից հյուսիս, մյուսը՝ արեւմուտք, ժայռոտ բլրի գագաթին եւ երրորդը՝ վանքից հարավ-արեւելք) կիսավեր վիճակում են: Մատուռներն ունեն միանման պարզ լուծումներ, միակ մուտքը բացված

258. Ավերող է նեւ, որ սյունասարահը մինչեւ 1241 թ. կառուցված լինել չէր կարող, որովհետեւ կարծիք է հայտնվել իբր դասի մի քանի վրա. «ՈՂ ԲՎ» փորագիրը եղած լինելու դասճանոթ, որն անեուրե կամ սխալ վերձանման եւ կամ արձանագրի տեղը բիրտեղու արդյունք է («Էջմիածին», 1971. Զ-Է, էջ 69):

258. Մ. Հասարյան, նւզ. աշխ., էջ 49:

ՍԱՏՈՒՈՆԵՐ. վանքի արեւմտյան կողմում ժայռաբլրի գագաթին զսնվող մասուղը արեւմուտքից եւ ներքին տեսքը դեղի արեւելք, նույն մասուղի ներսում հարավային դասին սվաղի շերտի վրա դասողանված արձանագրությունը (գրված է սեւ ներկով), վանքին անենամոտ (հյուսիս-արեւելքում) զսնվող մասուղը հյուսիս-արեւմուտքից եւ հյուսիս-արեւելքից

ՀՆՉԱՆ. տեսքը հարավից եւ մուտքը
 ՇՐՋԱՊՈՐԻՍՊ. խաչքարեր ագուցված վանքի արեւելյան կողմով ձգվող Երջադարստի մեջ

ՄԱՏՈՒՈՆԵՐ, վանքի հյուսիս-արևելյան կողմում գտնվող մասուղը արեւմուտքից եւ ներքին տեսքը դեղի արեւելք

ՄԱՏՈՒՈՆԵՐ. վանքից հյուսիս գտնվող կիսավեր մասուղը՝ արեւմուտքից, վանքից հարավ-արեւելք անցառածածկ լեռնաճյուղին գտնվող ավերակ մասուղը հարավ-արեւմուտքից արեւմուտքից: Կառուցված են անմշակ քարով ու կրաշաղախով, ներքուստ սվաղված են:

Վիճակագրեր:²⁶⁰ Դադի վանքում պահպանված վիճակագրերի առաջին հետազոտությունը եղել է Եսայի

260. Մտրեւ ներկայացնում են համալիրի սահմանում դաս-դասված վիճակագրերի միայն առավել կարեւոր մասը, որոնց ամբողջական հավաքածուն յուր կրնձայլի առաջիկայում՝ «Արցախի վիճակագրեր» աշխատությանը (ավելի հան 4800 միավոր ընդգրկումով):

Նասան-Ջալալյան Աղվանից կաթողիկոսը (1702-1728 թթ.): Նրա 1718 թ. կազմած ձեռագիր հավաքածուից հետագայում օգտվել է Շահխաթունյանց եպիսկոպոսը, որն այս հետագոտությանը հետամուտ է եղել 1830-ականներին: Միաժամանակ խնդրին առնչվել է նաև Սարգիս վարդապետը: Նրանց ընթերցումները հրատարակվել են 1842 թ.:²⁶¹ Այնուհետև երկու արձանագրություն է հրատարակել Մ. Սմբարյանցը:²⁶² Դարավերջին այդ աշխատանքները շարունակվել են Մակար եպիսկոպոսի ջանքերով,²⁶³ իսկ 1911 թ. փեղում կատարած իր ուսումնասիրությունները՝ 2 փարի անց հրատարակել է Մ. Տեր-Մովսիսյանը:²⁶⁴ Նարկ է նշել, որ բավական մեծ ծավալի աշխատանք է կատարել նաև Խաչիկ վարդապետ Դադյանցը, որի հավաքածուն, սակայն, առ այսօր մնում է անփյու:²⁶⁵ Դրանով Դադի վանքից ընդօրինակված ու հրատարակված արձանագրությունների թիվը հասցվել է 40-ի:

Այնուհետև մի քանի փաստանյալ, ցավոք, այս ասպարեզը, կարծեք մոռացության է մատնվել: Վերջապես՝ 1960-64 թթ. Դադի վանքում իրենց փուլական ու նախորդների հետ համեմատած առավել հիմնավոր ուսումնասիրություններն են իրականացրել վիճակագրեր Մեդրակ Բարխուդարյանի գլխավորությամբ գործող արձանագրագիտական հաստիքի գիտարշավի մասնագետները: Ցավոք, ինչ-ինչ պատճառներով, հավաքված նյութի փայլագրությունն իրականացավ դաշտային աշխատանքների ավարտից շուրջ 18 փարի անց՝ 1982-ին, երբ արդեն վախճանվել էր (1970 թ.) աշխատանքների ղեկավարը՝ Մ. Բարխուդարյանը:²⁶⁶ Այս աշխատության համապատասխան բաժնում Դադի վանքից ներկայացվել են 58՝ միավոր վիճակագրերի վերծանություններ, այսինքն՝ նախկինում հրատարակվածներին գումարվել է գիտարշավների ընթացքում ժողովված եւս 18 միավոր նորահայտ արձանագրություն:

Այս է Դադի վանքի վիճակագիր արձանագրությունների ընդօրինակման, վերծանման ու հրատարակման ասպարեզում մեզ նախորդած աշխատանքների

համառոտ պատմությունը:

Մտորել ներկայացնում ենք փեղում պահպանված եւ մեր կողմից վերստին ստուգված 75 միավոր արձանագրությունների վերծանությունները (24-ը՝ նորահայտ):²⁶⁷

Կաթողիկե եկեղեցու հարավային ճակատի արձանագրությունները

1. Նարավային ճակատի կենտրոնում, լուսամտփի փակ, որմնասյունների միջուկ, 19 փողով փորագրված է.

ՇՆՈՐՏԻ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ՆԱԻՐ ԵՒ ՄԻԱԾՆԻ ՈՐԴՈ ՆՈՐԱ Յ(ԻՍՈՒՄ)Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ԵՒ ՊԱՐԳԵՒԱԲ ԱՄԵՆԱՍ(ՈՒՐ)Բ ՆՈՉՈ | ԵՍ ԱՐԶՈՒ ԽԱԹՈՒՆՍ ՆՈՒԱՍՍ ԱՂԱԽԻՆ Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի, ԴՈՒՍՏՐ ՄԵԾԻ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ՝ ՔՐԴԻՆ ԵՒ ԱՍՈՒՄԻՆ ՎԱԽՏԱՆԿԱՄ ԹԱԳԱԲՈՐԱԶՆՈ Տ(ԵԱՌ)Ն ՆԱԹԵՐՔՈ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ՎԵՐԻՆ ԽԱՉԵՆՈ, ՅՈՒՍՈՎ ՄԵԾԱԲ ՇԻՆԼԵՅԻ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ Ի ՏԵՂՈՋ ՆԱՆԳՍԱՐԱՆԻ ԱՌՆ ԻՄՈ ԵՒ ԶԱՒԱԿԱՅ ԻՄՈՑ. ՆԱՄԱՆԱՄ ԱՆԴՐԱՆԻԿԻՍ ԻՄՈ ԵՒ ԳՐԻՔՈՐ, ՈՐՆ Ի ՏԵՐՆ ԿԻՍԱԲԵԱ ՎԱԽՏԱՆԵԼՈՑ, ԶԻ ՎԱՄՆ ԻՄՈ ՄԵՂԱՅ ԽՐԱՏԵԱՅ ԶԻՍ Ա(ՍՏՈՒԱ)Ց ԵՒ ԵԲԱՐՁ | Ի ԳԼԽՈ ԻՄՈ ԶԵՐԿՈՍԵԱՆ ՊՍԱԿԱՆ ՎԱՅԵԼՈՒՉ ԶԻ ԱՆԴՐԱՆԻԿԱՆ ԻՄ՝ ՆԱՄԱՆ ՍՊԱՆԱԲ Ի ԹՈՒՐՔԱՅ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ | ՎԱՄՆ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ՆԱԲԱՑՈՅ ԵՒ ԶԿՆԻ ԵՐԻՑ ԱՄՍՈՑ ԵՒ ԿՐՏՍԵՐ ՈՐԴԻՆ ԻՄ ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐՆ ԿՈՉԵՑԵԱ Ձ | ՊԱՐՏ ԲՆՈՒԹԵԱՆՍ ՆԱՏՈՒՑԱՆԵԼՈՎ ՎԱՐԵԱՅ ԶԿԵՆՑԱՂՍ ԵՒ ՓՈԽԵՑԱՆ ԱՌ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս, ՍՈՒԳ, ԱՆՄԽԻԹԱՐ | ԹՈՂԱՆՎ ԹՇՈՒԱՆԱՅԵԼՈ ՄԱԲԻՍ ԻԻՐԵԱՆՑ. ԱՅԼ ԶԻ Ի ԿԵՆԴՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ԻԻՐԵԱՆՑ ՅՈՑՍ ԻՄ ՏԵՐ ԴՆԵՂ | Ա ՇԻՆԵԼ ԵԿԵՂԵՑԻ ՅԱՅՍՄ ՏԵՂՈՋ ԵՒ ՈՉ ԺԱՄԱՆԵՑԻՆ ՎԱՄՆ ԱՐԱԳԱՆԱՍ ԼԻՆԵԼՈ Ի ՎԵՐԱ ՆՈՑ | Ա ՄԱՆՈՒՆ. ԻՆՁ ԱԲԱՆԴԵՑԻՆ ԱՆԴԱՐՁԻԲ ԿԱՍԱՐԵԼ ԶՓԱՓԱԳ ՍՐՏԻՑ ՆՈՑԱ. ԵՒ ԻՄ ՅԱՆՁՆԱՌԵԱՆ ՄԵԾ | ՅՈՒՍՈՎ ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ ՇԻՆԵՑԻ ԶՔԱԲԱՐԱՆՍ ՎԱՄՆ ՓՐԿՈՒԹԵ(ԱՆ) ՈԳՈՑ ՆՈՑԱ ԵՒ ԻՄՈ ԵՒ ԴՍՏԵՐԱՅ ԻՄՈՑ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ԶԱՐՄԻՑ. ԱՐԴ ԱՂԵՐՍԻԲ ՆԱՅՑԵՍ ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՍՐԲՈ ԽՈՐԱՆԻՍ ՑԻՇԵԼ ՅԱՂԱԲԹՍ ԶՎԵՐԱԳՐԵԱԼՍ Ի ՍՄԱ ԿԱՍԱՐԵՑԱԲ Ս(ՈՒՐ)Բ ՔԱԲԱՐԱՆՍ Ի ԹԻԱԿԱՆՈՒԹԵ(ԱՆ)Ս ՆԱՅՈՑ: Ո: | Կ: Գ: (1214) Ի ՓԱՌՍ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՒ Ի ՆՈՐՈԳՈՒԹԻՆ Ս(ՈՒՐ)Բ

261. *Յովհաննու եպիսկոպոսի Շահխաթունյ ստրագրոսիս կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ ցատասց Արարասայ, հ. Բ, Էջմիածին, 1842, էջ 356-362: Սարգիս վարդապետ Ջալալեանց, Ճանադարահոդոսիս ի Մեծն Հայասան, մասն Ա, Տիփսիս, 1842, էջ 204-205, մասն Բ, Տիփսիս, 1858, էջ 222-228:*

262. *Մ. Մմբասանց, «Նոր-Դար», 1893, N 17, էջ 3:*

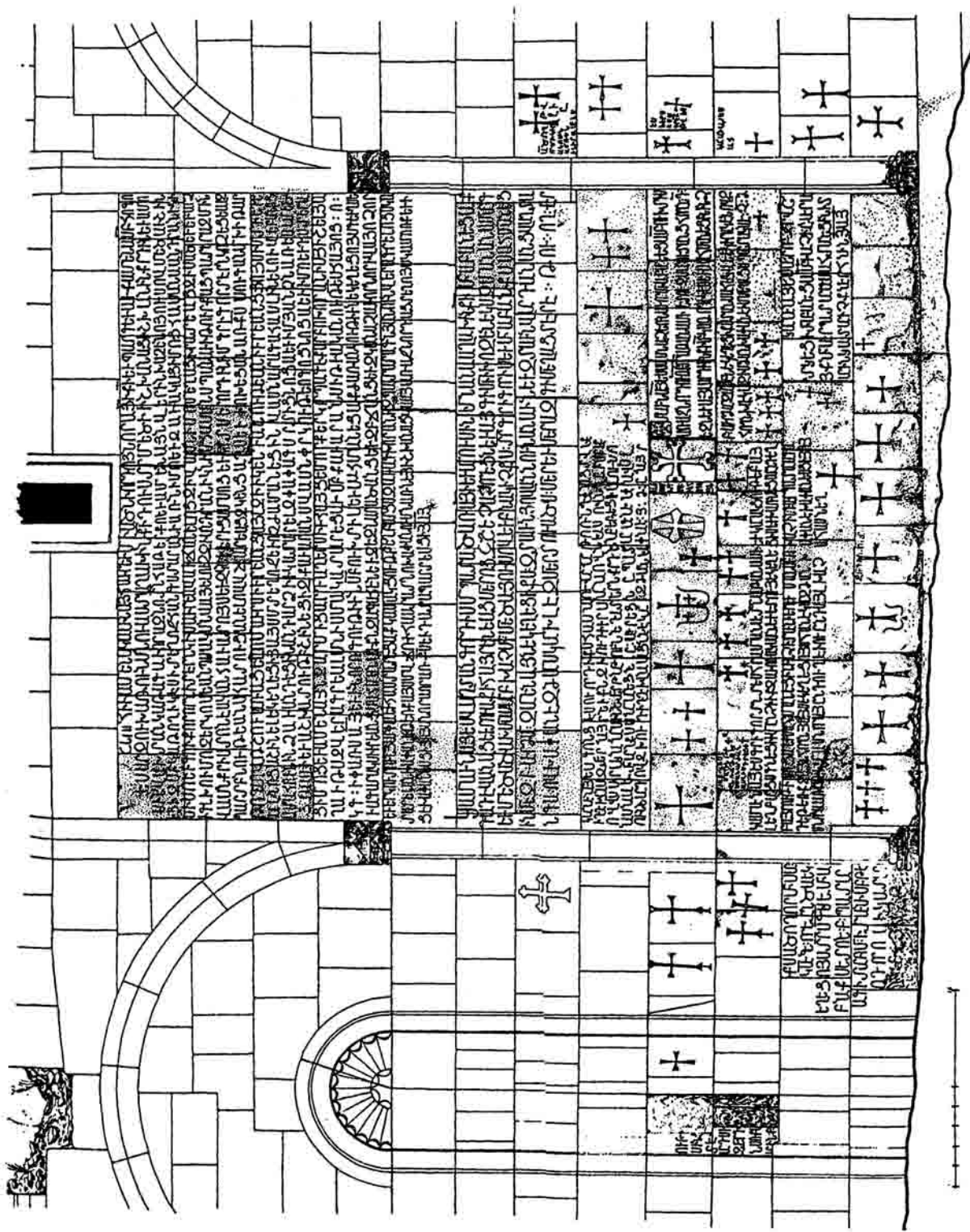
263. *Մակար եպիսկոպոս Բարխուսարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 203-209:*

264. «Ազգագրական հանդես», գիրք ԻԷ. Ա, էջ 80-88, Բ, էջ 75-84, Թիփսիս, 1913: Ավելի ուշ այդ նյութերն ամփոփվեցին առանձին աշխատության մեջ. *Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Տեր-Մովսիսեան, Հայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթևի, Հաղարծնի եւ Դադիի եկեղեցիները եւ վանական շինությունները, Երուսաղեմ, 1938, էջ 83-90:*

265. *ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 319, գ.1, գ. 5, ք. 23-28: Ֆ. 319, գ. 1, գ. 95, ք. 28:*

266. «Դիվան Հայ վիճակորթյան», որակ 5, կազմող՝ Մ. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1982, էջ 197-217:

267. *Քանի որ նախկինում հրատարակված բոլոր արձանագրությունները բնաբար անբողբջակվել են «Դիվան»-ի նվազ հաստում, հղելիս եւ ծանոթագրելիս մեծ կանգ կառնեմ միայն նրանում տեղ գտած անճշտություններին ու բացթողումներին:*

ՂԱՂԻ ՎԱՆՔ, կաթողիկե եկեղեցու հարակալին ծակափ արձանագրություններ տարունակող հասկածի գրչանկարը

ՈՒԽՏԻՍ ԵՒ ՍԱՆՄԱՆԵՅԱԲ ԺԱՌԱՆԿՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՅՈՅ ՁԵՐԼՍ ԵՒՄ ԱԳԱՐԱԿՍ ԻՒՐԵԱՆՅ ՍԱՆՄԱՆՈՔՆ ԶԱՊԱՏԵՆ ԵՒ ԶԵՋԱՐԱԾԱՆՅ ԵՒ ԶԲՃԱՆՅ ԵՒ ԶԿԱՆԱԶԱԲՈՐՆ, ՈՐ Ի ՎԱՅՈՉՈՐ | ԵՒ ԵՐԿՈՒՏՈՒՆ ՅԱՐՓԱ ԵՒ ՆԱՍԱՏԵՅԱԲ ԿԱՄԱԿՅՈՒԹԵ(ԱՄ)Բ ԵՂԲԱՐՅՍ ԶԱԲԳ ԽՈՐԱՆԻ ԶՊԱՏԱՐԱԳՆ ՅԱՆՈՒՆ ՎԵՐԱԳՐԵԼՈՅՍ ԿԱՅԱՐԵԼ ԱՆԽԱՓԱՆ, ԵԹԵ ՈՔ ԱՅՍՍ ՎՃՈՒ ՆԱՍԱՏՆՈ ԽԱՓԱՆՈՒՄՆ ԱՌՆԷ ՅԻՇԽԱՆԱՅ ԿԱՍ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ ՏԵՂՈՅ ՎԱՍ[Ո] ՈՔ ԵՒ ԻՅԷ ԽԱՓԱՆԵՍՅԻ ՅՈՅՍ ՆՈՐԱ ՈՐ ԱՌ Ք(ՐԻՍՍՏՈ)Ս ԵՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵՍՅԻ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 198-199:
Ծանոթ. Վերձանությունը ներկայացվում է մի շարք մանր վրիպակների, կամայական հավելումների ձգորդմամբ: Աղայվադիվ է ներկայացված նաև գրչականարը:

2. Նախորդ վիճագրից քիչ ներքև, 5 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՎԱՂՏԱՆԳ ՈՐԴԻ ՍՄՊԱՏԱ ԾԱՌԱՎ Յ(ԻՍՈՒՄ)Ի ԵՒ ԱՍՈՒՄԻՆ ԻՄ ՆԱՆԱՎ ԱՂԱԽԻՆ Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ ԶԴԱԴԷ ՎԱՆԱՅ ԵՒ ՏՈՒԱՔ Ի ՆԱՅՐԵՆԵԱՅ ՄԵՐՈՅ ԶԵԵՂԱԶՈՐԵՆ ԵՒ ԱՅԳԻ ՄԻ Ի ԽՈՋԵՆԵԿՍ, ԶՄԱՆԱՆԱՄԱՐԳ | ԵՒ ՄԵԾԱԾԱՍ ՄԱՍԱՄԲ ԽԱԶ ՄԻ ՄԵԾԱԲ ՅՈՒՄՈՎ ԵՒ ԲՆԱԿԻԶՔՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՆՄԱՆԵՅԻՆ ՄԵՁ: Բ: (2) ԱԻՐ ԺԱՄ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ԶՏԱԲՆ ՅՈՎՆԱՆՆՈՒՆ ԱՎԱԽՆ ԵՒ ԶՏԱԲՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ՝ ՎԱՂՏԱՆԳԱ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԶԺԱՍՍ ԿԱՄ ԽԼԷ ԶՄԵՐ ՏՈՒԱԾՍ ՄԵՐ ԵՒ ՄԵՐ ԱԶԳԻ ՄԵՂԱՅ ՏԷՐ Է: Ի ԹՈՒ(ԻՆ) ՈՂ (1241) ԷՐ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 202-203:
Ծանոթ. «զՄանեսամարգ» տեղանունը հրապարակվել է «ի..... կնամարգ»: Կան նաև այլ վրիպակներ:

3. Փոքր-ինչ ներքև, դարձյալ 5 փողով.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՄ ԳՈՆՑԷՍ ՈՒ ՈՐԴԻՔՄ՝ ՆԱՍԱՆ ՈՒ ՎԱՐՆԱՄ, ԹՈՌՆՆ ԴԱԲՓԱՆՅ, ՏՎԱՔ | Ի ԴԱԴԻ ՎԱՆՍ ԶՄԵՐ ՆԱՅՐԵՆԻՔՆ ԶԽՈՒԴ՝ ԻՒՐ ՍԱՆՄԱՆՈՎՆ, ԽԱՍՈՎՆ, ՎԵՐԻՆ ՄԱՐԳ | ՈՎ, Վ(Ա)Ս(Ն) ՄԻՐԱԿԱՆ ՆԱՐՄԻՆ ԵՒ ՄԵՐ ԹԱԹՈՒՆԻՆ, ԴՍԵՐՆ՝ ՔՐԴԻՆ ԱՆԲԵՐԴԵՅԻ, ԱՍՈՒՄՆՈ | ՆԱՍԱՆԱ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՆՄԱՆԵՅԻՆ :Ը: (8) ԱԻՐԵՅՆ :Ը: (8) ՊԱՏԱՐԱԳ ԱՆԽԱՓԱՆ Վ(Ա)Ս(Ն) ԼՈՒՆԻՆ, ԱՐԴ՝ ՈՎ ԶԽՈՒԴԻ ԴԱԴԻ ՎԱՆԱՅ ՆԱԷ ԿԱՄ ԶԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ: ՅԺԸ: (318) ՆԱՅՐ(ԱՊԵՏԱՅՆ ՆՁՈՎԱԾ Է):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 203:
Ծանոթ. Հրապարակության մեջ աղայվադիվ է ներկայացված գրչականարը:

4. Նախորդի համեմար փոքր-ինչ աջ ու ավելի ներքև 5 փողով արձանագրված է.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՍԱՄՆԱ ԶԵՌՆԱԲՈՐ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ | ԱՌԱՋ-

ՆՈՐԴՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՄԻ, ԵՏՈՒ ԶՍԱՐՈՒՏԱՆՅ ՆՈՂՆ :Դ: (4) | ԵՋՆ ԵՒ ԱՅԼ ԱՐԴԻԲՆՔ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ ԵՒ ՍԱՆՄԱՆԵՅԻՆ ԻՆՁ | :Բ: (2) ԱԻՐ ԺԱՄ ԶԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ (Ի) ՏԱԲՆ ՍԱՆԱԿԱ ԵՒ ԿԻՐԱԿԷՆ, ՈՎ ԶՂՆՈՂՆ ԽԼԷ ԿԱՄ ԶԻՄ ԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ ԻՄ ՄԵՂԱՅՍ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է: 2:Ժ: (1261):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 204-205:
Ծանոթ. Հրապարակության մեջ առկա են բազմաթիվ վրիպակներ, աղայվադիվ է գրչականարը:

5. Ճակատի 2-րդ շարք քարերի աջ անկյունում 4 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՍԵՐՈՒՔ ԶՐՎՇ | ՏԿԵՅԻ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱԶԻ: Ը: (8) ԱԻՐԱՅՔՆ ՄԻ ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՍԱՆՄԱՆԵՅԻՆ Ի ՏՂԱՐԻՆ ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ ԱԻՐՆԻՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ:

Տրապ. «Դիվան...», էջ 209:
Ծանոթ. Հրապարակության մեջ «:Ը: (8) առայլն մի արք»-ի փոխարեն ունեն «արք առայլն արք»: Գրչականարում առկա են աղայվադիվներ:

6. Ճակատի 2-րդ և 3-րդ շարք քարերի վրա, ձախ կողմում 5 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՏՆՏԵՍ ՆՐԱՄԱՆԱԲ Տ(ԵԱՌ)Ն ԱԹԱՆԱՄԻ ԵՒ ԿԱՄԱԿՅՈՒԹԵ(ԱՄ)Բ ԱՅԼ ԵՂԲԱՐՅՍ ԳՆԵՅԻ ԻՄ ԸՆՉԻՔ ԶԱՆՈՒԱԿԱՆ ԵՒ ԵՏՈՒ ՅԵԿԵՂԵՅԻՍ ԵՒ ԽԱՌՆԵՅԱ ԸՆԴ ԵՂԱՅՐՈՒԹԻ(ԲՆ) ՍՈՅԱ ԵՒ ՍԱՆՄԱՆԵՅԻՆ ԻՆՁ Ի ՏԱԲՆԻ ԵՐԵԻՄԱՆ Ս(Ր)ՒՐՈՒ ԽԱԶԻՆ :Գ: (3) ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ. ԱՐԴ, ԵԹԵ ՈՔ ԶԱՅՆ ՆՈՂՆ ՅԱՅՍ ԵԿԵՂԵՅՈՅ ՆԱԷ ԿԱՄ ԶԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ՝ ԽԱՓԱՆԵՍՅԻ ՅՈՅՍՍ ՆՈՐԱ ԱՌ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԵՒ ՄԱՍ ՆՈՐԱՅ ԸՆԴ ՈՒԴԷԻ ՈՒ ԸՆԴ ԱՅԼ ԽԱԶԱՆԱ(Ն)ՄՆ ԵՂ(ԻՅԻ):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 203-204:

7. Հարավային ձակատի արեմբյան որմնախորշի և որմնակամարի միջև, պարի առաջին և երկրորդ շարքերի վրա 7 փողով (վերջին փողը հողմնահար է) փորագրված է.

Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս Ա(ՍՏՈՒԿ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՐԿԱԲԱԳՆ, ՈՐ ԵՏ ԸՆԾԱ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ Տ(Է)Ր Ս(ԱՐ)ԳԻՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԵՏՈՒՆ: Բ: (2) ՊԱՏԱՐԱԳ Ի ՏԱՐՈՒՄ Ի ՏԱԲՆԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԹԷՈՂՈՐՈՍԻ ԿԱՏԱՐԻԶՔՆ | ԱԻՐՆԻՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ: ՉԾԸ: (1309):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 205:
Ծանոթ. Հրապարակության գրչականարում առկա են մի շարք անճշտություններ:

8. Ճակատի չորրորդ շարք քարերի կենտրոնական մասում, մի խաչաքանդակի կողքին 8 կարճ փողերով արձանագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԿ)Ծ | ՈՂ(ՈՐ)ՄԻ Տ(Է)Ր | ԵՂԷԻՆ ՆՈՒԳՈՅՆ, | ԶԾԷ (1508):

Տրապ. «Դիվան...», էջ 208:

Ծանոթ. Հրատարակության մեջ սխալ է թվագրումը (ՋԺ=1461):

9. Երրորդ շարք քարերի ձախ մասում, N 6 արձանագրությանը կից վերնում 5 փողով.

Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. ԱՅՍ Է | ՄԱՆԻՆ ԹԻ[Վ]ՎՆ ՈՏՁՁ (1737) ԷՐ, | ԵՍ ԱՆԱՐԺԱՆ | ԱՍԼԻՍ ԳՐԵՑԻ:

Հրատ. «Դիվան...», էջ 209

Ծանոթ. Հրատարակության մեջ գրչանկարը՝ ակնհայտ աղավաղումներով)

10. Հարավային ճակարի արեւմտյան որմնախորշի մեջ, պարի 3-րդ և 4-րդ շարք քարերի վրա կիսանդամ արձանագրության 7 փողերի միայն սկզբունամասերն են պահպանվել.

ՈՒԹ.... | ՄԻՆ Յ.... | ՏԷ..... | ԱՐԴ Ս.... | ՋՄԵՐ ԴՎ.(ԱԾ).... | Ն ՍՈՔԱ..... (Տ)|ԱՐԻՆ: Բ:(2)

Հրատ. Առաջին անգամ:

11. Որմնակամարի եւ արեւելյան որմնախորշի միջև, պարի ներքեկից 6-րդ շարքի սկզբում 8 փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԿ)Ծ ՈՂ|ՈՐՄԻ ԿԻՐ|ԱԿՈՍԻՆ, | ԱՄՈՒՄՆ|ԻՆ ԻՐ. ԱՄԷՆ, | ԹՎ (ԻՆ) | ՋԻԸ (1479):

Հրատ. «Դիվան...», էջ 208

Ծանոթ. Հրատարակված գրչանկարը խիստ աղավաղված է:

12. Նախորդից երկու շարք ներքեւ, 5 կարճ փողերով փորագրված է.

ԵՍ | ՆԵՐՍ|ԷՍՍ | ԳՐԷ(ՅԻ) Ի | ԹՎ:

Հրատ. Առաջին անգամ:

Ծանոթ. Թվականը փորագրված չէ:

13. Նախորդի (N12) փակ, նույն քարի վերջում 1 փողով.

ԵՍ ԳՈՐԻՍ Տ(Է)Ր ՍԸ(Ն)ԱԹ(ԻՆ):

Հրատ. Առաջին անգամ

Ծանոթ. Բնագրում «Մըաթ»-ը որոշ վերապահումով վերծանել ենք «Մըհաթի», որը պարսից տիրապետության շրջանում, ինչպես հայտնի է, Մուրմալու գավառի անունն էր (Մըհաթս երկիր):

14 Նախորդի փակ 3 փողով, կիսանդ.

ԿԱՄԱԲ (ԱՍՏՈՒԾՈՅ) ԵՍ ՆԱԱՂՎՆԻՍ(՞) ՅԻՋԱ ՆՈՂՆ ԽՐՍԱՆԱԿԵՆՏ:

Հրատ. Առաջին անգամ:

Կարթողիկե եկեղեցու արեւելյան ճակարի արձանագրությունները

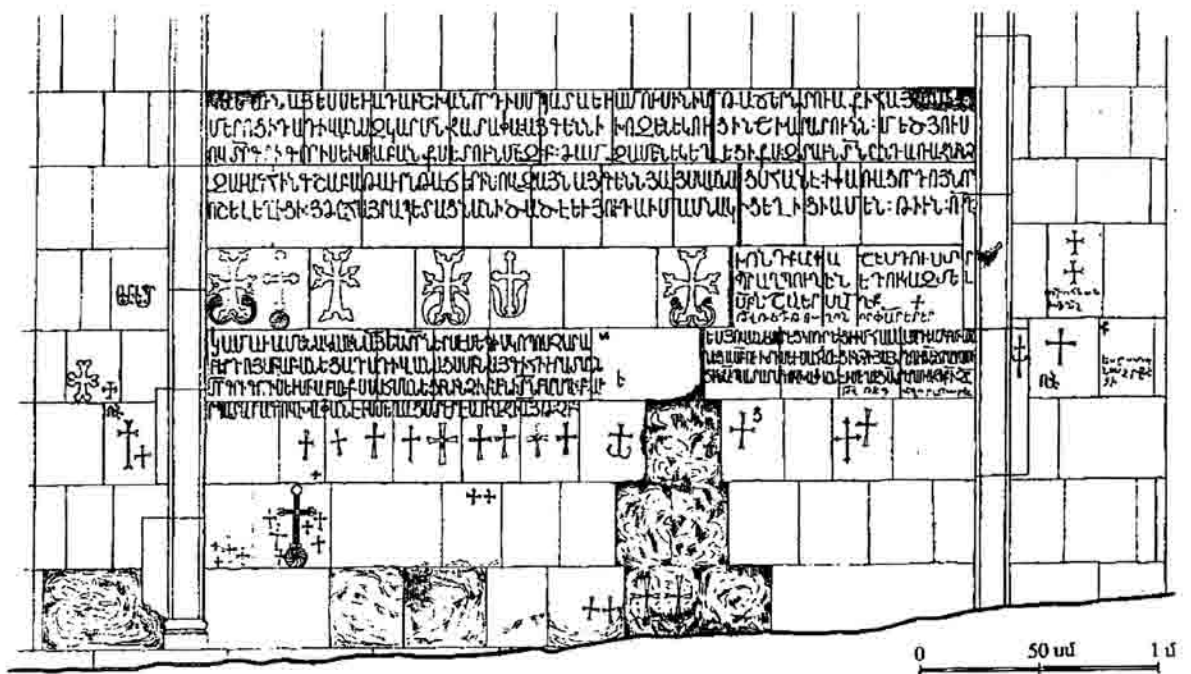
15. Ճակարի կենտրոնական մասում, հիմքից հաշված 6-րդ և 7-րդ շարք քարերին 5 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱԲ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՍԵԻԱԴԱ ԻՇԽԱՆ, ՈՐԴԻ՝ ՍՄՊԱՏԱ ԵՒ ԱՄՈՒՄԻՆ ԻՍ՞ ԹԱՃԵՐՆ, ՏՈՒԱԲ Ի ՆԱՅՐԵՆԵԱՅ՝ | ՄԵՐՈՅ Ի ԴԱԴԻ ՎԱՆՍ ԶԿԱՐՄՆՋԱՏԱՓԱ ԱՅԳԵՆՆ, Ի ԽՈՉԵՆԵԿՈՒՅ, Ի ՆՇԽԱՐԱՏՈՒՆՆ. ՄԵՇ ՅՈՒՄ|ՈՎ: Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ԵՏՈՒՆ ՄԵՋ: Բ: (2) ԺԱՄ ԶԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ՋՏԱԲՆ(ԻՆ) Տ(ԵԱՈ)ՆԸՆԴԱՈՒԱՋ(Ի)Ն՝ ԻՆՁ, | ՋԱԲԱԳ ՀԻՆԳՇԱԲԱԹ ԱԻՐՆ՝ ԹԱՃԵՐԻՆ: ՈՎ ԶԱՅՆ ԱՅԳԵՆՆ ՅԱՅՍ ՎԱՆԱՅՍ ՆԱՆԷ Ի ՓԱՌԱՅ ՈՐԴՈՅՆ ՈՐ|ՈՇԵԼ ԵՂԻՅԻ: ՅԺԸ: ՆՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ԱՆԻՇԱԾ Է ԵՒ ՅՈՒՂԱԻ ՄԱՄՆԱԿԻՅ ԵՂԻՅԻ ԱՄԵՆ: ԹԻՒՆ ՈՂ (1241):

Հրատ. «Դիվան...», էջ 202:

16. Նախորդից ներքեւ, շարվածքի 3-րդ և 4-րդ շարք քարերի վրա 4 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱԲ ԱՄԵՆԱԿԱԼԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ

Կարթողիկե եկեղեցու արեւելյան ճակարի արձանագրություններ դարձնակող հասվածի գրչանկարը

Տ(Է)Ր ՆԵՐՍԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՉԱՐԱՎԵՐԴՈՅ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ԴԱԴԻ ՎԱՆԱՑՍ, ՄԻՆ ԱՅԳԻ (ԵՏՈՒ) ՆԻՐԱՏԱՆՆ | Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՆՄԱՆԵՑԻՆ ԻՆՁ Ի ՏԱԲՆԻ Տ(ԵԱՌ)Ն ԲԱՐՍՂԻ: Բ: (2) ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԻՄ ՄԵՂԱՑՍ ՏԷՐ Է ԱՌԱՋԻ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ, Թ(ՎԻՆ) ՉԲ (1253):

Տրայր. «Դիվան...», էջ 204:

17. Ճակատի մեծ արձանագրության փակ, 5-րդ շարքի աջ կողմում, 3 փողով փորագրված է.

ԽՈՆԴՔԱՐ ՓԱՇԷՍ ԴՈՒՍՏՐ | Պ(Ա)Ր(ՈՆ) ԱՂՊՈՒՂԵՆ ԵԴՈՒ ԿԱԶՄԵԼ | Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇԱՆԵՐՍ ԱՂ(ԱԲԹՍ ՅԻՇԵՅԷ)Ք:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 209:

18. Նախորդի փակ նույն շարքում մեկ փող.

ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԴ (1605), ԹՈՒՂՈՆ ՈՐՓ ԱՐԵՐ ԵՐ (°):

Տրայր. «Դիվան...», էջ 209:

19. Նախորդի փակ, հիմքից վերև երրորդ շարքում եռափող փորագրված է.

ԵՍ ՅՈՎԱՆԷՍ ԵՐԷՅ ԿՈՂԻՔԻ ԻՄ ՆԱԼԱ ԱՐԴԵԱՄԲԵ ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒՏՏԻՍ ԵՒ ՍԱՆՄԱՆԵՑ(ԻՆ) ԻՆՁ Ի ՅԱՅՆՈՒԹԵ(ԱՆ) ՃՐԱԳԱԼՈՒԹՅՈՒՆ: Ա: (1) ՊԱՏԱՐԱԳ: ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ԻՄ ՄԵՂԱՑՍ ՏԷՐ (Է) ԱՌԱՋԻ Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի. ՉԸ (1259):

Տրայր. «Դիվան...», էջ 204:

20. Նախորդի փակ, նույն շարքի քարերին՝ մեկ փողով.

ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԴ (1655), Ա(ՍՏՈՒԱԾ Ո)ՂՈՐ(ՄԻ) ՏԱՐԷԼ(ԻՆ):

Տրայր. Աղաջին ակգամ:

21. Արեւելյան ճակատի հյուսիսակողմի որմնախորշից ձախ.

Տ(Է)Ր ՈՂ[Ն]ԱՆ | Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇ(ԱՆՍ):

Տրայր. Աղաջին ակգամ:

Մանոթ. Թեղի է թողնված:

22. Նախորդի (N21) մոտ.

ԵՍ ԸՍՏ(Ե)Պ(Ա)ՆՈՍ ՇԱՐՎ(Ա)ՆԷՅԻ:

Տրայր. Աղաջին ակգամ

Մանոթ. Շարվան=Շիրվան:

23. Փակագիր.

ՈՎԱՆԷՍ:

Տրայր. Աղաջին ակգամ:

24. Արեւելյան ճակատի հարավային կողմի որմնախորշից աջ փորագրված է մի թերի թողնված կարճ հիշատակագիր եւ մեկ փակագիր.

ՅԻՇԱՏԱԿ | ՎԱՐ(ՆԱՄԻՆ):

Տրայր. Աղաջին ակգամ:

25. Երկմաս փակագիր.

ԹՕՄԱ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Տրայր. «Դիվան...», էջ 209:

Մանոթ. Վերծանված է «ԹՕՄԱ ՎԱՐՊԵՏ»:

Կարթղիկե եկեղեցու արեւմտյան ճակատի արձանագրությունները

26. Մուրքի բարավորին 6 փողով փորագրված է. ԵՍ ՄԱՄԱ ԴՈՒՍՏՐ | ՎԱՂՏԱՆԿԱ Տ(ԵԱՌ)Ն ՆԱԹԵՐՔՈՅ ԵՏՈՒ ԶԻՄ ՆԱՅՐԵՆԻ ՊԱՉՈՅԳԱՐԱԿ ԵՒ ՍՊԱՍՔ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ | ՅՈՍԿՈ ԵՒ ՅԱՐԾԱԹՈՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵ(ԱՆ) Տ(ԵԱՌ)Ն ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵՂԱԱՐՔՍ: ՍԱՆՄԱՆԵՑԻՆ ԶՏԱԲՆ(ԻՆ) Ս(ՈՒՐ)Բ | ՅԱԿՈՒԲ ԵՒ ԶԿԻՐԱԿԷՆ ԶԱՄԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԱՆԽԱՓԱՆ: ՈՂ(1241) ԹՎ(ԻՆ):

Տրայր. «Դիվան...», էջ 199-200:

27. Նույն (N26) բարավորից դուրս, վերին աջ անկյունում 5 կարճ փողով փորագրված է.

Ա(ՍՏՈՒԱԾ)Ս ՈՂՈՐՄԻ | ԽՈՐԻՇՎՆԻ ՆՈԳՈՅՆ:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 201-202:

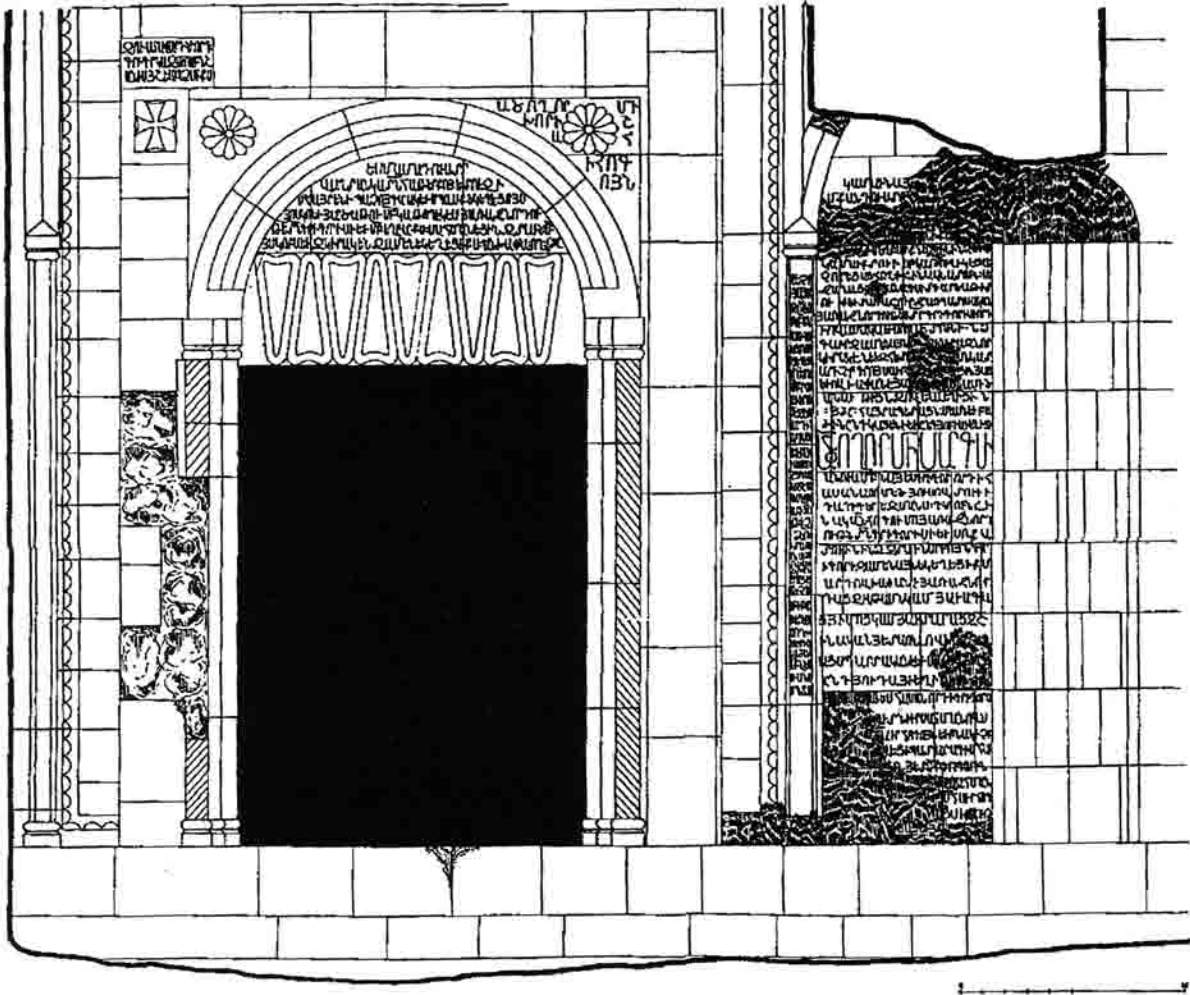
28. Որմնասյան եւ որմնախորշի միջև 20 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՒ ՄԱՄՒ ... | ՄՔԱՆ ԴՈՒՍՏՐ..... |ԱՆՅ..... |Ա ԴԱԴԷ..... |ԻՒ ՄՒՆԱՅՐԵՆԻՔՆ Զ..... | ԻՄ ԵՂԱԱՐՔՆ Ե..ԻՆ ԻՆՁ... | ԿԱՄԱԲԵ ՏՈՒԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ: Ա: (1) | ՉՈՐԵՑԱՅ ՆՈՂԻ: (20) ՇԻՆԱԿԱՆ ՏՈՒՆ, :Ա: (1) | ԶԱՂԱՅ Ս... ԱՆԱ ԳԱԲԻ(°) ԱՐԾԱԹԻ ՏՈՒՓ ԵՒ ՏԱՌԱՇՈՒՐՁԱՌ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ, | ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵ(ԱՄԲ)Ս Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ, ՈՐԴԻՌՎԱՍԿԱ ԵՒ ՍՈՔԱ ԵՏՈՒՆ ԻՆՁ | Գ(3) ԱԻՐ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ ԶՆՈՐ | ԿԻՐԱԿԷՆ ԵՒ ԶՆԵՏՐՄՆ ԿԱՏԱՐԻՉՔՆ ԳՐՈՅՍ ԱԻՐՆԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ | ԵՒ ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ ՅԱԲՏԱՐԱՅ ԿԱՄ Ի ԾՄԱՆԱԹԻՑ ՆՁՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻՆ | :ՅԺԸ: (319) ՆԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ, ՄԱՄՆ ԵՒ ԲԱԺԻՆ ԸՆԴ ԿԱՅԵՆԻ ԵՒ ԸՆԴ ՅՈՒԴԱԻ ԵՂԻՑԻ: | Ա(ՍՏՈՒԱԾ)Ս ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՐԳՍԻ:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 200:

29. Նախորդից (N28) ցած, 13 փողով փորագրված է.

ԱՆՈՒԱՄԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՈՐԴԻ ՎԱՍԱՆԱ, ՈՐ ՄԵՇ ՅՈՒՍՈՎ ՏՈՒԻ Ի | ԴԱԴԻ ԳԵՐԵՋՄԱՆՍ: Դ: (4) ՏՈՒՆ ՇԻՆԱԿԱՆ Վ(ԱՍ)Ն ՆՈԳՈ ԻՄՈ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵ(ԱՆ)Ն Տ(ԵԱՌ)Ն ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ ԵՒ ՍՈՔԱ | ՏՈՒՆ ԻՆՁ ԶՏԱԲՆ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔՍ: | ԱՐԴ՝ ՈՎ ԽԱՓԱՆԻ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ ԶԻՄ ԺԱՄՆ ԿԱՄ ՅԱԲԱԳԱՅ ՅԻՄՈՅ ԿԱՄ ՅԱԲՏԱՐԱՅ ԶՇԻՆԱԿԱՆ ՅԵՏ ԱՌՆ(Ե)ԼՈՎ ԻՄ ՄԵՂԱՑՍ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է ԵՒ ՄԱՄՆ ՆՈՐԱ | ԸՆԴ ՅՈՒԴԱՅԻ ԵՂԻՑԻ: ՈՂԳ (1224):

Կաթողիկե եկեղեցու արեւմտյան ճակատի արձանագրություններ դարունակող հասվածի գրչանկարը

Նրապ. «Դիվան...», էջ 201:
Ծանոթ. Գրչանկարը աղավաղված է:

30. Նախորդից (N28) ցած, 9 փողով, որն արդեն կիսատեղծ փորագրված է.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՂԱՍԱՆ ՈՐԴԻ
ԳՐԻԳՈՐԱ | ՈՒՏՆ ԻԻՐ ՍԱՆՏԱՆՈՎՆ |
ՂԱԲԻ ՀՈԳՈՅՆ ԵՒ ԲՆԱԿԻԶԲ | ՂԵՅԻ ՊԱՏԱ-
ՐԱԳ ԻՄ ՂԱԻՐՆ.....ՅԻՆ ՅԵՏ Ս(ՈՒՐ)Բ ԳՐԻԳՈ-
ՐԻՆ | ՍԱՆՏԱՆ | ԻՄ ՂԱԲԻ ՀՈԳ |
ԱՅՍ ՈՒԹ | Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՒ Յ..... | Գ

Նրապ. «Դիվան...», էջ 201:

Ծանոթ. Գրչությունը եւ ժամանակով մոտ է ևս-
խորդների:

31. Մուրքի աջ եզրում, կիսաշրջան ելուստով
որմնաայան վրա՝ 21, 6 եւ 8 կարճ փողով հաջոր-
դաբար փորագրված են երեք արձանագրություն: I
արձանագրություն (21 փողով).

ԶԵԶՈ... | ՅԱՅՍ ԿԼԹՈՂ(Ի)Կ(Ե)ՈՒՄՍ
Ք(ՐԻՍՏ)Ս ՊԱՏՄԱՐԱԳԻ...Ն | Ո ՍՄԱՆԱԿԻՅ Ե-
ՂԻՅԻ | Տ(Ե)Ր Ս(ԱՐ)Գ(ԻՍ), ՈՐ ԵՏ | Վ(Ա)Ս(Ն)
ԻՐ ՀՈԳՈՅ ՓՐԿՈՒԹ(ԱՆ) ԶԵ(Ա)ՂԱՆՍ ՈՐ-
ԴԻՔՆ ԻՐ ՀԱՅՐԵՆԱԲԵՆ ՅԻԻՐ ՀԱԱԼԸՆ |

ԶԵՒՆԵԱՅ | ՈՎ ԶՅԻՇԱՏԱՎԿԵՍ ԽԱՓԱՆԷ | ԴԱՏԻ
ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ | :ԹՎ(ԻՆ): 2:2:Թ: (1340):

Նրապ. «Դիվան...», էջ 207:

32. II արձանագրություն (6 փողով).

Ի ՏԱՐՈՒՄՆ :Ա: (1) ԺՎԻՄ ԱԲԱԳ Ե | ԿԱՏԱ-
ՐԻ(՞) | ԶՐԱ(ԻՐ)ՆԵՅ | Ա(ՍՏՈՒԾ(ՈՎ)) ԶՂԸ
(1349):

Նրապ. «Դիվան...», էջ 207:

33. III արձանագրություն (8 փողով).

ԶՄԻԻԹԱՐԻԱ ԱՆՅԱՆԱՔՆ | ԹՈՂՈՒԻ | ԱԲԱԳ
Հ(ԻՆ)ԳԵ(ԱԲ)Թ(Ի)Ն Ա(1) ԺԱՄ՝ ՍՄԱՔԱՆԻՆ,
ԱՍՈՒՄՆՈ՝ Ս(Մ)ՊԱՏԱ:

Նրապ. «Դիվան...», էջ 207:

Ծանոթ. Նրապարակվել է առանց վերջին 3 փողի:

34. Մուրքից վեր, ձախ անկյունում 3 փողով փո-
րագրված է.

ԶՈՒՍՏԱ ՎԱՐԴ(Ա)ՆԻ ՈՐԴԻ | ԳՐԻԳ(Ո)Ր
ԿԱԶՄՈՂ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇՎԱՆԻՍ Յ(Ի)ՇԵԼ ԱՂ(Ա)Զ-
(Ե)Մ Ի Ք(ՐԻՍՏ)Ս

Նրապ. «Դիվան...», էջ 210:

35. Նախորդից (N34) ներքե, նույն մուրքի
ձախ անկյունաքարի արեւմտահայաց երեսին եւս 3

փողով արձանագրված է եղել.

ՆԿ(Ա)ՐՕՂ Ս(ՈՒՐ)Բ | ՆՇԱՆԱՅՍ | ԶՊՕՂ-(Ո)Ս Յ(Ի)Շ(ԵՅԷ)Ք:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 210:

Ծանոթ. Ներկայումս արձանագիրը քարեղրը տեղում չկն:

Կաթողիկե եկեղեցու ներսի արձանագրությունները

36. Նյուսիս-արեւելյան ավանդաբան արեւմդ-քահայաց երեսին, սվաղի շերտի վրա, 12 փողով փորագրված է.

ՇՆՈՐԿԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ԷԱԶԻ ՈՐԴԻ ԱՄԻՐ ՆԱ.....ՈՒ ՄԵՇ ԻՇԽԱՆԻՆ ՊՈՌՇԱ ԵՒ ՄԱՅՐՍ ԻՄ ԹԱ ՃԵ(Ր)Ն ՄԻԱԲԱՆԵՅԱՔ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ԵՒ ՏՎԱՔ ԶՏ ԱՐ ԳՆ..... ՆՈՂՆ Ի ԽԱԶՆԵԱԳԵՏԻ, ԶԱՃՈՅ ԿԱ..... Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ Տ(Է)Ր ԱԹ ԱՆԱՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ: Բ: (2) ԱՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ԶԱՍԷՆ | ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ ԶՏԱԲՆԻՆ ԶԱՐԱՎԱՐԻՆ ԵՒ ՏՂԷՍ ԻՄ ԱՄԻՐ ՆԱՄԱՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՅԻՆ՝ ԹԱՃԵՐԻՆ, ԱՐԴ՝ ՈՔ ԶՄԵՐ ՏՎԱԾՆ | ԽԼԷ ԿԱՍ ԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ ՅԺԸ (318) ՆԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՆՁՈՎԱԾ Է , ՄԱՄՆ ԸՆԴ ՅՈՒՐԱԻՆ ԵՒ ԿԱՍ Յ..... ԸՆԴ ԱՐԻՈՍԻ ԵՂԻՑԻ, Ի ԹՎ(ԻՆ) ԶԽ (1291):

Տրայր. «Դիվան...», էջ 214:

Ծանոթ. Տրայրարականը թեղի է:

37. Նախորդ արձանագրությունից ներքե, դարձյալ սվաղի վրա, 11 փողով փորագրված է.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՄՄՊԱՏ ԻՇԽԱՆ | ՈՐԴԻ ՄԵՇԻՆ՝ ԼԻՊԱՐՏԻ ՄԻԱԲԱՆԵՅԱՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ԴԱՐՈՒ ՎԱՆԱՅ, ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍԻ ԵՒ ԳՆԵՅԻ ԶԽՈՆՏԱՇԱՆՅ ԱՅԳԻՆ ԵՒ ՅԵՂԵԳԻՍ ԶԻՄ ԳՆԱԾ | ԶԻԹԱՎԱՆՔՆ ԵՒ ԱՅԼ ԱՐԴԻՆՔ ԸՍՏ ԿԱՐԻ ԵՒ ԶԿԱՆԱՆՁԱՐՈՐ | [ԱՆ] ԳԵՂՆ, ԱՅԼՆ ՈՐ ՆԱՍԱՏԵՅԻ ԱՍԷՆ ԽԱՐԶՈՎՆ ԱՆՁԱՐ ԵՒ ԵՏ|ՈՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԿԱԹՈՂԻԿԷՍ Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍ ԵՒ ԱՅԼ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՍԱՏՄԱՆԵՅԻՆ ՄԵՁ ԶԱՏԿԻՆ ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ | ԿԻՐԱԿԻ ԱՐՆ ԶԱՍԷՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ: ԱՐԴ ՈՎ ԽԼԷ ԶՄԵՐ ՏՈՒԱԾՆ ԿԱՍ ԶԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ: ՅԺԸ: (318) | ՆԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ ՆՁՈՎԱԾ ԵՂԻՑԻ: ԹԻՒՆ: ԶԺԴ(1265):

Տրայր. «Դիվան...», էջ 206:

Ծանոթ. Վերջին փողը, բացի «հայրապետացն» բառից, ոչ թե փորագրված է, այլ կարմիր ներկով է գրված:

38. Եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պարիս, սվաղի շերտի վրա, կարմիր ներկով 7 փողով գրված է.

.... ԶԺԲ (1263) | ՅԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՆԷՐՍ... | ՄԻԱՅԲԱՆԵՅԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ | Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՆԱՍՅԱՏԵՅԱՆ ԶՏԱԲՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ՔԱՎԱՆԱՅԻՑՆ ՄԻ ԱՐ ՊԱՏԱՐԱԳ ՅՈՎԱՆԻՍԻ՝ ՅԻԵԼԻՑ ԻՄՈՅ, ԻՆՁ, ԿԱ-

ՏԱՐԻԶՔՆ Ա(ԻՐ)ՆԻՆ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 205:

Ծանոթ. Արձանագրությունը մեզ հուշում է, որ եկեղեցու հյուսիսային մուտքն առնվազն ԶԺԲ (1263) թվին փակված է եղել, քանի որ ներկա արձանագրության սվաղի շերտը շարունակվում է նաև մուտքի փակված մակերեսին (գրչականարը տես գրքի 98-րդ էջում):

39. Կաթողիկե եկեղեցու ավագ խորանի ներսում, հյուսիս-արեւմտահայաց կորուսյան մեջ, սվաղի շերտի վրա, 9 փողով փորագրված է.

ԱԲԳՆՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ ՄԱՄՔԱՆ, ԱՍՈՒՄԻՆ՝ ԱՐԻԱԿԱՆԻՆ ՆԱՄԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻ ՄԵՐ ԳՐ(Ի)Գ(Ո)Ր ՏԷՐՔ ԳՈՒՈՎ ՏԵՂՈՅ ՆԱՅՐԵՆԱԲԷ ԵՒ ՄԵՐ ՊԱՐՈՆԷՔՆ ՆԱՍՏԱՏԵՅԻՆ Ի ԶԺԶ (1267) ԹՎԻՆ. | ՏՎԱՔ Ի Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ԶՈՎԱՏԵՂ, ԶՋԱՋՈՒՌԱՆՅ, ԶՋՈՒԲԷՎԱՆՅ ԵՒ ԳՐ(Ի)Գ(Ո)Ր ՏՎԻ ԶՋԱԳՈՒՆԱՆՅ ՆՈՂԵՐՆ ԶՄԵՐ ԲԱԺԻՆ ԻԻՐ | ՈՐԵՅՈՎՆ, ՈՐԴԻ ԻՄ Տ(Է)Ր Ս(ԱՐ)Գ(ԻՍ) ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔ ՍԱՏՄԱՆԵՅԻՆ Ս(ՈՒՐ)Բ ԸՍՏԵՓԱՆՈՍԻ ՏԱԲՆԻՆ ԺԱՄՆ ՈՐ ԼԻՆԻ ԻՄ ՄԱԻՐՆ ԵՒ ԱՍՈՒՄՆՈ ԻՄ ԱՍՓԻՆ, ԹԷ ՈՔ ԶԺԺԺԱՄՆ ԽԱՓԱՆԷ ԿԱՍ ԶԸՆԾԷՄՆ ԵՏ ՈՒՆԷ ԴԱՏԻ ՅԱ(ՍՏՈՒԾՈ)Յ: | ՄՈՒՐԱԲԱՔՍ ՄԵՐ ԲԱԺԻՆ ՏՎԱՔ ԹԻ(ԻՆ) ԶԿԱ (1312):

Տրայր. «Դիվան...», էջ 206-207:

Ծանոթ. Թույլ են տրվել էական անճշտություններ: Թվականն ընթերցվել է ԶՇԶ (1307), պետք է լինի ԶԺԶ (1267): 9-րդ վերջին փողը միակզամայն այլ արձանագրություն է, որն առանձնանում է ինչպես բովանդակությամբ, այնպես էլ թվականով:

40. Եկեղեցու հարավ-արեւմտյան ավանդաբան հյուսիսային պարի հյուսիսահայաց ճակարի սվաղի շերտի վրա, 8 փողով գրված է.

..... ԻՄ ԵՂԻՍԱՅ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ՅԻՇԽԱՆՈՒԹ(ԵԱՄԲ) ՈՒԹԵ ՈՐԴՈՅ | ԶԱՅԳԻՆ.....ԾՔ | ԻՄ ԵՒ Մ.....ԱԲԹ...ԵՏ | ԶԱՏ..... ԽԱՓ(Ա)ՆԷ ԴԱՏԻ Ի ՏԷ |: Ե:

Տրայր. Առաջին անգամ:

Ծանոթ. Վերջին փողի՝ Ե տառը թվականի միավորն է, կենտրոնի իսկապատճենը եղծված են:

41. Կաթողիկե եկեղեցու հարավային պարիսն պահպանված որմնանկարների վերնամասում, սվաղի շերտի վրա ճիշտ լուսամտի փակ եւ սպիտակ ներկով, 3 փողով գրված է.

ԵՍ ՄԱՄԱՅ ԻՄ | ԶՔԵԶ ԵՒ ԳՈՐԾԱԿԻՑ ԵՏ ՔԵԶ | Ի ՄԱՆԿՈՒԹԵՆԷ: Ի ԹՎ(ԻՆ): ԶԽԶ: (1297):

Տրայր. Առաջին անգամ:

42. Նախորդից (N41) ոչ հեռու, համեմատաբար լավ պահպանված որմնանկարի գլխավերեւում 2 փողով արձանագրված է.

Ս(ՈՒՐ)Բ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՆԱՅՐԱՊԵՏՆ:

Տրայր. Առաջին անգամ:

Գմբեթավոր փոքր եկեղեցու արձանագրությունները

43. Խաչքար (155x74 սմ), ագուցված է եկեղեցու արեւմրյան ճակարում, գեղաքանդակ է, ունի 5 փող արձանագրություն.

Թ-(ՎԻՆ) ՈԱ (1181), | ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ՔՈՒԷՐՈՐ- ԴԻ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ԵՂԱՄԻՐ ԻՄՈ ԳԻՈՂԻԳԱ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՅԱՂԱԲԹՍ | ՅԻՇԵՍՋԻՔ:

Տրասր. «Դիվան...», էջ 211:

Ծանոթ. Գրչանկարը աղավաղված է:

44. Խաչքար. ագուցված է եկեղեցու արեւմրյան ճակարում, մուրքի հյուսիսային կողմում, ճակարամասով դեպի արեւմուտք, ունի 6 փող արձանագրություն.

Թ-(ՎԻՆ) ՈԱԹ (1190), ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԷՍ | ԱՌԱՋՆՈՐԴ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ | ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ԵՂԱՄԻՐ ԻՄՈ՝ ՍՍՊԱՏԱ, ՈՐԴՈՂ՝ ՎԱՄՏԱՆԳԱ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ, ՅԱՂԱԲԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ:

Տրասր. Առաջին անգամ:

45. Խաչքար (115x57 սմ). ագուցված է եկեղեցու արեւմրյան ճակարում, մուրքի հարավային կողմում, գեղաքանդակ է, ունի 8 փող արձանագրություն.

ԹԻՖՆ: ՈԻԲ: (1173) ԷՐ. ԵՍ ՆԱՍԱՎՆ՝ ՈՒԲԱՆԱՆՅ ԹՈՌՆՍ | ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶՍՈՒՐԲ ՆՇԱՄՍ ԻՄ ԿԵՆԱՅՍ ԲԱՐԷԽԱՄԻՍ ԵՒ ԻՄ ՆԱԲՐՆ ՆՈԳՈՅՆ ՅԻՇԱՏԱԿ, ՈՐՔ | ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՅԱՂԱԲԹՍ ՅԻՇԵՍՅԷՔ:

Տրասր. Առաջին անգամ:

46. Խաչքար (105x59 սմ). նախորդից քիչ հարավ, նույն ճակարում, գեղաքանդակ, ունի 6 փող կիսաեղծ արձանագրություն.

ԹԻՖՆ : ՈԻԱ: (1172) ԷՐ. ԵՍ ԱՂԱԱՅՐ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ՆԱԲՐ ԻՄ | ՎԱՄՏԱՆԳԱ ... ՈՐՔ ԵՐ.. | ...ՅԱՂԱԲԹՍ | ՅԻՇԵՅԷՔ:

Տրասր. Առաջին անգամ:

47. Խաչաքանդակ. գմբեթավոր փոքր եկեղեցու արեւմրյան ճակարում, խաչի շուրջ, 5 կարճ փողերով փորագրված է.

[Է] ԿԱ(Ն)ԳՆԵՅԱԲ | Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԻՒԱ(Ի)Ս | ՅՈՆՎԱՆԻՍԻ:

Տրասր. «Դիվան...», էջ 212:

48. Խաչաքանդակ. նախորդից (N47) ոչ հեռու. Ա(ՍՏՈՒԲ)Ս ՅԻՇԵԱՅ | ԶԼԻՊԱՐԻՏ(Ն) ԱՄԷՆ:

Տրասր. Առաջին անգամ:

49. Խաչաքանդակ, որից վեր եռափող փորագրված է.

ՍԱՐԳԻՍՍԱ Է ԽԱՎԶՍ:

Տրասր. «Դիվան...», էջ 212:

50. Խաչաքանդակ, սպորին մասում ունի եռափող փորագրություն.

Ա(ՍՏՈՒԲ)Ս ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՏԱՎՐՈՅ ԱՍ(ԷՆ):

Տրասր. «Դիվան...», էջ 211:

51. Խաչքար (118x56 սմ). ագուցված է եկեղեցու արեւմրյան ճակարում, գեղաքանդակ է, ունի քառափող կիսաեղծ արձանագրություն.

Ի Թ-(ՎԻՆ) ՈԻԸ(1179), | ԵՍ ԴԱԲԻԹ ՈՐ ԴԻ ... ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱՎԱՍ ԻՄ ՆԱԲՐ....

Տրասր. Առաջին անգամ:

52. Խաչաքանդակ. եկեղեցու արեւմրյան ճակարի ձախ եզրին 7 կարճ փողով.

Ա(ՍՏՈՒԲ)Ս | ՈՂՈՐՄԻ | ՎԱՐՎԱՄԱ:

Տրասր. «Դիվան...», էջ 212:

53. Խաչաքանդակ. նույն ճակարին. շուրջը 5 փողով փորագրված է.

ԿԱ(Ն)ԳՆԵՅԱԲ | Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱՎԶՍ Շ(Ի)Ր-(ՈՒ)ԱՆԱ:

Տրասր. «Դիվան...», էջ 212:

54. Խաչաքանդակ. գմբեթավոր փոքր եկեղեցու հյուսիսային ճակարի արեւմրյան անկյան մոտ (քեկոր է): Նվիրարվական արձանագրությունից պահպանվել են 2 փողերը.

Ա(ՍՏՈՒԲ)Ս ՈՂՈՐՄԻ | ԱՐ.....

Տրասր. Առաջին անգամ:

55. Խաչաքանդակ, գմբեթավոր փոքր եկեղեցու արեւմրյան ճակարին: Կից ունի եռափող արձանագրություն.

Ա(ՍՏՈՒԲ)Ս ՈՂՈՐՄԻ ԽՈՅԱՎԴԵՂԱ:

Տրասր. «Դիվան...», էջ 211, N743:

56. Խաչքար. ագուցված է գմբեթավոր փոքր եկեղեցու հյուսիսային ճակարում (արտաքուստ): Ունի 7 փող արձանագրություն.

ԹԻՖ: ՈԱ (1181), | ԵՍ ՍԱՐԳԻՍ ՈՐԴԻ ԱՇՈՏԱ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ(ԲՆ) ՆՈԳՈ | ՆԱՆԿԱՆ ԻՄՈ, ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ | ՅԱՂԱԲԹՍ ՅԻՇԵՍՋԻՔ ԵՒ Ա(ՍՏՈՒԲ)Ս ԶՁԵՁ ՅԻՇԵԱ, ԱՄԷՆ:

Տրասր. «Դիվան...», էջ 215:

Ծանոթ. Արձանագրության միակ ընթերցողն է եղել Մ. Տեր-Մովսիսյանը (էջ 96բ), իսկ «Դիվանի» կազմողներն այն դրել են «կորած, անվերծանելի...» բաժնում և բավարարվել վերջինիս անփոփոխ վերահրատարակմամբ (գրչանկարը՝ էջ 92):

57. Խաչքար. ագուցված է գմբեթավոր փոքր եկեղեցու հյուսիսակողմի ավանդաբան մեջ, արեւելյան ճակարից բացված լուսամտի փակ, երեսով դեպի արեւմուտք: Մրա վրա 6 փողով փորագրված արձանագրության մեծ մասն արդեն իսպառ հողմնահար է ու անընթեռնելի:

Թ-(ՎԻՆ) ՈԱՎ (1182), | ԵՍ ՆԱՄԱՆԿԱ | ՆԳՆԵՅ.....Ր ԻՄՈՅ | |Ս ՅԻՇԵՅԷՔ:

Տրասր. Առաջին անգամ:

Ծանոթ. Կարծում ենք սա Մ. Տեր-Մովսիսյանի հրատարակած մի արձանագրությունն է (էջ 96բ), վերահրատարակված «Դիվան...»-ում (էջ 215): Միայն թե փաստանագիր չէ և զավթի մեջ չէ, ինչպես նշել է հրատարակիչը (Թ. ՈԱ, ՅԻՇԵՅԷՔ: ԵՍ ՆԱՄԱՆ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ԵՂԱՄԻՐ ԻՄՈ ՎԱՐՎԱՄԱ, ՅԱՂԱԲԹՍ): Գրչանկարը՝ էջ 92:

Տաճարի, «Մրահ ու փներ»-ի եւ ժամապան արձանագրությունները

58. Տաճարի (իշխանական դահլիճ) շինարարական 6 փողանոց արձանագրությունը փորագրված է անկանոն եզրագծով, բայց հղկված մակերեսով քարին, ազուցված շենքի հարավային ճակատում:

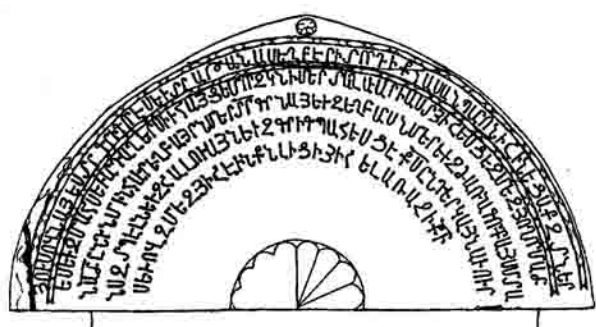
Թ-(ՎԻՆ) ՈԿ(1211), ԵՍ ԳՐԻԳՈՐԷՍ ՈՐԴԻ ՎԱՍԱՆ | ՇԻՆԵՑԻ ԶՏԱԾՄԱՐ ՅԻՇԵՏԱԿ | ՎՈԳՈ ԻՄՈ ՅԱՂԱԲՕՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

Կարտ. «Դիվան...», էջ 212:

Ծանոթ. Արձանագրությունը առաջինը հրատարակել է Մ. Տեր-Մովսիսյանը (նշվ. աշխ., էջ 90ա), այնուհետև աղավաղված գրչանկարով վերահրատարակել են «Դիվան...»-ի կազմողները:

59. Մրահի եւ փների (գրարոճ) շինարարական արձանագրությունը փորագրված է կամարաձև, 5 փողով մուրքի բարավորին:

ՅՈՒՄՈՎՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԷՍ ԵՒ Տ(Է)Ր ԱԹԱՆԱՍ ԵՂԲԷՐ ԻՄ, ՈՐԴԻՔ ՎԱՍԱՆ ՊԱՐՈՆԻ, ՇԻՆԵՑԱՔ ԶՏՆԵՐ | ԵՍ ԵՒ ԶՍՐԱՆՍ ԵՒ ԱՐԴ՝ԱՂԵՐՄԻՒ ՎԱՅՅԵՄ, ՈՐ ԶՎՆԻ ՄԵՐ ՅԱՂԱԲՕՐ Ի ԱՍՏ ՅԻՇԵՍՅԷ ԶՄԵՔ ՅՈՂՈՐՄԱԾԽ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԸՆԴ ՆՄԻՆ ՎԱԻԵՂԱՅՐՆ ՄԵՐ Տ(Է)Ր Գ(ՐԻԳՈ)Ր ՆԱԵՒ ԶԵՂԱՐՄՆ ՄԵՐ ԵՒ ԶԺԱՌԱՆԳՈՐՔ ԱՅՍՍ ՏՄԼՄ ԶՏՊԷՆ ԵՒ ԶԵԱՌՈՒԱՅՆ ԵՒ ԶԳՐԻԳ(ՈՐՆ) ՊԱՎԵՍՅԷ Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԸՆԴ ԵՐԿԱՅՆ ԱՌՈՐԻՍ ԵՒ ՈՎ ԶՄԵՔ ՅԻՇԷ, ԻՆՔՆ ԼԻՑԻ ՅԻՇԵԼ ԱՌԱՋ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ի:

Կարտ. Վակոբյան Ա.Վ., Սիմոնյան Ե. Ե., Դադի վանքի նորահայտ արձանագրությունը եւ Տպեյի տեղադրության հարցը, «ՊԼՆ» 1998, N1-2, էջ 227-231:

60. Տապանաքար. ժամապան ներսում, ուղղանկյունաձև (210x67x17սմ): Աջ եզրը ամբողջ երկարությամբ փշրված է, սկզբի 2 փողերն արդեն գրեթե եղծված: Արձանագրությունը փորագրված է 15 փողով:

ԱՅՍ Է ՎԱՆ(?)... | ԵՒ ... ԵՐԱՆՅԱՆՆ ՆԱՂԱՅՍՅԱ ԵՒ ԴԱԴԵԻ ԵՒ ԽՍՐԱԽ ԱԹՈՌԱՎԿԱՆ Տ(Է)Ր ՅՈՎԱՄԵՍ, ԵՂԲԱՅՐ ՔՂԱՋ ԶԱԻՐԱԿԱՄԻՆ ՎԱՍԱՆԱ | ԱՐՔԱՇՆՈՐՏ ԻՇԽԱՆԻՆ, ՎԱԻՐՆ | ԶԻՆՎՈՐԻՆ ԳՐԻԳՈՐՈ, ԱՂԱԶԵՄ | ՅԻՇԷՔ Ի ԲԱՐ ԻՆ, | Թ-(ԻՆ) ԶՃԴ (1305):

Ծանոթ. Արձանագրությունը հրատարակել են Մ. Բար-

խուրայրյանը (նշվ. աշխ. էջ 206) եւ Մ. Տեր-Մովսիսյանը (նշվ. աշխ. էջ 96բ): «Դիվան...»-ի կազմողները այն դրել են «կորած, անվերջանալի եւ ծածկված ավերակների ու աղբակայրերի տակ» բաժնում (էջ 214) եւ բավարարվել նախկին ընթերցման վերահրատարակմամբ: Վրատարակիչները բաց են թողել «Վաղբարտ» տեղանունը:

61. Ժամապան հարավային ճակատում, մուրքի մուր, հղկված, բայց անկանոն եզրերով քարին 8 փող:

Թ-(ՎԻՆ) ՈՐԳ (1224), | ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒՄՏԻՍ, ՈՐԴԻ | ՆԱՎԱՍԱԿԻՆ ՎԱՍՄԱԿԱՅ ՇԻՆԵՑԻ ԶԺՄԱՄԱՏՈՒՆՍ ՅԻՇԵՏԱԿ ՎՈԳՈՅ | ԻՄՈՅ, ՅԱՂԱԲ(Թ)Ս:

Կարտ. «Դիվան...», էջ 210:
Ծանոթ. Արձանագրության վերջնամասի հայտնի բանաձևի փորագրությունը թերի է թողնված:

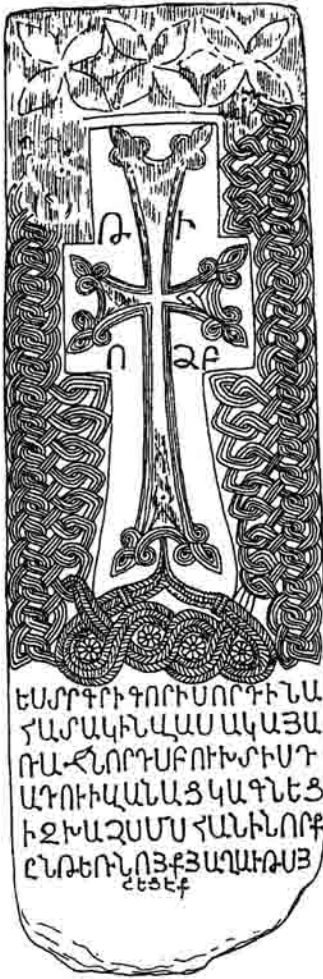
62. Խաչքար. ազուցված է ժամապան ներսում, երեսով դեպի արեւմուտք: Արձանագրությունը փորագրված է խաչաթեւերի շուրջ 11 փողով:

Թ-(ՎԻՆ) ՈՒՆԸ (1199), | ԵՍ ՅՈՎԱՄԻՆԵՍ ԵՋՆԱՐԿԱԾ ՈՐԴԻ ԿԱՄԻՍԵՆՅԻ | ԶԻՄԱԶՍ ՓՐԿՈՒԻԹԻԻՆ ՎՈԳՈՅ ՅԱՂԱԲՕՍ ՅԻՇԵՑԷՔ:

Կարտ. «Դիվան», էջ 211:
63. Ժամապան ներսում, արեւելյան պարի տակ, երեսով դեպի արեւմուտք ազուցված խաչքարի վրա՝ 10 փող արձանագրություն:

Թ-(ՎՆ) | ՈՁԲ (1233), | ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՈՐԴԻ ՆԱՎԱՍԱԿԻՆ ՎԱՍԱԿԱՅ ՅԱՄՈՒԱԶՆՈՐԴ Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒՄՏԻՍ ԴԱՐՈՒԻ ՎԱՆԱՅ ԿԱ(Ն)ԳՆԵՑԻ ԶԻՄԱԶՍ ՄԱՎԱՆԻՆ, ՈՐՔ | ԸՆԹԵՈՆՈՅՔ ՅԱՂԱԲՕՍ Յ(Ի)ՇԵՑԷՔ | Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս:

Կարտ. «Դիվան...», էջ 210:
Ծանոթ. Բաց են թողնված 1-2 եւ 10-րդ փողերը, գրչանկարի աղավաղումներն ակնհայտ են:

ԵՍՏՐԳՐԻԳՈՐԻՍՈՐԳԻԽԱ
 ՀԱՄԱԿԻՆՎԱՍԱԿԱՅԱ
 ՌԱՆՆՈՐԿՍԲՈՒԽԻՍԿԻՍԿԻ
 ԱԿՈՒԿԱՆԱՅԿԱԳՆԵՅ
 ԻԶԻԱԶՍՄՍ ՀԱՆԻՆՈՐԳ
 ԸՆԹԵՆՆՈՅԳՅԱՊԱԽՈՅ
 ՇԵՅԷԳ

64. Տապանաքար. ժամապան ներսում, ուղղանկյունաձև (222x70 սմ) մեջբեղից ճաքված է, ունի 9 փող արձանագրություն.

ԱՅՍ Է ՎՆԼԳԻՍՏ ՄԱՄՔԱՆԻՆ, ԱՄՈՒՄՆՈ՝ ՎԱՍԱՆԱ, ԴՍՏԵՐ՝ ՔՐԴԻՆ ԵՒ ԽՈՐԻՇԱՂԻ, ՄԱԻՐՆ՝ | ԳՐ(Ի)ԳՈՐՈ, ԱՂԱՉԵՄ ՅԻՇԵՅ(Է)Ք | ԱՌ. ԹՎ(ԻՆ) ՉՏԵ (1306):

Կրատ. «Դիվան...», էջ 214-219:

Ծանոթ. Տապանագրի նախկին հրատարակիչներն են Մ. Բարխուդարյանը (էջ 206) և Մ. Տեր-Մովսիսյանը (նշվ. աշխ. էջ 96ա): «Դիվան...»-ի կազմողներն այն դրել են «կորած, անվերձանելի...» բաժնում ու բավարարվել վերահրատարակմանը (էջ 214-215):

65. Տապանաքար (125x90 սմ). ժամապան ներսում, կենրոնական մասում, ունի քառափող, փոքր-ինչ հողմնահար արձանագրություն.

ՉՍ(ՈՒՐ)Բ ՍԱՐԳՍԻՍ ԸՆԴԱՅԿԻՑՆ Զ.Ա.ՇԱՏԵ | ՎԱ.ԶԿՈՒՍԱԿԻՐ ԶՐԱՎԱՆԻՆ, Զ...ՔՍ ՅԻՇԵՅԷՔ Ի... ԹՎ(ԻՆ) ՉԶԲ (1333):

Կրատ. «Դիվան...», էջ 215:

Ծանոթ. Նախկին հրատարակիչներն են եղել Մ. Բարխուդարյանը (նշվ. աշխ. էջ 206) ու Մ. Տեր-Մովսիսյանը (նշվ. աշխ. էջ 97ա): Կրատարակված է վրիպումներով. «ՉՏԷՐՍԱՐԳԻՍ... ՅԻՇԵՅԷՔԻ ԲԱՐԻ. ԹՎ. ՉԶԲ: 1333: «Դիվան...»-ի կազմողներն այն դրել են «կորած, անվերձանելի...» բաժնում և բավարարվել նախկին ընթերցմանը վերահրատարակելով:

66. Խաչքար. ագուցված է ժամապան ներսում, երեսով դեպի արեւմուտք, կից մեր՝ N 64 արձանագիր խաչքարին: Խաչաթելերի միջև եւ սպորին մասում արդեն գրեթե խապառ եղծված 13 փողով փորագրված է.

.... | | | | ... | ...ՅԱՔ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ | ՆՇԱՆՍ.... | | | Բ(ՐԻՍՏՈ)Ս, | ԹՎ(ԻՆ) | ՉԽ (1291):

Կրատ. Առաջին անգամ:

67. Սբ. Դադի եկեղեցու հյուսիսային ավանդապան ներսում, կամարածե առաստաղի մակերեսին մեկ փողով խոշոր եւ ուռուցիկ փառերով.

S(Է)Ր ԱԹԱՆԷՍ

Կրատ. Առաջին անգամ:

Ծանոթ. Այլ վիճագրերում, 1263-1291 թթ. ընթացքում, վիսակապր Աթանեսը (Աթանաս) բազմիցս հիշվում է:

Վանքի շրջապարսպի մեջ եւ փարածքում պահպանված արձանագրությունները

68. Խաչքար, ագուցված արեւելակողմի պարըսպապարի մեջ, ներսի կողմից: Սպորին խաչաթելից աջ եւ եզրին պահպանվել են 10 կարճ փողերը.

ԹՎ(ԻՆ) | ՈՒԹ (1200), | Ա(ՍՏՈՒԱ)Տ | ՈՂ | ՈՐՄԻ ԳՐ(Ի)|ԳՈՐԻԿԱ | ԱՄ(ՈՒՄՆՈ՝)....

Կրատ. «Դիվան...», էջ 213:

69. Նախորդից ոչ հեռու, շրջապարսպի մեջ ագուցված փոքրիկ խաչքարի հորիզոնական խաչաթելի փակ եւ սպորին մասում կիսաեղծ եռափող փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ՈՂ (1181), | ԱՏ ՈՂՈՐՄԻ |ՄԻ:

Կրատ. Առաջին անգամ:

70. Խաչքար, ընկած է նույն պարի փակ, ի սկզբանե սա էլ ագուցված է եղել պարսպապարի մեջ: Նեղ կողին ունի հնգափող արձանագրություն.

Ա(ՍՏՈՒԱ)Տ ՈՂ|ՈՐՄԵԱ | ՍԱՐԳՍԻ | ԵՒ ԳԵՈՐԳԱ:

Կրատ. Առաջին անգամ:

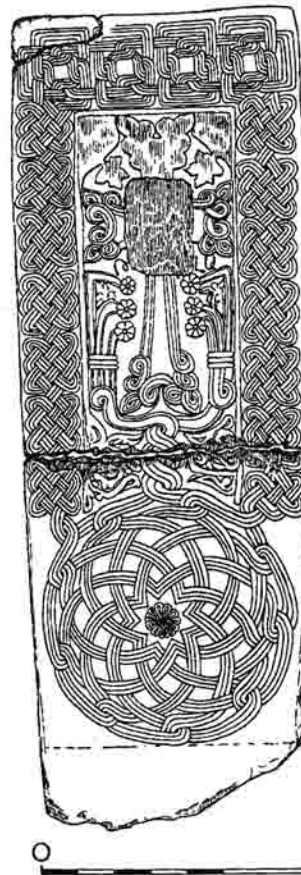
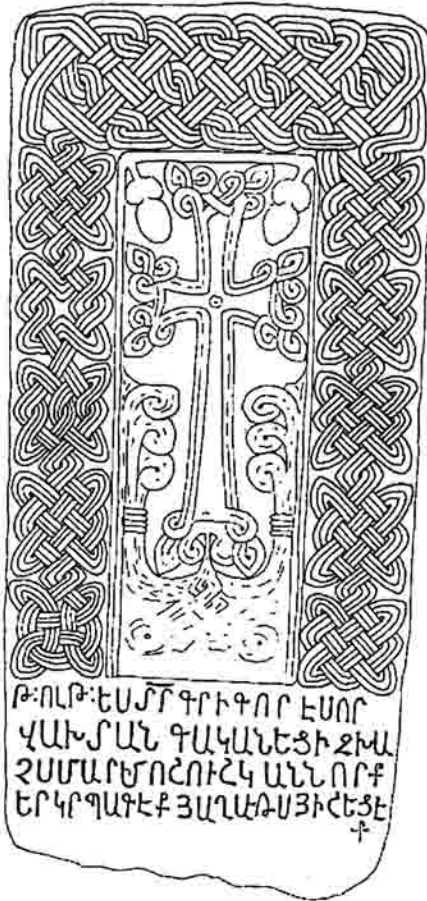
71. Խաչքար. գտնվում է կաթողիկե եկեղեցու արեւմտյան մուտքի առջև կողքի վրա ընկած (սրահի մեջ): Սպորին մասում ունի քառափող արձանագրություն.

ԹՎ(ԻՆ) ՈՂԹ (1190), ԵՍ S(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԷՍ ՈՐ(ԴԻ) | ՎԱԽՏԱՆԳԱ ԿԱՆ(ԳՆ)ԵՑԻ ԶԻԱՉՍ ՄԱԻ ԻՄՈ ՇՈՒԵԿԱՆՆ, ՈՐՔ | ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ, ՅԱՂԱԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ:

Կրատ. «Դիվան...», էջ 213:

Ծանոթ. Վրիպակով թվականը վերծանվել է՝ 1290, միաժամանակ նշվել, թե վիճագրի թերի պահպանված լինելու պարագանով լրացվել է ըստ Մ. Տեր-Մովսիսյանի հրատարակածի, այնինչ վիճագիրն այսօր էլ անբողջությամբ ընթերցմանի է Գրչանկարը րես հաջորդյ)118) էջում:

72. Խաչքար. բեկորված երկու մեծ կտորի (միասին ունեն 228x79x48 սմ չափեր): Վերին կես կտորը գտնվում է կաթողիկե եկեղեցու ներսում՝ ընկած բեմառաջին (մի ժամանակ այն ծառայել է որպես սե-

ղանի վեմ քարի մի մասը), իսկ երկրորդ կտորը (ստորին հարվածը) գրնվում է կաթողիկե եկեղեցու հարավային կողմում մասամբ թաղված հողի մեջ: Արձանագրությունը փորագրված է 29 փողով խաչքարի հարավային նեղ կողի ամբողջ երկարությամբ, թվականը փորագրված է խաչաքանդակի հորիզոնական թեփ փակ, իսկ հյուսիսային նեղ կողին 8 փողով փորագրված է մեկ այլ արձանագրություն, որը գաղտնագիր է:

Թ-(ՎԻՆ Ո)ԼԱ (1182) | ԵՍ ԿԱՍԱՆ ՈՐԴԻ ՎԱ | ԽՏԱՆԳԱՏ(ԵԱՆ)Ն ԿԱԹԵՐՔՈ | ԵՖ ԿԱՆԱԲԵՐԴՈ, ԽԱՉԻՆԱԲԵՐԴՈ ԵՖ ԿԱԿԱՆ | ԱՂԱՅԻՆ, ԿԱՅԻ ՅԱԿԱԳՈՒԹԵԱՆ ԱՍՄ | Խ: (40): ՇԱՏ ՊԱՏԵՐԱՉՄԱԲ ԵՖ ՅԱՂԱԶՅԻ | ԹՇՆԱՄԵԱՅ ԻՄՈՅ ԱԿՆԱՌԹԵԱՄԱՐ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՖ | ԵՂԵՆ ԻՆՉ: Ջ: (6) ՈՐԴԻ ԶԲԵՐԴԵՐՍ ԵՖ ԶԳԱԲԱՌՍ ԵՏՈՒ ՆՈՅԱ ԵՖ ԵՍ ԵԿԻ Ի ՎԱՆՔՍ, ՄԱԲՏ ՅԻՄ ԵՂԱՅՐՍ Ի Տ(Ե)Ր | ԳՐԻԳՈՐԵՍ ԵՖ ԵՂԵ | ԿՐԱԿՆԱԲՈՐ ԵՖ ԲԵՐԻ ԶՆԱՉԱԶԱՐՍ ՅԱՉՈՒԱՇԱՏ | ԱՇԵԱՏՈՒԹԵԱՄԱԲ ԵՖ ԲԱՉՈՒՄ | ՆԱՐԻԻԲ ԵՖ ԿԱՆԱՆՅԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇԱՆ | ՀՈԳՈ ԻՄՈ ՅԻՇԱՏԱԿ. ԱՐԴ | ՎԱՍՆ ՁԵՐ ՀՈԳՈՅԴ, ՈՐՔ ԸՆԹԵՆՆՈՅՔ ԶԻՄ ՅԱՂԱԲԹՍ ՅԻՇԵՅԷԲ:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 198:

Փակոթ. Նախկին հրապարակությունում կան բազմաթիվ վրիպումներ. 13-րդ փողում բաց է թողնված «Ես» բառը, 18-րդ փողում «խաչաքար»-ի փոխարեն ընթերցված է «խաչքար», 19-րդ փողում «յագուաչար»-ի փոխարեն՝ «յԱղուա, շար» կամ «յԱղուա, շար», 22-րդ փողում բաց է թողնված «նա»-ը, 24-րդ փողում «հոգո»-ի փոխարեն «հոգույ», 24-25-րդ փողերում դուրս է թողնված «իշարակ» բառը և 26-27-րդ փողերում «հոգոյր»-ի փոխարեն ընթերցված է «հոգոյ»:

Ներկա արձանագրության մասին րես նաև մեր «Նասան Վախալեզյանի խաչքարը Դադի վանքում» հոդվածը («Ազգայնագրություն», 1994, N 46, էջ 14), որ սակայն վրիպել ենք թվականը:

Արձանագրության բովանդակությունը փաստվում է նաև 1184 թ. մի ձեռագիր հիշատակարանում. «...ի կողմնսն Խաչնեոյ, ընդ ժամանակս անուանեոյ Նասանա կրանաորեցեոյ, և որոյոյ նորայ Վախալեզյայ, ի դեկին, որ անուանի Նայթերք...» («Ե-ԺԲ դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1988, էջ 243):

Խաչքարի հյուսիսային կողի ստորին մասում 8 փողանոց գաղտնագիր է: Դրա վերջին փողերում կան վերջերս հրապարակել է հնագետ-փյունագրագետ Նամյեպ Պնպրոսյանը:

ՉԵՆՆԱՅԳԻՐ Է ԻՄ՝ ԿԱՍԱՆԱՅ. ԵՂԱՎ՝ՅՐՔ, ԶԳԱՄՍ ԿԱՅԱՅՔ: ԵՍ ՅԱՇԵԱՐԿԱՅՍ ՉԵ ՏՄԱՐԱ ՈՉԻՆՉ. ՎԱԲԱՏԱՅՄԱՅՔ ԴՈ(Ի)Ք ԱՅԼ ՉՏՄԱԿԲ («Իմ Նասանի ձեռքով գրածն է. եղբայրներ, զգաստ կացեք: Ես աշխարհից ոչինչ չգտարա, դո՛ւք էլ չեք փանի»):

Տրայր. Նամյեպ Պնպրոսյան, Դադի վանքի ժամկազիր արձանագրությունը, «Իրան-Նամե», 1998, N1-3, էջ 38-40:

73. Եկեղեցու ներսում ընկած մի գեղաքանդակ վարդյակի եզրին փորագրված է.

ԹԻՎՍ (Ո)ԼԹ (1190):

Տրայր. Առաջին անգամ:

ԴԱՂԻ ՎԱՆՔ. Հասան Վախսանգյանի խաչքարը: Վերին բեկորի արեւմտյան եւ հարավային կողմերը, ստորին կեսի արեւմտյան եւ հյուսիսային (զաղսնազրված) կողմերը

74. Զանգակարան ներսում ագուցված երկու չըք-
նաղակերպ խաչքարերից հարավակողմյանի եզրա-
գոյու ողջ երկարությամբ 4 փողով փորագրված է
ՋՏ(Է)Ր ԱԹՄՆԱՍ ՅԻՇԵՍՋԻՔ Ի Ք(ՐԻՍ-
ՏՈ)Ս:ԷԻՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԶԱԲՐՈՒԹ(ԵԱՄ)ԲՆ ԵՍ
Տ(Է)Ր ԱԹՄՆԱՍ, ՈՐԴԻ՝ ՎԱՍԱՆԱ, ԱՌԱՋՆՈՂՐԴ
Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒԽՏԻՍ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶՍ(ՈՒՐ)Բ
ՆՇԱՆՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ՎՈԳՈ ԻՍ, | ԹԻՎՆ ՎԱ(Յ)ՈՅ:
ՉԼԲ: (1283):

Տրայր. «Դիվան...», էջ 213:

75. Նախորդին կից խաչքարի քիվին փորա-
գրված է.
Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐ ՄՆՈ(Ի)ՅՈՂ Տ(Է)Ր ԱԹՄՆԱ-
ՍԻ ՅԻՇ(ԵՅԷՔ):

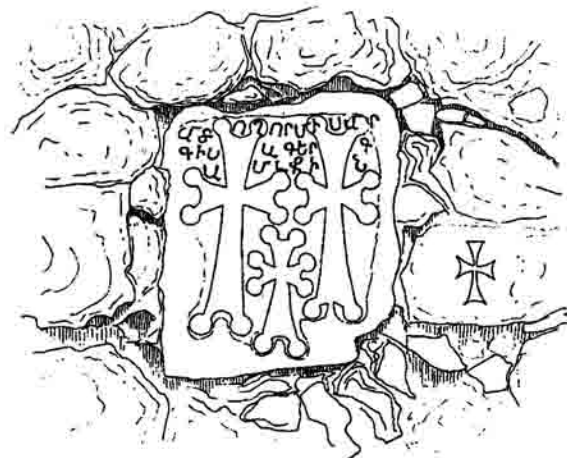
Տրայր. «Դիվան...», էջ 213:

76 Զանգակարան հարավային պարի փակ,
արքաքուսար ընկած մի բեկորի վրա կա արձանագ-
րության եռափող մնացորդ.
.... ՉԱ ԱԲԾԵԱԼ ԵՒ..... | ԵՏ ԳԱԼԸՍԵՆ.....
|Ի ԿԱ(Ն)ԳՆ.....

Տրայր. առաջին անգամ:

77. Շրջապարսպից դուրս, դեպի հյուսիս-արե-
ւելք, կանգուն մարտի արեւմտյան ճակարում ա-
գուցված խաչքարին երեք փողով փորագրված է.
Ա(ՍՏՈՒԱ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ՍԱՐԳԻՍԱ, ԳՐ(Ի)Գ-
(ՈՐ)Ա, Մ(Ե)Լ(Ի)ՔԻՆ:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 214:

78. Կաթողիկե եկեղեցու արեւմտյան ճակարին.
հարավակողմի որմնախորշի մեջ եղել է նվիրա-
րվական բովանդակությամբ մի վիմագիր.

ԿԱ(ՄԱԲՆ).... | ԵՐԳ..... | ՏՈ..... | | ՍՐ.....
| Ս(ՈՒՐ)Բ | ՈՅ..... | ՈՒ..... | ՆԱՍ ՏԲԱՔ Ի... |
ԵՆԵՅ ՄԵՐ Տ... | ՆՅ ՎՈՂՆ ՈՒ... | ԻՆ ԿԱՇԿԱ-
ՌՈՒՏ.. (ՍԱ)ՎՄԱՆԵՅԻՆ ՄԵՋ Ա(1) | ԱԲ ՊԱՏԱ-
ՐԱԳ ԱՄԻՆ ԵԿԵՂԵՅԻՔՍ... | ՍԱՐԳՍԻ ԿԻ..... |
ԷՐՆ ԱՐԴՈՎ Զ... | ՎՈՂ ԿԱՄ Զ.... | ԽԱՓԱՆԵՆ
.... | ԱԾ..... | ԷԻ ԱՌԱՅ....

Տրայր. «Դիվան...», էջ 208:

Ծանոթ. Արձանագրությունը չի պահպանվել:

79. Նախորդից ցած, 11 կիսաեղծ փողով եղել է
ես մի արձանագրություն.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈՅ ԵՍ ՅՈ)ՎԱՆ ՄԻԱ-
ԲԱ(ՆԵՅԱ) | Ս(ՈՒՐ)Բ ՈՒ(ԽՏԻՍ ԱՌԱՋ)ՆՈՐ-
ԴՈՒԹ(ԵԱՆ ԱԹԱ)ՆԱՄԻ... (ԻՆ)Ձ: Բ: (2) ՊԱՏ-
(ԱՐԱԳ Ի Տ)ԱԲՆԻՆ ԻՄ..... | ԱՌԱԲՈՐԻՆ | ԱՅ, ՈՎ
ԶԺ(ԱՄՆ ԽԱՓԱ)ՆԷ..... | ... ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 208 (N 729):

Ծանոթ. Արձանագրությունը չի պահպանվել:

80. Սրահի պարի վրա 2 փողով արձանագրված
է եղել.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. ԵՍ ՄՆՊԱՏ, ՈՐԴԻ
ՎԱԽՏԱՆԿԱ ՇԻՆԵՅԻ ԶԳԱԲԻԹՍ ԵԿԵՂԵՅ-
ԻՈՅՍ ԵՒ ԵՏՈՒ ԶՇԻՆԱՁՈՐ ԻԻՐ ՍԱՎՄԱՆՈՎՆ
ԵՒ ԶՂՈՓՈՒՆ ՏԱՓՆ ՅԵԿԵՂԵՅԻՍ:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 214, (N 756):

81. Խաչքար արձանագրությամբ.

ԵՍ ՄԱՄԱՅ ԹԱԳՈՒՎՆ, ԱՄՈՒՍԻՆ՝ ՎԱՍԱ-
ՆԱ, ԴՈՒՍՏՐ՝ ԿՈՒՐԻԿԱՅ ԹԱԳԱԲՈՐԻՆ ԿԱՅԱՔ
ՅԱԲԱԳՈՒԹԵ(ԱՆ), ՅԱՄՍ: Լ: (30) ԵՍ ԵՒ ԱՅՐՆ
ԻՄ ԹՈՂԵԱԼ ԶՎԱՅՐԵՆԻՔՍ ՈՐԴԻՈՅ ՄԵՐՈՅ,
ԵԿԱՔ Ի ՎԱՆՔՍ ՄՕՏ ՏԷՐ ԳՐԻԳՈՐԻՍ, ԵՒ ՈՐ-
ԴԻՆ ՄԵՐ ՎԱՄԱՆՈՒՆ ՆՈՐԻՆ, ԵՒ ԶԳԵՅԱՔ
ԶԶԵՒ ՄԻԱՆՁԱՆՅ ԵՒ ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱՉՍ ՅԻ-
ՇԱՏԱԿ ՎՈԳՐՈՅ ԻՄՈՅ. ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՅԱ-
ՂՈԹՍ ՅԻՇԵՅԷՔ: ՈՒԱ: (1182) ԹՎԻՍ:

Տրայր. «Դիվան...», էջ 215 (N 762):

Ծանոթ. Արձանագրությունը չի պահպանվել:

82. Խաչքար. երկու երեսներին արձանագրությամբ.

ԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ. ԵՍ Տ(Է)Ր ԳՐԻԳՈՐԷՍ
ՏՂԱՅՈՒԹԵԱՄԲ ԵԿԻ Ի ԴՈՒՌՆ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՍ,
ՇԱՏ ԱՇԽԱՏԱՆՔ ԱՐԱՐԻ. ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆ ՇԱՎ
ԹԱՎՄԱՋԻՆ ԷՐ. ԶՎԱՆՔՍ ՏՈՒՆ ՏՎՈՒ, ԵՍ
ՂԱԲՈՒԼ ԶԱՐԱՐԻ. ԳՆԱՅԻ ՆՈՐՇԵՆՆ, ՇԻՆԵՅԻ
ԵՐԵՔ ԶԱՂԱՅ, ԵՐԵՔ ԲԱՂՁԱՅ ԵՒ ԵԿԻ Ի
ԴՈՒՌՆ ՍԲ. ԱՌԱՔԵԼՈՅՍ. ՇԻՆԵՅԻ ԶԽՈՒԹ,
ՈՐ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՍ ՄԱՆ ՔԱՇԷ, ԶԲԱՂՈՒԲԱՂ-
ՋԷՍ ԵՒ ԶՋՐԱՂԱՅՆԵՐՍ ԵՒ ԱՅԼ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՇ-
ԽԱՏԱՆՔՍ ԵԿԵՂԵՅԻՈՅՍ ՎԱԽՍ ՏՈՒԻ: ԱՐԴ՝
ՈՎ ՈՔ ԱՅՍ ԳԵՂԵՐԱՆՔԵՐՍ ԵՒ ԶԻՄ ՎԱԽ-
ՄԵՐՍ ՎԱՆԵԼ ԶԱՆԱՅ Ի ՍԲ. ԱՌԱՔԵԼՈՅՍ, Ե-
ՐԵՔ ՎԱՐԻՐ ՏԱՄՆ ԵՒ ՈՒԹ ՎԱՅՐԱՊԵՏԱՅՆ
ՆՁՈՎԱԾ Է. ՄԱՄՆ ՈՒ ԲԱԺԻՆ ԸՆԴ ՅՈՒԴԱՅԻ
ԵՒ ԿԱՅԵՆԻ ԽԱՉԱՎԱՆՈՒԱՅՆ ԱՌՅԷ. ԵՒ ՄԵՐ
ՄԵՂԱՅՍ ՏԷՐ Է. ԵՒ ՈՎ ՈՐ ՇԷՆ ՊԱՎԷ ԵՒ ԶՄԵՋ
ՅԻՇԷ՝ ՎԱՐՉՍ Ի ՔՐԻՍՏՈՍԷ ԱՌՅԷ. ԱՄԷՆ.
ԹՈՒԻՆ: ՈՒԷ: (1558):

Տրայր. «Դիվան...», էջ 215 (N 763):

Ծանոթ. Արձանագրությունը չի պահպանվել:

Այլ արձանագրություններ

83. Արձանագրություն՝ XVIII դարի I-ին կեսում
լեզգիների արշավանքների հետեւանքով փութա-

վան գյուղից գաղթած ու Բորջալու գավառի Մեծ Շուկավեր ավանում հասարավրված Զալալյանց փոհմի շառավիղների մոտ պահվող Դադի վանքից փոխադրված մասունքի՝ արծաթյա խաչի վրա.

ԵՍ ԾԱՏՈՒՐՍ Յ(Ի)Շ(Ա)Տ(Ա)Կ ՏՎԻ ԽՕԹԱ ՎԱՆԻՑ, ԹՎ ՌՄԵ (1756):

Մյուս երեսին.

ՇՆՈՐՎՈՐՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ԵՍ ՏԵՐ ՆԵՐՍԷՍՍ ԿԱԶՄԵԼ ՏՎԻ Ի ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆՍ, Ի ՆԱԿԱ ԸՆՉԻՑ ԻՄՈՑ, ՆԱՅՐ ԻՄ ՏԵՐ ՄԿՐՏԻՉՆ, ՄԱՅՐ ԻՄ ՆՈՒՓՍԻՄԵՆ, ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆՆՄԱՆ ԵՒ ՈՐԴԻ ԵՂԻԱԶԱՐԻՆ ԱՄԵՆ, ԹՎ ՌՃԽԵ (1696):

Նրապ. Սարգիս Քանայեան, «Արձագանք», 1892, N 111, էջ 1-2:

Ծանոթ. «Սրբութիւնները երկու մասում կամ պահպանում են ամփոփում: Առաջինը 4 վերջով մեծութեամբ արծաթապար խաչ է, որ է իսկ պահարանը կենաց փայտի (Ս. Նշան): Չորս թևերից խրաքանձիւրի վրայ մի ակն կայ եւ մեջքիդը արծաթէ խաչելութիւնը: Այդ երեսին եւերեւալ գրութիւն ենք կարդում»:

84. 1880-ականներին մի թուրք Դադի վանքից գողացել էր «4-5 պուդ» կշռող զանգը ու այն վաճառել մի հայի, վերջինս էլ վաճառել էր մի գյուղի հասարակության («Նոր-Դար», 1892, N 15, էջ 2): Մեկ այլ աղբյուրից պարզվում է, որ զանգը գնել էին Գեղարքունիք գավառի Թյուսկյուլու (այժմ՝ Վարդենիսի շրջան, գյուղ Լուսակունք) գյուղի հայերը իրենց եկեղեցու համար («Արարաթ», 1896, յունվար, էջ 42): Նամանայն զանգի վրա փորագրված արձանագրության՝ այն ՉԿԳ (1314), թվականին վանքին էր նվիրել Դոփյան Վահրամ իշխանի որդի Սարգիսը: Զանգի հեփազա ճակարագիրը պարզելու ակնկալիքով մեր գրույցը (1997 թ.) լուսակունքցի փարեց մարդկանց հեփ խնդրի վրա որեւէ լույս չսփռեց:

85. Քշոցածեւ արծաթե խաչ՝ բռնակով. կրում է հեփելայ արձանագրությունը.

ՅՆԹՇ (Յիսուս Նազովրեցի Թագաւոր Նրեից)
ՏՐ ԱՅ ՅՍ ՔՍ (Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս)
ՅԻՇ(ԱՏԱ)Կ ԷՍ ԿՈՄԵՐԵՅԻ ՊԱՐՏԱՍԱՐԻՆ
ԵՒ ԿՈՂԱԿՑՈՅՆ ՄԻՄԱԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՆ ԴԱՎԻԴ
ԴԻՆ, Ի ԴՈՒՌՆՆ ԴԱՂԵՈՒ ՎԱՆՔԻՆ, ՈՐ Ե Ի
ԽԱՐԱՆ, ԹԻՎԻՆ ՌՃՂԴ (1745)-ԻՆ:

Նրապ. «Նայերեն արձանագրությանը առարկաներ», պրակ 1, Երևան, 1964, էջ 69:

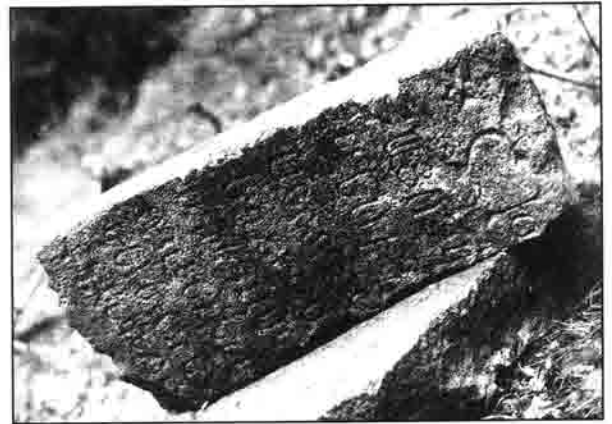
Ծանոթ. Կուները ամենայն հավանականությամբ 1661 թ. մի վավերագրում հիշված Գումեր գյուղն է (տես ՄՊԳԿԱ, ք. 57, ց. 1, գ. 4, ք. 4):

86. Խաչքարի բեկոր (48x20x12 սմ), Դադի վանքից 3 կմ հր-ալ. անփառածածկ լեռնալանջին: Թիկունքին պահպանվում է 9 փողանոց արձանագրության մնացորդը.

ՇԽ... | (ԹՎԻՆ) | ՆԱՅՈՑ Կ... | ԱՆՍ Ի Վ... |
ԱՅՐ ՏՂԱ... | ԵՂԵՒ ԶԱ... | ԱԿԻԼ ՆԱՄԿ... | ԱՅԼ Ի
ՄԻԽԱ... | Կ ԵՒ ՄԱՅՐ... | Ք ԿԱՆԳՆԵՅԻՆ...

Ծանոթ. Խաչքարը 1986 թ. հայրենաբերել է Վոլոդյա

Նարայունյանը: Թեև թվականի միավորը պահպանված չէ, այնուամենայնիվ թվագրումը փաստանում է ՇԽ (1091) - ՇԽԹ (1100) թվականների միջև:

Կալվածագրեր (սիկելներ)

1. Կալվածագիր (սիկել).

Կաման ամենակալին ա(սարուծոյ) ե տ(եառ)ն մերոյ յ(խոսս)ի, այս մեր գիր է իշխանական հրամանի: Ես Տուրսունս, Մէյրիս, Պոօշս, Գրիգորս, Նասանս եւ եղբարքս եւ որդիքս մեր զայս հասարափ սիկիս փուաք Տր. Աազ եպիսկոպոսին եւ իւր եղբայր Մանուէ արեղային, որ մեր հայրենի աթոռն զԴադի վանս, զՆաթրի վանս, զԳեփրամեջն, որ մեր գերեզմանափրուն է ի մեր պապանցն մեզ մնացած, վասն սոցա լաւ միամփութեան համար, զի վանորայքս մարդ չկայր, որ յառաջն կայր եւ շէն պահէր եւ գեկեղեցիքս լուսաւորէր, յայս պարծառէս երես դրաք եւ զայս ս(ուր)ք. աթոռնին նոսա ապարեցաք ապասպարեցաք, եւ գերկու իշխանութիւն, որ է եպիսկոպոսութիւն եւ զպարոնութիւն էլ հէնց ի նոսա յանձնեցաք, որպէս առաջին մեծ կաթողիկոսն մեծ Տր. Զաքարիային, Տր. Աթանասին եւ Տր. Սարգսին էր փուեալ զԴաթի վանս, զՆաթրի վանս, զՆաղբար իւր վիճակովն, նույնպէս եւ այս հոգեւոր Տր. Գրիգոր կաթողիկոսն զայս երեք աթոռս հասարափեաց վիճակաւ եւ շրջաբերական թղթի:

Նրապ. «Դիվան...», էջ 216, N 764:

2. Կալվածագիր (սիկել).

Կաման ամենակալին Այ. ես Մէյրիս, որդի պարոն Շանշին, թոռն պարոն Նասանայ. ես Գրիգորս, Նասանս, Պէկիս, Ալթունս որդիք պարոն Վահրամայ, թոռունք պարոն Նասանայ, եւ Այրիսն որդի պարոն Տուրսունին, թոռն պարոն Աղբուղին. ես Շանշաս որդի Նասանայ, թոռն պարոն Զահանշին, մէք չորս եղբարքս փուաք մեր վանորեիցս Ապահէն, զՆուրթ, զՆոգեմեկս իւր չորս սահմանով. ի Չափարէն հանդէն Չագունանց ագարակ գեղովն, Բոնջի աղբիւրովն, Թաշանանց գեփովն, Պեփրոսապակ, որ մեր պապերն փուեալ են, զՍոխանանց, զԾովա-

տեղն, Ջաջոռեանց, Չոլբէկեանց, զՏրփոսոսն, զՇիրմանանց, զԳրիգորաթաղս, զԴաթի վանս իւր Քօլափակերովն, զՆերանանց Նակառակաբերթովն, Նաւի աղբիւրովն, Բերթաքարովն, Կռապաշտոցովն, Ողնովն, Խոզենակոց մեծ այգին՝ Մանանա-ձորովն, Ծաղիկանց, Եզնարածանց քուսք Աւագ եպիսկոպոսին, որ մեր ճօճատր էր, քանի որ իւր պէտքն է՝ վարէ Աստուծով ազար է: Իսկ թէ այլ մարդ վարէ քառասնորդն առնու եւ քայ վանքին անպարճաւ: Այս եղև մեր ուխտ առաջի Աստուծոյ եւ սուրբ Դաթի առաքելոյս: Արդ՝ ով ոք զկնի մեր այս վաղմիաթերս այլայլէ կամ խլէ, թէ յորոցոց եւ թոռանց մերոց եւ յազգայնոց իցէ, առաջի Այ. պարտական եւ սեւերես լինի: ՅԺԸ: (318) Նայրապետաց նգոված է. Կայենի եւ Յուդայի դասակից, իսկ թէ յայլազգեաց եւ թուրքաց իցէ՝ իւր հալալն հարամ լինի եւ իւր փէշղամբարէն ապիզար լիցի, ամէն:

Յտար. «Դիվան...», էջ 216, N 765:

3. 1763 թ. կազմված Դադի վանքի կալվածագիրը («խոթալվանից որայխոթիւնքն»).

Ունի վիճակս զբոլոր երկիրն Քեօլանու, որոյ հայերէն անունն Ծարայ երկիր կոչի, որ է սահմանակից Խամսայու, բայց Էջմիածնի է վիճակեալ եւ ընդ ձեռամբ Երեւանու իշխողին: Որոյ գեօղորայքն են այսոքիկ. Էրք, Ծնիլանց, Կարմիրշէն, Սալամալիք, Քաթառանց, Ուռուցփոր, Արարէնիս, Ծուրուղաշէն, Նոսաբակ, Կեալալու. սոքա յայսկոյս լերինն են, կից Արեգունոյն Գեղամայն: Իսկ յայնկոյս լերինն՝ Մեծ Ծար, Կաժ, Անուխս, Խօլօզանց, Դաշտակ, Նաճար, Ապահէն, Ճումէն, Քարափակ, Ջուար, Մոս, Սեաջուր, Ծովաբեղ, Խրանց, Նալուճ, Մոթանց, երկու Դաաշխուր՝ Մեծ եւ Փոքր, Լեւ, Եանշաղ, Բարսղիշէն, Մէյփանն, Երիցիշէն, Խոթալվանք, Չափար, Կեարաք, Նորշէն, Խնթրալվանք:

Ունի եւ զանապարս ընդ ձեռամբ իւրով, զԽնդրավանից անապարս եւ զԾարայ անապարս:

Յտար. «Ջամբո», էջ 283-284:

4. Կալվածագիր (ղաբալա). գլանաձեւ կոլոված թուղթ.

«Կալվածագրի կամ վախանագրի երկարությունն է 30 վերջով. թվում է, թե վերջից մի ծայ պովված է: Գրած է կոչար եւ ամուր թղթի վրա, որ մագաղաթի է նմանում: Խոնկավ տեղ պահվելուց շար բառեր եղծվել են, աջ կողմի ասիւրեր բոլորովին քրքրված են, տեղ-տեղ դժար է լինում կարդալը, իմաստ հասկանալը: Ամբողջ գրությունը բաղկացած է չորս կարող իրար երկից կացրած թղթերից, որոնք փարբերվում են թե մելակի գույներով, թե փառերի գրվածքով: Բոլոր գրությունը 133 տող է: Վրաս կան 16 կնիքների տեղեր՝ 6-ը կարմիր մեղանով են խփված, մնացածները՝ սև: Կնիքներից 5-ը կաթողիկոսական են, սրբոսրություններն էլ մուրը, մնացյալ կնիքները պարսկական են եպիսկոպոսների, վարդապետների, մելիքների, բեկերի, իշխանների:

Միջոցում կալվածագիրը սկսվում է նախ եւ առաջ նախաթոռ Գանձասարի Պեարոս կաթողիկոսի ձեռքով, որ գրում է, թե վկա եմ, որ Նաթերքը վախում է Թաղե առաքելոյն, աջ

կողմից էլ կնիքը դրված: Նկար Եսայի կաթողիկոսի ձեռքն ու կնիքն է՝ վկա եմ այս բանիս: Երրորդ տեղը՝ Երեմիս կաթողիկոսի սրբոսրությունը եւ կնիքը՝ վկայ եմ այս բանին: Չորրորդ տեղը՝ Գանձասարի Գրիգոր կաթողիկոս, որդի Մելիքբեկին, թոռն ... բեկին, այս հասարար բանիս վկայ եմ, կնիքը աջ կողմից: Նիզերորդ տեղը՝ Փիլիպպոս հայոց՝ վկայ եմ, կնիքը մօտը, վեցերորդ տեղը՝ «Ես Ակոբոս...»:

Այս սրբոսրություններից եր սկսվում է մի գրություն, որի մեջ հայտնվում է, թե Բրիստոսի խոնարհ աղայիսի Արգոնխաթունը, որ էր իշխանաց իշխան Բրդի դուստրը եւ Նաթերքի տեր խաչնեցի Վախթանց թագավորագլխի ամուսինը, շինել է սուրբ կաթողիկոս իրաՆասան եւ Գրիգոր որդոց հիշատակի համար, վերջում գրած է հայոց ՈՎԳ թվականը:

Վերոհիշյալ թաղեն եւ Խոթը եղել են Նախարանի առաջին լուսավորիչների աշակերտներից, երկուսի անունով էլ առաջին դարերում մենաստաններ են շինվել, հնարգեղան ճոխացել եւ հարուստ վանքերի շարքն ընկել Մյունիաց աշխարհում: Խոթի անունով կառուցվածքը կոչվում է Խոթրալվանք:

Արգոնխաթունի կառուցած եկեղեցու վրայի արձանագրությունը ավարտվելուց ետ, թերթի վրա հանած է Խոթալվանքի նշանավոր խաչվանի մի երեսի արձանագրությունը. «Ի ՓԱՌՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ Ի ՆՈՐՈՂՈՒԹԻՒՆ ՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏԻՍ ՍԱՆՄԱՆԵՑԱՔ ԺԱՌԱՎՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՅՈՅՍ ԳԻՂՍ ԵՒ ԱԳԱՐԱԿՍ ԻԻՐԵԱՆՑ ՍԱՆՄԱՆԱԲԸՆ ԶԱՊԱՆԷՆ, ԶԽՕԹՆ, ԶԵԶՆԱՐԱԾԱՆՑ, ԶԲՃԱՆՑ ԵՒ ԶԿԱՆԱԶԱԲՈՐՆ, ՈՐ Ի ՎԱՅՈՅ ՉՈՐ... ՉՈՐԱ ՎԱՆՔԻ ԵՐԿՈՅ ՏՈՒՆ ՅԱՐՓԱՅ ՆԱՍԱՏԵՑԱՔ ԿԱՄԱԿՅՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԱՐՅՍ ԶԱՄԳ ԽՈՐԱՆԻ ՊԱՏԱՐԱԳՆ ՅԱՆՈՒՆ ՎԵՐԱՅԳՐԵԼՈՅՍ ԿԱՏԱՐԻ ԱՆԽԱՓՆԷ: ԵԹԷ ՈՔ ԱՅՍՄ ՎՃՈՒ ՆԱՍԱՏԵՆՈՅ ԽԱՓՆՆՈՒՄՆ ԱՌՆԷ՝ ՅԻՇԽԱՆԱՑ ԿԱՄ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴԱՅ ՏԵՂԻՈՅՍ ԿԱՄ ՈՔ ԵՒ ԻՑԷ, ԽԱՓՄԱՆԵՍՅԻ ՅՈՅՍ ՆՈՐԱ, ՈՐ ԱՌ ԸՍ ԵՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏԵՍՅԻ ՅԱՒՑ»:

Արգոնխաթունի այս գրությունից ետ կան հնարելայ սրբոսրությունները. «Ես Աթանէս եպկս, Գրիգոր եպկս, վկայ ենք, որ վանքին վերայ գրած հասարարը վախում են»: Կնիքները եւս կան իրենց: Դրանից ետ գրած է՝ «Ես Մելիք Ղասուն՝ որդի Ամիր բեկին, վկայ եմ, որ վանքին արձանում գրած վախում են անպարճաւ»: Կնիքը գրած է փառերեն փառերով: Դրանից աջ գրած է. «Ես Աստուծապով՝ որդի Մելիք Քամալ բեկին Գեղամայ, վկայ եմ, որ էս վախմերս Դարեի առաքելոյն վրայ գիրած է հասարար»: Կնիքը փառերեն փառերով: Դրա ձախ կողմը՝ «Ես Ջաքարայ եպկս, որդի Մասում բեկին վկայ եմ, որ այս վախմս սբ Դարեի առաքելոյն վերայ գրած է հասարար վախում է»: Կնիք: Դեպի աջ գրած է. Ես Ղարայգոզա որդի Մելիք Եավրին Գեղամայ վկայ եմ էս վախմերիս, որ Դարեի առաքելոյն վերայ գրած է հասարար»: Կնիքը փառերեն է: Դրա ձախ կողմը գրելվում է Դաթեացի Մինաս վարդապետի ձեռքը եւ կնիքը:

Այս սրբոսրություններից ետ կույն թղթի վրա ավելի հին ձեռքով եւ հին մելանով հնարելայն է. «Թվականն Ռ.Ա. էր, գուղս եւ ազարակս վախմն րվի Դարեի վանքիս անխտիւմ...: Նասան որդի Վախարանկա, րեր Նաթերքոյ եւ ... այ Բերդ... եւ Խաչինայ բերդն եւ

Նալքախաղացին, կացի աւաքութեամբ անս. Խ. շար պարերազմա յաղթեցի թշնամեաց իմոց ազնութեամբն աստուծոյ եւ եղև ինձ Ջ որդի. զբերդերս եւ զգաւառս ետու նոցայ եւ ես եկի ի վանս... այր ի րէր Գրիգոր, եւ ես եղէ կրանատր, բերի զխաչաքարս Աղուայ, շար աշխարութեամբ, բազում ենարիւք կանկեցի՝ սուրբ նշանիս եւ իմու յիշարակ: Արդ, վասն ձեր հոգւոցդ՝ որք ընթեռնոյք զիս յաղաթս յիշեցեք, ով խափանի վախմն, ՅԺԸ հայրապետաց նգոված է»:

Սրանից ետ գրութիւնը շարունակվելու համար կցվել է այլ թուղթ, կցվածքի վրա երկու րեղ կարմիր մելանով կնիքներ են խփած հայոց տառերով, չեն կարդացվում հետքայս հետի:

Նկրկայա գրութիւնը նոսր տառերով է ու պարզ. «Ես Սեփիս՝ որդի Գրիգորին, թոռն պարոն Նասանայ ետու մեր վանորէիցն զԱպահէն, զՆութ, զՆոգենակս՝ իր Դ սահմանովն, զՊարանախաչէն ի Նենացն, ի Չիչապերթէն, ի Վահէն, Շարինց բարէն ի Նարցյուղայէն, ի Չափարին հանդէն Շագունանց ագարագագեքով, Բոռնջի աղբիւրովն, Թոգանանց գետովն, Պերոսսպակ, որ մեր պապերն են րուեր, զՍոխանանց, զՇովարեղն, զՋաջոռանց, զՇուլպէկանց, զՅրմնօրն, զԻրաշմանանց, Գրիգորա բաղս Դադի վանս իւր քոլարակերովն, Ներանանց Նակաակաբերդովն, Շառի աղբիւրովն, Բերդարակովն, Կռապաշտոցովն, Ողնովն, Խոգենակուց մեծ այգին: Մանանա ծորովն, Շաղիկանց գեգնարածանց րովաք րէր Դիր աւագ եպիսկոպոսին, որ մեր հաւարարիմ էր, քանի իւր պէրք է՝ վարէ, ազար է, թէ որ այլ մարդ վարէ Ժ-անորդն վանքին րայ անպարճաք»:

Նոյն թղթի վրա նոյն ձեռքով գրած է հետկայալը. «Ես Նասան որդի Վախարանկա եւ եղբայր իմ Գրիգոր առաջնորդ սբ ուխտիս ըստ Դարէի վանիցս եւ սակս... Սմբար եւ եղբարքս մեր բաժանեալ րուք զՄեծն Խաչէն... Սակոա եւ երկիրս Շար ի Վերին Խաչէն րվաւ Նասանայ, եւ կանգնեցաք իսչ մի Մարտիկոս վերն, բոլոր բթին սահման Խաչենոյ եւ Շարայ: Ես Նասան կացի աւաքութեան անս քառասուն եւ եղև ինձ Ջ որդիս եւ շինեցի Դ բերթս՝ Նաթերքաբերթ, Չիջաբերթ, Նախաղացին եւ Դաշարբերթ, զբերթերս եւ զգաւառս ետու որդոց իմոց եւ ես եկի ի վանքս մոտ րէր Գրիգորի եւ րէր Աթանիսի եւ եղէ կրոնատր, եւ երկրիս հողանիւթն այս է՝ Նաթերթոյ գետն ի վեր մինչեւ ի սարն Ապասայ, Մռաւայ Շարագօլն, գա Պարանախաչն իին Նայոց եկեղեցի, Պախոսա եկեղեցին, բերթն Չիջայ, սարն Վահենոյ, Շարքարն, Նարագարն, Ըռեգա կաշկառն, բերթն Մագրոյ եւ գետն Նաթերթայ ամենայն ընչովն եւ ջուրնթացան:

Եւ մեք որդիքս եւ թոռունքս Նասանայ, ես Գոնցես րովին ինձ բերթն Չիջա, անցաւ ժամանակ՝ յետոյ եկի ուխտ ի վանքս. րվի իմ հայրենեացն Խոթասարն, Շարքարն, Նարագարն, եկեղեցին Մարջամանցու մուլքն իւր սահմանքովն, իւր խասովն, իւր ջուրնթացովն վախմ ի դուռն ըստ Դարէի սուրբ առաքե-

լոյն: Եւ միաբանքս սահմանեցին մեզ Դ օր պարարագ. որ ոք մեր րված վախմն խափանի՝ նգովեալ երկցի ՅԺԸ հայրապետացն, ամէն. թվն ՌԼ:

Ես Թորէլ՝ թոռն Նասանայ րվաւ ինձ ի հօրէ իմ ի բերթն Նախաղացին երկրին Վերին Խաչէն: Ես իմ կամաւ րվի Ժ հող վախմ վարել-ցանել ժողովորդեամբ, ամէն րարի պրուղն առնել ի դուռն ըստ Թադէի սուրբ առաքելոյն, եւ սահմանեաց մեզ րէր Գրիգորն Ջ օր պարարագ, ոչ խափանեցի ամենայն ժամանակ, խափանողն խափանեցի»:

Այսպէղ վերջանում է թերթը, բայց թվում է, թե գրութիւնը շարունակվում է. ամենավերջ խփած կարմիր մելանով կնիքի միայն կեսը կա, մյուս կեսը պոկված է:

Այժմ արտագրեմ դարբայի լուսանցքում եղածը. «Ես Դաղաձագ թոռն մեծին Նասանայ, րվալ ինձ ի հօրէ իմնէ բերթ Դաշարայ, ԺԱ շէն, եւ ես եկի ուխտ որ վանքն ի դուռն սբ առաքելոյն, ես իմ կամաւ րվի վախմ բաժնէն իմնէ զԱպահէն իւր մուլքովն, իւր սահմանքովն ի գետն Բարձրակապն ի ջուրն Շարօրին ճանապարհաբաժան, Կարմիր բիթն, Վաթաջերայ եկեղեցին իւր սահմանովն, ո ոք զայս խափանէ՝ նգովեալ երկցի ի ՅԺԸ հայրապետացն, թիվն ՌԽԵ»:

Մտար. Սարգիս Բանայեան, «Աղվանից աշխարհի» Թադէ կամ Խորաս վանքի կալվածների վերաբերյալ մի դարբայ-կալվածագիր, «Кавказ и Византия», N2, 1980, էջ 150-154:

Որմնանկարներ

Դադի վանքում որմնանկարներ պահպանվել են միայն Կաթողիկե եկեղեցու ներսում (հավանաբար՝ ուրիշ որմնանկարներ չեն էլ եղել): Դրանց առաջին, քիչ թե շար որոշակի նկարագրողը եղել է 1911 թ. վանք այցելած Մեսրոպ մագիստրոսը. «Նկարներից մի քանիսը մեր րեսած ժամանակ րանելի վիճակ ունէին, որոնցից մենք լուսանկարներ պարբասրեցինք, մինչդեռ Տաթեւում միանգամայն եղծուել էին: Նկարներ պահած էին հիստիսային եւ հարաւային պարերի վրայ, հիստիսայինի վրայ զգալի էր խոնաութեան քայքայիչ ազդեցութիւնը: Երանի թէ ժամանակին գոյներով արտանկարած լինէին հայկական արուեստի այդ սակաւաթիւ պահած որմնանկարի բեկորները:

Նարաւային պարի րեսարանն էր. Աստուածածին, նկարած երեք քառորդ հանդիպահայեաց դիրքով, հագին մոխրագոյն երկար շապիկ, գլուխը փաթաթած կարմիր ծածկոցով, ձեռների վրայ երկարած խաչազարդ ուրար: Նա հայեացքը յառած դէպի արեւելք դիպում է կենտրոնում նստած մի անձի: Նրա առջեւում գրնում է թեւատր հրեշտակ, ատիլ փոքր դիրքով նկարած, որի հայեացքը նոյնպէս դարձած է դէպի նոյն կենտրոնական անձին պարկերը, իսկ այդ կենտրոնական անձնաւորութիւնը թէ ով է, չկարողացանք որոշել, որովհետեւ շար էր վնասուած եւ նկարելի էին միայն անորոշ գծագրութիւններ:

Հուսիսային պարի փեսարանն է. մի անձնատրո-
թին քայլում է դեպի արեւելք, աջ ձեռքում բռնած ոսկե-
կազմ անտարան, ունի կարմրագոյն երկար միտք,
ինչպես որ նրա գլխի մագերի գոյնն է. հագել է կարմիր
բաճկոն եւ գորշ գոյնի վերարկու: Նրա մօտ է մի երկ-
րորդ անձնատրոթին, երիտասարդ հասակում, ան-
միտք, աջ ձեռքը աղերսական եղանակով առաջ
կարկառած. հագին ունէր միայն դեղնագոյն մի շա-
պիկ, խաչերով զարդարած, ուրիշ հագուստ չունէր:

Նոյն պարի վրայ նկարած էր Յիսուսի ծնունդը:
Աստուածածինը պառկած է, գլուխը բարձրացրած
դիրքում, ինչ որ սովորական է անտարանների ման-
րանկարներում: Նրա գլխի վերելը կանգնած է Յով-
սելիք, բայց դրա գլուխը թափած է, չկայ նկարում:
Կոյսից արեւի ներքեւ չոքած էին երեք մոգերը, հագ-
ներին գոյնզգոյն, արեւելեան ճոխ հագուստներ, իսկ
բարձրում սաւառնում էին խմբով հրեշտակները,
«Փառք ի բարձունս» երգելով: Մանրամասնութիւն-
ների նկարագրութիւնը թողել էինք լուսանկարչա-
կան ընդօրինակութեան:

Կային նաեւ որմանկարների այլ բեկորներ,
միանգամայն անորոշելի: Նկարչական ու ոճական
յարկութեամբ պէտք է ընդունել, որ նկարներն պար-
կանում էին եկեղեցաշինութեան ԺԳ դարին...»:²⁶⁸
Այնուհետեւ դրանք ուսումնասիրել է Լ. Դուռնովն եւ
նշել. «Նարվային պարի վրա պարկերված է
Սուրբ Նիկողայոս Հրաշագործին Քրիստոսի կողմից
վեղարի եւ Մարիամ Աստուածածնի կողմից թիկնոցի
հանձնման մեծամասշտաբ փեսարանը, իսկ հյուսի-
սայինի վրա՝ Սրբեփանոս սարկավագի քարկոծման
փեսարանը (գրնվում է պարի աջ մասում): Նիկո-
ղայոս Հրաշագործի պաշտամունքը փարածում չու-
նենալով Հայաստանում՝ անգամ ուշ միջնադարում,
ու նաեւ վերջինիս ի հայր գալը եւս պէտք է որ ա-
ռանձնահարուկ պարճառ ունենար»:²⁶⁹

Նյութի առնչությամբ հեղափոխում (1980 թ.) Բ.
Ուրբաքյանն ու Մ. Հասրաթյանն իրենց համարել
հողվածում նշել են. «Ըստ միջնադարեան արուեստի
լուսագոյն գիտականներից մէկի՝ Լ. Դուռնովոյի մեկնա-
բանութեան՝ հարաւային ճակատում խոշոր որմնան-
կարը պարկերում է Քրիստոսի կողմից սուրբ Նիկո-
ղայոս Հրաշագործին վեղարի եւ Մարիամ Աստու-
ածածնի կողմից թիկնոցի յանձնումը, իսկ հիւսիսային
ճակատում պարկերում է Սրբեփանոս վարդապե-
տի քարկոծուելով նահապարկութիւնը: Մակայն կաս-
կածելի է Նիկողայոս Հրաշագործի պարկերումը
Դաղի վանքում, որովհետեւ այդ սրբի պաշտամունքը
Հայաստանում ընդունում չի եղել: Ենթադրվում է,
որ Դաղիվանքում որմնանկարների հեղինակը հենց
ինքը՝ Արզու Խաթունն է եղել, իր դուստրերի հետ, ո-

րովհետեւ յայտնի է Կիրակոս Գանձակեցու վկայու-
թիւնն այն մասին, որ նրանք օժտուած են եղել նկար-
չական բացառիկ տաղանդով»:²⁷⁰ Ներագայում Մ.
Հասրաթյանը վկայակոչել է միայն Լ. Դուռնովոյի
փեսակերը, ըստ երեւոյթին մերժելով նախկինում Բ.
Ուրբաքյանի հետ համարել իրենց հայտնած այն
կարծիքը, թե՛ որմնանկարում պարկերվածը Նիկո-
ղայոս Հրաշագործը չէ:²⁷¹

Մենք հավաստում ենք Լ. Դուռնովոյի փեսակե-
րը, քանզի այդ է վկայում պարկերի գլխավերեւում

ՎԱԹՈՂԻԿԵ ԵԿԵՂԵՑԻ. հասկած հյուսիսային դաշի
որմանկարներից

սպիտակ ներկով արված արձանագրությունը («Սբ
Նիկողայոս Հայրապետ»), որը զամանալիորեն
վրիպել է նախորդ հեղափոխողների ուշադրությու-
նից (փես ներկա հրապարակության 114-րդ էջում
N 42 արձանագրությունը):

Ի պարիվ Լ. Դուռնովոյի փեղին է նշել, որ նա ա-
ռանց արձանագրությունը նկարելու եւ ընթերցելու
կարողացել է ճիշտ եզրակացության հանգել:

Ինչ վերաբերում է որմնանկարների թվագրման
խնդրին, ապա խորանի մեջ սվաղի շերտին փո-
րագրված արձանագրությունը (իբր՝ 1251 թ.) հիմք
ընդունելով՝ դրանք 1214-1251 թթ. վերագրելը պար-
զապես սխալ է, քանի որ եկեղեցու ներսում սվաղի
շերտի վրա փորագրված այլ արձանագրություններ
էլ կան՝ 1263, 1265, 1267, 1297 եւ 1312 թթ.: Դրան-
ցից 1263 եւ 1297 թթ. արձանագրությունները փո-
րագիր չեն, այլ գրված են ներկով:²⁷² Վերը
շարադրվածից հետեւում է, որ, որմնանկարները
կարարված պէտք է լինեն XIII դ. 2-րդ կեսին եւ
կան նույնիսկ XIV դ. սկզբներին:

270. Տես՝ Բ. Ուրբաքյան, Մ. Հասրաթյան, Դաղիվանք
«Հայկազեան Հայագիտական Հանդես», հ. Ը, Պէյրոս, 1980,
էջ 37-38:

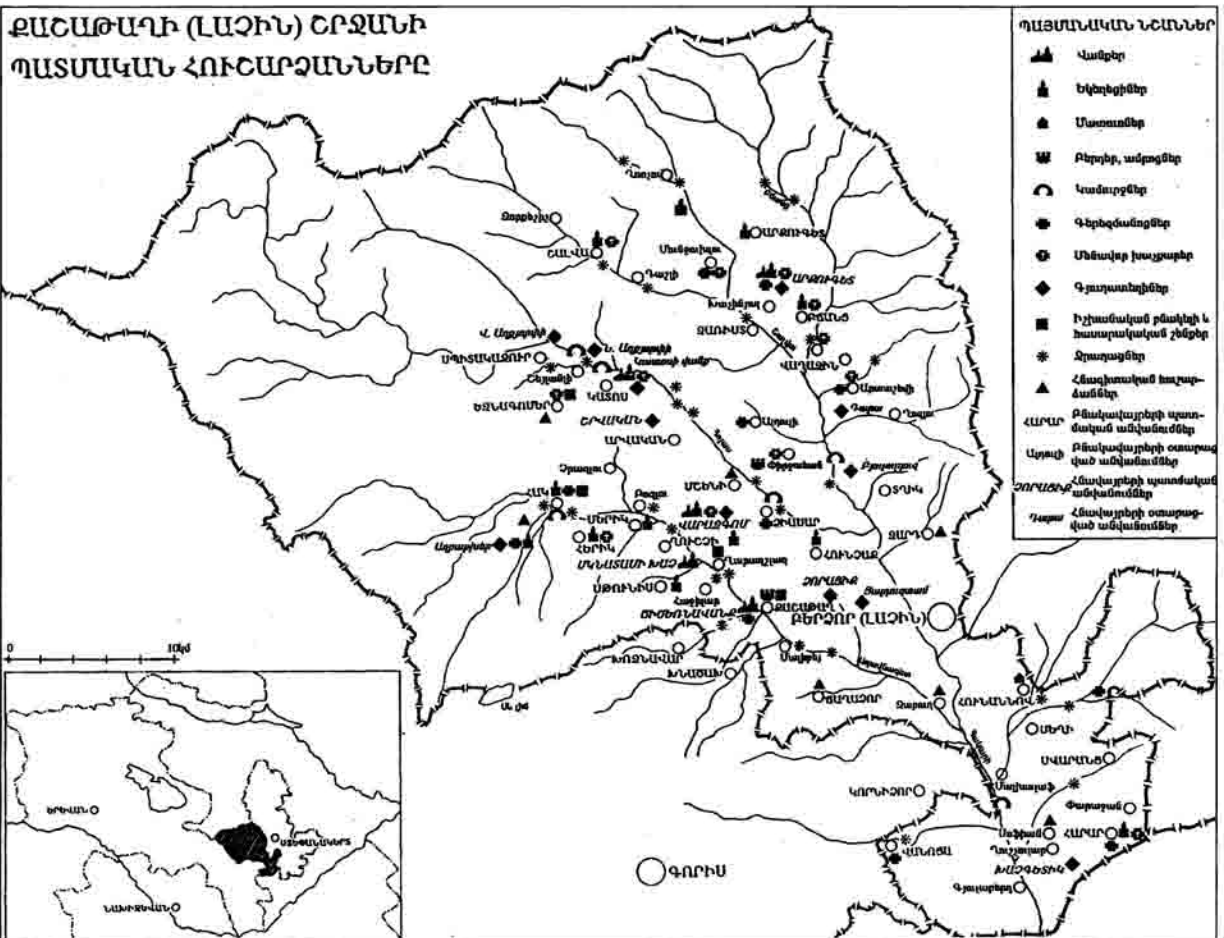
271. Մ. Հասրաթյան, Հայկական Ծառարտղեսության Ար-
ցախի դպրոցը, Երեւան 1992, էջ 49:

272. Տես NN 38, 41 արձանագրությունները:

268. Նով. աշխ. էջ 87:

269. Л. А. Дурново, Очерки изобразительного искусства
средневековой Армении, Москва, 1979, էջ 153-154:

ՔԱՇԱԹԱՂԻ (ԼԱՉԻՆ) ՇՐՋԱՆ

Պատմական ակնարկ: Հայ մարենագրության մեջ Աղահեճք գավառի առաջին հիշարակությանը հանդիպում ենք VII դարում ստեղծված «Աշխարհացոյց»-ի մեջ՝ որպես Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի 12 գավառներից մեկը:¹ Այնուհետև գավառը հիշարակում է Մովսես Կաղանկարվացին 846 թ. տեղի ունեցած արաբ մի զորապետի ասպարակության առնչությամբ. «...արշաւանս առնէր յաշխարհին Սիւնեաց եւ գերի վարեալ զԲաղացն սահմանս՝ գայ իջանէ յԱղահեջ գաւառ յաւան մի՝ Արքուգետր կոչեցեալ...»:² Աղահեճքը կրկին հիշվում է նաև XIII դարում: Ուշագրավ է, որ արդեն այդ ժամանակ գավառի համար ավելի գործածական էին այլ անվանումներ. «... Աղահեճ գավառը, որ այժմ կոչվում է Քաշաթաղ եւ Խոժոռաբերդ»:³

Երկու հարվածի փրոհված գավառակներն իրենց անուններն առել էին դրանցում գրնվող նույնանուն բերդերից:⁴

Ի փարբերություն Խոժոռաբերդ գավառանասի՝ Քաշաթաղը, որն ընդգրկում էր նախկին Աղահեճք գավառի հարավային եւ հարավ-արեւմտյան հարվածը, հեղազա դարերում նշանակալի պատմական դեր է ունեցել եւ այդու բազմիցս հիշվել ժամանակակիցների երկերում: Այսպես. 1488 թ. գավառը, այնպեղ գրնվող Խոզնավար գյուղի հեղ միասին հիշվում է մի ձեռագիր ավերարանի հիշարակարանում. «...գրեցա ի գաւառիս Քաշաթաղուց, ի գեղս որ կոչի Խոզանաւար, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի նախավկայիս...»:⁵

XVI դարում գավառն ավելի հաճախ հիշվում է հապավված՝ Քշտաղ անվանաձեով: Նույն դարի վերջին այդպեղ կազմավորված հայկական իշ-

1. Անանիա Շիրակցի, Մատենացոյցում, Երեւան, 1979, էջ 295:
 2. Մովսես Կաղանկարացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երեւան, 1983, էջ 331:
 3. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի դատնություն, Երեւան, 1986, էջ 70:

4. Նժվ. աշխ., էջ 71:
 5. «ԺԵ դարի հայերն ձեռագրերի հիշարակարաններ», մասն Գ, Երեւան, 1967, էջ 116:

խանութան կենտրոնն էր Խանաձախ գյուղը. «Մեկիք Նայկազն ի Քշարաղս երկրեն՝ ի Խանաձախ գեղջէ»:⁶ 1609 թ. հրապարակվել էր պարսից Շահ Աբբաս Ա-ի հրովարտվող Քաշաթաղի Մեկիք Նայկազի իրավունքները իր հակառակորդների նկատմամբ պաշտպանելու վերաբերյալ. «... Լավագույն քրիստոնյա Քուշթասիֆի Մեկիք Նայկազը»:⁷ Նայրնի է նաև 1620 թ. նույն շահի մեկ այլ հրովարտվող. «... որով Քաշաթաղի Մեկիք Նայկազի սեփականատիրական իրավունքները հաստատվում են Քաշաթաղում և Ղափանում գրավող կալվածների վրա»:⁸ Ուշագրավ են նաև Մեֆյան շահ Սաֆիի 1634 թ. հրովարտվող⁹ Քաշաթաղի հայերից գանձվող եկեղեցական փուրքերի գանձման իրավունքը՝ էջմիածնին վերապահելու մասին (այդ հարկերը ստանալու հավակնություն էր ցուցաբերում նաև Գանձասարի կաթողիկոսը) և Շահ-Աբբաս Բ-ի 1646թ. հրովարտվող Քաշաթաղի 4 գյուղերին որոշ հարկերից ազատելու վերաբերյալ:¹⁰ 1647թ. գավառը դարձյալ հիշվում է մեկ այլ ձեռագրի հիշատակարանում. «Գրեցաւ զայ ի յերկիրս Քաշթաղու, ի գուղս Խանաձախ, ընդ հովանեաւ Ամենափրկչիս, ի թըրականիս Նայոց ՌՂԶ (1647)-ին...»:¹¹ Կարելուք մի հիշատակություն էս, ուր վկայված է գավառի համանուն բերդը վերաբերում է 1652 թ., իսկ առիթը մի նոր ձեռագրի ստեղծումն էր. «...ի յաստուածաբնակ եւ յանառիկ դղեակս Քաշթաղ, ի գ[ե]ղն իզնավար, ընդ հովանեաւ Սրբոյն Ստեփանոսի Նախավկային...»:¹² Նույն դարի վերջին կատարված անցքերի կապակցությամբ «յերկիրն Քաշթաղու»-ն հիշում է նաև Զաքարիա Քանաքեռցին:¹³

XVIII դարի 2-րդ կեսի ընթացքում գավառի մի շարք բնակավայրեր հայաթափ եղան: Նայրնի է, օրինակ, որ Քաշաթաղի գյուղերից մեկի՝ Նալաքի հայերը հարազատ շենը լքել ու Ջրաբերդի և Գյուլիստանի մեկիքներին միանալով դեպի Գանձակի խանի տիրույթներն էին գաղթել այն բանից հետո, երբ Շուշիին տիրացած Փանահ խանի և Ուրմիայի Ֆաթ-Ալի խանի միջև կռվից հետո կնքվել էր հաշտության պայմանագիրը. «Նալաքը

դարարկվեց և գրադեցվեց մողաուրցի քրդերով, որոնք այժմ էլ այդպեղ են մնում»:¹⁴ Նույն դարի վերջերին և, հատկապես, XIX դարի ընթացքում լքված գյուղատեղիների զգալի մասը գրադեցրին քրդական և թյուրքական մի շարք խաշնարած ցեղեր: Նայրնի չէ, թե գավառի երբեմնի բնիկ տեղերի՝ Մեկիք-Նայկազյանների վերջին շառավիղները ե՞րբ էին թողել հայրենիքը, բայց արդեն XIX դարի առաջին կեսին նրանց հետքերը գրկում ենք մերթ Շաքի քաղաքում, մերթ՝ Քութայիսում¹⁵ և կամ այլուր: Օրինակ՝ Շաքիի «ղարիպականաց» (օտարականների) գերեզմանոցում 1986-ին դեռ պահպանվում էր հետեյալ արձանագրությունը կրող փապանաքարը.

ՆԱՆԳՉԻՄ ԱՍՏԱՆՕՐ ԴԱԻԻԹՍ ԼԱԶԱՐԵԱՆՅ, | ԾՆՈՒՆԴ ԱՐՅԱՆՈՒ ԵՐԿՐԻՆ ՔԱԶԱԶԱՆՅ, | ՍԵՐՈՒՆԴ ԻԵՆԱՆԱՅ ՔԵՏԱՂ ԳԱԲԱՆԿԻ, | ՍԵԼԻԹ ՆԱՅԿԱԶԻՆ ՈՒ ԲՆԱՏՈՒՐ ԲԵԿԻ, | ՊԱՆԴՈՒՄՍՍ ՏԱՐԱԲԱՂԴ ՄՏԻ ՅԱՅՍ ԴԱՄԲԱՆ, | ԿԱՐՕՏ ԴԵՌԱՆԱՍ ՈՐԴՈՅՍ ՍԻՐԱԿԱՆ, | ՆԵՂԵԼՈՎ ԶԱՐՏՕՐՍ Ի ԾԱՆՐ ՄԱՆԾԻ, | ՅԱՆՁՆԵՅԻ ԶՆՈՍԱ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՏԵՍՉԻ | ԵՐԵՍՈՒՆ ԱՄԵԱՅ ԿԵՆՕԶ ՎԱԽՃԱՆԵՅԱԲ Ի ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1823:

մյուս երեսին՝
ԿԱՌՈՒՅԱԲ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐՍ ԱՐԴԵԱՄԲԸ | ՈՐԴՈՅ ՆԱԿՈՒՅԵԼՈՅՆ ՂԵՆԵՐԱԼ ՄԱՅՈՐ | ԻԻՆԵԻ ԴԱԻԻԹԵԱՆ ԼԱԶԱՐԵԱՆՅ:

Աղավնագետի հովիտը միջին հոսանքի Երջանում

6. Առաքել Դարիժեցի, Գիրք յասնութեանց, Երեւան, 1990, էջ 63:
7. «Մասենադարանի յարսկերեն վավերագրերը. հրովարտվածներ», կազմող՝ Հ. Գ. Փափազյան, որակ երկրորդ, 1601-1650 թթ., Երեւան, 1959, էջ 89-90:
8. Նժվ. աշխ., էջ 99-100:
9. Նժվ. աշխ., էջ 109:
10. Նժվ. աշխ., էջ 124-125:
11. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հ. 4, Երեւան, 1984, էջ 256:
12. Նժվ. աշխ., էջ 506:
13. Զաքարեայ սարկազակի յասնագրութիւն, Վաղարշապատ, հասր Բ, 870, էջ 9:

14. В. Потто, Генерал-адъютант Иван Давидович Лазарев, Тифлис, 1900, էջ 11:
15. «Մեղու Հայաստանի», Երեւան, 1862 թ. Քութայիսից բոթակցում էր որոշորոշիկ Աղեփասնոր թոժմասյան Մեկիք-Նայկազյանցը (ղարաբաղցի) «Մեղու Հայաստանի» 1862, N28, յուլիս 14, էջ III: 1890 թ. Անիում Կաթողիկե եկեղեցու խաչկալը կառուցելու ծախսը ստանձնել էր Ախալցխայի բնակիչ գնդապետ Իսահակ Մեկիք-Նայկազյանցը («ՄՇակ», 1890, N1, էջ 3), որն, ի դեպ, 10 տարի արտաքին վարել էր Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության Ախալցխայի ճյուղի նախագահի յաճախը և վախճանվել 1899-ին Թիֆլիսում («Մուրճ», 1899, N1, էջ 144-145) և այլն: Առհասարակ, ինչդեռ երեսուն է տարբեր աղբյուրներից, Մեկիք-Նայկազյանների տեղի Կաթողիկոսները ազանդարար հնացել են հասկառայն զինվորական գործի մեջ:

Ինչ վերաբերում է Աղահեճքի փրոհումից հետո նրա հյուսիսային եւ հյուսիս-արեւելյան մասում փեղորոշվող Խոժոռաբերդ գավառին, ապա սրա վերաբերյալ աղբյուրների բացակայության հետեւանքով հեքագա դարերում այդ գավառի պատմական ուղին հիմնականում մնում է անհայտ: XVI-XVIII դարերում գավառամասն առավելապես հայտնի էր Մաղավուզ անվամբ, իսկ XIX դարի սկզբներին հաճախակի հիշվում է Զառիստ անվամբ (փես Զառիստ գյուղի բաժնում):

Երբեմնի Աղահեճք գավառի փարածքը ներկայումս հիմնականում համապատասխանում է ԼՂՆ Քաշաթաղի (նախկին՝ Լաչին) շրջանին: Տարածքն է՝ 1835 քկմ:

Աղավնագեղի ալագան: Արաքսի ալագանին պատկանող Նագարու գետի ամենաջրառաք վտակը նրան աչից միախառնվող Աղավնագետն է: Այն սկիզբ է առնում Ղարաբաղի բարձրավանդակի Ծղուկ լեռնագագաթի (ծ.մ. 3584 մ) հյուսիս-արեւելահայաց ստորոտում գտնվող փոքրիկ լճակից (ծ.մ. 3186 մ), ունի 51 կմ երկարություն եւ 527 քկմ ջրհավաք ալագան:¹⁶

Գետի բարեբեր հովիտը վաղնջական ժամանակներից ի վեր բնակեցված է եղել: Ներկայումս փարածաշրջանում պահպանվում են առնվազն միջնադարից սկիզբ առնող ավելի քան 30 գյուղեր եւ գյուղա-

վանաձեռով: Այն հայերեն բառացի թարգմանությամբ նշանակում է «սեւ քահանա»: Ո՛վ էր այդ քահանան, որի պատվին օտարները Ղարաբեշիշ են կոչել գյուղը, առայժմ մնում է անհայտ, իսկ գյուղում պահպանված պատմական հուշարձանների հեքքերը վկայում են նրա հայաբնակ լինելը մինչեւ XVIII դարի սկզբները:

Գյուղի պատմական անունը վերականգնվում է Օրբելյանի «Ժամանակագրության» հավելվածում փեղ գրած Քաշաթաղ գավառի 18 գյուղերի անվանացուցակի շնորհիվ:¹⁷ Այն հանգամանքը, որ ցուցակում թվարկված գյուղերը հիշված են հերթականությամբ (հարավ-արեւելքից՝ հյուսիս-արեւմուտք ուղղությամբ) մեծապես ղյուրացնում է խնդրի լուծումը: Այդպես. Ղարաբեշիշ-Լենինքյանը մի գյուղ էր, որը գտնվում էր Նակ եւ Սպիտակաջուր գյուղերի միջեւ (վերջիններիս փեղաղբյուրները որոշակի է), իսկ ցուցակում հիշյալ 2 գյուղերի անունների միջեւ նշված են միայն Փուլ եւ Եզնագոմեր գյուղերը: Մեր խորին համոզմամբ սրանցից վերջինն է, որ համապատասխանում է Ղարաբեշիշին: Այդ են վկայում նաեւ հետեյալ փաստերը: Նախ՝ ներկայիս Ղարաբեշիշ-Լենինքյանը շրջանի ամենաբազմամարդ գյուղը լինելով հանդերձ, գոյացել է ակնհայտորեն նաեւ միջնադարում բազմամարդ գյուղի ավերակների փեղում, իսկ հիշյալ ցուցակում Եզնագոմերը Տաթեի վանքին առավելագույն պտղահարկ մուծող (6700 միավոր) գյուղն

ԵԶՆԱԳՈՄԵՐ. ընդհանուր տեսքը եւ բնակելի շենք XVII - XVIII դ.դ.

փեղիններ: Սպորտե ներկայացնում ենք դրանց պատմությանն ու պահպանված պատմական հուշարձաններին առնչվող նյութերն ըստ փեղաղբման հաջորդականության:

ԵԶՆԱԳՈՄԵՐ (ՂԱՐԱՔԵՇԻՇ, ԼԵՆԻՆՔՅԱՆ)

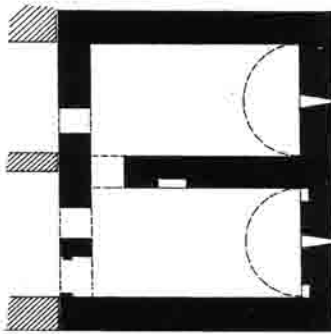
Խորհրդային փարիներին Լենինքյանը վերանվանված գյուղը ե՛ւ ցարական քարտեզներում, ե՛ւ գրականության մեջ հանդիպում է Ղարաբեշիշ ան-

էր, որն ինքնին գյուղի բազմամարդության վկայությունն է: Բացի այդ, հենց գյուղի անվանումն իսկ անուղղակի կերպով օգնում է խնդրի պարզաբանմանը: Կարծում ենք, պատահական չէ եւ փրամաբանական է, որ ողջ գավառի մեջ ալպիական արտավայրերի ամենալայնարձակ դաշտերով շրջապատված, բարձրլեռնային (ուր բնականաբար հարկապես անասնապահությունն էր զարգացած) մի գյուղ՝ Եզնագոմեր կոչվեր:

16. «Աղբյուրական Խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրներին), հատ. IV, Բաբ. 1980, էջ 279:

17. Ժամանակագրություն Սեփաննոսի Օրբելյանի» (հավելված), Երևան, 1942, էջ 42:

Եզնագոմեր-Ղարաքեշիչ-Լենինքյանը գրնվում է Աղավնագերի ավազանը Նոչաս գերի հետ միացնող լեռնանցքներից մեկի հարավակողմում, ծ.մ. 1890-1990 մ բարձրության վրա: Գյուղի հյուսիսային կողմում փարածված հին թաղամասում կանգուն վիճակով պահպանվում է գյուղի երբեմնի փանտոփրոզ կամ քահանայի երկսենյականոց փունը: Շինության արտաքին չափերն են 9,80x8,50 մ: Պատերի հաստությունը 1 մ է, թաղածածկերը կիսաշրջանաձև են: Շարվածքն անշակ քարով և կրաշաղախով է: Պատերը ներքուստ ծածկված են ավաղի շերտով: Ունի մի քանի պահարան-խորշեր և դեպի ներս լայնացող

Բնակելի օճնի հասակագիծը

շուսանուփ: Շինարվեստով ու հորինվածքով բնորոշ է XVII դարի վերջերին և XVIII դարի սկզբներին: Բացի այն, որ սենյակներից յուրաքանչյուրը դրսից առանձին մուտք ունի, դրանք միմյանց հետ հաղորդակցված են լրացուցիչ ներքին մուտքով: Մուտքերի անկյունաքարերը սրբափաշ են:

Կառույցը մինչև վերջին փարիներս փեղացի թրքացած քրդերի կողմից օգտագործվում էր որպես բնակարանի օժանդակ մաս և հայրնի էր «Ասլի Քյարամի քիլիսա» անունով: Վերը շարադրվածից և շենքի ներկայացված հարակազմից երևում է, որ շինությունը բնավ պաշտամունքային նշանակություն չի ունեցել: Ներսեային, փվյալ դեպքում փեղացիներն այն «քիլիսա» (թուրք. եկեղեցի) էին կոչում պարզապես հաշվի առնելով նրա՝ քրիստոնյա բնակիչներից մնացած լինելու հանգամանքը:

Վերոհիշյալ շինությունից ոչ հեռու, 1940-ականներին կառուցված առանձնափան պատի մեջ ագուցված են XVII դարին բնորոշ փայտանաքարերի բեկորներ: Դրանք խաչազարդ են, զարդարված թռչնապարկերներով:

ՉՐԱՂԼՈՒ (ՃՐԱՊ)

Եզնագոմեր գյուղից 4 կմ հարավ-արեւելք, Աղավնագերի ձախակողմյան մի փոքրիկ վրակի ալկունքի մոտ ծ.մ. 1860-1920 մ բարձրությամբ հարավահայաց լեռնակողին փռված է գավառի հին գյու-

ղերից եւս մեկը, որի պատմական անունը մոռացության է մատնվել և այժմ հայրնի է արդեն XIX դարի կեսերից ի վեր քրդերի կողմից փրված Չրաղլու հորջորջմամբ:

Ազգագրագետ Ե. Լալայանի վկայության համաձայն XIX դ. վերջին այս գյուղում գոյություն է ունեցել բուրդ բնակիչների կողմից խոտանոցի վերածված հայոց եկեղեցի,¹⁸ որը, սակայն, ներկայումս հիմնավեր է:

Չրաղլուից 1 կմ հարավ Քյամալլու գյուղն է, որը հիմնականում գոյացվել է խորհրդային փարիներին և հին պատմություն չունի:

ՀԱԿ (ՄԻՆՔՅԱՆԳ)

Աղավնագերի ձախ կողմում, ծովի մակերեսույթից 1720-1800 մ բարձրության վրա գրնվող պատմական հարուստ անցյալ ունեցող Նակ գյուղը հայ մարտնչության մեջ առաջին անգամ հիշարակվում է XIII դարում, Սյրեփանոս Օրբելյանի կողմից:¹⁹ Այն հանգամանքը, որ հետագայում գյուղը ստացել է Մինքյանը անունը, մի շարք հետազոտողների²⁰ և այդ թվում մեզ²¹ կարծել է փվել, թե այն Օրբելյանի հիշարակած Մննի գյուղն է եղել և օտարների կողմից քիչ աղավաղվելով դարձել է Մինքյանը:

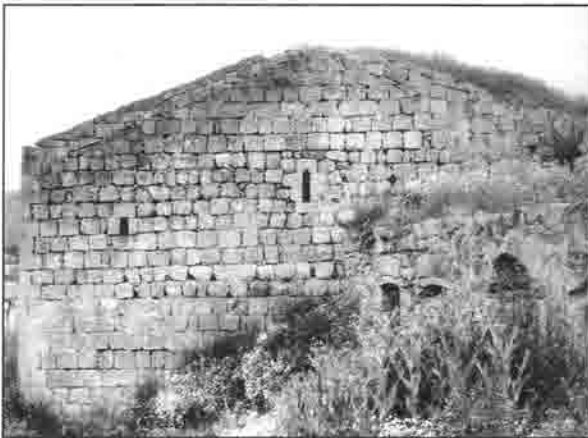
Սակայն, հայրնի «Ժամանակագրության» մեջ, ըստ փեղադրության հերթականության, հիշված Նակը ճշտորեն համապատասխանում է ներկայիս Մինքյանդին (այդ ցուցակում Նակը հիշված է Ներիկի և Եզնագոմերի միջև): Բացի այդ՝ ակնհայտորեն նաև միջնադարում բազմամարդ եղած գյուղը բնականաբար կունենար նաև բարձր հարկաչափ: Եվ իսկապես, Օրբելյանի Աղահեճ գավառի ցուցակում հիշված Նակի դիմաց նշված է հարկաչափ՝ 15 միավոր: Այն ամենաշատն էր ամբողջ գավառում: Մինչդեռ նույն ցուցակում հիշված Մննին հարկ էր մոծում ընդամենը 6 միավոր: Վերջապես գյուղի՝ Նակ անունը հիշված է նաև գյուղամիջում կանգուն եկեղեցու 1675 թ. փորագրված արձանագրության մեջ (փեն իր փեղում): Ուստի սրանով հերքվում է մինչև այժմ այնքան համոզիչ թվացող և անգամ կասկած չհարուցող Մննի-Մինքյանը նույնականությունը պնդող փեսակետը: Ինչ վերաբերում է Մինքյանը անվան ծագմանը, ապա այն, համաձայն մի ավանդության,

18. «Ազգագրական հանդես», գիրք Դ, N2, Թիֆլիս, 1898, էջ 49:

19. Սեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի դասնություն, Երևան, 1986, էջ 399: Գ. Ալիբան, Միսական, Վենեսիկ, 1893, էջ 267:

20. Մորուս Հասարայան, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 155: Армен Карагезян, К локализации савара Каматае, «ԼՀԳ», 1987, N1, էջ 43:

21. Ս. Կարաղեյան, Ազգագրված Մննի գյուղի դասնությունից, «Հայրենիքի Չայն», 1993, N 27, էջ 5:

ՉԱԿ. մինչև 1918 թ. հայաբնակ թաղամասը, Սբ. Մինաս եկեղեցու ճեմը հարավ-արևմուտքից, նույն եկեղեցու ճեմը արևելքից եւ կամուրջ Աղավնագետի վրա

կապվում է Լենկ Թեմուրի անվան հետ, համաձայն որի՝ գյուղը գորավարի ավերած 1000-րդ բնակավայրն էր (մին=հազար, քյանդ=գյուղ):²²

Գյուղում եւ մերձակայքում պահպանված բազմաբնույթ հուշարձանները վկայում են, որ Նակը հայաբնակ է եղել մինչև XVIII դարի սկզբները: Այն կրկին հայերով բնակեցվել է 1841 թ.,²³ երբ այնտեղ մշտական բնակություն են հաստատել Խըն-ձորեսկ գյուղից փոխադրված հայ ընտանիքներ: Ի դեպ, խնձորեսկցի հայերի մի մասի՝ Մինքյանդում հաստատվելու առթիվ վկայություններ են պահպանվել նաև արխիվային վավերագրերում «...բնակչաց Խնձորեսկ գեղջ վերաբնակեցելոց ի գիւղն Մինքեանդ յաջորդութիւն Տաթեւու...» (1856թ.):²⁴ Սակայն, գյուղն այլևս զուր հայաբնակ չէր:

XIX դ. վերջին եւ XX դ. սկզբին մի քանի վավերագրերում գյուղաբնակ հայերի թվաքանակը վկայված է հետևյալ չափով.

Տարեթիվ	սուն	ար.	իգ.	միասին
1886	47	246	207	453 ²⁵
1897	85	-	-	556 ²⁶
1901	-	270	228	498 ²⁷
1905	-	-	-	696 ²⁸
1918	-	-	-	811 ²⁹

Մինքյանդում հայերը բնակվում էին առանձին թաղամասում, գյուղի հարավային կողմում, դեպի Աղավնագետը իջնող հարավահայաց ձորալանջին: Ի դեպ, ճիշտ այդ հարվածում է սահմանագծվում պարսկական Նակ գյուղաբերդին: XX դարի սկզբին մինքյանդցի հայերը. «... ունեին լաւ փներ՝ յաճախ երկու յարկանի եւ թիթեղեայ փանիքով: Նրանք պարապում էին երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, մասամբ եւ առեւտրով: Ունեին 21 խանութ զանազան արեսակի ապրանքներով: Ունեին նաև դպրոց իր յարուկ շէնքով, ուր սովորում էին նոյն իսկ

25 "Елисаветопольская губерния. свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа". Тифлис, 1888, էջ 140-141: 2. Ալիսան, Միսական, Վենեսիկ, 1893, էջ 101: Նույն թվին գյուղում բնակվում էին նաև 23 սուն (147 անոթ) ֆրեեր:

26 Ա.-Գ.օ, նւվ. աւխ., էջ 245:

27. ՀՀՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ց. 14, գ. 205, ք. 27-28:

28. Ա.-Գ.օ, նւվ. աւխ., էջ 259:

29. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 150, գ.1, գ. 59, ք.5:

22. Ա. Ղանվանյան, Հայկական ավանդություններ, Երևան, 1969, էջ 172: "Армянские легенды и предания", Москва, 1990, էջ 33:

23. Ա.-Գ.օ, Հայ-բրժական ընդհարումները Կովկասում 1905-06 թթ., Երևան, 1907, էջ 255:

24. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 19:

թուրք մանուկներ...»:³⁰

1905 թ. հայ-թրքական ընդհարումների չարաղեր ալիքն ընդգրկեց նաեւ Մինքյանդը: Ինչպես տեղացի, այնպես էլ հարեան գյուղերի գազազած ամբողջ ամբողջ 4 օր (օգոստոսի 19-22-ը) իրականացրեց անպաշտպան եւ փրկության որեւէ ճանապարհ չունեցող հայության սպանող ու թալանը: 696 հայ բնակիչ ունեցող գյուղը կորցրեց 240 մարդ: Նրանցից 198-ը սպանվեցին, իսկ մյուսները գերեւարվեցին: Նայերի ամբողջ ունեցվածքը թալանվեց, իսկ տները հրկիզվեցին:³¹ Քիչ ուշ (օգոստոսի 25-ին), Շուշիի մոտակա քոչվորների ձեռքից ազատվեցին 5 հայեր, իսկ եւս 38-ը ազատվեցին մուղանցի թափառական թուրքերի ձեռքից:³²

Ընդհանրապես, մինքյանդցի քրդերը միշտ էլ աչքի են ընկել հայերի նկատմամբ կատարած գազանություններով: Ծնունդով այս գյուղից էր 1918 թ. Բաքվում հայերի կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը՝ Խոսրով բեկ Սուլթանովը. «Իրենց դաժանությամբ առանձնապես աչքի էին ընկնում նրա Սուլթան եւ Իսկենդեր եղբայրները, որոնք հայաբնակ գյուղերի (Վանք, Բալլուջա եւ այլն) վրա ավազակային հարձակումների կազմակերպիչներն էին: Սուլթան բեկի ձեռքով ոչնչացավ եւ անխիղճ թալանի ենթարկվեց Նաջի-Սամուի ֆրանսիական ընկերության բնակավայրը...»:³³

1913 թ. Գանձակի նահանգական դավարանում տեղի ունեցավ Մինքյանդի հայության կոտորածի գործով դատը. «... Մեղադրողների թիւը առաջի տարում եղել է մօտ 200, բայց մեղադրանքի փաստացի կողմը թույլ լինելով, կրճատվելով, այժմ հասել է 33-ի»:³⁴ Ամբողջ գյուղերի եւ առաջին հերթին Մինքյանդի քրդերի մասնակցությամբ իրականացված հայերի կոտորածի համար ի վերջո կայացած դատավճռով պատասխանատվություն կրեցին միայն 29 մարդ. «մինքենդցի մօտ 250 հոգու, մանկամարդ կանանց եւ աղջկանց կոտորածի վերաբերմամբ նահանգական դավարանի սեկցիայի ունեցած 7 օրւայ նիստից յեպոյ ներկայ եղող 30 մեղադրեալներից արդարացած է մեկը, դատապարտուած է մեկը, դատապարտուած են 8-ից մինչեւ 12 փարայ փաժանակրութեան 23 հոգի, իսկ հինգ հոգի 8 եւ մի հոգի 4 ամուսայ բանտարկութեան»:³⁵

Դատավարությունից հետո. «Իր հայրենի հողին ու ջրին սովոր գիտացին, չնայած այն բոլոր գազանություններին, որ տեսել էր համագիտացի թիրքե-

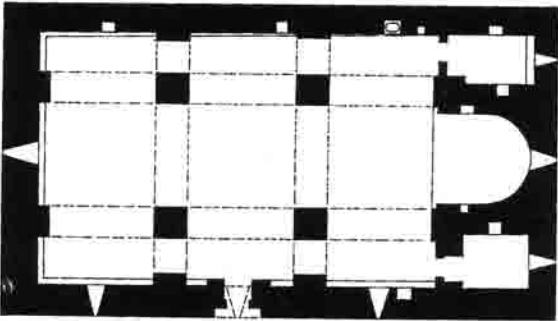
րից, ժամանակի ընթացքում վերադառնում է Մինքենդ, նորից իր քանդած տունը շինում, իր կոտորած գութանը սարքում...»:³⁶

1916 թ. Մինքյանդում քահանա ձեռնադրվեց համագյուղացի Միքայել Տեր-Մինասյանը:³⁷

Նոր արհավիրքը իրեն երկար սպասեցնել չտվեց: 1918 թ. գյուղը վերջնականապես պարավեց հայ բնակչությունից: Նրանք գլխավորապես վերաբնակվեցին Խնածախ, Խոզնավար եւ հարակից այլ գյուղերում:

1921 թ-ից գյուղը հայտնվեց Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում, իսկ դա նշանակում էր, որ Մինքյանդից հեռացած հայերի համար վերադարձը հայրենի գյուղ կարող էր մնալ միայն իբրեւ չիրականացված երազանք, քանի որ այդ պետության գոյության ընթացքում միայն համալրվեցին հայաթափ նոր բնակավայրերի ցուցակները: Արդեն 1981 թ. Մինքյանդն ուներ 2306 ծագումով քուրդ, թրքացած բնակչություն:³⁸ Փաստորեն անցնող փասանամյակների ընթացքում Մինքյանդը դարձել էր Լաչինի շրջանի ամենաբազմամարդ գյուղը:

Արցախյան մերօրյա շարժման հենց սկզբից մինքյանդցիները կրկին աչքի ընկան իրենց ավազակաբարո վարքով: 1988-1992 թթ. ընթացքում գլխավորապես անասնազոռության նպարակով պարբերաբար թափանցելով Նայաստանի Նանրապետության Սիսիանի եւ Գորիսի շրջանների տարածքը, հովիվներ-

ՉԱԿ. Սր. Մինաս եկեղեցու հասակագիծը

րին գերելով կամ սպանելով, նրանք դեպի Մինքյանդ էին քշում բազմաթիվ անասնառատեր:

Բայց «մեր արիւնը Աստուած տալիին չի թողնի»³⁹ խոսքը, որն արտասանել էին եղեռնապուրծ մինքյանդցի հայերը 1905-ին, իրականություն դարձավ 1993-ի գարնանը: Նայ ազատամարտիկները վերջնականապես ազատագրեցին Մինքյանդը:

Արդեն նշել ենք, որ Մինքյանդի Նայոց Թաղը գտնվում էր պատմական Նակ գյուղի տեղում: Ծիշար

30. Ա.-Գ.Պ., նւվ. աւխ., էջ 255:
31. Ա.-Գ.Պ., նւվ. աւխ., էջ 259: Տես նաեւ ՎՎՊԿԿԱ. ֆոնդ 56, ցուցակ 4, գործ 422, թերթ 5:
32. «Արւայոյ», 1905, 6 սեպտեմբեր, N 6, էջ 2:
33. Գ. Ա. Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971, էջ 102:
34. «Հորիզոն», 1913, N 136, էջ 4:
35. «Հորիզոն», 1913, N 129, էջ 4:

36. «Հորիզոն», 1913, N 146, էջ 3:
37. «Արարատ», 1916, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 636:
38. «Արբեջանի խորհրդային հանրապետության» (արբեջաներեն) հասար VI, Բաքու, 1982, էջ 578:
39. «Հորիզոն», 1913, N 146, էջ 3:

այդ հարվածում էլ պահպանվել են Սբ. Մինաս եկեղեցին, գերեզմանոցը, դեռևս XIX դարի վերջերին եւ XX դարի սկզբներին կառուցված բնակելի տները, նաև Աղավնագետի ափին՝ երկու ջրաղացների մնացորդները եւ երկթռչիչ կամուրջը:⁴⁰ Ի դեպ, 1856 թ. մի վավերագրում այդ եկեղեցին հիշարարվում է Սբ. Գեորգ անվամբ («Սբ. Գեորգ եկեղեցին Մինքեանդ գեղջ ի վաղուց հեպտ ունէ զվեմ քար, իսկ զպղծեալ փաճարի անուանեալ աղոթսն կարդացեալ է նայ յայնմ եկեղեցուք...»):⁴¹

Ուշագրավ է, որ հոգեւոր իշխանությունը դեռ 1858 թ. ընդառաջելով Մինքյանդում մշտական բնակություն հաստատած նախկին խնձորեսկցի հայերի խնդրանքին թույլատրել էր իբրև ծխական եկեղեցի օգտագործել մինչ այդ հայաթափ գյուղատեղիում կանգուն մնացած եկեղեցին. «... զխնդրագիր բնակչաց խնձորեսկ գեղջ վերաբնակելոց ի գիւղն Մինքեանդ յաջորդութիւն Տաթեւու, սակս փալոյ նոցա ծրի քահանայ ժամանակաորապէս ի կարարել զհոգեւոր պէտքս նոցա, թոյլատրելով նմա նախագոյն կարդալ զպղծեալ փաճարի ի հին քարաշէն եկեղեցուջ նորաբնակ գեղջ իւրեանց վասն կարարելոյ յայնմ զսրբազնագործութիւն...» (1858 թ.):⁴²

Եկեղեցին, որը գտնվում է հին թաղամասի կենտրոնում, ունի եռանավ բազիլիկի հորինվածք եւ բավական ընդարձակ չափեր (22,58x12,60 մ): Կառուցված է կոփածո գորշ-դեղնավուն քարով, կրաշաղախով: Նարավային ճակատից բացված միակ մուտքի բարավորին փորագրված է.

ՇԻՆԵՅԱ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՅԻՍ ՆՈՐԱԿ ՆՈՒՆԷ ՆԱԿԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՍ: | ... | ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԻԴ (1675):

Արձանագրության երրորդ տողն անհայտ պարճառով միտումնավոր կերպով քերված է: Վիճագրի աջ անկյան մոտ, XIX դարին բնորոշ գրչությամբ փորագրված է «1673» թվականը:

Եկեղեցու մուտք գտնվող գերեզմանոցում նախկին հեփազտությունը փարբեր շիրմաքարերի վրա նկարել եւ ընդօրինակել են հեփեսյալ փայտանագրերը.

1. ԱՅՍ Է ՆԱԿԳԻՍ[Ն] ՏԵՐ ՆԱՅՐԱՊԵՏԻ(Ն), (ԹՎԻՆ Ռ)ՃԺԱ(1662) ԷՐ:43
2. ԱՅՍ Է ՆԱԿԳԻՍ ՆԱՐՈՒԹԻՒՆ ԲԵԿԻՆ, ՈՐ ԷՐ ԻՇԽՈՂ ՏԱՆՍ, ՌՃԼԴ (1685):44
3. ԱՅՍ Է ՆԱ(Լ)Գ(ԻՍ) ՈՍԳԷ ԴՈ(Ի)ԿԻՆ (ԿԻԿԻՆԻՆ), ԹՎ(ԻՆ) Ռ | ՃԻԷ (1698):45

40. Պասնական հուշարձանների վերաբերյալ համառոտ կերպով տես նաև մեր «Ազատագրված Մեծի գյուղի դասնորոշումից» հոդվածը («Հայրենիքի Չայն», 1993, N 27, էջ 5):

41. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 25:

42. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 25:

43. «Դիվան հայ վիճագրության», որակ 5, Երևան, 1982, էջ 194: Մ. Խանգաղյան, Ի՞նչ են դասնում փարբեր, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ

44. Նշված աշխատությունները, նույն տեղում:

45. Մ. Խանգաղյան, նույն տեղում:

4. ՆԱԿԳԻՍ Է ԽՆՇՈՐԵՍԿՈՒՅ ԳԻՐԱՍ ԲԵՐԱՇ ՎԱՐԴԱՋԱՐ ՏԱՆՈՒՏԵՐԻՆ, ՎՃ. 1891, ՈՒԹՍՈՒՆԱՄԵԱ ՆԱՍԱԿԱԷ ԷՐ:46

5. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՊԱՐՈՆ ԱՂԱՅՃԱՆԻՆ, ՎՃ. 1904:47

Բոլոր այս փայտանագրերն այժմ անհայտացել են: Մինքյանդ գյուղի փարածքում պահպանված են եղել նաև այլ վիճագրեր: Մասնավորապես մի աղբյուրի մոտ ընկած փայտանագրին Ս. Խանգաղյանը ընթերցել է.

ԱՇ Է ԱՇԱՏՈՒՐ ... ՉՂԴ(1344):48

Գյուղից հարավ, ձորում գտնվող մի գործող ջրաղացի մոտ խաչքարի բեկորի վրա եղել է.

ԱՐՔԱՈՒԹԵԱՄԲՆ ՏԱՐՄԱԻՃԱ...49

Նույն վայրում, ավերակների մեջ, մի պալատանման շենքի բարավորի վրա եղել է.

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲՆ ԱՇ ՂՋԱԻՐՆ ԻՇԽԱՆ ՆԱՅԿԱՋՆ ՏԵՂՎՈՅՍ ... ՌԻԱ(1592):50

Գեորակի ափին, մի փայտանագրի վրա եղել է. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՌՆ ՄԵԾԻՆ ՄԵԼԻՔ ԲԱՂՐ ՄԵՇ ԻՇԽԱՆԻՆ, ՈՐ ԵՂԵԻ ՌՃԻԱ (1672) ՆԱՅՈՅ ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ:51

Համարյա կիսագետնափոր մի փան պարուհանի վերնամասում կոտրարված խաչքարի վրա եղել է.

... ԵԼԻԿՈՒՄ ՈՐԴԻ ՍՄԲԱՏԱ ՂՋԱԻՐԻՆ ԵՏՈՒ ԶԻԹՆԱՆՍ ԱԲ ԱՇԱՇՆԻ, ԹՎՆ ՉԻԲ (1293), ՈՎ ԽԱՓԱՆԷ...52

Եկեղեցու մուտքի բարավորին ըստ Խանգաղյանի եղել է.53

ՇԻՆԵՅԱ ՅԱՆՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԱՇԱՇՆԻ ... ԱՍՏՈՒԱՇ ՈՂՈՐՄԻ:54

Եկեղեցու մոտ մի փայտանագրին փորագրված է եղել.

ԱՇ ՈՂՈՐՄԻ ՇԱՏՈՒՐԻՆ, ԹՎ ՌՇԱ(1602):55

Ի դեպ, Ս. Խանգաղյանը Մինքյանդի հարավային եզրով հոսող Աղավնագետի ափին կառուցված ջրաղացի հարեանությամբ նկարել է նաև ժայռապարկերներ. «Ջրաղացի մոտ սալ քարեր տեսանալիքները ժայռապարկերներով կաքավ, այժմայն, գայլ, որսորդ, եղջերու եւ այլն»:⁵⁶

Ջրաղացից ոչ հեռու, Աղավնագետի վրա կանգուն է երկթռչիչ քարաշեն ու թաղակապ կամուրջը՝ կառուցված XIX դարում: Անցուղու լայնությունը ա-

46. Նույն տեղում:

47. Նույն տեղում:

48. Նույն տեղում:

49. Նույն տեղում:

50. Նույն տեղում:

51. Նույն տեղում:

52. Նույն տեղում:

53. Նույն տեղում (սա ակնհայտ բնութի արդյունք է, քան որ եկեղեցու բարավորին միանգամայն այլ արձանագրություն է փորագրված եւ անունն էլ Սբ. Ասվածածին չէ այլ Սբ. Մինաս):

54. Տես «Արարս», 1879, սեղ., էջ 398-399:

55. Մ. Խանգաղյան, նշվ. հոդվածը:

56. Նույն տեղում:

ՉԱԿ. բնակելի տուն 1902 թ. (ընդհանուր տեսքը եւ շինարարական արձանագրությունը)

մենանեղ մասում 2,85 մ է, իսկ երկարությունը 16,00 մ: Բացի թաղակիր կամարներից, որ սրբաբաշտ են, մնացած հատվածները կառուցված են կոփածո քարով եւ կրաշաղախով:

Գյուղի հայոց թաղում, մի երկհարկ փան պարիս փորագրված է.

1902 ԱՄ. ԱՅՍ Է | ՊԱՏ ՆԱԶԱՐ Շ(ինող). | ՇԱՄ(ի). ՄՉՍ(Մանուչարս). ԱՍ(Ասլան):

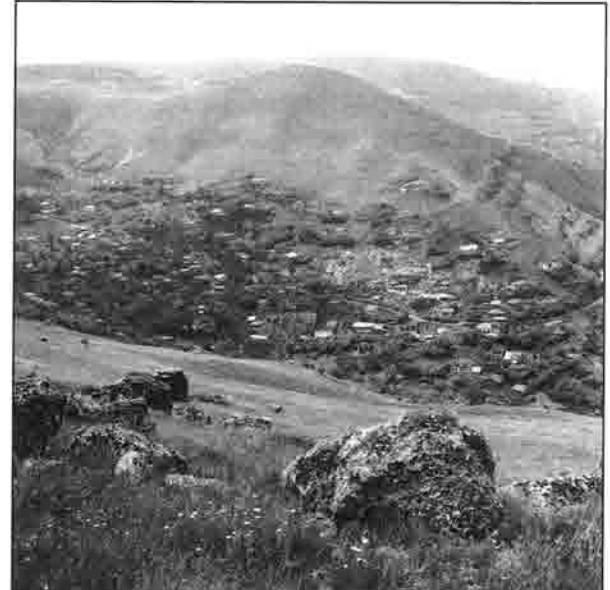
Նույն թաղամասում դեռես պահպանվել են շուրջ 2 փասնյակ բնակելի փներ, որոնք կառուցվել են մինչեւ 1905 թ.: Դրանց մի քանիսի առաջին հարկերի սենյակները թաղածածկ սրահներ են:

Նակից 3 կմ հարավ, ձորալանջին պահպանվում են միջնադարյան գյուղի, եկեղեցու եւ գերեզմանոցի ավերակներ: Ըստ փեղադրության (Ներիկ եւ Նակ գյուղերի միջեւ) համապարասխանում է «Ժամանակագրության» մեջ հիշված Աղվեսահաք գյուղին: Ներագայում հնավայրը քրդերից հորջորջվել է Աղվարիսեր ձեռով:

ՀԱՅՐԻ (ՀԵՐԻԿ, ԱՀՄԱԳՆՈՒ)

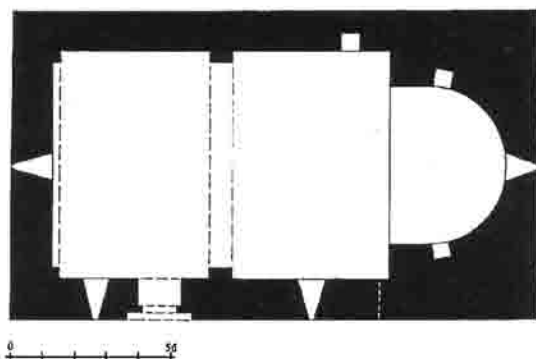
Նակ-Մինքյանից 3,5 կմ Աղավնագերի հոսանքն ի վար, գերի աջ կողմում, գտնվում է պար-

մական Նայրի գյուղը: Սրա մասին հիշատակություն ունի Ստեփանոս Օրբելյանը:⁵⁷ Անվան նախնական ձեռք փոքր-ինչ փոփոխմամբ հանդերձ պահպանվել է մինչեւ XX դարի սկզբները: Նամենայն դեպս Ելիզավերպոլի նահանգի 1904 թվականին կազմված քարտեզում այն նշված է Բարապուն-Ներիկ ձեռով: Խորհրդային տարիներին գյուղը վերանվանվել է Ահմեդլի:

ՉԱՅՐԻ. տեսքը հարավ-արեւելից

Գյուղամիջում այսօր էլ կանգուն է Մբ. Գետրգ⁵⁸ միանավ թաղածածկ եկեղեցին: Այս եկեղեցու գոյությունը առաջինը փաստել է Ե. Լալայանը: Նա նշել է, որ «Ներիկ» գյուղափեղիում հաստատված մահմեդականները եկեղեցին օգտագործում էին որպես խոտանոց:⁵⁹ Խորհրդային տարիներին էլ եկեղեցին միեւնույն նպատակին է ծառայել եւ գուցե թե հենց այդ պատճառով մեզ է հասել կանգուն վիճակով: Այն կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղա-

ՉԱՅՐԻ. Մբ. Գետրգ եկեղեցու հասակագիծը

57. Ստեփանոս Օրբելյան, նով. աշխ., էջ 399:
 58. Եկեղեցու անունը գիտեմն տեղի քրտագած քրդեր (մինչեւ տարածի ազատագրումը) եւ կոչում էին «Փիր Գետրգ»:
 59. «Ազգ. հանդես», նույն տեղում:

ՀԱՅՐԻ. Հասված Ար. Գետուզ եկեղեցուց եւ խաչքար (1517 թ.) ագուցված եկեղեցու հարավային ճակատում

խով: Միակ մուտքը հարավից է: Ավանդաբներ չունի: Նողածածկ, երկթեք փանիքը ներքուստ պահում է մեկ զույգ որմնասյան վրա հենված թաղակիր կամարը: Նյութասային պարի մեջ իր ավանդական փեղում է մկրտարանի ավազանը: Պարերն ունեն 1,3 մ հաստություն: Շենքի արտաքին չափերն են՝ 16,3x9,7 մ: Կառուցման ժամանակ պարերի մեջ ագուցվել են գերեզմանական բնույթի հուշարձաններ: Մասնավորապես՝ մուտքին իբրեւ բարավոր փապանաքար է ագուցված, իսկ հարավային ճակատում, մուտքի արեւելյան անկյունում ագուցված է դեղին կրաքարից կերպով (չափերը՝ 162x84x30 սմ) խաչքար: Վերջինիս քիվին (2 փող) եւ քիվափակին (1 փող) փորագրված արձանագրությունն ու խաչաքանդակները միտումնավոր կերպով քերված են:⁶⁰ Փրկվել է միայն քիվափակի մեկ փող արձանագրությունը, որը խաչքարի կերպման թվականն է:

ԹՎ(ԻՆ) ԶԿԶ(1517):

Նույն խաչքարի քիվին փորագրված արձանագրությունը 1960-ականներին ընթերցվել է այսպես.

ԱԾ ՈՂՈՐՄԻ Զ... | ԷՏԻՆ ԴՅԿ...⁶¹

1960-ականներին եկեղեցու հարավային պարի մեջ ագուցված մի փապանաքարին կարդացվել է.

ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՂՏԱՍԱՐԻՆ:⁶²

Առկա են նաեւ այս հնավայրին առնչվող՝ Ս. Խանգաղյանի այլ ընթերցումները, որոնք կարծում ենք չեն կարող համարվել ճշգրիտ վերձանումներ. «Եկեղեցու դռան մտքի խաչքարին կարդացի.- ԱԾ... ԼԻՊ...ԻՇԽԱՆՍ ԹՎ ԶԳ: Սա 1254 թվի վկայություն է: ... Մի ընկած քարի.- ԿԱՏԱՐԵՅԱՎ Ի ԶԵՆՆ ՀԱՅԿԱԶ ԻՇԽԱՆԻՆ, Թ. ՌԿԲ ... Մի այլ խաչքարի վրա.- ԵՍ ՏԵՐ ՀՈՎԱՆ ՈՐԴԻ ԱՍԽԱԹԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻ ... ԹՎ ՈՂ: Սա 1241 թվին է կանգնեցվել...»:⁶³

ԲՈՒԼԻՉԱ (ՂԱՆԱՉԱ)

Հայրի գյուղից 1 կմ հյուսիս-արեւելք, Աղավնագետի ձախ ափին գտնվում է աննշան մի գյուղակ: Թվում է, թե սա «Ժամանակագրության» մեջ հիշված Փուլն⁶⁴ է, քանի որ 1904 թ. կազմված (5 վերստանոց) քարտեզում գյուղը նշված է՝ «Բուլիջա» ա-

60. Ալնհայտ է. որ դա տեղի է ունեցել բոլորովին վերջերս, հավանաբար 1989-92 թթ. ընթացքում:

61. «Դիվան ...», որակ 5, էջ 195:

62. Նույն տեղում: Չի բացատրվում, որ այս նույն արձանագրության մասին է Ս. Խանգաղյանի վկայությունը. «Գյուղի երես ծորակում, ցանկատյաթի մեջ մի համես խաչքար ցույց տվին ինձ.- ԱՅՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՊԱՂՏԱՍԱՐ ԻՇԽԱՆԻՆ ... ԹՎՆ ԶԿԷ» (Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 24):

63. Ս. Խանգաղյան, նույն տեղում:

64. «Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելյանի» (հավելված), նույն տեղում:

նունով: Խորհրդային փարիներին այն վերանվանվել էր՝ Ղալաչա: Բնակիչները շրջակա գյուղերից գաղթած թրքացած քրդեր էին:

ԲՈՉԼՈՒ

Ղալաչայից Աղավնագերի հոսանքով 3 կմ ներքե, գետի նույն ափին ջրառար ու այգեսեր հովտում ծովի մակերեսույթից 1320-1360 մ բարձրության վրա փարածված է գավառի հին գյուղերից ես մեկը, բայց որի պարսկական անվանումը դեռեւս անհայտ է: XX դարի սկզբներից այն հայրնի է «Բոզլու» անունով:

Գյուղի հարավային եզրին՝ Աղավնագերի աջ կողմում, պահպանվել են ջրաղացի ավերակները:

ԲՈՉԼՈՒ. ընդհանուր տեսքը եւ սաղանափառի թեկոր փոխադրված եզնագոմեր գյուղից

ՄԵՐԻԿ (ՄԻՐԻԿ)

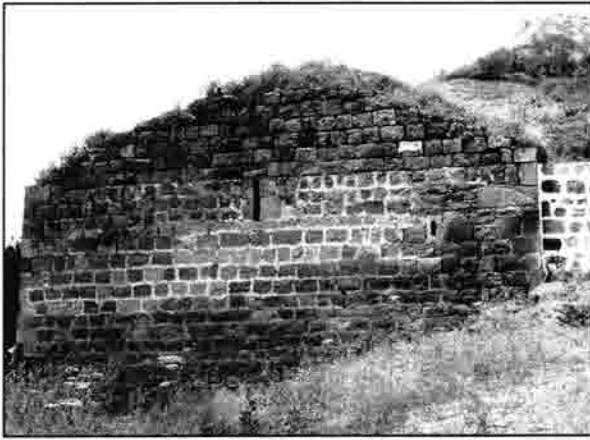
Բոզլուից հազիվ 0,5 կմ հարավ, բայց նկատելի բարձր դիրքով (ծ.մ. 1440-1520 մ), Աղավնագերին աջ կողմից միախառնվող Միրիկ վտակի երկու ափերին փռված են համանուն գյուղի թաղամասերը: Դարասկզբի քարտեզներում գյուղը հիշված է Մերիկ ձեռով, իսկ խորհրդային շրջանում կոչվում էր Միրիկ: Գյուղի համար այլ անվանաձեռ հայրնի չէ: Կարծում ենք, Մերիկն է գյուղի հայախունչ եւ նախնական-պարսկական անունը, որը համարյա անաղարտ հասել է մեր օրերը:

Մերիկի հյուսիսային եզրին՝ իր բարձր դիրքով գյուղին իշխող լեռկ ժայռազանգվածի վրա, կանգուն վիճակով մեզ է հասել Մք. Ասրվածածին եռանավ թաղածածկ բազիլիկ եկեղեցին: Այն կառուցված է կոփածո քարով, կրաշաղախով: Խաչաձեռ կտրվածքով սյուներն ու բոլոր անկյունաքարերը սրբափաշ են: Ծեփը ներքուստ սվաղված է: Պատերի մեջ ագուցված են XII-XVII դդ. փապանաքարեր (ինչպես ամբողջական, այնպես էլ բեկորված): Նարավային ճակարից բացված միակ մուտքը արտաքինից ունի շքեղ հարդարանք: Եկեղեցու ներքին լուսավորությունն իրականացված է դեպի ներս լայնացող 6 լուսամուտների միջոցով: Իր ավանդական տեղում է մկրտարանի խաչաձեռ ավազանը: Խորանի երկու կողմերում մեկական ավանդափորներ են: Եկեղեցու պատերն ունեն մինչեւ 1,55 մ հաստություն: Արտաքին չափերն են 20,60x12,00 մ: Խորհրդային փարիներին եկեղեցու շենքը ծառայել է իբրեւ գյուղական ակումբ:

Որմերին պահպանվել են մի քանի արձանագրություններ: Դրանցից գլխավորը մուտքի ճակարակալ քարին 6 փողով փորագրված շինարարական բովանդակությամբ արձանագիրն է: Վերջինիս առաջին ընթերցումը կատարվել է 1960-ականների սկզբին.⁶⁵

1. Պ(Ա)Ր(Ո)Ն Ն(Ա)ԽՆ(Ա)Ջ(Ա)Ր | ԵՍ Պ(Ա)Ր(Ո)Ն Ն(ԱԽ)Ն(Ա)ՋԱՐՍ ԾԻՆ(Ե)ՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱԾ(Ի)Ն ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)Ց(Ի)Ս ՑԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ ԻՆՁ ԵՒ ԻՄ | ԾՆ(Ո)Ղ(Ա)ՑՆ, ՆԱՅՐՆ ԻՄ Պ(Ա)Ր(Ո)Ն (ՍԱՐ)ԳՍԻՆ, ԵՂԱ(ԱՑ)ՐՆ ԻՄ Ն(Ա)ՑԿ(Ա)ՋՆ Ց(Ի)Շ(Ե)ՑԷՔ Ի Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս | ԵՍ ՆՕԱՐԳՍ(՝) ՏԱԲՆ(ՈՒ)Տ(Ե)Ր ՎԵՐ(Ա)Կ(Ա)ՑԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿԵՂԵՑ(ՈՑ)Ս Տ(ՈՒԱ)Ք: Ե(Տ) Թ(ՈՒ)ՍԱՆ ՑԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ | ԻՆՁ ԵՒ ԻՄ ԾՆ(Ո)Ղ(Ա)ՑՆ: ՄԵՆՔ ՄԱՐԿԻ(Ս)ԱՑ Ժ(ՈՂՈ)Վ(ՈՒ)ՐԴՍ ՏՈՒԻՆՔ Ս(ՈՒՐ)Բ ԵԿ(Ե)Ղ(Ե)ՑՈՑՍ | :Ե:(Տ)

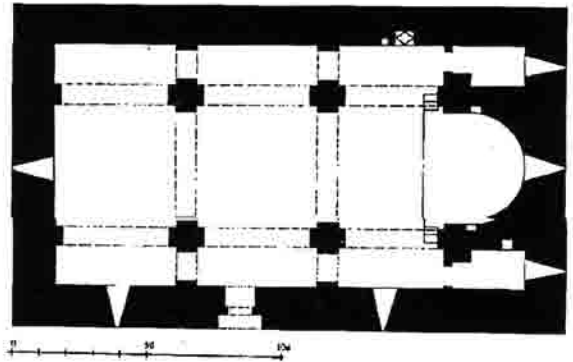
65. «Դիվան...», էջ 196 (հրատարակել են բազմաթիվ վրիդումներով, ամբողջ բառերի բացթողումներով եւ կեղծ գրչանկարով):

Մերիկ. եկեղեցու տեսքը արեւելից, Կաղանկաւ (1655 թ.) ազուցված եկեղեցու շէնքին եւ խաչքարերի բեկորներ հարակալին ճակատում

Մերիկ. եկեղեցու հարակալին ճակատից բացված մուտքը

Մերիկ. Սր. Ասվածածին եկեղեցու հասակագիծը

ՌՃԳ(1654):⁶⁶

Եկեղեցու ներսում՝ հյուսիսային ավանդաբան բարավորից քիչ բարձր, երեք փողով փորագրված է. ԵՍ ԷՄԻՆ Կ(Ա)Ն(ԿՆ)ԵՅԻ ԶԽ(ԱՅՍ Ն(ՈՒ)Ռ(ՈՒ)ՄՈ, ՆԱԻ ԻՄՈ Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱ(ՏՈՒՐ).....:

Նրաւր. Առաջին անգամ:

Եկեղեցու հարակալին ճակատի ստորին շարքի մեջ ազուցված փապանաքարի բեկորին երեք փո-

Թ(ՈՒ)Մ(Ա)Ն ՅԻՇ(Ա)Տ(Ա)Կ ՄԵԶ ԵՒ ՄԵՐ ԾՆ(Ո)Ղ(Ա)ՅՆ, Ի Թ-ՎԻՆ: ՌՃԼ: ՄԷԿՆ(1682):

Մուտքի շենքին հարմարեցված փապանաքարի հարավահայաց երեսին փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆ(ԳԻՍ ՆԱՆՆԱ)ՉԱՐԻՆ, Թ(ՎԻՆ) |

66. «Դիվան...», էջ 196 (ընթերցումը թերի է. գրչանկարը կեղծ. տեղագրությունը սխալ): Տաղանաբար դեռևս եկեղեցու կառուցման ժամանակ երկայնական ուղղությամբ կիսվել է ու ազուցվել դրան շենքին:

դով ընթերցվում է.

ԱՅՍ Է ՆԱԿ | ԻՍ... | ԻՍ...

Գրադ. Առաջին անգամ:

1960-ականներին եկեղեցու բակում գտնված օրորոցաձե փայլանաքարին փորագրված է.

ԵՍ ՊՈՂՈՍ ԿԱՆԳ(Ն)ԵՑԱՅ Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱԶՍ... | ...ՆԱԿԱՄԱՐԻՆ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԴ(1655):⁶⁷

ՎԱՐԱԶԳՈՄ (ՎԱՐԱԶԳՈՒՆ, ՎԱՐԱԶՂԱՆ)

Մերիկ եւ Ղուչի գյուղերի միջեւ՝ Աղավնագետի ձախ կողմում, գեղատիպ 2 կմ հեռավորությամբ, ձորակի մեջ երկարավուն հրվանդանաձե հարթության վերջավորության վրա, խիստ վթարային, բայց դեռես կանգուն վիճակում պահպանվում է խաչաձե, երկխորան-գմբեթավոր եզակի հորինվածքով չափազանց ուշագրավ ու արժեքավոր մի եկեղեցի: Նրա շուրջ փարածվում է թրջացած քրդերի կողմից Վարագղան հորջորջված գյուղատեղին, Վերջինս 1904 թ. հրապարակված «5 վերստանոց» քարտեզում նշված է Վարագղուն փարբերակով: Կարծում ենք՝ նրա նախնական անվանաձեղ եղել է Վարագղոմ:

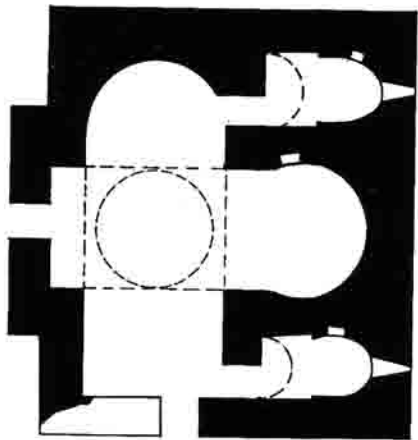
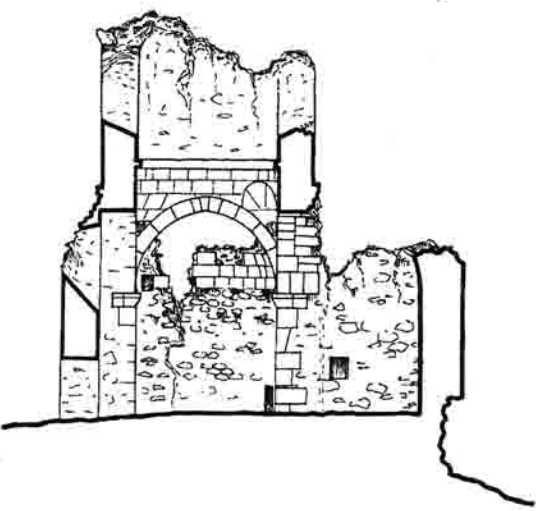
Գյուղատեղիում, բացի դարուփոսերի վերածված հին տնատեղերի ավերակներից, պահպանվել են նաեւ ժայռափոր կացարաններ: Դրանք ունեն սովորական դռան չափերով մեկ մուտք եւ 3x4մ ներքին միջին չափեր (բարձրությունը 2,0-2,2 մ): Տարածքում պահպանվել են նաեւ երբեմնի գերեզմանափան վերջին մնացորդները՝ մի քանի բեկորված խաչքարերի ու փայլանաքարերի փետքով:

Վարագղոմի եկեղեցու առաջին նկարագրությունը փրվել է 1982 թ. (1960-ականների սկզբի այցելության հիման վրա):⁶⁸ Այնուհետեւ 1986 թ. լույս տեսավ եկեղեցուն նվիրված առաջին հանգամանակի ուսումնասիրությունը:⁶⁹ 1985 թ. մեր կողմից փեղում կատարված ուսումնասիրություններից որոշ նյութեր (լուսանկար, հափակագիծ) հրապարակվեցին նաեւ հեփազա փարիներին:⁷⁰

Նայանի է, որ խաչաձե-գմբեթավոր հորինվածքը հայ ճարտարապետության մեջ բավական փարածված է եղել հափակապես վաղ միջնադարում: Այդ հորինվածքով եկեղեցիները իրենց հերթին միմյանցից փարբերվում են խորանների քանակով: Մասնավորապես հայտնի են նշված հորինվածքն ունեցող եկե-

ղեցիների միախորան, եռախորան կամ էլ քառախորան փարբերակները, իսկ երկխորան (արեւելյան եւ հյուսիսային կողմերում) խաչաձե-գմբեթավոր հորինվածք ունեցող այլ հուշարձան, բացի սույն Վարագղոմի եկեղեցուց, մեզ դեռես հայտնի չէ:

Եզակի այս փաճարը կառուցված է կոփածո եւ սրբափաշ քարերով, կրաշաղախով: Ներքուսփ սվաղված է: Արտաքուսփ (հափակապես արեւմտյան

0 1 2 3ս

ՎԱՐԱԶԳՈՄ. եկեղեցու՝ դեմի հյուսիս կսրվածքը եւ հասակագիծը

ճակարում) կրում է XVI-XVII դդ. նորոգման հետքեր: Թմբուկի վեղարն ու հարավային պարը փրված են: Տեղացի քրդերի ձեռքով քանդված են նաեւ պարերի (հափակապես արեւելյան ճակարի) երեսպարի ստորին շարվածքները: Շինարվեստն ու կառուցողական առանձնահատկությունները հար եւ նման են Սյունիքի IX-XI դարերի այլ պաշտամունքային կառույցներին (Տաթեւ, Որոտնավանք եւ այլն): Թմբուկը եւ ներքուսփ, եւ արտաքուսփ բոլո-

67. «Դիվան...», էջ 196:
68. «Դիվան...», էջ 7:
69. Ռ. Արզաղյան, Հայ ճարտարապետության նորահայտ հուշարձան, «Էքզիպիզին» ամսագիր, 1986, 9, էջ 48-53:
70. "Documenti di architettura Armena". Gharabagh, N19, Milano, 1988, էջ 60; Patrick Donabedian, Claude Mutafian, Artsakh, Histoire du Karabagh, Paris, 1991, էջ 152-153; «Uqusnians» արարարներ, 1992, N21, էջ 14:

ՎԱՐԱԶԳՈՍ. եկեղեցու տեսքը հյուսիսից և հարավ-արեւելից, գմբեթաձև քառակուսու չորս անկյունների առաձայսներն ու սրմունքը

րաձեւ է (գլանաձեւ): Գմբեթակիր որմնասյուներից անցումը գմբեթարդին արված է ինչպես զույգ փրոմաների (արեւելյան կողմում), այնպես էլ առագաստների (արեւմուտքում) միջոցով: Դրանց մեջ չորս ավերարանիչների բարձրաքանդակներն են: Եկեղեցու արտաքին չափերն են՝ 10,55x10,00 մ, իսկ պահպանված բարձրությունը մինչեւ թմբուկի քիվագոյրու գագաթը (երբեմնի վեղարի սկիզբը) 9,60 մ է: Պատերի հաստությունը՝ 95 սմ է:

Ի դեպ՝ Միրիկ գյուղի մոտ, 1924 թ. մայիսին հովիվները պարահաբար հայրնաբերել էին հին դրամների մի ամբողջ հավաքածու: Դրանց մի մասի քննությունը, որը փոխադրվել էր Բաքվի պեղական թանգարան, ցույց էր տվել, որ դրանք XVI դարին վերաբերող պարսկական դրամներ էին:⁷¹

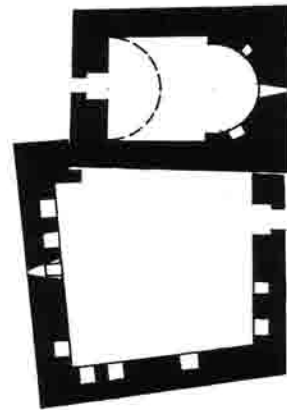
ՂԸԼԸՉԼԻ

Փոքր, գրեթե աննշան մի գյուղակ է Վարագզումից 1,2 կմ հարավ-արեւելք, խոր ձորի մեջ սեղմված դիրքով, ծովի մակերեւույթից 1550-1580 մ բարձրության վրա: Մինչեւ փարածքի ազարագրումը այստեղ բնակվում էին 5-6 ընտանիք թրքացած քրդեր: Գյուղի պարսկական անվանումը մեզ չի հասել:

ՂՈՒՇՉԻ

Գյուղը գտնվում է Մերիկ գյուղից 2 կմ հարավ-արեւելք, Աղավնագերի աջ կողմում, գեղափից 1 կմ հեռավորությամբ, ծովի մակերեւույթից 1520-1600 մ բարձրության վրա: Այն միեւնույն՝ անփոփոխ անվամբ առաջին անգամ հիշվում է Տաթեւի վանքին հարկավոր գյուղերի թվում (1600 պողաչափով):⁷²

Ղուշի գյուղից 1 կմ հարավ-արեւելք, Աղավնագերի աջակողմյան վրակ Սթունիսի ձախ ափին վեր խոյացած քարաժայռի գագաթին պահպանվում է ժողովրդական ավանդությամբ «Մկնափամի խաչ»⁷³ անվամբ հայրնի փոքրիկ եկեղեցին: Վերջինս համակ սրբափառ քարով կառուցված, XII-XIII դարերին բնորոշ ճարտարապետական ու հորինվածքային դասական առանձնահատկություններով, միանավ, թաղածածկ շինություն է (ավելի շուրջ մատուռ, քան եկեղեցի): Ճարտարապետական հարդարանքի տեսակետից աչքի է ընկնում արեւմուտքից բացված միակ մուտքի շրջանակը եւ լուսա-

0 1 2 3ս

«ՄԿՆԱՍՄԻ ԽԱՉ». տեսքը արեւմուտքից եւ հյուսիս-արեւմուտքից եւ հասակագիծը

71. *Е. А. Пахомов, Монетные находки в Аз.ССР в 1924 г., "Известия Азербайджанского археологического комитета", выпуск 1, Баку, 1925, էջ 81-82:*

72. «Ճամանակագրորդին Ստեփաննոսի Օրբելեանի» (հավելված), *Երևան, 1942, էջ 42:*

73. «Մկնասան» անունով սրբատեղի կար նաեւ Շասախի թաղ գյուղից հյուսիս-արեւելք: Այն Երզնկա հայերից ու Բրեյտից յուսացվել է որդես կոծոծ (մկնասան) հիվանդության բուժիչ («Ազգագրական Հանդես», *գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916, էջ 200:*

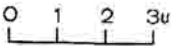
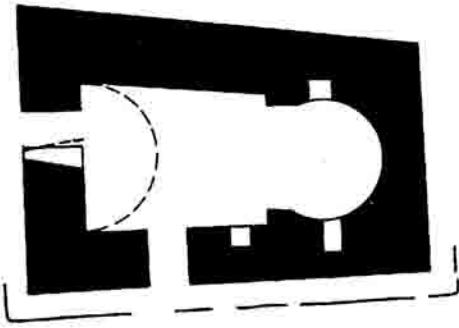
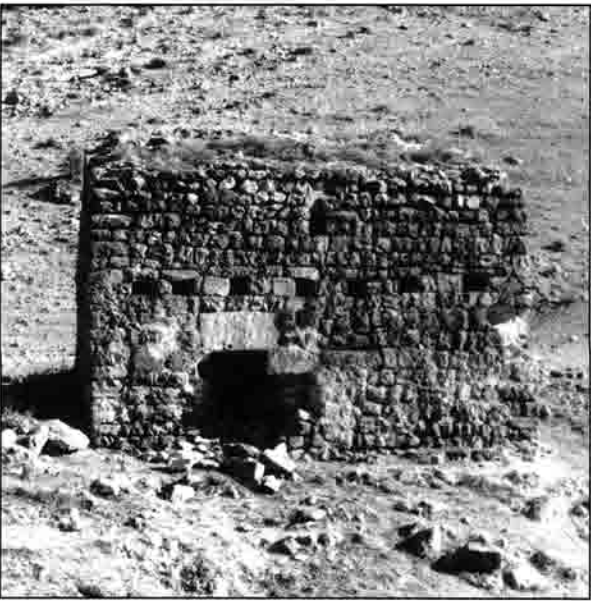
մուրի պսակը: Տանիքը պատած է կիսաբոլորակ ծածկասալերով: Նյութը կապրավուն բազալտն է:

Արտաքին չափերն են 4,30x3,15 մ: Որմերի պահպանված հարվածներն անարձանագիր են: Մաքրույն հարավից կից է քառանկյուն հարակազմով մի շինություն կառուցված կոփածո քարերով (ծածկը փրված է): Սա ներքուստ ունի բազմաթիվ խորշ-պահոցներ: Միակ մուրքը արեւելքից է: Դաբելով կառուցողական առանձնահարկություններից այն, ամենայն հավանականությամբ, ծառայել է իբրև գրարուն կամ գրապահոց: Ունի 5,25x5,15 մ արտաքին չափեր: Թվում է՝ կառուցման ժամանակաշրջանով մուր է կամ պարզապես ժամանակակից բուն մաքրույն:

Ղուշի գյուղից 800 մ հյուսիս-արեւելք, Աղավնագետի աջ ափին պահպանվել են հին ջրաղացի մնացորդները:

ՍԹՈՒՆԻՍ (ՄԱԳԻՆԼԱՐ)

Ղուշի գյուղից 2 կմ հարավ՝ Աղավնագետի աջ վրակ Սթունիսի ձախ ափին, հարավ-արեւելահայաց

ՍԹՈՒՆԻՍ. եկեղեցու տեսքը հարավից եւ հասակագիծը

ձորալանջին է գրնվում Քառաթաղի պարմական գյուղերից մեկը՝ Սթունիսը: Սա եւս առաջին անգամ հիշարակվում է Տաթևի վանքին (1600 պարզաչափով) հարկարու գյուղերի թվում:⁷⁴ XIX դարում գյուղը բնակեցվել է քրդերով, որոնք աղավաղելով գյուղի անվանումը այն վերանվանել են Սաղինլար:

Գյուղից շուրջ 800 մ հյուսիս՝ Սթունիս վրակին ձախից միախառնվող մեկ այլ վրակի ձախ ափին, կանգուն է ըստ ամենայնի IX-X դարերի կառույց միանավ թաղածածկ եկեղեցին: Այն կառուցված է անմշակ եւ կիսամշակ քարով, կրաշաղախով: Երկու մուրքերը բացված են հարավից եւ արեւմուրքից: Ավանդաբներ չունի, խորանը պայտաձե է: Պարերի որոշ հարվածներ, հարկապես անկյունային մասերում քանդված են, բայց կարծում ենք՝ որ եկեղեցին երբեւէ արձանագրություն չի ունեցել, քանի որ միանգամայն ողորկ է, օրինակ, անգամ հարավային մուրքի սրբաբաշ բարավորը: Եկեղեցին հիմնված է միաստիճան որմնախարսխի վրա: Պարերի հաստությունը փարանվում է. 120-125 սմ է, իսկ արտաքին չափերն են 8,40x6,10 մ:

ՀԱՐՈՒՆԻՔ (ՀԱՋԻԼԱՐ)

Նաջիլարը գրնվում է Աղավնագետի աջ կողմում գետափից 1 կմ հեռավորության վրա, Սթունիսից 2 կմ արեւելք, ծովի մակերեւոյթից 1380-1510 մ բարձրության վրա:

Պարմական աղբյուրներում գյուղի անվան հիշարակումներ չեն պահպանվել: Եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը Նաջիլարի պարմական անվանաձե է համարել Նարճլանքը:⁷⁵

Այսօրը հասարակված խաշնարածները 1905-06 թթ. ավար ձեռք բերելու նպարակով հարձակվել էին Խոզնավարի վրա (բշե-փարեյ էին 100 գուլիս փավար եւ գերել մեկ գյուղացու), սակայն խնածախցի քաջերն էլ մի հարձակումով դաս էին փվել հաջիլարցիներին:⁷⁶

Նույն արեւսարը հաջիլարցիները բանեցրին նաեւ 1989-91 թթ. ընթացքում եւ հարուցեցին ավազակաորջի վերածած գյուղից վարումով:

Գյուղից 0,5 կմ արեւելք եւ 1 կմ հարավ-արեւելք գրնվում են ուշագրավ բնական քարանձավներ, իսկ 1,6 կմ հարավ-արեւելք, Խոզնավար վրակի վրա պահպանվում են ջրաղացի մնացորդները:

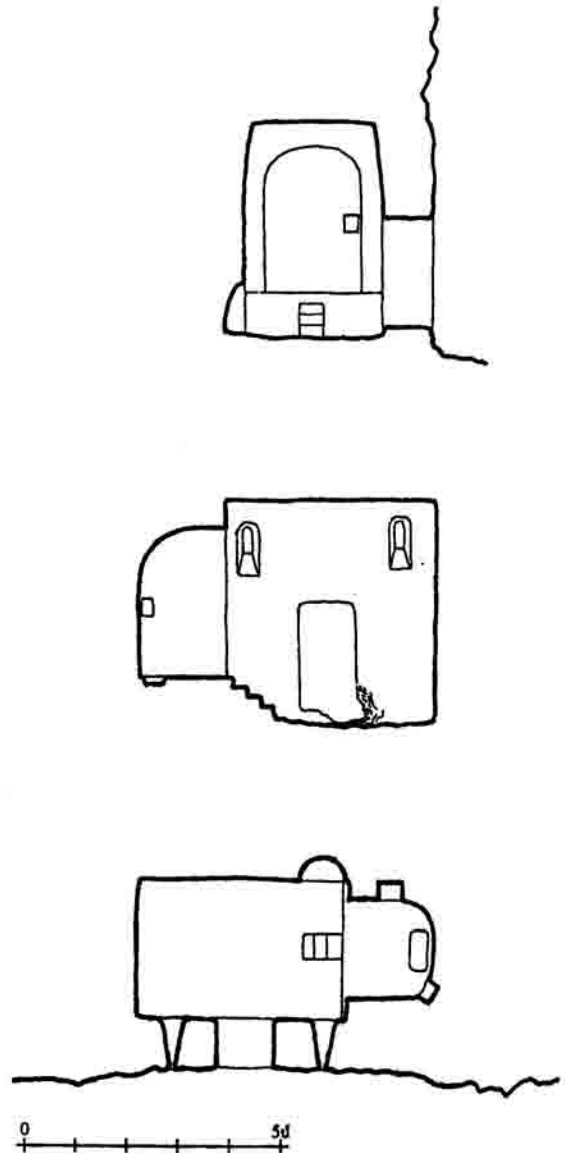
ՂԱՐԱՂՇԼԱՂ (ՂԱՐՐՂՇԼԱՂ)

Ինչպես նախախորհրդային, այնպես էլ ժամանակակից քարտեզներում եւ գրականության մեջ

74. «Ժամանակագրութիւն ...», էջ 42:
75. Արցախ, էջ 403:
76. «Մշակ», 1906, 11 յունվարի, N5, էջ 1:

ՂԱՐԱՂՇԼԱՂ. ընդհանուր տեսարաններ գյուղից
և ժայռափոր եկեղեցուց

ՂԱՐԱՂՇԼԱՂ. ժայռափոր եկեղեցի. կտրվածք դեռի արեւել,
հյուսիս և հասակագիծ

Ղարղըշլաղ կամ Ղարաղըշլաղ անվամբ հայրենի գյուղը միայն մեկ անգամ 1888 թ. մի քարտեզում⁷⁷ նշված է "Кары-гъаштаг" ձևով, որտեղ, սակայն, ակնհայտ է ընդամենը մեկ փառի փայագրական վրիպակը, «Т»-ի փոխարեն՝ «Л» պեղք է լինել: Մակայն, անտեսելով բազմաթիվ այլ վկայությունները և հենվելով սոսկ վերջին (վրիպակով) հրապարակության վրա՝ Ա. Ղարաբյոզյանը պարամական գավառանիսր Քաշաթաղ գյուղը նույնացրել է վերջինիս հետ,⁷⁸ իսկ համանուն բերդի գրնվելու

վայրը փեղորոշել նույն գյուղի հյուսիսում, ուր իրականում բերդ չկա (թեկուզ մնացորդները) և ոչ էլ կարող էր լինել (փեղանքի այդ շրջանը չունի որևէ բերդի գոյության հարմարությունը): Նույնվերայ Ա. Ղարաբյոզյանը պարամական Վերին շեն գյուղը (հիշ. Սյր. Օրբելյան) փեղորոշել է Ղարաղըշլաղից մոտ 2-3 կմ հյուսիս-արևելք:⁷⁹ Նարկ ենք համարում նշել, որ փեղանքի այդ շրջանով անցնում է ջրբաժան լեռնագիծը, պարված՝ մեծ թեթություն ունեցող, լերկ, ժայռոտ ու անջուր լանջերով: Տեղանքի այդպիսի մի հարվածում գոյություն չէր կարող ունենալ և ոչ մի գյուղ, ուստի և բնական է, որ փարածքում որևէ գյուղատեղիի հետքեր չկան:

Ինչեւ, ձեռքի փակ ունեցած փվյալները դեռևս

77. *Խոսքը 1888-ին Թիֆլիսում հրատարակված Ե. Կոնդրատևիկոյի կազմած քարտեզի մասին է (Елисаветопольская губерния. Свод статистических данных, извлеченных из посемейных списков населения Кавказа):*

78. *Армен Карагезян, К локализации гавара Кашатаг, «ԼՀԳ», 1987, N1, էջ 40:*

79. *Նույն հոդվածը, էջ 41:*

հնարավորություն չեն փախ պարզել Ղարաղշաղի պարունական անվանումը:

1914 թ. Ղարաղշաղն ուներ 949 թրքացող քուրդ բնակիչ:⁸⁰

Վարչական առումով այն գտնվում էր Ելիսավե-տոպոլի նահանգի, Զանգեզուրի ուեզդի (գավառ), Մինքյանդի գյուղախմբի մեջ:⁸¹ 1977 թ. գյուղի բնակչությունն (1152 շունչ)⁸² արդեն իսպառ թրքացել (աղրբեջանականացել) էր:⁸³

Գյուղը գտնվում է Աղավնագետի ձախ ափին, ծովի մակերեսային 1220-1290 մ բարձրության վրա: Գյուղի թաղամասերը գլխավորապես փարածված են լեռան հարավահայաց ստորոտին, բարձր ու լերկ շուրջպար լեռների արանքում գոյացած գեղեցիկ հովիտի մեջ:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան կողմում է գտնվում ամենահին թաղամասը: Այսօրեղ կիսափուլ վիճակում են XVII-XVIII դդ. մի թաղակապ շենքի մնացորդները: Այն կառուցված է եղել անմշակ քարով ու կրաշաղախով: Սրբաբաշ են միայն մուրքի, թաղակիր կամարի պահպանված հատվածներն ու որմնասյուները:

Գյուղամիջում մի փոքրիկ բլրի վրա պահպանվում է գյուղի եկվոր բնակիչների երբեմնի ներկայությունը փաստող մզկիթի շենքը: Վերջինս ուղղանկյուն հատակագծով, անմշակ քարերից կառուցված փայտածածկ (չի պահպանվել) պարզ շենք է: Միակ մուրքը բացված է հյուսիսային ճակարկից: Վերջինիս բարավորին եռաբող փորագրված է (արաբաբառ թուրքերենով, խիստ անուս գրչությամբ) մզկիթի կառուցման թվականը, որն է՝ 1863 թ.:⁸⁴ Ի դեպ՝ աղրբեջանական հանրագիտարանը հանիրավի հնացրել է այն՝ շուրջ 1,5 հարյուրամյակ եւ թվագրել՝ 1718 թ.:⁸⁵

Ղարաղշաղից հագիվ 1 կմ հյուսիս-արևելք, բնության սրեղծած մի անզուգական ժայռասարան պուրակում, իրարից ոչ հեռու կան մի քանի ժայռափոր խորաններ (ճգնարաններ) եւ մեկ եկեղեցի: Վերջինս կերպված է ճակագրային մասով դեպի հարավ նայող ժայռազանգվածի մեջ:

Միանավ բազիլիկի հորինվածքով եկեղեցին ունի միայն մեկ մուրք եւ երկու դեպի ներս լայնացող լուսամուտ (բոլորն էլ բացված հարավակողմից): Նախակազմում եկեղեցին ունի 5,80x2,50 սմ չափեր: Բարձրությունը 4,4 մ է: Բացառությամբ մուրքի

80. «Кавказский Календарь на 1915 г.», Тифлис, 1916, էջ 135:

81. «Кавказский календарь на 1917 г.», Тифлис, 1916, էջ 54:

82. «Աղրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղրբեջաներեն), հասր III, Բաբու, 1979, էջ 73:

83. Առասարակ սարածագրամի ֆրեզի բոնի քրգացման երևույթի մասին տե՛ս Вардан Григорян, Насильственная ассимиляция в Азербайджане (Азербайджанский вариант решения Курдского вопроса), Ереван, 19926 էջ 25-31:

84. Վիճագի վեճանությունը կասարել է արեւելագիտ Հակոբ Փափազյանը:

85. «Աղրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղրբեջաներեն), հասր III, Բաբու, 1979, էջ 73:

ստորին մի անկյան, եկեղեցու մնացած հատվածները գրեթե անվնաս են: Սեղանի վեճ քարը չի պահպանվել: Ի դեպ, այն առանձին կերպված ու փեղադրված է եղել խորանի մեջ հատուկ պարաստված փոստրակում: Նարկ է նկատել, որ վեճ քարը եկեղեցու կառուցվածքային համակարգում միակ բաղադրիչն է, որ կերպված է եղել բուն ժայռազանգվածից անկախ, առանձին քարից: Նարդարանքը զուսպ է: Որմերը զուրկ են ոչ միայն վիճագրեթից, այլև մինչև անգամ, խաչաքանդակներից:

Ղարաղշաղից Նոչանց փանող ճանապարհից քիչ հարավ գյուղից 2,5 կմ արեւելք, մի բարձրադիր ու փեփարանավոր վայրում ոչ մեծ քրդական գերեզմանոց կա: Այդտեղ պահպանված 3 քյումբազները, որ XIX դարի վերջի կառույց են, ուշագրավ են նրանով, որ նրանցից մեկի մուրքի մուտ ազուցված է խաչքար: Նսավայրի շուրջը դարավոր, հասարաբուն կաղնիներ են:

ԾԻԾԵՆԱՎԱՆՔ (ՁԵՅՎԱ, ԳՅՈՒՍՈՒՄ)

Ծիծեռնավանք կամ Ծիծառնուվանք գյուղը, որ կանգուն է համանուն մեծահռչակ վանքի եկեղեցին, գտնվում է Աղավնագետի աջ ափին, նույն կողմից նրա հեղ միախառնվող Խոզնավար եւ Բայանդուր վտակների միջեւ: Մարենագիր աղբյուրներում սրա գոյությունը վկայված է XIII դարից սկսած: Այն Տաթեւ վանքին հարկաբու 681 գյուղերից մեկն էր (տարեկան վճարում էր փուրջ 10 արծաթ):⁸⁶

XIX դարի վերջին հինավուրց գյուղն արդեն հայտնի էր Ձեյվա անունով: Այդտեղ բնակվում էին շուրջ 100 տուն թուրքեր (ըստ երեսույթին թրքացած քրդեր) եւ ընդամենը 25 տուն հայեր:⁸⁷ Վերջիններիս թվաքանակը անփոփոխ էր մնացել նաեւ 1905 թ.,⁸⁸ այսինքն՝ մինչև հայ-թրքական ընդհարումները: Ծիծը է «Ձեյվա գիւղից ժողովուրդը փախաւ նախքան մեծ հարձակումը...»,⁸⁹ այնուամենայնիվ նա էլ «...ունեցաւ 5 զոհ եւ բացի այդ՝ ենթարկեց կողոպուտի, կորցնելով ունեցած գոյքի կեսից աւելին եւ քոչեց գիւղից, այլ ես անկարող լինելով ապրել այդտեղ»:⁹⁰

Այդպես հինավուրց գյուղը զրկվեց իր վերջին բնիկ բնակիչներից: Խորհրդային փարիներին, Ձեյվա՝ վերանվանված պարունական Ծիծեռնավանքը կրկին վերանվանվեց, այս անգամ Գյուսույու:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան եզրին, Աղավնագետի եւ նրա՝ Խոզնավար վտակի միջեւ երկարած գեղեցիկ հրվանդանի ծայրին ցայծմ կանգուն է Ծիծեռնավանքի հուշահամալիրը: Նրա զարդը հանդիսացող եռանավ բազիլիկ եկեղեցին հայ ճարտարապետության առավել ուշագրավ ու մեծարվեստ կերպվածքներից

86. Սեփանու Օրբելյան, նվ. աշխ., էջ 399:

87. Ա.-Գ. նվ. աշխ., էջ 262:

88. «Մեակ», 1906, N 56, 14 մարտի:

89. Ա.-Գ. նվ. աշխ., էջ 262:

90. Նույն տեղում:

ԾԻԾԵՆԱՎԱՆԹ. կենտրոնական նավի տեսքը դեղի արեւելք եւ արեւմուտք, հյուսիսային եւ հարավային կամարաւարերը

է: Ծիծեռնավանքի եկեղեցին⁹¹ արդեն արժանացել է մի շարք մասնագետների ուշադրությանը, որոնք եւ հրապարակել են իրենց բավական ծավալուն ուսումնասիրությունները:⁹² Կարելորդ բացը թերեւս մնում է այն, որ կարարված չափագրական աշխատանքներ

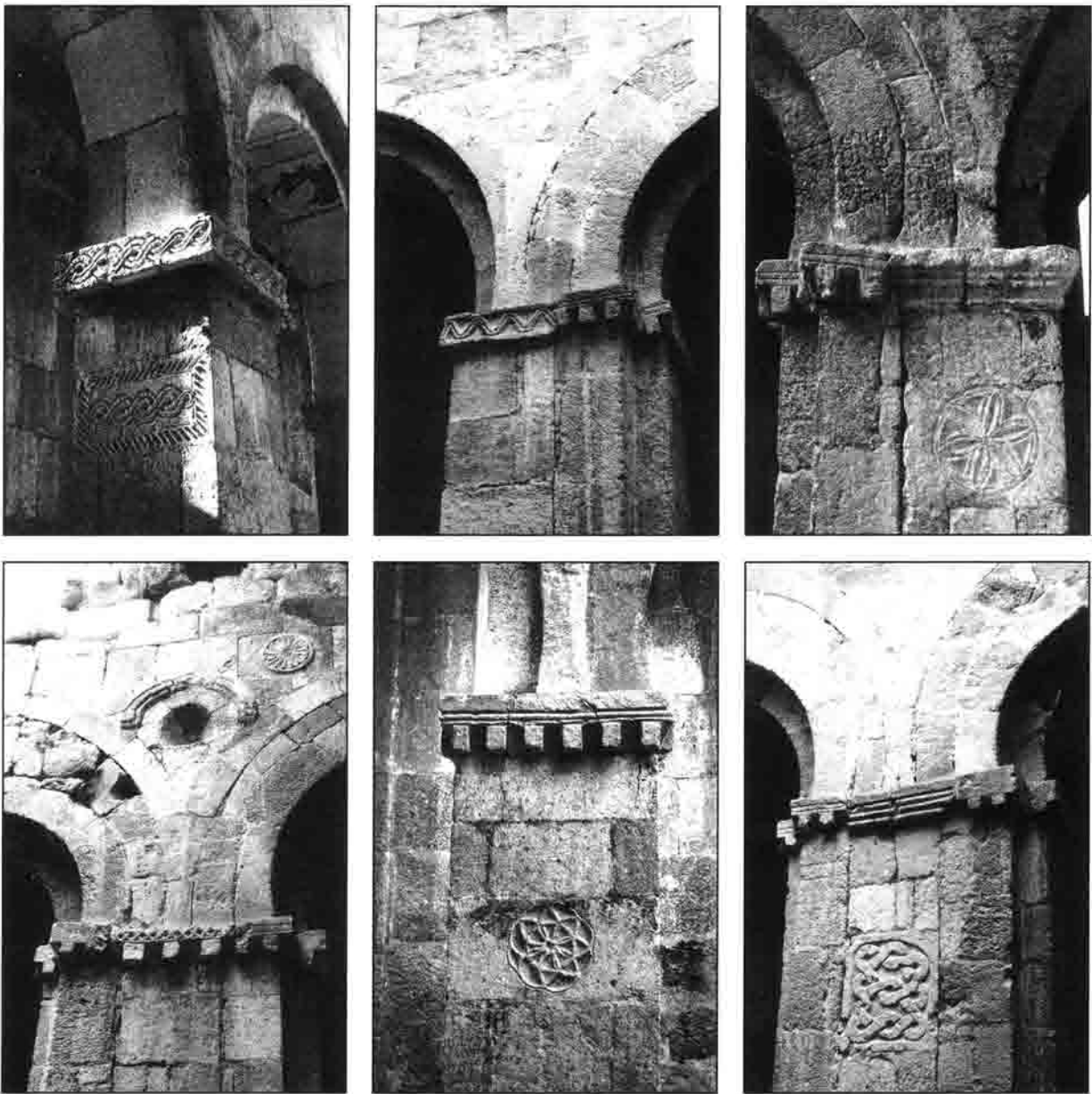
91. Ծիծեռնավանքի եկեղեցին մինչեւ XX դարի սկզբները Ջեյվա գյուղի համար ծառայել է որոշեալ ծխական եկեղեցի: Այն օծված է եղել Սր. Մսելիանոսի անունով («Մարտի», 1879, սեղ., 398):

92. Ղ. Ալիսան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 268: Ե. Լալայան, Ջանգեզուր, «Ազգագրական հանդես», գիրք 7, 1898, 2, էջ 46-49: Ա Մահիկյան, Քասախի բազիլիկայի ճարտարադասարկումը, Երևան, 1955: Paolo Cuneo, La basilique de Tsitsernavank, «REArim», h. IV, Paris, 1967, էջ 203-216: Մորուս Հասարկյան, Ծիծեռնավանք, «ՊԲՀ», 1980, N 2: Նույնի՝ Պասմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985, էջ 219-240:

ըր դեռեւս միայն սխեմատիկ բնույթի են, այնինչ, օրինակ վերջին փաստարկւմ ընթացքում արդեն խիստ քայքայված ու վթարային վիճակում գտնուվող կենտրոնական նավը զգալի փարածության վրա փլվել է ու շարունակում է քանդվել:⁹³

Ներագոյորդներն արդեն փվել են Ծիծեռնավանքի եկեղեցու ճարտարապետական մանրագինն նկարագրությունը: Նրանք հանգել են այն

93. Ժամանակին ճարտարապետական մանրագինն չափագրություն չկատարելու աղաքայում հնարավոր վերականգնողական աշխատանքների ժամանակ կարող էր իստուր փաստի առաջ կանգնեցնել: Այդ բացը լրացվեց 1997 թ. նոյեմբերին, երբ առաջին անգամ մեր կողմից Ծիծեռնավանքում իրականացվեցին մանրագինն չափագրական աշխատանքներ որոշու՝ Տիրան Կարաղեյանի մասնակցությամբ եւ գյուղադէս Հայկ Հարությունյանի օժանդակությամբ:

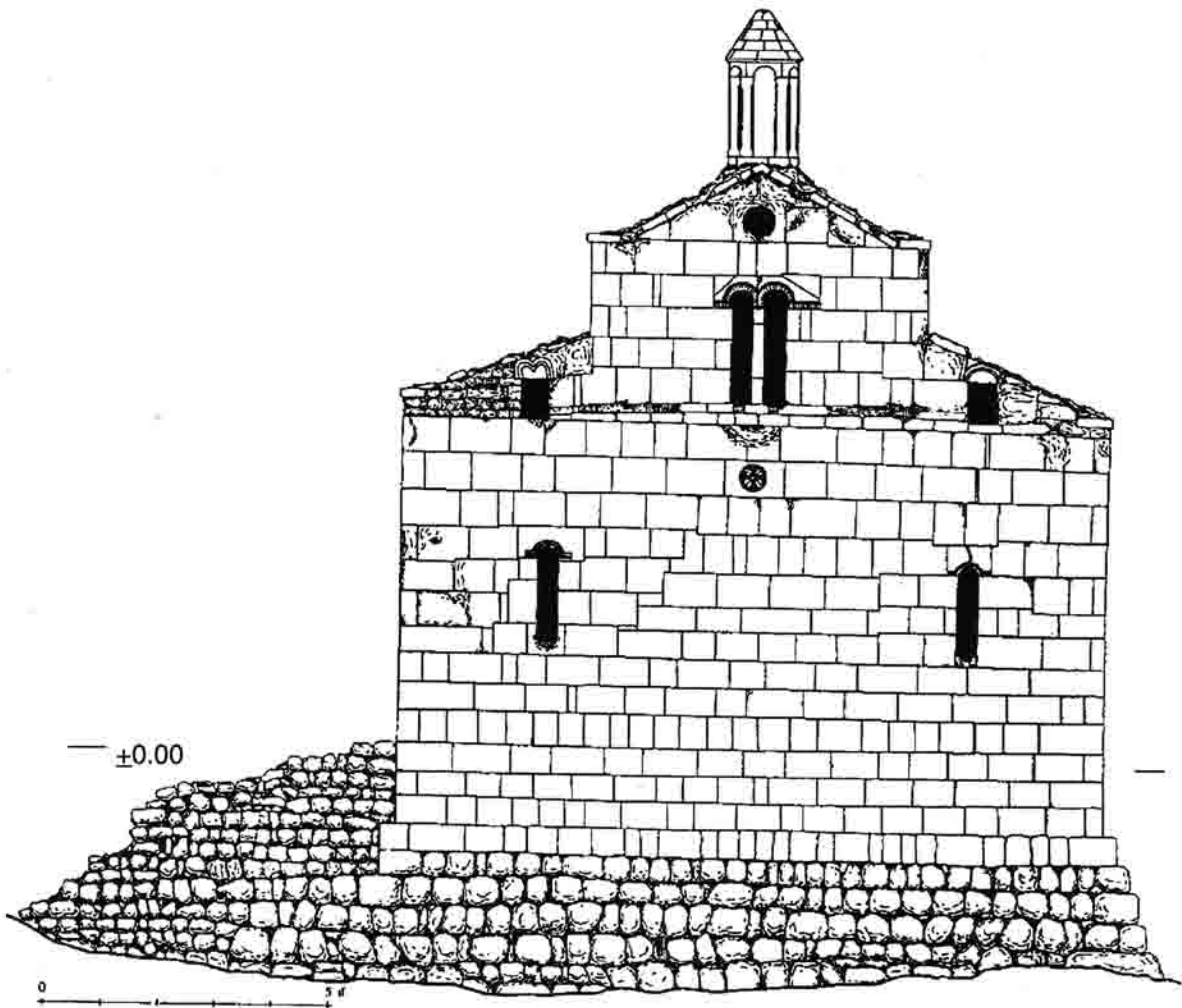
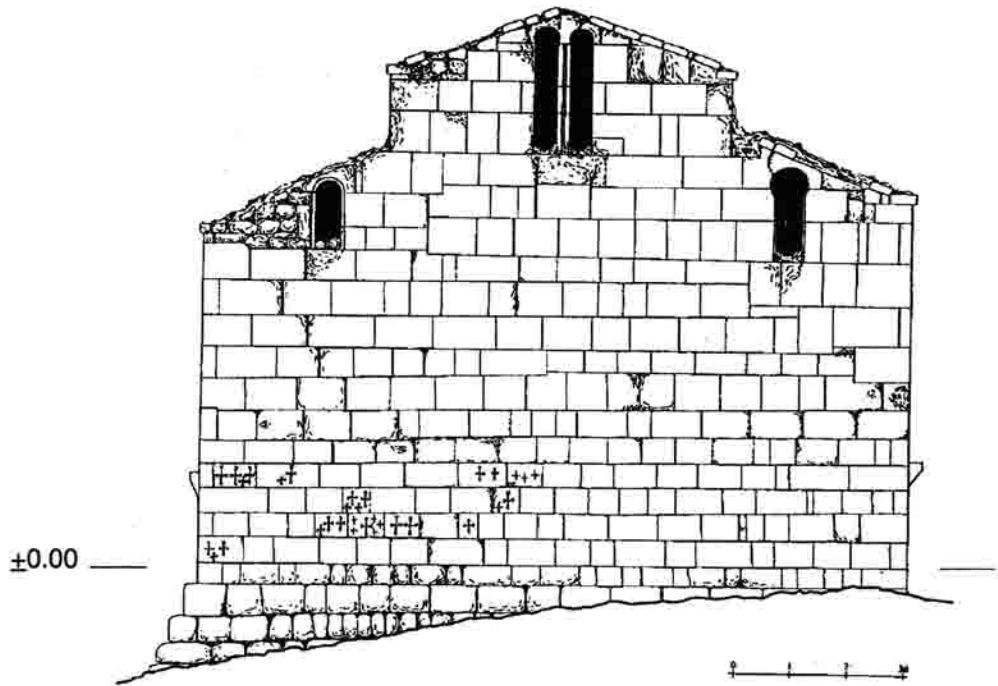
ԾԻԾԵՆՆԱՎԱՆՔ. սյան խոյակներ

համոզման, որ եկեղեցին հիմնված է եղել հեթանոսական փաճարի փեղում: Կարծում ենք, դրավկայությունն առկա է մինչև իսկ եկեղեցու անվանման մեջ, քանի որ ծիծեռնակի պաշտամունքը հայրենի էր նախաքրիստոնեական Հայաստանում: Եկեղեցին կառուցված է սրբափաշ քարով: Արտաքին չափերն են 25,6x12,5 մ: Ներսում պահպանվել են որմնանկարների հետքեր: Չնայած եկեղեցին շինարարությանն առնչվող վիճագրեր չունի, սակայն ճարտարապետական քննության շնորհիվ մասնագետները փաճարի կառուցման ժամանակը համարել են V-VII դարերը: Ավելի ուշ եկեղեցին կրել է նորոգումներ, հավելումներ (շքամուտք, զանգակատուն), շրջապատը պարսպապատվել է: Վերջինիս արեմտյան կողմում պահպանվում է շքեղ դարպասը (1613 թ. շինարարական արձանագրությունը ոչնչացվել է

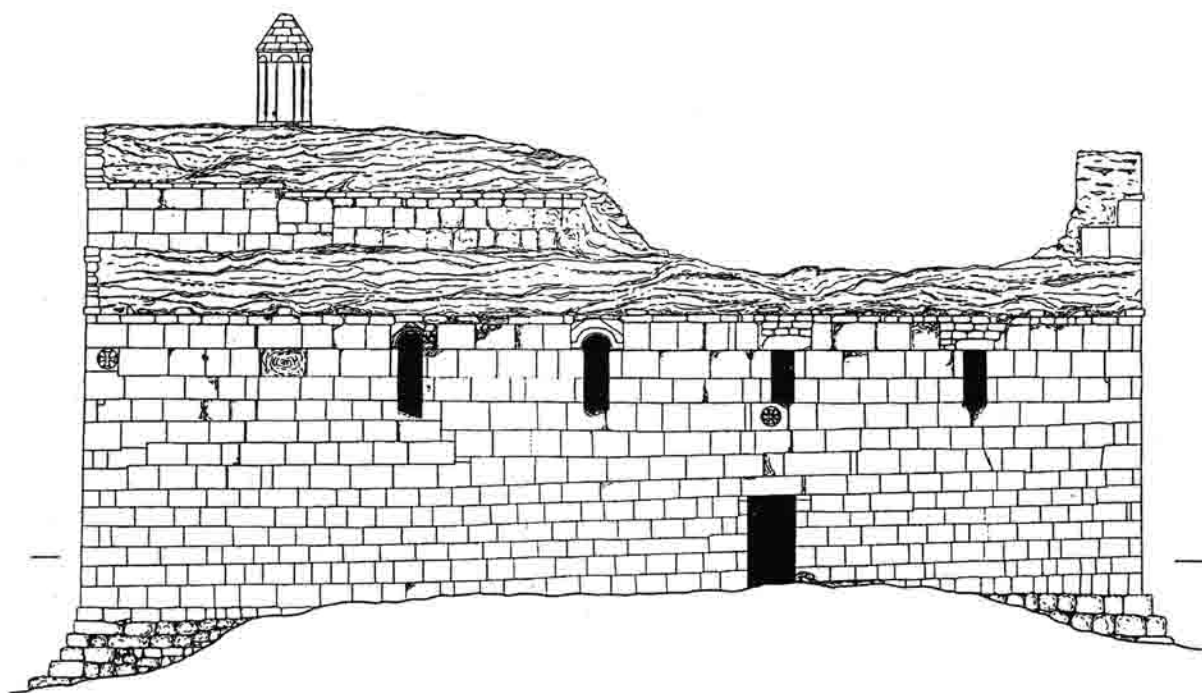
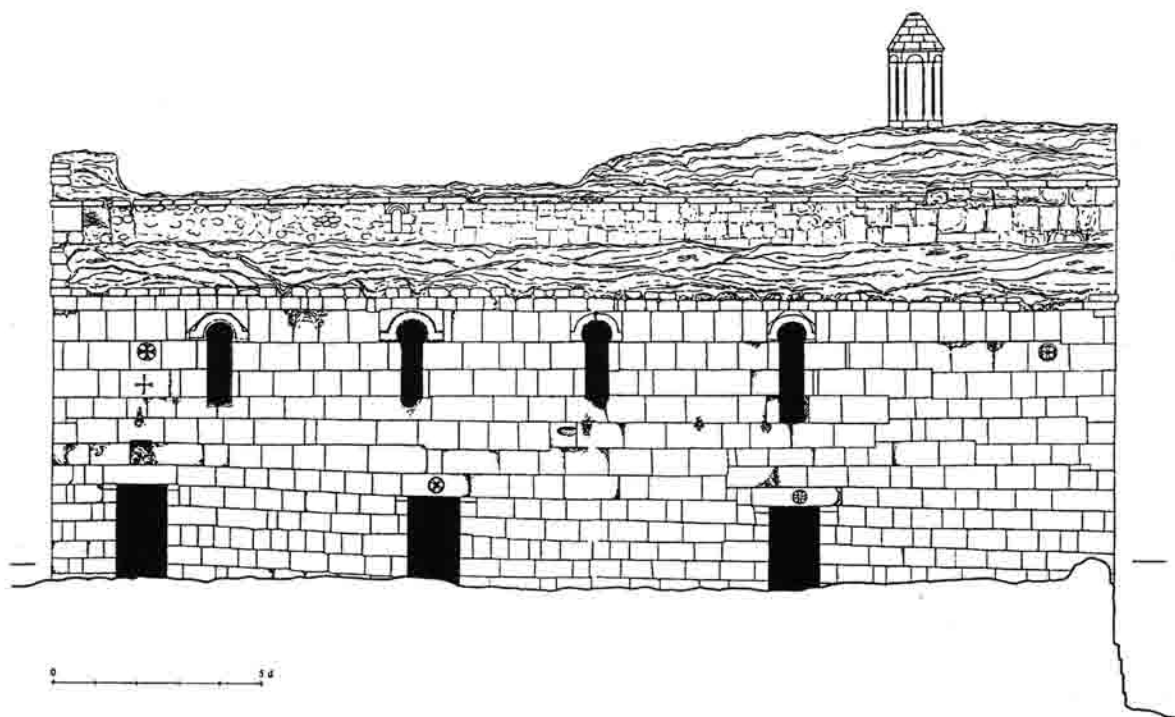
1989-92 թթ. ընթացքում): Պարսպին հարավից հարում են մի քանի թաղակապ սենյակներ: Պարսպից դուրս, հյուսիս արեմտյան կողմում երբեմնի հայաբնակ գյուղի գերեզմանոցն է:

Հնավայրի փարածքից նախկին հեքազորողները ընդօրինակել ու հրատարակել են 22 միավոր արձանագրություն:⁹⁴ Հարկապես 1989-92-թթ. ընթաց-

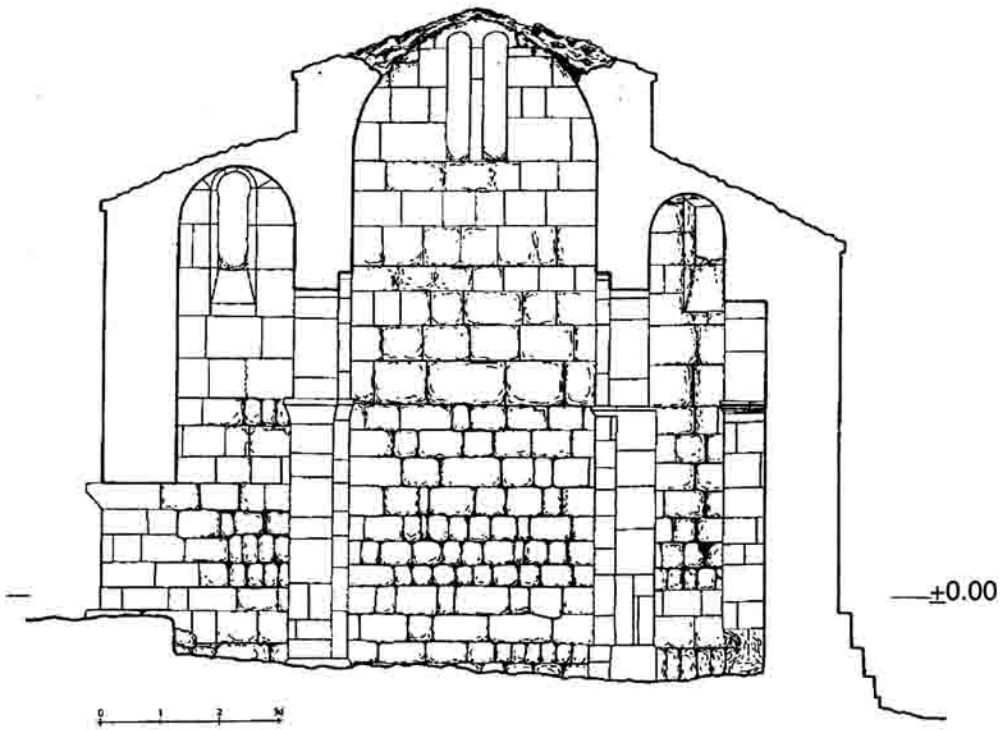
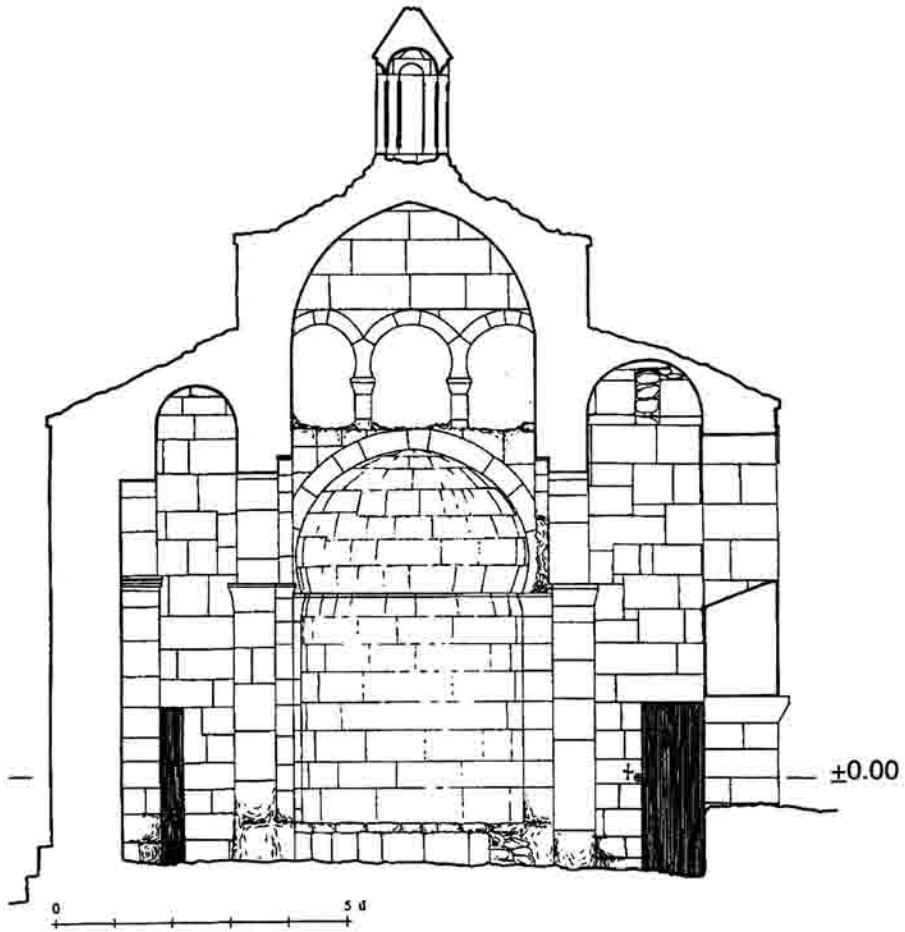
94. Ծիծեռնավանից ընդօրինակված վիճագրերի առաջին հրատարակիչը Ե. Լալայանն է («Ազգագրական Հանդես», գիրք Դ, N 2, Թիֆլիս, 1898, էջ 48): Սակայն նրա վերձանությունների մեջ, որոնք անփոփոխ վերահրատարակվել են նաև «Դիվան հայ վիճագրքյան» 5-րդ որակում (Երևան, 1982, էջ 199), առկա են մի շարք անճշտություններ: Դրանք ԵՍԿԵՆ ու անբողջական ճեփով վիճագրերը հրատարակել է Մորուս Հասարայանը (Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 236): Ընդհանրապես, միայն Մ. Հասարայանն է, որ բարեխղճորեն եւ ճշգրիտ վերձանություններով վանից ներկայացրել է 16 միավոր վիճագրեր (ն.Վ. ա.Վ.Ս., էջ 233-230), իսկ «Դիվան...»-ում (8 միավոր) եւ, մասնավոր, գրող Ս. Խրանգաղյանի կողմից («Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 26) վիճագրեր ներկայացվել են խիստ քերի ու սխալաբան:

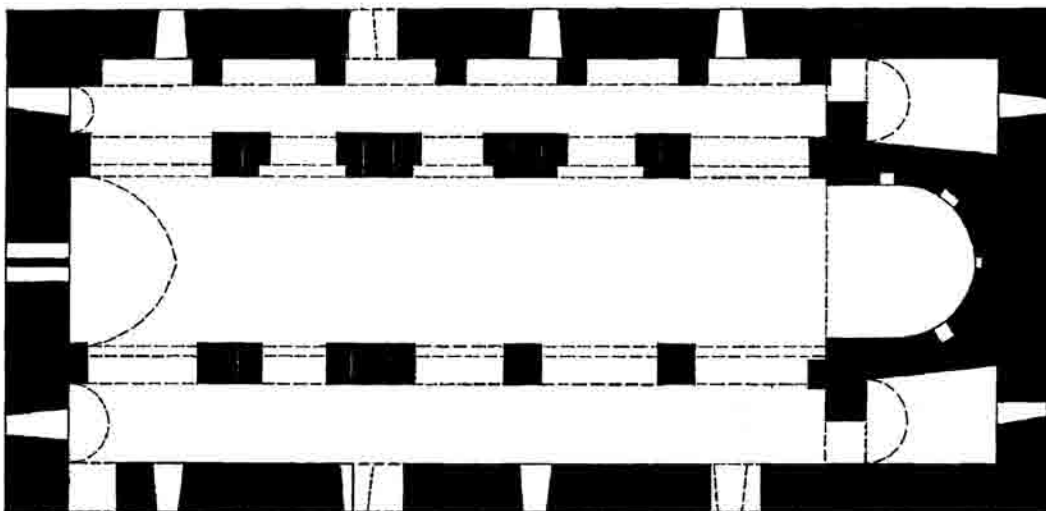
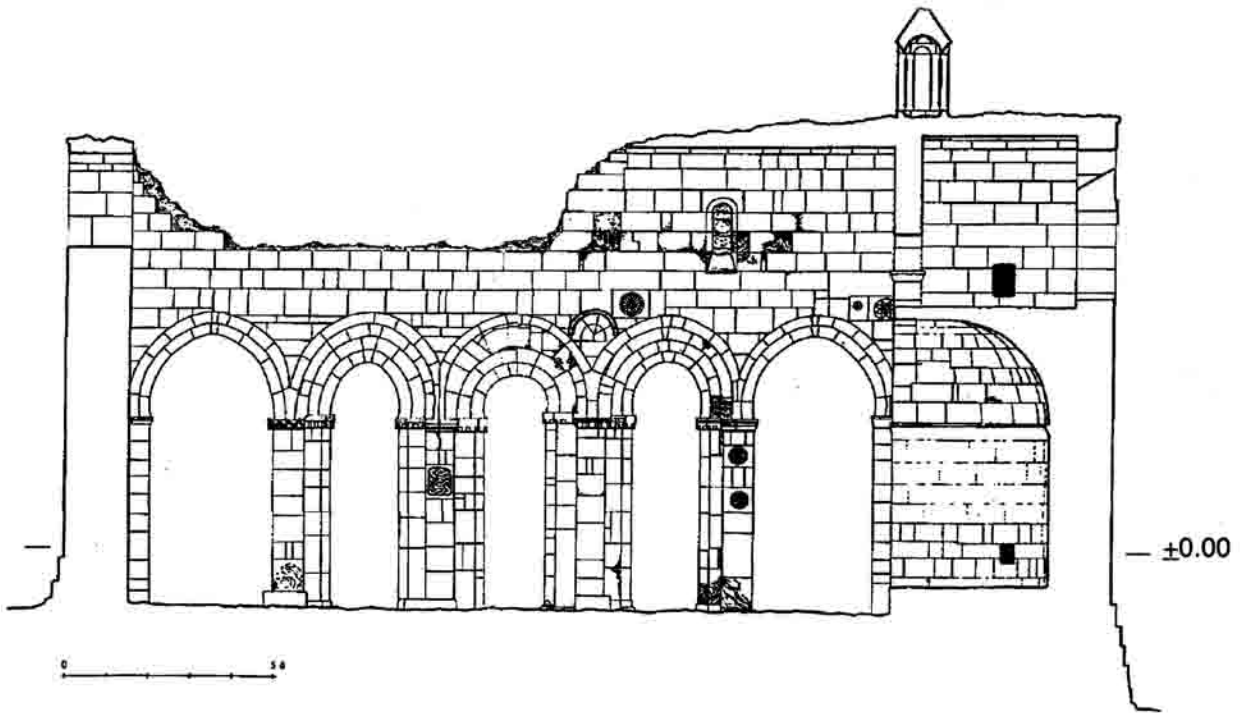
ԾԻԾԵՆՆԱՎԱՆՔ. արեւմտյան եւ արեւելյան ճակատները

ԾԻԾԵՆԱԿԱՆՔ. հարավային եւ հյուսիսային ճակատները

ԾԻԾԵՆՆԱԿԱՆՔ. կտրվածք դեղի արեւելք եւ արեւմուտք,

Ծիծեռնակաձև բ. որմնանկարի մնացորդ հյուսիսային դռան եւ վիճաղի հարթափայտակ հյուսիսային կամարաճարի սյան վրա

քում դրանց մի մասը միտումնավոր կերպով ոչնչացվել է: 1985, 1993-95 եւ 1997 թթ. ընթացքում հնավայրի փորածքից վիմագրերի մեր հավելումները կազմում են 4 միավոր (ընդամենը 26 արձանագրություն): Դրանք նախկին հրապարակումների հետ համադրելով՝ ներկայացնում ենք ստորև.

Գրչության առումով իրավամբ ամենահին արձանագրությունը համարվում է եկեղեցու ներսում, հյուսիս-արեւելյան մույթին հենվող կամարի ստորին երկու քարերին փորագրված հետեյալ վիմագիրը.

(ՈՒԻ)ՏԱԻՈՐ ՅԻՇԵՅԷՔ | ԶԳԻՈՐԳ|[Գ]Ս|, ԽՍՂ

Ոչ ուշ, քան մինչեւ X դարը թվագրվող մի հնգապող վիմագիր էլ պահպանվում է եկեղեցու հարավային մուտքերից մեկի անկյունաքարերին.

ՈՎ Տ(Է)Ր Ք(ՐԻՍՏՈ)Ս ԱՂԶԱՏ ԵՂԲԱՅՐ ՍԻՐՈՂ | ԶԳՐԻԳՈՐ ԶԱՆԱՐԺԱՆ | ԾԱՌԱՅՍ ԹԻՇԵՅԷՔ ՅԱՂԱԲԹՍ:

Եկեղեցու խորանի մեջ, հյուսիսակողմի կորավուն պարի խաչագարդ ու սրբապաշ Քարին 6 փողով փորագրված է.

ԵՍ | ՄՂՈՏԻԿ | ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԶԽԱԶՍ ՎԱԻՐ ԻՄ | ՄԻԻԹԱՐ ԱԹԱՐԲԷԿԻՆ:

Եկեղեցու հյուսիսային սյունաշարի արեւմտյան ծայրի սյան հարավահայաց երեսին եռափող փորագրված է.

Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱԶՍ | ԲԱՐԷԽԱԲՍ ՎՈԳՈՅ | ՈՎԿ (1615):

Եկեղեցու հարավային պարիս, արտաքուստ կան բազմաթիվ նվիրաբերական հակիրճ հիշատակագրություններ:

1. Խ(Ա)ՉՍ | ԲԱՐԷԽՈՍ | Ա...ԻԻԱԻՆ(՞) ԻՇԵՅԷՔ:

2. ԱՆՈՒՆ | Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ԵՍ | ԱԿՈՐԱ | ԿԱ(Ն)Կ(Ն)ԵՅԻ ԽԱ(ՉՍ) | ԻՇ(Ա)ՏԱԿ ԻՆՁ | ԵՒ ԾՆՈՂ(ԱՅՆ):

3. ԹՎԻՍ | ՈՒԺԲ(1563):

4. ԵՍ ՅՈՂԱՆԷՍ | ԱԲ(Ե)Ղ(Ա)Ս | Կ(Ա)Ն(ԳՆԵ)ՅԻ | Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ... ՈՒԾԴ(1605):

Եկեղեցու հյուսիսային, արեւմուտքից երկրորդ մույթի վրա երկփող արձանագրված է.

ԵՍ ՈՂ(Ա)ՆԶԱՆՍ Կ|(ԱՆ)ԿՆԵՅԻ Ս(ՈՒՐ)Բ ՆՇ(ԱՆՍ):⁹⁵

Տասնամյակներ առաջ եկեղեցու նույն ճակարի վրա Մորուս Հասրաթյանը նկարել ու հրապարակել է.

1. ՍԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽՈՍ ՏՐ ԱԶՐԻՆ ՔՇՅՆ:
2. ՍԲ. ԲԱ...ԽՍ ՏՐ ՄԻԹՐ ՎԻՐԻՆ ԵՍ ՄԱԻՐՍ:
3. ՍԲ. ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽՍ ՈՒՎԱՆԷՍԻՆ, ԹՎ. ՈՂ (1581):
4. ԽԱԶՍ | ՏՐ ՄԿԻՐՏԻՉԻՆ, ԹՎ. ՌԾԵ (1606):
5. ... ՌՃ ... | ՊՈՒՏԱԽ:
6. ... ԴՈՒՐՆԱՍ ԱՏԱՄՆ ...:
7. ԹՎ. ՌԾԵ (1606):
8. ԹՎ. Ռ...ԳԻՐԵՅԻ:
9. ՍԲ. ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽՈՍ ՏՐ ՆԵ(Ր)ՍԵՍԻՆ ՔՇՅՆ:⁹⁶

Եկեղեցու հյուսիս-արեւմտյան մույթի վրա, եռափող փորագրված է.

ՍԲ. ԽԱԶՍ | ԲԱ(ԸԵ)ԽԱԲՍ ՎՈԳՈՅՆ | Մ(Ա)ՎԿ(Ա)ՍԻ ԳՆ...:

Նակիրճ հիշատակագրություններ պահպանվել են նաեւ լուսամուտների արանքում, որոնք սակայն բարձրության պատճառով դժվար ընթանելի են:

Տարիներ առաջ արդեն իսկ ոչնչացված, սակայն իր ժամանակին Մ. Հասրաթյանի կողմից ամբողջությամբ վերծանված 9 փողանոց արձանագրությունը⁹⁷ պարունակ էր եկեղեցու նորոգման եւ զանգակապան կառուցման մասին.

ՆՈՐՈԳԵՅԱԲ ԴԱՃ(Ա)ՐՍ | ԵՒ Ս(ՈՒՐ)Բ ԶԱՆԿԱ(ԿԱ)ԴՈՒՆՍ | Ի Ժ(Ա)ՄԱՆ(Ա)ԿՆ ԻԲՐԱՎԻՍ | ԽԱՆԻՆ ԶԵՆ(Ա)ՆԲՆ | ԱԻՌՈՒՔԻ ՈՐԴԻ ՆԱ-

95. «Դիվան ...», էջ 193:
 96. Բոլոր 9 վիմագրերն էլ վերցված են մորուս Հասրաթյանի «Պատմահնագիտական ուսումնասիրություններ» (Երևան, 1985, էջ 234-235) աշխատությունից:
 97. Արձանագրության լուսանկարը տես՝ Մորուս Հասրաթյանի «Ծիծեռնակաձև» աշխատության մեջ (Երևան, 1990, էջ 8):

Ծիծեռնակվանք. խաչաքարեր եկեղեցու սարածմունքի և սաղանաքար 1809 թ.

ԶԱԳՈՒԻԻՆ, ԽՆԱԾՈՐԿՅՑԻ | ԵՒ ԷՐ ՎԱԶԻԼ
ԳՈՐԾ(Ո)ՅՍ ՈՐԴԻ ՅՈՒՎԱՆՆ | Թ-(ՎԻ)Ն ՌՄԻԸ
Ն(1779):⁹⁸

Մինչև 1988 թ. իր նախնական փեղում պահպանվում էր նաև շրջապարսպի 1613 թ. կապարված նորոգման մասին պատմող արձանագրությունը ներկայում պարփ այդ հարվածը փլված է, իսկ վիմագիրն անհետացել է.

ԿԱՄԱԲՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ ... ՆՈՐՈԳԵՅԱԲ ՊԱՐԻՄՊՍ Ի ՁԵՈՆ ՆԱՅԿԱԶ ԻՇԽԱՆԻՆ, Ի ԱՌ-(Ա)ՋՆ(ՈՐ)ԴՈՒԹԻ(ԱՄԲ) ՄԿ(Ր)Տ(Ի)Չ ԵՊ-(Ի)Ս(ԿՈՂՈՍԻՆ), Թ-(ՎԻՆ) ՌԿԲ (1613):

Եկեղեցու հարավային կողմում, պարսպին ներքուստ կցված թաղածածկ սեղանաքան արեելյան պարփ մեջ ագուցված խաչքարին (չափերը՝ 140x58x32 սմ) փորագրված է.

Ս(ՈՒ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԳՈՒԶ(Ա)ԼԻՆ | Յ(Ի)Շ(ԵՅԵԶ Ի) Զ(ՐԻՍՏՈ)Ս, | Թ-(ՎԻՆ) ՌԾԴ (1605):

Եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պարփին հենած խաչքարին (83x43x20 սմ) փորագրված է.

Ս(ՈՒ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԽԱՆՍՈՒՄԱՆԻՆ:
Ծիծեռնակվանքի փարածքից 1994-95 թթ. ընթացքում շրջկենտրոն՝ Բերձոր (Լաչին) քաղաքի պատմական թանգարան փոխադրված երկու խաչքարերին փորագրված է.

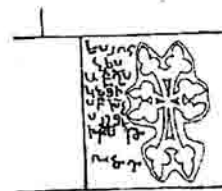
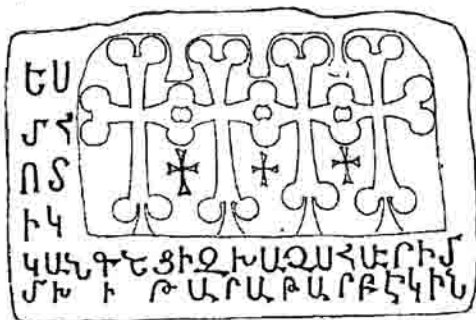
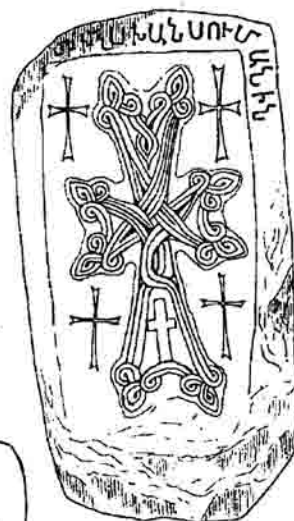
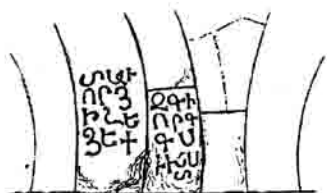
1. ԱՆՈՒՆ Ա(ՍՏՈՒԾՈ)Յ Կ(Ա)ՆԿ(Ն)|ԵՅԱԲ Խ(Ա)ՉՍ Ծ(ԱՏ)ՈՒՐԻՍ | ՂԱՐԻ Յ(Ի)ՇԱՍԱԿՆ...:

2. ԵՍ ՆԱԶԱՐ ԿԱՆԿ(Ն)ԵՑԻ Խ(Ա)ՉՍ ՆՕՐ ԱԼԹՈՒՆԻՆ, ՄԱՐԻԱՆ(ԻՆ), | Թ-(ՎԻՆ) ՌԾԳ (1604). ՊԵՏ:

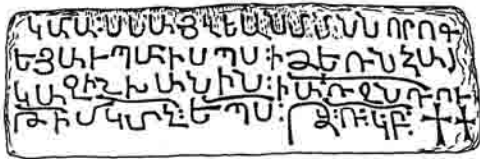
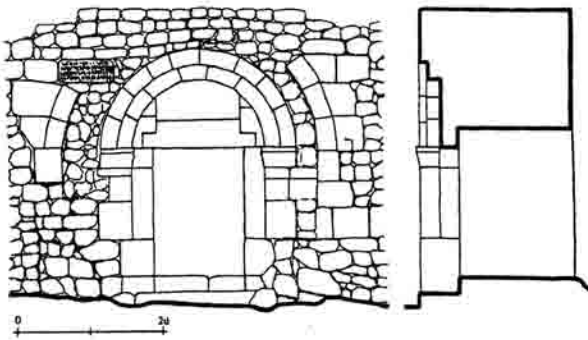
Եկեղեցու հարավային պարփի փակ կանգնած փապանաքարի հյուսիսային երեսին (7 փողով) եւ վերնամասում (երկփող) փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ Ի ՆԱՐԳՍ(Տ)ԵԱՆ ԻԶԵԱ ՄԱՐՄՆՕՎ Ի ԳԵՐԵԶՄԱՆ ՏԷՐ ԱՍ(ՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐ ՏԷՐ ՌՍՏԱԿԷՍԵԱՆ, Ն(Ա)Ր(Ա)ՋԱՏ ՈՐԴ-ԻՔ՝ Տ(Է)Ր ԳԷՈՐԶ, Տ(Է)Ր ԳՐԻՔՈՐ, ՆԱՅՐԱՊԵՏ, ԴԱՆԻԷԼ, ՊԱՊՆ

98. Նսվ. աւթս. էջ 236:

ԾԻԾԵՆԱԿԱՆՔ. վանահոր սենյակի ավերակները, սենյակի դռան մեջ ագուցված ճաղամանաբույսի խաչաբեր, վիճադրերի գրչանկարներ

Ծիծեռնակաձև դարձյալի չափագրությունը եւ ինքնադրական ոչնչացված (1989-92 թթ.) արձանագրության գրչանկարը

ՄԵՐՈՑ՝ ՏԵՐ ՅՕՆԱՆԷՍԷ ՍԿՍԵԱԼ
ՌՍԱԿԷՍԵ(ԱՆ)Յ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄԾԸ (1809)
ՈՐԴՈՅ ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ԳՐԻՔՈՐ Տ(Է)Ր ...

Եկեղեցու արեւելյան կողմում, գերեզմանապարան ավերված մասում, մի փոքր արձանագրարի կա հետեւյալ արձանագրությունը.

ԱՅՍ Է ԽԱՉՍ ԵՒ | ՏԱՊԱՆ ԱՌԱՔԵԼԻ ՈՐԴԻ ՈՂԱՆԻՆ:

Եկեղեցուց հյուսիս-արեւմուտք, հյուսիսասիայաց լանջին պահպանվում են երբեմնի հայաբնակ Ջեյվա (հնում Ծիծառնավան) գյուղի գերեզմանապարան մնացորդները: Ուղղանկյունաձեւ փոքր արձանագրարե-րից 3-ի վրա արձանագրված են.

1. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՎԺԻ ՈՐԴԻ ՊԱՂՏԱ-ՍԱՐԻՆ, Թ(ՎԻՆ) ՌՄՂ (1841):

Չափերը՝ 128x52x32 սմ:

2. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԱՆԿԱՍԱՐ(Ի) ՈՐԴԻ ՈՒՄԴԱ ՅԱՐՈՆ(ԻՆ) | 1861:

Չափերը՝ 145x35x60 սմ:

3. ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԿՐՏԻՉԻ | ՈՐԴԻ ՆԱՅՐԱՊԵՏԻՆ, 1892:

Չափերը՝ 105x31 սմ:

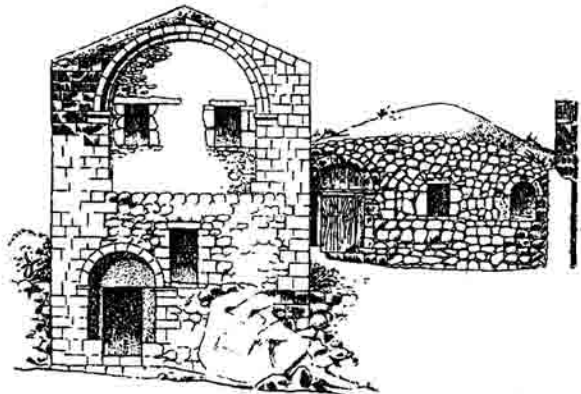
Ծիծեռնավանքի մերձակայքում գոյություն ունեն մի քանի հնավայրեր: Նախ, Բայանդուր վրակի հովտում, վանքից 2 կմ հարավ պահպանվում է մի հին գյուղատեղի, որի պարսկական անվանումը, ցա-վոք, մոռացության է մատնվել եւ ներկայում հայտնի է Զյուսալար անվամբ:

Ջեյվա անունը կող երկրորդ գյուղատեղին գրնը-վում է վանքից 2 կմ հյուսիս:

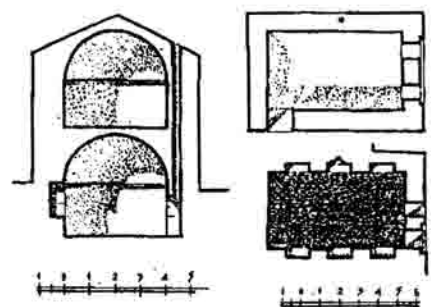
ՔԱՇԱԹԱՂ (ՍՈՒԼԹԱՆՔՅԱՆԴ, ՍՈՒԼԹԱՆԼԱՐ)

Քաշաթաղ (Քշթաղ) գավառը բազմիցս հիշվում է միջնադարյան աղբյուրներում, այնինչ համանուն գյուղը, որից եւ, ըստ երեւոյթին, իր անունն էր առել ողջ գավառը (նաեւ գետը), մատենագիր աղբյուրնե-րում հիշվում է միայն մեկ անգամ: Նրա գոյության հաստատումը եզակի անգամ փվել է Սյրեփանոս Օրբելյանը (ի թիվս Աղահեճ գավառի 43 գյուղերի) Քաշաթաղը ձեռով:⁹⁹

Դարերով ավելի քան նվազ հարկաչափից (ընդամենը 6 դրամ) Քաշաթաղը գավառի սակա-վամարդ եւ փոքր գյուղերից էր, բայց ահա հենց այդ գյուղի անունն էր փարածվել ողջ գավառի վրա («հինգերորդը՝ Աղահեճ գավառը, որ այժմ կոչվում է Քաշաթաղ եւ Խոժոռաբերդ...»):¹⁰⁰ Ուրեմն ինչո՞վ է պայմանավորվում մի փոքր գյուղի անունը ողջ գա-

1 2 3 4 5

Սելիփ Դայկազի աղարանը Քառաթաղում (չափագրություն՝ ճար. Արսակ Դուլյանի)

վառի վրա փարածելու փաստը: Համոզված ենք, դրա պարճառը մեկն էր՝ Քաշաթաղը՝ իշխանա-նիստ էր: Հայրնի է, որ հաճախ հենց իշխանանիստ գյուղի կամ ամրոցի անվամբ էր կոչվում նաեւ

99 Սեփանոս Օրբելյան, նւվ. աւխ., էջ 399:
100. Նւվ. աւխ., էջ 70:

ՔԱՇԱՆՔԱՆՆԵՐ. Սելիֆ Յայկազի աղյաբանի տեսքը 1985 թ. եւ 1989-92 թթ. «վերականգնում»-ից հետո եւ օժանդակ շինությունները

գավառը:¹⁰¹ Այս դեպքում էլ ահա կարծում ենք գործել է նույն փրամաբանությունը: Նավանական է նաեւ, որ գավառի փարածքով հոսող գլխավոր գետին էլ բուն անունից գալով, հեշտը ճանաչելության նպատակով, դարձյալ Քաշաթաղ կոչվեր (որպես եւ էր):

Ներկայացնենք այն փվյալները, որոնք առիթ են փայլիս նույնացնելու պատմական Քաշաթաղըն ու ներկայիս Սուլթանքյանդ գյուղերը:

Նախ նշենք, որ որեւէ իշխանանիստ գյուղում այնպեղ բնակվող իշխանները (մանավանդ եթե նրանք միաժամանակ մի ամբողջ գավառի փերերն էին) անշուշտ ունեցած պետք է լինեին իրենց բնակարանային առանձնահատուկ շէնքերը: Սովորաբար դրանք առանձին դղյակներ կամ պալատներ էին: Ամեն դեպքում դրանք իրենց ամրությամբ ու շքեղությամբ մեծապես փարբերվել են մյուս բնակիչների փներից, իսկ Աղավնագետի հովտի գյուղե-

րից միայն ներկայիս Սուլթանքյանդում է, որ գոյություն է ունեցել եւ գրեթե ամբողջությամբ պահպանվել է միջնադարյան իշխանական պալատի կամ մեծիքական ապարանքի հուշարձանախումբ: Ներկայաբար, սա իշխանանիստ գյուղ էր, իսկ նրա փոքրությունը պայմանավորված էր, թերեւս, նրա բնական դիրքով ընդարձակվելու հնարավորության բացակայությամբ:

Ուշագրավ է, որ XVIII դարի վերջերից հայաթափ Քաշաթաղքում հաստատված քրդերը գյուղին փվել են Սուլթանքյանդ (կամ Սուլթանլար) անվանումը: Ասել կուզի, քրդերն էլ անգետ չէին գյուղի անցյալին, եւ, փաստորեն, նրա իշխանանիստ լինելու հանգամանքով էր պայմանավորված նոր փեղանվան ծնունդը: Նշենք, որ Քաշաթաղքի Սուլթանքյանդի հետ նույնացման մասին առաջինը վկայել է պատմաբան Մորուս Նարաթյանը (ճիշտ է՝ առանց փաստարկների): Նա գյուղամիջում պահպանված իշխանական փունը համարել է XV դարի վերջի կառույց. «Նոչակավոր Ծիծեռնավանքից ոչ

101. Ինչդեպ էր, օրինակ՝ Գյուլիսան գյուղի անունով Գյուլիսանի գավառ եւ մելիփոքյուն. Ջրաբերդ անոցի անունով՝ Ջրաբերդի գավառ եւ այլն:

հեռու Աղավնո գետի մոտ գտնվող Քառաթաղ ավանի (հետագայում՝ քրդաբնակ Սուլթանքենդ) մեջ պահպանված երկհարկանի քարաշեն դղյակի (կողքի կամարաշար ավերակով) կառուցումը անտարակույս պարկանում է Մելիք Նայկազին XV դ. վերջերին»¹⁰²

Քառաթաղը-Սուլթանքյանդի նույնացմանը փաստորեն դեմ է արտահայտվել միայն Ա. Ղարապետյանը¹⁰³ Նա ներկայիս Ղարաղշաղն է նույնացրել Քառաթաղի հետ, որը, ինչպես արդեն նշել ենք, փայագրական վրիպակ ունեցող մի քարտեզի վրա հենվելու հետևանք է:

Քառաթաղը գտնվում է Ծիծեռնավանքից 1,2 կմ Աղավնագետի հովտով ներքև¹⁰⁴ այնպեղ, ուր Աղավնագետը ձախից ընդունում է Ձորացիք վրակին: Իշխանական ապարանքը գտնվում է ճիշտ այս երկու ջրերի միջև վեր խոյացող լեռնաբազուկի հարավահայաց ստորոտին: Հուշարձանախումբը չորսբուր շրջապարված է մի անկյունում բուրգով հզորացված ամուր պարսպապատով, որը հարավակողմում զարդարված է շքեղ դարպասով: Ներսում երկհարկ, թաղակապ հորինվածքով ապարանքն է, կից սյունասարահով եւ օժանդակ այլ շինություններով: Համալիրի ճարտարապետական նկարագրությունը 1985 թ. կատարած ուսումնասիրությունների հիման վրա առաջին անգամ փվել է ճարտարապետ Արթուրյան Ղուլյանը: Այդ առթիվ նա մասնավորապես նշել է «Ապարանքի յարակազմային ու ծառայային ձևերում կիրառուած յօրինուածքային յուծումները, շարունակութիւնը լինելով XII-XIV դարերի Խաչենի ու Վայոց ձորի իշխանական պալատներից աւանդուած ձևերի, իրենց հետագա լայն փարածումն ու վերամարմնաւորումն են գրել XVII-XVIII դարերի մելիքական ապարանքներում, որոնցով այնքան հարուստ է Ղարաթաղ-Ջանգեզուրը»¹⁰⁵

Ինչ վերաբերում է Սրբ. Օրբելյանի միայն մի անգամ հիշարակած «Քառաթաղուց բերդ»-ին,¹⁰⁶ ապա նրա փեղադրությունն անպայմանորեն համանուն գյուղին կից փարածքում փնտրելը պարտադիր չէ: Բերդը Քառաթաղ անունը կարող էր կրել թեկուզ միայն այդ գավառի փարածքում գտնված լինելու

պարճառով: Կարելի է ենթադրել միայն, որ այն եղել է համանուն գավառի գլխավոր ամրոցը:

Գյուղից 2,5 կմ հյուսիս-արեւելք, ձորակով հոսող վրակի ակունքի շրջանում գտնվում են պարմական Ձորացիք գյուղի ավերակները: Սրա առաջին ու միակ հիշարակությանը հանդիպում ենք Օրբելյանի կազմած Աղահեռ գավառի ցուցակում:¹⁰⁷ Գյուղափեղի փարածքում պահպանվել են վիմափոր կացարաններ եւ հին փնտրելիներ: Նախախորհրդային փարիներին հնավայրի փարածքում հաստատված քրդերը գյուղաւնուն աղավաղելով այն կոչում էին «Ջերիկ» կամ «Ջիրիկ»:

ՄԱԼԻՔԵՅԼԻ (ՊԱՏՄ. ՄԱՍՈՒՆԼՆ)

Քառաթաղից 1,5 կմ հարավ-արեւելք, Աղավնագետի աջ ափին փռված են XIX դարի կեսերից ի վեր քրդաբնակ Մալիքեյլու կամ Մալիքեյ գյուղի ցաք ու ցրիվ փները: Գյուղի պարմական անունը վերականգնելու միակ փորձն արել է գրող Ս. Խանգաղյանը, բայց որը գուրկ է գիտական բավարար հիմնավորումից. «Մալիքեյ. *Քրդաբնակ փոքրիկ գյուղ Ջաբուխ գետի ափին: Այսպեղ մի կոտրված խաչքար գրաւ. - ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՄԲ ՏԱՐՍԱԽԺԻ ՄԵԾԻ: Նույն գյուղի փարակական դարոցի զանգի գոլու վրա կարդացի. - ՉՆԷ ՅՈՎՎԱՆ ՎՐՊՏ ՅԻՇԵՍՋԻԲ Ի ՔՍ(ՔՐԻՍՏՈՍ): Ջանգը ձուլել է Հովհան վարպետ - պղնձագործը 1328 թվին: Այս գյուղում մի վիշապագորգ փեսա, փակի եզրին գրած.- ԱՄԱՏՈՒՐ ԱՂԻՆ Ի ՎԱԵԼՈՒՄ, ՌԾԳ-1604: Մալիքեյը Օրբելյանի ցուցակի Մուխուլն գյուղն է»¹⁰⁸

Մալիքեյլի հյուսիսային թաղը, որը փարածվում է Աղավնագետի հետ խառնվող Խնածախ վրակի ձախ կողմում, նախախորհրդային շրջանում համարվում էր առանձին գյուղ՝ Արըզար անվամբ: Արդյո՞ք սա Օրբելյանի հիշարակած Արքո փոքրիկ գյուղն էր (6 դրամ հարկաչափով),¹⁰⁹ դժվարանում ենք պնդել:

Քրդերի կողմից Աբասլար կամ Ավազար հորջորջված մի գյուղափեղի էլ պահպանվում է Մալիքեյլի գյուղից 1,5 կմ հյուսիս-արեւելք: Պարմաբան Ա. Ղարապետյանն իր կազմած քարտեզում¹¹⁰ Մալիքեյլի գյուղի փեղում նշել է պարմական Կարոնորինքը: Այդ ենթադրության միակ հիմքը Ս. Խանգաղյանի հիշյալ հողվածն է, ուր գրողը նշել է. «Կալուխի. Լաչինի շրջանի Ջաբուխ գետի ափին փոքրիկ գյուղ է: Ավերակ եկեղեցու քարերից մեկի գիրն այս է.- ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆԱԲՄ ՄԵԼԻՔ ՆԱՅԿԱԶԻՆ

102. Մորուս Հարաթյան, նով. աշխ., էջ 158: Ի դեղ, չգիտեմք ի՞նչ աղբյուրի վրա հենվելով Աղբեջանական խորհրդային համագիտարանում (հասնր VI, Բաբու, 1982, էջ 174) իրեն իխանական աղաւանի կառուցման արի նոված է 1761 թ., իսկ հուգարմանը կնոված է «Հանգա Սուլթան» անունով:

103. Արմեն Կարազեյան, նով. հողվածը, էջ 40-41:

104. «Քառաթաղ» տեղանունը բառացի նշանակում է ներին բաղ(եր): կարծում ենք, որ որեւէ բնակավայր «Քառաթաղ» անունը կարող էր ստանալ միայն այն դեղում, երբ այն մի ցաւ կարեւոր ու հայտնի տեղից (լեռ, բերդ, վանք եւ այլն) փաւ է ներին է: Հանգոված ենք, որ սվալ դեղում գյուղը ներին է Ծիծեռնավանքից, որը հայտնի սրբատեղի էր ոչ միայն մոսակա գավառների բնակիչների համար:

105. Արսակ Ղուլյան. Քարե վկայագրեր, «Ազատամարտ», 1993, N17, էջ 11:

106. Նով. աշխ., էջ 71:

107. Նով. աշխ., էջ 399:

108. Սերն Խանգաղյան, Ի՞նչ են դասում փարերը. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 24, 31:

109. Ս. Օրբելյան, էջ 399:

110. Արմեն Կարազեյան, նով. հողվածը, էջ 41:

ԵՒ ... ՏՈՒԻ ԿԱՏՈՆՈՐԻՆՔ ԳԵՂՁՍ ԱՅՍ ...: Ուրեմն այս Կալուխչին Սր. Օրբեյանի ցույց տված Կալուխչիներն է՝ Ծիծեռնավանք եւ Հայելեակ (այժմ՝ Հալաք) գյուղերի մոտ...»:111 Մի կողմ թողնելով Կալուխչի-Կալուխչիներ գյուղերի նույնացման խընդիրը հարկ ենք համարում նշել, որ Ա. Ղարաբյոզյանի կազմած քարտեզում թյուրիմացությունն ակնհայտ է, քանի որ Կալուխչին Մալիբեյլին չէ:

Գեղի հոսանքով ներքեւ, Մալիբեյլիից 2,5 եւ 4,0 կմ հեռավորության վրա, Աղավնագեղի ձախ ափին նկարվում են Մորապ (Մորաղլի) եւ Չայքյանդ հորջորջված գյուղատեղիների մնացորդները: Մորապից 1 կմ հյուսիս Ջաղազուր փոքրիկ գյուղատեղին է, իսկ գյուղին դեմ-հանդիման, Աղավնագեղի աջ կողմում, մի հին ջրաղացի ավերակներ են:

ՅԱԼՂՈՒՉՏԱՄ (ՈՒԼՈՒԳՅՈՒՉ)

Յալղուզքամ գյուղը՝ 2300 պողահարկով, հիշվում է Օրբեյանի «Ժամանակագրության» հավելվածի մեջ՝ ի թիվս Տաթեի վանքի թեմապարկան այլ գյուղերի:112 Մրա աշխարհագրական դիրքը պարզելուն որոշակի նպաստ են բերում հետեյալ պարագաները: Նախ, 1904 թ. հրատարակված «5 վերստանոց» քարտեզում Աբասյար եւ Ջաղազուր գյուղերի մոտ նշված է Յալղուզ-դաղ լեռնագագաթը, իսկ խորհրդային ռազմական քարտեզներում ճիշտ է, այդ գագաթի անունը զանց է առնված, բայց նրանից 1 կմ հարավ-արեւելք տարածված անտառածածկ լեռնալանջի համար նշված է «Յալղուզ-դամ» անունը (տվյալ դեպքում որպես այդ անունը կրող տեղամաս): Նույն վայրի հյուսիսային կողմում տարածված է մինչեւ 1992 թ. քրդաբնակ Ուլուղյուզ գյուղը: Վերջինս ակնհայտորեն հին գյուղ է, որն հայաթափումից հետո, XIX դարի 2-րդ կեսին բնակեցվել է քրդերով: Դժվար չէ կռահել, որ հենց այս գյուղն էլ հանդիսանում է պարսկական Յալղուզքամը:

Գյուղից 1 կմ հյուսիս-արեւելք մի աննշան գյուղակի ավերակներ են: Խաշնարածներն այն կոչում էին Մոլլալար:

ՄԱՐԳՔ (ՄԱՐԿԵՉ, ՄԱՐԳԻՍ)

Մարգքի մասին հիշատակում է Սր. Օրբեյանը:113 Կարծում ենք, դա Մարկիս գյուղն է, որի հայ բնակիչները 1682 թ. 5 թուման նվեր էին տվել Մերիկ գյուղում եկեղեցու կառուցման համար:114

Ընդ որում այն Մարկիզ անվանաձեւով նշված է

111. Ս. Խանգաղյան, նւ. հոդվածը, էջ 24:
 112. «Ժամանակագրութիւն Սեփաննոսի Օրբէլեանի» (հավելված), Երեւան, 1942, էջ 42:
 113. Սեփաննոս Օրբեյան, Սյունիի դասնություն, էջ 399:
 114. Այդ մասին տես ներկա աշխատությունը էջ 132:

նաեւ 1904 թ. հրատարակված «5 վերստանոց» քարտեզում, համանուն լեռնագագաթից հարավ-արեւելք: Խորհրդային տարիներին գյուղը ապաբնակեցվել է:

Ներկայում գյուղատեղիի տարածքում, բացի դարուփոսների փեսք սրացած տնատեղիներից, ոչինչ չի պահպանվել:

ՃԱՂԱԶՈՐ (ՋԱՂԱԶՈՒՐ)

Խորհրդային տարիներին իրարից ոչ հեռու գոյություն ունեին նույնանուն երեք գյուղ: Մինչխորհրդային տարիներին դրանցից արեւելյանը կոչվում էր Պովրուզդի (Նովրուզգիլար), հյուսիսայինը՝ Քյալովալըն եւ հարավայինը՝ Ջաղազուր: Դրանցից եւ ոչ մեկի վերաբերյալ մատենագրական տվյալներ հայտնի չեն:

Աղավնագեղի աջակողմյան բարձր լեռնալանջին պահպանվում է նաեւ Մումիկլու անունը կրող գյուղատեղին, որի մասին նույնպես գրավոր աղբյուրներում հիշատակումներ չենք հանդիպել:

ՋԱՔՈՒՆ (ՊԱՏՄ. ՇԱՔԱԿԻ՞)

Աղավնագեղի հոսանքն ի վար ամենավերջին գյուղը, որ տարածված է գեղի ավերին XIX դարի սկզբներից ի վեր քրդերով բնակված Ջաբուխն է (ծովի մակերեսային 820-860 մ բարձրության վրա: Այն աչքի է ընկնում գյուղի երբեմնի բնիկներից մնացած թթենու ընդարձակ այգիներով:

Սր. Օրբեյանի կազմած Աղահեճ գավառի հայրնի ցուցակում 7 դրամ հարկաչափով հիշվում է Շաբակի115 անունով գյուղը (1911 թ. հրատարակության մեջ Շապոկի ձեւով):116 Ուսումնասիրողներից Ղ. Ալիշանը,117 Մորուս Հասրաթյանն118 ու Արմեն Ղարաբյոզյանը119 այն կարծիքին են, որ Շաբակին նույն Ջաբուխն է, բայց ահա՛ գրող Ս. Խանգաղյանը հայտնել է այլ տեսակետ (առանց պարսկական հիմնավորման): Ըստ նրա Ջաբուխը պարսկական Պախախոնիքն էր:120

Նարցի առթիվ չենք հավակնում սպառնիչ խոսք ասել, սակայն Ջաբուխ եւ Տեղ գյուղերի միջեւ Շակի անունով գյուղատեղիի առկայությունը,121 թույլ է տալիս ենթադրելու, որ Շաբակին՝ Ջաբուխը չէ:

115. Սեփաննոս Օրբեյան, Սյունիի դասնություն, էջ 399:
 116. Սեփաննոս Օրբեյան, Պասնութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911, էջ 516:
 117. Ղեւոնդ Ալիւան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 268:
 118. Մորուս Հասրաթյան, Պասնա-հնագիտ. ուսում., էջ 156:
 119. Armen Karagezian, նւ. հոդվածը, էջ 43:
 120. Սեռ Խանգաղյան, նւ. հոդվածը, էջ 24: Ի դեպ, 1911 թ. հրատարակության մեջ դասնական Բաղախանիքը աղավաղմամբ հրատարակվել է՝ Պախախոնիք. որից եւ ոգտվել է Ս. Խանգաղյանը:
 121. Armen Karagezian, նույն տեղում:

Ս. Խանգաղյանը նշում է, որ Ջարուխը մինչև 1775 թ. հայաբնակ է եղել: Դա միանգամայն հնարավոր է, բայց ցավոք հայրենի չէ, թե իՆչ աղբյուրից է օգտվել գրողը այդ թիվը մեջբերելիս: Ինչ վերաբերում է գյուղում եւ մերձակայքում պահպանված հուշարձաններին, ապա այդ առթիվ գրողը նշել է. «Գյուղի Քեշիշ-վերան (Քահանայի ավերակ) հանդում մեջքի վրա ընկած մի խաչքարի կարդացի.- ԹՎՆ. ՌԴ ԵՍ ՄԵԼԻՔ ՈՒՄԵՓ ԱՂԱՆՔԶ ԳԱՎԱՌԻՍ ԻՄ ՆԵՐԵՆԻՔ ՇԱՊՈՎԻ ԳԻՒՂԸ ՏՎԻ ԾԻԾԵՆՆՈՒ ՎԱՆՔԻՆ, ՅԻՇԵՍՋԻՔ Ի ՔՍ: ... Նիշված Շապուկի գյուղը գտնվում է Լսորիք եւ Ագարակուգեար գյուղերի մոտ: Ձորի պոնկին մի գերեզմանաբար տեսա.- ՔԱՋԱՋԱՐՄ ՄԵԼԻՔ ԳԵՂԵՈՆ ԻՇԽԱՆ ՏԵՂԻՈՅՍ, ՆԱՆԱՏԱԿ ԵՂԵԻ ԿՈՎՈՒՄ ԱՆՕՐԷՆ ՊԱՐՄԻԿ ՋԱՆՉԻ ՓԱՆԱՆԻ ԴԵՍ ԾԱՂԻԿ ՆԱՍԱԿԱԲ ԹՎՆ. ՌՄԺԱ: Սա լինում է 1762 թվականը...»:122

Կարախյալ անվամբ մի աննշան գյուղատեղիի ավերակները նկատվում են Ջարուխից 1,5 կմ հյուսիս-արեւմուտք՝ Աղավնագեարի ձախ ափին:

Գտնվելով ճանապարհի վրա՝ Ջարուխի քուրդ բնակիչներն ավելի մեծ շփում ունեին թրքախոս գանազան ցեղերի հետ, որի պատճառով արդեն 1888 թ. նրա 60 տուն բնակիչներին մի ականապես հիշում է իբրեւ թուրքերի:123

1905-06 թթ. հայ-թրքական ընդհարումների ժամանակ զարուխցի թրքացած քրդերը զավառի առավել անհանգիստ փարրերից էին: Մասնավորապես, 1905 թ. դեկտեմբերի 29-30-ը նրանք. «... յարձակում են գործել, այն էլ շատ մեծ ուժով Ղարաղշլաղ գիւղի վրա եւ մեծ դիմադրութեան հանդիպելով՝ ամօթալի նահանջով փախուստի են դիմել...»:124

1898 թ. գերմանացի հնագետ Էմիլ Ռյոպերը ուսումնասիրելով գյուղի մերձակայքում գտնվող հնավայրը, հանգել է այն եզրակացության, որ այն հայկական մի հնագույն գերեզմանոց էր. «Տեղ գյուղին չհասած՝ Ջարուխ փոստային կայարանի մոտ ես դեմ առա կարծր, գորշ գրանիտե քանդակների բեկորներ, որոնք, տեղաբնակների ասելով, վաղուց ի վեր այստեղ են բերվել այլ վայրերից: Այդ քանդակները պարկերում են թամբած երիվարներ՝ լիակատար ռազմական հանդերձանքով: Ամենայն հավանականությամբ այսօրինակ քարերը հին հայկական գերեզմանոցների մահարձանների թվին են պարկանում»:125

Խորհրդային փարիներին Ադրբեջանի իշխանությունների առանձնահարուկ ուշադրության շնորհիվ Ջարուխը աննախադեպ ընդարձակվեց: Նաշվի առ-

նելով գյուղի աշխարհագրական դիրքը (Լաչինից հետո Ջարուխը երկրորդ եւ վերջին բնակավայրն էր Գորիս-Սյրեփանակերտ մայրուղու միջակայքում)՝ իշխանությունները ամեն կերպ ամրացնում էին Ջարուխը եւ պարահական չէր, որ 1990-ից գյուղը վեր էր ածվել ռազմական հենակետի:

Նոչանց (Նոչաա) գետի ավազան: Նագարու գետի աջակողմյան խոշորագույն վրակներից մեկն է նաեւ Նոչանց գետը: Այն սկիզբ է առնում Ծավղեից լեռնաշղթայի Դալիդաղ լեռնագագաթի հարավ-հայաց փեշից: Ունի 63 կմ երկարություն եւ 414 քկմ ջրհավաք ավազան: Գերահովտում կանավելի քան

Նոչանց գետի հովիտը միջին հոսանքի Երջանում

15 գյուղեր եւ գյուղատեղիներ: Սպորտե դրանք ներկայացնում ենք՝ գետի հոսքն ի վար ուղղությամբ մինչև եւրա եւ Նակարի գետերի միախառնման վայրը:

ՍՊԻՏԱԿԱՋՈՒՐ (ԱՂՔՈՒԼԱՂ)

Մալիպակաջուր գյուղը Նոչանց գետի ավազանի ամենաբարձր դիրք ունեցող բնակավայրն է: Ծովի մակերեսից նրա բարձրությունը հասնում է 1780-1850 մ-ի: Դեռ գյուղի մատուցները չհասած վերանում են վերջին նոսր անտառները եւ սկսվում են համապարած ալպիական մարգագետիններով ծածկված լեռնաղաշտերը: Գյուղի թաղամասերը փարածված են հարավ-արեւելահայաց ձորալանջին:

Գյուղի վերաբերյալ միակ պատմական հիշատակությանը հանդիպում ենք Օրբելյանի «Ժամանակագրության» հավելվածում:126 Տարեի վանքին հարկ մուծող (պարզաչափը՝ 2900 միավոր)

122. Ս. Խանգաղյան, նշվ. հոդվածը, էջ 24:
 123. «Նոր Դար», 1888, N33:
 124. «Մշակ», 1906, N11, 18 յունվարի, էջ 2:
 125. Эмиль Реслер, Археологическое изыскание в Закавказье, "Кавказ", 1903, №134, էջ 2:

126. «Ժամանակագրություն Սեփանոսի Օրբելյանի» (հավելված), Երևան, 1949, էջ 42:

Սպիտակաջուր գյուղը նույնպես ամենայն հավանականությամբ հայաբնակ է եղել մինչև XVIII դարի 2-րդ կեսը, իսկ հայաթափվելուց հետո եկվոր քրդերը գյուղի անունը թարգմանաբար կոչել են Աղբուլաղ:

Գյուղի հարավային փեշով հոսող վրակի ափին պահպանվել են 2 ջրաղացների ավերակները:

ՇԵՅԼԱՆԼԻ

Նոչանցի աջ ափից մոտ 800 մ հեռու, գեղատից 250 մ եւ ծովի մակերեսայթից 1700-1750 մ բարձրության վրա, լեռան արեւելահայաց լանջին փարավում են հին, բայց պարմական անունը մոռացված, իսկ քրդերի կողմից Շեյլանլի հորջորջված գյուղի

Շեյլանլի գյուղի տեսք արեւելից

թաղամասերը:

Գյուղից հյուսիս, Նոչանց գետի վրա կանգուն է թաղակապ, միաթռիչք միջնադարյան կամուրջը: Վերջինիս անցուղու լայնությունը 3,70 մ է, իսկ թռիչքի երկարությունը 12,4 մ: Կամրջի թաղի անկյունաքարերը սրբաբաշ բազալտից են, իսկ կամարի 2-րդ շարք քարերը՝ կոփածո բազալտից: Մնացած հարվածները շարված են կիսամշակ եւ բուրդովին անմշակ քարով, կրաշաղախով: Կամրջի թաղակիր մասը սվաղված է:

Գետի ձախ կողմում, կամրջից հագիվ 100 մ հյուսիս-արեւմուտք, հին գյուղատեղիի մնացորդներն են: Վերջինս XIX դարի վերջին քրդաբնակ աննշան մի գյուղ է եղել ու կոչվել է Ներքին Աղբյուրի (թարգմ. Սպիտակ կամուրջ): Նամանուն վերին գյուղը եղել է գետի նույն ափին, 2,5 կմ հոսանքն ի վեր: Այն նույնպես ապաբնակեցվել է խորհրդային փարիներին: Մրանց պարմական անվանումները դեռեւս ճշգրտված չեն:

ԿԱՏՈՍ (ՊԱՏՄ. ԳԵՏՈ՞ՒԶ)

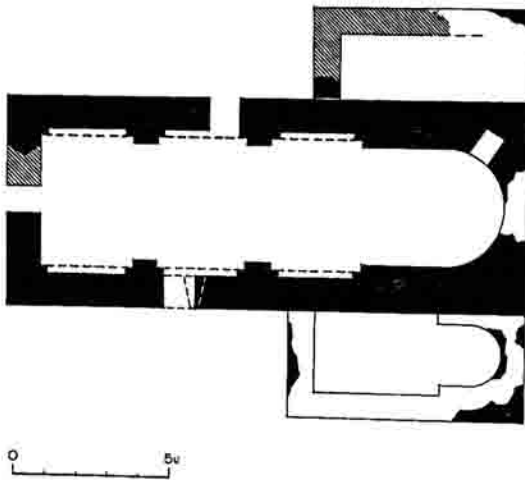
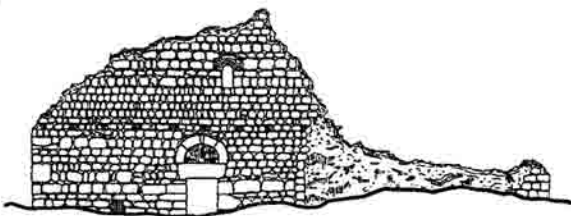
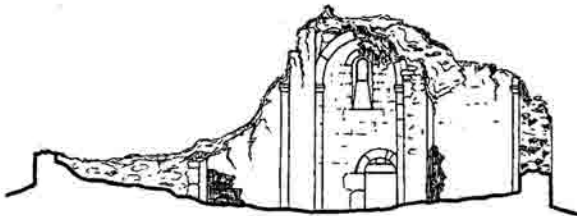
Շեյլանլից ընդամենը 1,5 կմ հարավ-արեւելք, Նոչանց գետից 1 կմ հարավ (աջ կողմում) եւ ծովի մակերեսայթից 1640-1760 մ բարձրության վրա (գեփափից շուրջ 280 մ միջին բարձրությամբ) գտնվում է ըստ ամենայնի պարմական անվանումը պահպանած Կատոս գյուղը: Վերջին երկու հարյուրամյակում հարեւան գյուղերի նման Կատոսը նույնպես բնակեցված է եղել քրդերով, ընդ որում, ընդհուպ 1985 թ. մեր այցելության ժամանակ, դրանց մեջ դեռեւս քիչ չէին նաեւ մայրենի՝ քրդերենով խոսողները (նույնը եւ Շեյլանլիում):

1567 թ. Նակարու երկրի Գեփուզ գյուղում գրված

Շեյլանլի գյուղից հյուսիս, Նոչանց գետի վրա կամուրջ (XII-XIII դդ.)

մի ձեռագիր «Ավետարան»-ի¹²⁷ գոյությունը կարծել է Կալիս, թե Գեորգի ու Կարոսը միեւնոյն գյուղի քիչ այրակերպված արքայասանություններն են: Սակայն, անկախ այդ հանգամանքից գյուղի փարածքում պահպանված կոթողական մշակույթի հուշարձանները ուղղակի վկայում են, որ ներկայիս Կարոս գյուղի պարսությունը սկիզբ է առնում առնչված վաղ միջնադարից: Ավածի ապացույցն է գյուղից 1 կմ հյուսիս, Ղոջանց գետի աջ ափից 20 մ բարձրու-

ԿՍՏՈՍԱՎԱՆՔ. կտրված դեռի հարավ, հարավային ճակատի և հասակագիծ

թյամբ մի բլրալանջին պահպանված բազիլիկ եկեղեցու ավերակները: Կոփածո քարով ու կրաշաղախով (անկյունաքարերը սրբաբաշ են, քարափեսակը՝ բազալտ) կառուցված միանավ շինությունն արեւելք-արեւմուտք ուղղությամբ ունի բավականին նեղ ու ձգված հորինվածք:

Արդեն բոլորովին կործանված թաղը ժամանակին պահելիս են եղել երկու զույգ որմնասյուների

հենված թաղակիր կամարները: Գլխավոր մուտքը բացված է հարավային ճակատից, բայց կառույցը մուտքեր է ունեցել նաև արեւմուտքից և հյուսիսից:

Շինության բուն հորինվածքում ավանդարներ նախատեսված չեն եղել, բայց այդպիսիք կառուցվել են եկեղեցուն կից՝ հյուսիսային և հարավային կողմերից: Ուշագրավ է, որ վերջիններիս մուտքերն էլ առանձին են եղել և եկեղեցու ներսից հաղորդակցում չեն ունեցել: Դրա ու նաև նկարելի ընդարձակ չափերի (հարավայինը՝ 7,60x3,50 մ, հյուսիսայինը՝ 6,90x2,25 մ) շնորհիվ ավանդարներն ավելի շուրջ մատուցների կամ փոքր եկեղեցիների փափվորություն են թողնում: Եկեղեցու պահպանված որմերին (առավել բարվոք վիճակում են հարավային և հյուսիսային ճակատները) արձանագրություններ չկան: Ունի խիստ և զուսպ արտաքին հարդարանք: Այդ փեսակերից թերևս բացառություն է կազմում հարավային ճակատից բացված լուսամտի պսակը: Պատերի հաստությունը փարանվում է 1,0-1,1 մետրի: Արտաքին չափերն են 16,7x6,9 մ: Նախակազմային, հորինվածքային և կառուցողական առանձնահատկությունները, ինչպես նաև համանըման այլ հուշարձանների հետ վերջինիս համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է Կալիս եկեղեցու կառուցման ժամանակաշրջանը համարել IX-XI դարերը:

Եկեղեցու (որը կից կառույցների շնորհիվ կարելի է և վանք կոչել) հարավ-արեւելյան կողմում փրածված է միջնադարյան գերեզմանոցը: Այս հնավայրը միտումնավոր կերպով և հիմնահատակ ավերման է ենթարկվել 1989-92 թթ: Ներկայում բոլոր շիրմաքարերը փեղահան ու կտրորված վիճակում են, իսկ միակ արձանագիր խաչքարը, որը փեղում փեսել և վիմագիրն ընդօրինակել էինք 1985 թ.՝ մեր առաջին այցելության ժամանակ, անհայտացվել էր: Այդ խաչքարը, որի եզրագոյությունը ձգվող արձանագրության սկզբնամասն արդեն հողմնահար վիճակում էր, համաձայն հորինվածքային և զարդաքանդակների ռճական առանձնահատկությունների, ինչպես նաև վիմագրի գրչության քննության, ակնհայտորեն X-XI դարերի գործ էր: Ցավոք, արդեն գոյություն չունեցող այդ խաչքարի ներկայացվող լուսանկարը բարձրորակ չէ: Վիմագրի վերծանությունը հետետյալն է.

... (ԿԱՆ) ԳՆԵՅԻ ԶՍ (ՈՒՐ) Բ ՆՇԱՆՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹ (ԵԱՄ) Բ ՆՃՐ ԳՐ (Ի) ԳՈՐՈՑ, ՅԻՇԵՍՋԻՔ Ի Ք (ՐԻՍՏՈ) Ս:

Ի դեպ, արձանագրության մեջ հիշատակված հայր Գրիգորի առաջնորդ լինելու հանգամանքը գալիս է հավաստելու, որ փվյալ հուշարձանը ոչ թե սոսկ եկեղեցի, այլ վանք էր և գավառի, ըստ ամենայնի, ոչ երկրորդական հոգեւոր փնտրից մեկը:

127. «Յուգոսլ Չեռագրաց», հասնր Ա. Երեւան, 1965, ձեռ. N4932:

ԿԱՏՈՍ. գյուղի ընդհանուր տեսքը հարավից, համանուն վանքը (տեսքը հարավից եւ հասվածներ)

ԿԱՏՈՍԱՎԱՆՔ. խաչքար X-XI դդ. (անհայտացված 1989-92 թթ. ընթացքում)

Նուշարձանախմբից արեւելք եւ արեւմուտք փարձված են հին գյուղատեղիների ավերակներ: Դրանցից առավել ընդարձակն է արեւմտակողմինը: Ննավայրերում բազմաթիվ են անմշակ քարով շարված երբեմնի բնակարանների հիմնապատերը:

Կարոս գյուղի մերձակայքի կարեւոր հուշարձաններից է նաեւ վանքից շուրջ 800 մ արեւմուտք, Նոչանց գետի վրա գցված միջնադարյան մի մեծաթռիչք կամրջի մնացորդները: Կամրջի առավել լավ պահպանված ձախափնյա խելն ունի 7,50 սմ լայնություն, իսկ թռիչքի երկարությունը եղել է ավելի քան 12 մ: Կամուրջն ամբողջապես կառուցված է սրբափառ կապտամանուշակագույն բազալտից, կրաշաղախով: Թվում է, թե այս կամուրջը Կարո-

ԿԱՏՈՍ. Կամրջի մնացորդ Դոչանց գետի ափերին

սավանքին ժամանակակից շինություն է, թեև օգ-
տագործված քարերի չափերն ու մշակման կերպը
ավելի բնորոշ են XII-XIII դարերին:

**ԱՂՋԱՔՅԱՆԴ (ՔԱՐԱԳՆՈՒՄ) ԵՎ
ՂՈՇԱՍՈՒ**

Կարոս եւ Արվական գյուղերի միջև, Ղոչանց գե-
տի աջակողմյան լայնաբարձ ողջ լեռնալանջը
ձածկված է թավ անտառով, իսկ գետի հանդիպա-
կաց կողմում, իրարից հագիվ 1 կմ հեռավորության
վրա փռված են երկու առանձին գյուղերի թաղամա-
սերը: XIX դարի սկզբներից հայաթափ այդ գյուղա-
տեղիներում հասարակված բրդերը դրանց կոչել են
Աղջաքյանդ եւ Ղոշասու, ընդ որում գյուղերից առա-
ջինը գտնվում է Ղոչանց գետի վրա բավական մեծ
բարձրությամբ եւ ուղղահայաց դիրքով կախված ա-
մենի քարափների գլխին, իսկ երկրորդը՝ գույգ վրակ-
նքերի ափին, որոնք գյուղի ստորոտում միախառն-
վում են եւ գահավիժելով լցվում Ղոչանց գետի մեջ:

Ս. Օրբելյանի «Ժամանակագրության» հավել-
վածի մեջ Մայիսակաջուր եւ Արվական գյուղերի մի-
ջև ընկած փարածքում հիշատակված է Քարագուլիս
գյուղի մասին:¹²⁸ Այդ փարածքում գտնվող
գյուղերից (Շելյանլի, Կարոս, Աղջաքյանդ ու Ղո-
շասու) միայն Աղջաքյանդն ունի աշխարհագրական
այնպիսի դիրք, որն առիթ հանդիսանար գյուղի
Քարագուլիս կոչվելուն: Ուստի կարծում ենք, որ Աղ-
ջաքյանդը, որն իսկապես քարափների պոնկին
մեկնված բացառիկ փեսք ու դիրք ունի, համընկնում
է պարսկական Քարագուլիս գյուղին:

ՇՐՎԱԿԱՆ ԵՎ ԱՐՎԱԿԱՆ

Միմյանցից 1 կմ հեռավորության վրա գտնվող
պարսկական այդ երկու գյուղերը փռված են Ղոչանց
գետի աջակողմյան լեռնալանջերի հարավ-արեւե-
լահայաց փեշերին: Երկու գյուղերի մասին միակ հի-
շատարկությանը հանդիպում ենք Տաթևի վանքին
պարտահարկ մուծող գյուղերի ցանկում:¹²⁹ Ընդ ո-
րում, երկու գյուղերի փութի չափը (1300 միավոր)
իրար հավասար էր:

XIX դարում, երբ հայաթափ գյուղերում հաս-
տատվեցին խաշնարած քրդական եւ թուրքական
ցեղերը գյուղերի պարսկական անունները դեռևս մո-
ռացության չէին մատուցված (հնարավոր է՝ սակավա-
թիվ հայերի առկայության շնորհիվ): Համենայն
դեպս, 1904 թ. մի քարտեզում գյուղերը հիշված են
Շարքյար եւ Արբիյան անուններով (առաջինը սոսկ
որպես ձմեռոց): Խորհրդային շրջանում Շրվականը
քարտեզներում հիշված է Շեւաքար կամ Շվաքար ձե-
տով, իսկ Արբիյանը՝ նոր վերանվանումով՝ Ալխասալի:

Ի դեպ, 1980 թ. պարսկական Արվական գյուղի
փարածքից՝ ավերված դամբարանաբլուրների ու-
սումնասիրությունը ի հայտ է բերել մ.թ.ա. XIII-XII
դարերին վերաբերող հնագիտական նյութեր, իսկ
գյուղից հարավ-արեւելք գտնվող հին բնակատեղիի
փարածքից հայտնաբերվել են բրոնզի եւ վաղ երկա-
թի դարաշրջաններին հարույժ գրածոներ:¹³⁰

Նախախորհրդային քարտեզներում Արվական

129. Նժվ. աժխ., նույն տեղում:

130. А. Алиев, Исследование в Лачинском районе, «Археологические открытия 1980 г.», Москва, 1981, էջ 414: Նույն հոդվածում նկարագրված է նաև Ալխասալի (Արվական) գյուղից 8 կմ հյուսիս-արևմուտք գտնվող մի վանքի բարավորի վրա փորագրված արձանագրությունը (ըստ հոդվածագրի «աղվաններեն»): Իր ժամանակին այդ վիմագրի վերձանությունը

128. «Ժամանակագրություն Ստեփաննոսի Օրբելյանի» (հավելված), Երևան, 1942, էջ 42:

գյուղից 2,5 կմ հարավ-արեւելք նշված են Մեյրեր կամ Մեյրյար գյուղը, իսկ Նոչանց գետի հանդիպակաց ձորալանջին՝ երկու այլ աննշան գյուղեր: Վերջիններս մինչեւ վերջերս քրդաբնակ էին եւ կրում էին Ալվիոսը եւ Ղարաջանլի անունները:

Ղարաջանլիում պահպանվում են XIX դարի վերջերով թվագրվող քրդական գերեզմանոց՝ խոյածն, անարձանագիր փայլանաքարերով:

ՄՇԵՆԻ (ՄԻՇՆԻ)

Մշենին առաջին անգամ հիշատակվում է Սպ. Օրբելյանի կազմած Աղահեճ գավառի գյուղերի ցուցակում:¹³¹ Մինչեւ XVIII դարի կեսերը հայաբնակ, իսկ այնուհետեւ քրդաբնակ գյուղն առ այսօր էլ հայրենի է իր պարմական անվամբ, միայն՝ փոքր ինչ աղավաղված արտասանությամբ (Միշնի): Խորհրդային փարիներին րեղի քրդերի մի մասը փոխադրվել է հարեւան Քարվաճառի շրջան ու հիմնել համանուն նոր գյուղը:

Պարմական կամ բուն Մշենի գյուղը բաղկացած է երկու մեծ թաղերից՝ վերին եւ ներքին: Վերին թաղը գտնվում է ծովի մակերեսից 1370-1450 մ բարձ-

ՄՇԵՆԻ (ՄԻՇՆԻ). գյուղի տեսքը արեւելից

րության վրա, իսկ ներքին թաղը՝ 1250-1360 մ: Փաստորեն, գյուղի թաղերը միմյանց նկարմամբ 200 մ անկում ունեն: Գյուղի ներքին թաղը առավել հին հարված է: Այսպեղ հողափոր կամ ժայռափոր բնա-

սվել է Պասնաբան Հ. Սվազյանը՝ *Об одной "Албанской надписи" из села Мешни* («ԼՀԳ», 1987, N2, էջ 42-47): Ursus-ով է «К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и восточных провинций Армении» ժողովածուում (Երևան, 1991, էջ 276-280): Վիմագրի բովանդակությունը հետևյալն է. [ԵՍ ՎԱՐ]ԹԱՆ [ԿԱՆ]ԳՆԵՅԻ ՁԻԱՉՍ / ՀՈԳՈ ԻՄՈ)Յ ՈՐ ԿԱՐԴԷՔ, ՅԱՂԱԻԹՍ ԻՇԵՅԵՔ: Հնավայրը, ուր գտնվելիս է եղել այս արձանագիր բարավորը, միայն ենթադրաբար կարելի է նույնացնել Կասոսավանքի հետ, քանի որ վերջինս Ալլիսալիից ոչ թե 8, այլ հազիվ 4,5 կմ է հյուսիս-արեւմուտք եւ քաղաքի այդ՝ այն չի համադասաստանում Կասոսավանքի եկեղեցու մոսֆի բարավորին:

131. Ստեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի Պասնություն, էջ 399:

կարանների մի ամբողջ համալիր կա: Դրանք գյուղի եկվոր փարրին ավանդ է մնացել բնիկների կողմից:

Մշենուց արեւելք, Նոչանց գետի ձախափնյա ձորալանջին պահպանվում են կիկլոսյան շարվածքով հնամենի բերդի մնացորդները: Սա ակնհայտորեն, իր նպատակին է ծառայել նաեւ միջին դարերում: Կա այն կարծիքը, որ դա Սպ. Օրբելյանի հիշատակած Խոժոռաբերդն է:¹³² Տեղացի քրդերը բերդը կոչում էին Գյավուրդալա (անհավաքների=քրիստոնյաների բերդ):¹³³

Գյուղի սփռուրով հոսող Նոչանց գետի այդ հատվածում կա մինչեւ 10 մ բարձրությամբ ջրվեժ:

ՉԻԱՍԱՐ (ՍՈՆԱՍԱՐ)

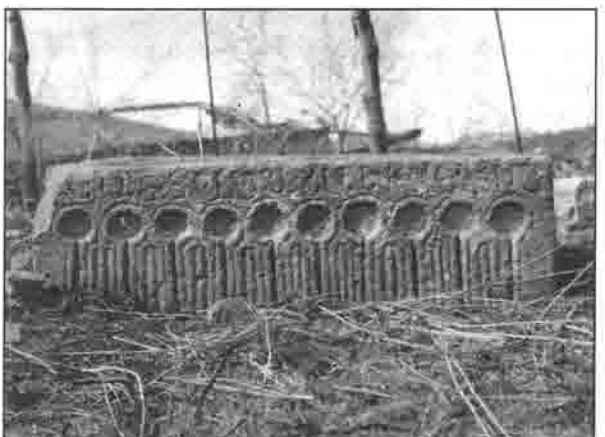
Պարմական Ձիասար գյուղը, որը նույնպես հիշատակված է Օրբելյանի կազմած Աղահեճ գավառի հայրենի ցուցակում, գտնվում է Մշենուց 2 կմ հարավ-արեւելք, Նոչանց գետի աջ կողմում, գետափից հազիվ 800 մ հեռավորության վրա, բայց շուրջ 260 մ բարձր, իսկ ծովի մակերեսից 1300-1350 մ բարձրության վրա: Նախախորհրդային փարիներին րեղաբնակ քրդերը գյուղը կոչում էին Մեճ Սունասար:

ՉԻԱՍԱՐ (ՍՈՆԱՍԱՐ). գյուղի տեսքը

Դեռեւս XIX դարի վերջերին այսպեղ պահպանվելիս է եղել հայոց հնամենի եկեղեցու շենքը: Այն հայաթափ գյուղատեղիի փարածքում հաստատված քրդերն օգրագործում էին որպես փարախ կամ գոմ:¹³⁴ Ցավոք, այդ եկեղեցին ներկայումս հիմնահատակ քանդված է: Միայն երբեմնի եկեղեցու շուրջ փարածված գերեզմանոցն է, որ թեւեւ նույնպես ակնհայտորեն միտումնավոր կերպով փակնուվրա է արված, այնուամենայնիվ դեռեւս ներկայանում է իբրեւ երբեմնի բնիկ բնակիչների գոյությունը փաստող

132. *Армен Карагезян*, նւյ. հողվածը, էջ 44:
133. «Աղբերջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբերջաներեն), հատոր VII, Բաբո, 1983, էջ 14:
134. «Ազգագրական Հանդես», գիրք Գ, N2, Թիֆլիս, 1898, էջ 50:

*ՉԻԱՍՍՐ (ՍՈՆԱՍՍՐ), ավերակ գերեզմանոցը, քաղանախար
կենդանաբանականներով, ջաղացքաբ Դոչանց գետի աջ ափին,
սյան խոյակ գյուղամիջում, խաչքարի դասվանդան (1056 թ.) եւ սալաքաղան գերեզմանոցում*

ՉԻՍԱՐ (ՍՈՆԱՍԱՐ). կամրջի մնացորդ (XII-XIII դդ.) Յոջանց գետի ծախ ավիին

պարմական հնավայր:

Գերեզմանոցից անհայտացվել են բոլոր խաչքարերը, բայց դեռևս մնում են դրանցից մի քանիսի պարվանդանները: Վերջիններից մեկի (132x95 սմ) երկու նիստերին մեկ փողով արված է հերեյալ, խոշոր փառերով փորագիր արձանագրությունը.

ՇԵ(1056) Թ-(ՎԻՆ) ՈՂՈՐ(Մ)...|... ՆՍ Ա(ՍՏՈՒՎ)Ծ ՆԱՍԱՆԱ ԵՒ (Կ)ԵՅՈՅ:

Նույն գերեզմանադաշտը պահպանվում են նաև հարուստ պատկերաքանդակներով զարդարված մի քանի փապանաքարեր: Բոլոր շիրմաքարերն էլ կերպված են բազալտ քարից:

Գյուղի հյուսիսային ծայրում, մի փան բակում, հասարաբուն թթենու փակ ընկած է քարակերտ սյան խարխիս (չափերը 70x65 սմ):

Գյուղից հյուսիս, Ղոջանց գետի աջ ավիին, նրանից ելնող հին ջրանցքի վրա պահպանվում են միջնադարյան ջրաղացի ավերակները: Չորս վիշապաքանդակներով զարդարված ջրաղացքարը կերպված է կարծր բազալտից և ունի 115 սմ փրամագիծ: Ջրաղացի ավերակից մոտ 200 մ գետի հոսանքն ի վեր պահպանվում են միջնադարյան (ըստ ամենայնի՝ XI-XIII դդ. կառույց) կամրջի մնացորդները: Գետի վարարահոս ջրերը դարերի ընթացքում հիմնահարակ լվացել են աջափնյա խելը, և այժմ պահպանվում է երբեմնի միաթռիչք կամրջի միայն ձախակողմյան խելը, որն ունի 2,8 մ լայնություն:

Չիասար գյուղից հարավ-արեւմուտք, համապատասխանաբար 1 եւ 2 կմ հեռավորության վրա գրնըվում են Մայիս եւ Մոյուղբուլաղ հորջորջված հին գյուղերը: Մրանց պարմական անվանումները դեռևս մնում են անհայտ: Նախախորհրդային փարիներին դրանցից առաջինը կոչվում էր նաև Ղըզխաւըմ-Թոյուղլան:

ՀՈՒՆԶԱՔ, ՀՈՉԱՆՅ ԿԱՄ ՀՈՉԵՍ (ՀՈՉԱԶ)

Քառաթաղ գավառի առավել հայտնի ու պարմական հարուստ անցյալով նշանավոր գյուղերից է Հունչաքը:

Գյուղի առաջին հիշարակությանը հանդիպում ենք Մար. Օրբելյանի կազմած Աղահեճ գավառի գյուղերի հայտնի ցուցակում՝ Հունչաք ձեռով:¹³⁵ Ուշագրավ է, որ գյուղի հարկաչափը՝ 12 միավոր, առավելագույններից է, ուստի կարելի է կարծել, որ Հունչաքը միջնադարում եւս եղել է գավառի առավել բազմամարդ գյուղերից մեկը: Գյուղը՝ Ղոջանց ձեռով հիշ-

վում է նաև Տաթեի վանքին պողահարկ մուծող գյուղերի թվում, 3450 հարկաչափով, որը դարձյալ գյուղի բազմամարդության վկայությունն է:¹³⁶

Այնուհետև գյուղը հիշարակվում է XVII դարի սկզբին Տաթեի Մեծ Անապատում ուսանած եւ կրոնավորական մեկուսի կյանքով ապրելու համար

135. *Մեկիանոս Օրբելյան, Սյունիքի դասնություն*, էջ 399:
136. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

ՅՈՒՆՉԱՔ. եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արեւելից և հարավ-արեւելից, ավերված գերեզմանասան քաղաքապետի բեկորներ օգտագործված բնակարանային շինարարության մեջ

գյուղի մերձակայքում նոր անապատ հիմնած Կիրակոս և Թումա եպիսկոպոսների գործունեության առիթով: Մասնավորապես, հիշյալ երկու բարձրաստիճան հոգեւորականները գյուղի մութ հիմնել էին հոգեւոր հաստատություն. «...տէր Կիրակոսն և Թումա եպիսկոպոսն գնացին յերկիրն Քշրաղս մերձ ի գիւղն Նոջանց, շինեցին անապատ՝ և անդ բնակեցան: ... Իսկ տէր Կիրակոսն, որ գնաց ի Նոջանց՝ կացեալ անդ կրօնատրական ժուժկալութեամբ, ի նմին տեղոջ մերձ ի գիւղն Նոջանց՝ յիւրում անապատին եղև յ վախճան սորա ի թուականութեան մերում ՌՆ, և գնաց առ սիրեցեալն իւր Քրիստոս, որում փափագեալ հանապազ կրէր ի հոգին իւր. և ի նմին տեղոջ կայ թաղեալ պատուական նշխարք մարմնոյ նորայ, ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյն օրհնելոյն յաւի-

տեանս ամէն» վկայում է Առաքել Դավրիժեցին:¹³⁷

Իր իսկ հիմնադրած անապատում 1621 թ. Կիրակոս եպիսկոպոսի մահից հետո (նա թաղվել է իր իսկ հիմնած անապատում) այս հաստատության հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

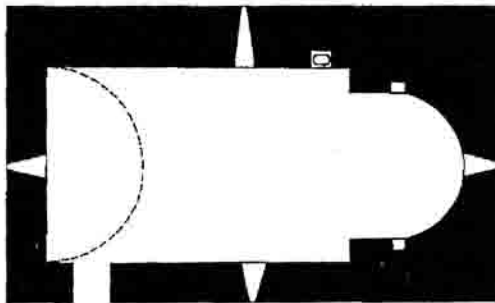
Տարածքում պահպանված հուշարձաններն ուսումնասիրելիս՝ ցավոք չենք հայտնաբերել հիշյալ անապատին առնչվող որեւէ հուշարձան: Ճիշտ է, Նոջանց գյուղում այսօր էլ կանգուն է XVII դարում կառուցված եկեղեցին, բայց այն հնարավոր չէ նույնացնել Կիրակոս և Թումա եպիսկոպոսների հիմնած անապատի հետ, քանզի վերջինիս համար պարամիջը շատ որոշակի նշել է, որ այն ոչ թե բուն

^{137.} Առաքել Դավրիժեցի, *Գիւրդասնութեանց, Երևան, 1990, էջ 222:*

գյուղում էր, այլ. «...մերձ ի գիւղն Նոջանց...»: Մնում է ենթադրել, որ այդ անապատի կառույցը հեքաբազու դարերում հիմնովին ավերվել է եւ մեզ չի հասել:

Նոջանցը հիշարարկվում է նաեւ XVII դարի վերջին տեղի ունեցած դեպքերի առիթով, երբ Կարբի գյուղի հայերն այդ գյուղի մոտ ընդհարվել էին վրանաբնակ քրդերի հետ. «Եւ ելին ի բնակութենէ իւրեանց եւ ցրուեցան, ոմանք յաշխարհն Վրաց, ոմանք յԱղուանս, ի Զակամ, ի Գեանճայ, ի Խաչէն, ի Վարանդ, եւ այլ ուր եւ կարացին: Իսկ կարբեցիքն ելին միահաղոյն ի վարդավառի բարեկենդանի շաբաթի օրն եւ դիմեցին դէպ յերկիրն Քաշթաղու, եւ հասին մինչ ի գիւղն Նոջս, եւ անդ բնակեալ էին սեաւ վրանօք բազում փունք Քրպաց...»:138

Նայրնի է, որ գյուղում հասարակված քրդերը բնիկներից ժառանգություն ստացած ծխական եկեղեցու թափուր մնացած շենքն օգտագործում էին իբրեւ անասնակերի պահեստ,139 իսկ խորհրդային վերջին փասնամյակներին այն՝ գյուղի համար ծառայել էր որպէս հացի փուռ (այդ նպատակին առավելագույնս հարմարեցնելու համար եկեղեցու առանձին հարվածներ ձեւափոխել են, հարավից եւ արեւմուտքից նրան կցվել են այլ շինություններ):

Յունչափի եկեղեցու հասակագիծը

1960-ական թվականների սկզբներին արձանագրագիրական հարուկ գիտարշավի մասնակիցներն այդ եկեղեցու արեւմտյան պատի վերնամասում ագուցված մի սալաքարի վրա տեսել են մի խաչաքանդակ եւ 8 փոքրվ փորագրված հետեւյալ արձանագրությունը.

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ. ԵՄ ՆԷԿԱԶ | ՍՐԱՆՈՅԻՆ ՆԱՅՐԷՆԻՔՆ :Դ: | (4) ԲԱԺԻՆ | Ա: ԻՄ ԷՐ. ԵՏ|ՎԻ ՎԱԽՄ ԸՍՏ|ԵՓԱՆՈՍ...|...|...:140

Կարծում ենք, թե վիմագրում հիշված «Սրեփանոս»-ը նույն եկեղեցու անվանումն է:

Եկեղեցին միանավ, թաղածածկ հորինվածքով, անմշակ քարով եւ կրաշաղախով կառուցված

շինություն է: Ունի ավագ խորան, հարավից բացված միակ մուտք, չորս ճակարներից բացված մեկական դեպի ներս լայնացող լուսամուտ եւ մկրտարանի ավազան՝ հյուսիսային պատի մեջ: Պատերի հասարակությունը տարանվում է՝ 105-110 սմ: Արտաքին չափերն են 13,40x8,15 սմ: Ըստ ամենայնի՝ եկեղեցին կառուցվել է XVII դարի 2-րդ կեսին:

Եկեղեցուց քիչ ցած, մի բնակելի փան պատերի մեջ ագուցված են բազմաթիվ տապանաքարերի կտորավորված բեկորներ: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ ի սկզբանե եկեղեցու շուրջ (գլխավորապես դեպի հարավ) տարածված է եղել գյուղի հայոց գերեզմանոցը, բայց որն ամբողջությամբ ավերվել է, իսկ տարածքը՝ յուրացվել:

Նոջանց գյուղից 2 կմ հարավ, թավ անտառի մեջ բխող մի աղբյուրի մոտ պահպանվում է միջնադարյան մի գեղաքանդակ խաչքար:

Նոջանցից 2,7 կմ հյուսիս, համանուն գետի ձախ կողմի հարավահայաց ձորալանջին պահպանվում են քրդերի կողմից Աղափու անվանված հին գյուղատեղիի ավերակները:

Մեկ այլ գյուղատեղի էլ պահպանվում է Նոջանցից 2 կմ հյուսիս-արեւելք, գետի ձախ ափին, խոր հովտի մեջ: Քրդերն այդ վայրը կոչում էին Ղզըլբաբ: Մրանց պատմական անվանումները դեռեւս մնում են անհայտ:

Շալվա (Արքուգեպ) գետի ավազան: Աղավանագետից եւ Նոջանցից հեքո իր երկարությամբ եւ ջրառատությամբ աչքի է ընկնում Շալվա գետը: Այն եւս Նակարի գետի աջակողմյան վտակներից է եւ ունի 42 կմ երկարություն եւ 582 քմ ջրհավաք ավազան:141 Սկիզբ է առնում ծովի մակերեսույթից 2580մ բարձրության վրա բխող աղբյուրներից: Շալվայի եւ նրա ավազանին պատկանող վտակների հովիտներում ու ձորալանջերին գտնվում են շուրջ 20 մեծ ու փոքր գյուղեր: Դրանք բոլորն էլ շրջանի մյուս հարվածների նման, վաղնջական ժամանակներից ի վեր հայաբնակ են եղել, բայց XVIII դարի 2-րդ կեսից հեքո հայաթափվել են ու ժամանակի ընթացքում բնակեցվել քրդերով:

ՇԱՎԱ

Նովրի կենտրոնական եւ առավել ընդարձակ գյուղն է: Չնայած սրա մասին մատենագրական վկայություններ մեզ չեն հասել, բայց գյուղամիջում դեռեւս կանգուն եկեղեցին ու խաչքարերը վկայում են, որ գյուղը միջնադարի հայաշատ ու շեն բնակավայրերից է եղել:

Շալվայի թաղամասերը համանուն գետի ձորի ձախափնյակի երկայնքով ունեն շուրջ 1,3 կմ երկա-

138. Չափաբայ սարկաազի Պասնագրոթիւն. Վաղարւառայ, հասնր Բ, 1870, էջ 9:

139. «Ազգագրական Հանդէս», նւվ. հասնր, էջ 49:

140. «Դիվան հայ վիմագրոթյան», որակ 5, էջ 194:

141. «Աղբքեանական խորհրդային հանրագիտարան, հասնր X. Բաբու. 1987, էջ 505:

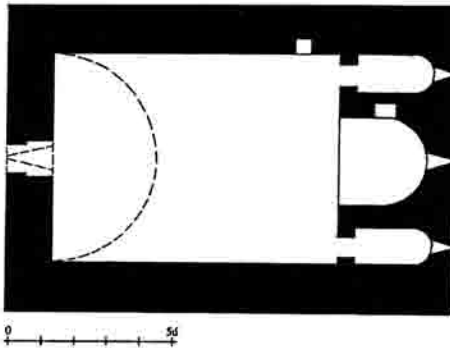

ՇԱԼՎԱ եկեղեցու սեւից հարավ-արեւմուտից եւ արեւելից, սաղանաբար (1629 թ.) ագուցված եկեղեցու արեւելյան ճակատում, նույն ճակատից բացված լուսամուտը, կից՝ խաչքարի գեղաբանական բեկոր, սեղահան խաչքար (XV-XVII դդ.) եւ սաղանաբարի բեկոր (XVI դ.) եկեղեցուց արեւմուտի ավերված գերեզմանոցում

րություն, բայց հազիվ 150-200 մ լայնություն: Գյուղն ունի ծովի մակերեսույթից 1480-1540 մ բարձրություն: Գյուղի հարավակողմում առավել հին ու պարսկական թաղամասն է: Նենց այդտեղ էլ ցայսօր կանգուն է միանավ, թաղամասի եկեղեցու շենքը, որը հորինվածքով եւ շինարվեստով հար եւ նման է գավառի փարածքում XVII դարի վերջերին կառուցված այլ եկեղեցիներին: Էական փարբերությունն այստեղ խորանի երկու կողմերում մեկական ավանդապանների առկայությունն է: Ներքին լուսավո-

րության խնդիրն այստեղ լուծված է 4 լուսամուտների միջոցով: Դրանցից երեքը բացված են արեւելյան, իսկ մեկը՝ արեւմտյան ճակատներից: Միակ մուտք, արեւմուտքից է: Կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով, ներքուստ սվաղված է: Նյութսային պարի մեջ իր ավանդական փեղում է մկրարանի խորշը (ավազանը չի պահպանվել): Պարբերն ունեն զգալի հասարություն՝ արեւմտյան ճակատում, օրինակ, 139 սմ: Եկեղեցու արտաքին չափերն են 13,50x8,45 մ: Եկեղեցու շուրջն իր ժամանակին ա-

մենայն հավանականությամբ, փարածված է եղել գյուղի գերեզմանատունը, սակայն հնավայրում գրնված խաչքարերի ու փապանաքարերի մի մասը եկեղեցու կառուցման ժամանակ ագուցվել է նրա որմներում, իսկ մնացածն էլ հեփազայում որպես շինաքար օգտագործել են գյուղում հաստատված քրդերը: Ներկայում անհերացել է եկեղեցու դռնագլխի ճակարակալ քարը, որի վրա սովորաբար արձանագրված էր լինում շինարարության պատմությունը: Այսուհանդերձ, մուրքի սրբափաշ անկյունաքարերին եւ արեւելյան ճակարին բացված կենտրոնա-

ՇԱԼՎԱ. եկեղեցու հասակագիծը

կան լուսամտի փակ ագուցված փապանաքարին պահպանվել են հեփայալ արձանագրությունները:

1. Բարավորից աջ, կամարածե սրբափաշ քարին բազմաթիվ խաչաքանդակների արանքում խառք գրությամբ փորագրված է.

ՏՐ ՊՈ(Ղ)ՈՍ, ՄԽԻԹԱՐ, ՌԿ(1611):¹⁴²

2. Մուրքից աջ իբրև անկյունաքար հարմարեցված փապանաքարին, փորագրված է.

ՊՈՏՐՈՍ, ՊՈՂ(ՈՍ) | ԹՎ(ԻՆ) ՌՃ(1651) |...:

3. Արեւելյան ճակարում ագուցված փապանաքարին պարկերաքանդակների շուրջ, երեք փողով փորագրված է.

ԹՎ(ԻՆ) ՌՆԸ(1629):

Եկեղեցուց ոչ հեռու, մի բնակելի փան մուր, պահպանվել են երկու գեղաքանդակ խաչքարեր:

Շավա գյուղից համանուն գեփի հունով վեր գրնվում են մի քանի հին գյուղատեղիներ, որոնք XIX դարում քրդերով բնակեցվելուց հետո սրացել են նոր անուններ, իսկ դրանց հին, պատմական անունները մափնվել են մոռացության: Ներկայում դրանք հայրնի են Ղավուշուղ, Ազիզփեյասի, Ջոռքեշիշ (Շավայից բարձր, գեփի ձախ ափին), Բուդաղդարա, Փալչխլի, Վեիբեյի, Նարըշար (Շավա գեփի աջակողմում), Ուլուխան (Իմանլար), Սեյդյար (Դամբուլաղ), Քյաղա (հավանաբար՝ Օրբեյլանի հիշարակած Քեղաձորը), Նաթամլար (Շալ-

վա գեփի ձախակողմի ձորալանջերին եւ հովիտներում) եւ Դաշլու (Շավայից գեփի հունով 3 կմ ցած) անուններով: Նայության հիշարակն ու շունջը պահպանվել է Նաթամլար գյուղից 1,5 կմ հյուսիս գրնվող 2291 մ բարձրություն ունեցող լեռան անվան մեջ: Այն կոչվում է Քեշիշթափա (քահանայի սար): Ի դեպ հայ հոգեւորականի հիշարակն է կրում նաեւ վերեւում հիշարակված Ջոռքեշիշ գյուղը (Ջոռ=ուժեղ/համառ, քեշիշ=քահանա):

Շավա գեփին ձախ կողմից միախառնվող Ղորջու վրակի հովիտում գրնվում են մի քանի այլ հին գյուղատեղիներ, որտեղ XIX-XX դարերում նույնպես քրդեր էին բնակվում եւ դրանց ներկայիս հայրնի անվանումները եւս վերջիններիս կողմից են փրված: Դրանք են՝ Շապաքյանղը (Օղուդարա), Ջաղալթին, Ղարաչանլուն (Ղորջու), Լիդրաղլին (Լյալյաբաղլի),¹⁴³ Ղարաբեկլի, Արըքլի (հավանաբար՝ Օրբեյլանի հիշարակած Արքո գյուղը), Կյուրջաբուլաղ (Ղորջուբուլաղ), Քյուրդ-Նաջի եւ Մունջուխլու:

Նայ մշակույթի հետքերը առկա են գրեթե բոլոր գյուղատեղիներում: Դրանք մեծավ մասամբ ավերված գերեզմանոցներից բնակարանային շինարարության մեջ օգտագործված փապանաքարերի բեկորներ են: Մունջուխլու եւ Քյուրդ-Նաջի գյուղերի հարավային եզրերին պահպանվում են գերեզմանատների մնացորդները: Քյուրդ-Նաջիում փապանաքարեր են ագուցված նաեւ գյուղի հյուսիս-արեւելյան կողմում կառուցված անասնագոմի պատերի մեջ:

Քյուրդ-Նաջիից 2,5 կմ հարավ, ծովի մակերեսույթից 1380-1450 մ բարձրության վրա, գրնվում է Խաչինփափ կամ Խաչինյալ¹⁴⁴ գյուղատեղին: Մրանից էլ 1 կմ հարավ՝ Բաբա-բուրում կամ Ղրըմզի-գյունեյ գյուղատեղին, իսկ 700 մ արեւելք՝ Բճանց փանող ճանապարհի ձախ եզրին, քրդական ամենահին գերեզմանոցներից մեկն է: Այդտեղ պահպանվում է XIX դարի կեսերին կառուցված մի դամբարան, իսկ շուրջը՝ մի քանի անարձանագիր ձիակերպ փապանաքարեր:

ԶԱՆԻՍ (ՀԱՁԻ-ՍԱՄԼՈՒ)

Ջառիսպ տեղանվան հիշարակությունն առաջին անգամ հանդիպում է 1246 թ. Գփիչ վանքի շինարարական արձանագրության մեջ. «... Ջառիսպ իր կերովն...»,¹⁴⁵ որպես Գփիչի եպիսկոպոսական թեմի իրավասության ներքո գրնվող բնակավայր (հավանաբար գյուղ կամ գավառակ իմաստով): Նեփազ դարերում այդ տեղանվան հիշարակությանն այլեւս չենք հանդիպում, սակայն այն մոռացված չի

143. *Ըստ Մ. Բարխուսարյանցի՝ Լիպաքակ «Արցախ», էջ 403:*
 144. *Արդոյո՛ւ Գփիչ վանքի 1246 թ. շինարարական արձանագրության մեջ հիշատակված Խաչինամարգն է. սա չեմ կարող դնել:*
 145. «Դիվան ...», *որակ 5, էջ 183:*

142. «Դիվան ...», *որակ 5, էջ 195:* Ի դեռ, վերձանությամ մեջ բաց է բողմված առաջին անձնանունը, թվականը վերձանել են «ՊԿ»(411), որ սխալ է. իսկ գրչանկարը կեղծված է:

եղել: Դրա վկայությունն են XIX դարի մի շարք վավերագրերը: Այսպես, 1841 թ. Զառիսյանը հիշվում է որպես գավառապետ: Նրա կազմում էին հայաբնակ Ղարաղջաղ,¹⁴⁶ Արկաթալի, Քարինսյան և Նարար գյուղերը:¹⁴⁷ Զառիսյանը, իբրև գավառապետ, հիշում է նաև Զալալյանց արքեպիսկոպոսը. «...Մուխանք է Մրդովուզն Զառեսարի...»:¹⁴⁸ Նույն թվականին Զառիսյանը գավառի բարեկարգիչ է հիշվում Նովիաննես քահանան:¹⁴⁹

1862 թ. Զառիսյանը գավառի մեջ է հիշվում նաև հայաբնակ Ալղուլի գյուղը, որի հոգեւոր հովիվն էր Նակոբ քահանան:¹⁵⁰

Սակայն XIX դարի վերջերից Զառիսյանը ավելի հաճախ սկսեց հիշարակվել քրդերի կողմից նրան փրկած Նաջի-Սամլու անունով, օրինակ՝ 1906 թ. նույն Ալղուլի գյուղն արդեն հիշվում է որպես. «...Նաջիսամլուի Ալղուլիչենը...»:¹⁵¹ Այն, որ Նաջի-Սամլուն նույն պարմական Զառիսյան էր, ուղղակի կերպով հիշարակում է եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը. «...Զառիսյան այժմ Նաճի Սամլու կամ Նաճիլար»:¹⁵²

Սակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանցը նշում է նաև, որ պարմական Զառիսյանը հարուստ էր հայ մշակույթի հուշարձաններով. «Պակաս չեն աերակ գիւղեր, եկեղեցիներ եւ հանգստարան Զառիսյանում եւ սորա շրջականերում»:¹⁵³

Նախախորհրդային փարիների պետական-պաշտոնական գրագրության մեջ Զառիսյան այլևս չի հիշարակվում: Փոխարենն օգտագործվում էր Նաջի-Սամլու անվանումը: 1910-ականներին Նաջի-Սամլուն գյուղական հասարակության (միավորում էր 28 գյուղ) կենտրոնն էր:¹⁵⁴

Ուշագրավ է, որ երբեմնի գավառապետ Զառիսյանը, փաստորեն, XIX դարի վերջերին անվանափոխության ենթարկվելուց հետո, այնուամենայնիվ, պահպանել էր իր վարչական կարեւորությունը: XX դարի սկզբներին այդպեղ մինչև իսկ հաստատվել էին ֆրանսիացի արդյունաբերողներ, որոնք փոխում կառուցել էին փայտամշակման գործարան: 1918 թ.

146. Ղարաղջաղը՝ Բերդանդին օսարներից սրված անվանումներից մեկն է: Այն հայտնի էր նաև Կալադարասի անվամբ:

147. Ս. արեւիս. Զալալեանց, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Տիֆլիս, 1858, հ. Բ, էջ 351:

148. ՀՀՊՊԿԱ. ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 305, քերթ 45:

149. Յակոբ Յ. Թովմեան, Ցուցակ ժողովածուաց Գաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղ-դաս, 1900, էջ 25:

150. ՀՀՊՊԿԱ. ֆ. 57, գ. 1, գ. 139, քերթ 17:

151. «Մեակ», 1906, N 2, 4 յունվարի, էջ 2:

152. Մ. եղիս. Բարխուդարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 26:

153. Նով. աբխ., էջ 134: Ի դեղ, Հ. Էփրիկյանը, օգտվելով այս աղբյուրից, ճիշտ չի կողմնորոշվել եւ իր աբխասության մեջ բյուրիսաբար նշել է. «Զառիս, Աւերակ գիւղաւեղի Արցախի Վարանդա գաւառի մէջ» (Հ.Ս. Էփրիկեան, Պակասարդ քահանայի քառասն. հ. Ա, Վեներիկ - Ս. Ղազար, 1903-05, էջ 763):

154. "Кавказский Календарь на 1917 г.", Тифлис, 1916, отдел статистический, էջ 53-54:

ճնունդով մինքյանդի Սուլթան բեկի գլխավորությամբ, մոլեգնած թուրք եւ քուրդ ամբոխը հողին հավասարեցրեց այդ շեն եւ հանրօգուր հաստատությունը. «...Սուլթան եւ Իսկենդեր եղբայրները, որոնք հայաբնակ գյուղերի (Վանք, Բալուջա եւ այլն) վրա ավազակային հարձակումների կազմակերպիչներն էին: Սուլթան բեկի ձեռքով ոչնչացավ եւ անխիղճ թալանի ենթարկվեց Նաջի-Սամլուի ֆրանսիական ընկերության բնակավայրը...»:¹⁵⁵

Զառիսյան-Նաջի-Սամլուից 3 կմ արեւմուտք պահպանվում են Քեշիշիկեյասի (Քահանայի Գոմեր) գյուղատեղիի ավերակները, իսկ 2,8 կմ հարավ (ուղիղ գծով) հայրնի է մեկ այլ գյուղատեղի Բյուլեյիկ անվամբ:

ԱՐԵՔԼԻ (ՊԱՍՄ. ԱՐՔՈՒԳԵՏ, ԱՐՔՈ)

Չույց գյուղերը, որոնք թրքախոս քրդերը Արըքլի են անվանել, գրնվում են Շալվա գետին ձախից միախառնվող Ղորջու վրակի ձախ կողմի անտառապար ձորականջերին եւ, հավանաբար, նույն գյուղի վերին եւ ներքին մասերն են: Մրանցից առաջինը փոխված է սարալանջի հարավահայաց փեշին, ծովի մակերեսից 1600-1680 մ բարձրության վրա: Թերեւս սա Կաղանկարվացու հիշարակած Արքուգեթ բնակավայրն է: Նա վկայում է, որ. «...արշաւանս առնէր յաշխարհն Միւնեաց եւ գերի վարեալ զԲաղացն սահմանս՝ գայ իջանէ յԱղահեջ գաւառ՝ յաւան մի՝ Արքուգեթ կոչեցեալ, եւ իսկոյն հրամայէ այրել զեկեղեցին, որ սրբոյն Գրիգորի էր անուանադրեալ»:¹⁵⁶ Բացառված չէ նաև, որ այս Արքուգեթը Օրբեյանի հիշարակած Արքո գյուղն է, որը շար ավելի ուշ քրդերի արտասանությամբ դարձել էր Արըքլի:

Գյուղի հարավային ծայրին ցայտօր կանգուն է միանավ թաղածածկ եկեղեցին:

Մրա հորինվածքային էական առանձնահատկությունն է արեւելքից խորանի աջ ու ձախ կողմերում գրնվող մեկական ավանդապները, որոնք իրենց ծավալներով դուրս են եկեղեցու հիմնական ուղղանկյուն (բազիլիկ) մակերեսից: Ընդ որում, ավանդապների մուրքերը բացված են ուղիղ խորանի մեջ:¹⁵⁷ Թաղը կիսաշրջանաձեւ է, ծածկը՝ երկթեթ, շինանյութը՝ անմշակ քարն ու կրաշաղախը: Ներքուստ սվաղված է: Արտաքին չափերն են 9,60x5,20 մ (արեւելյան ճակարում 10.70 մ), պարերի հաստությունը՝ 1 մ: Մուրքերը երկուսն են՝ հարավից եւ

155. Գ. Ա. Հովհաննիսյան, Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971, էջ 102:

156. Մովսես Կաղանկաստացի, նով. աբխ., էջ 331:

157. Նույնափոխ հորինվածք ունեն ներկայիս Շամբորի Երջանի Նուկար գյուղի մոտ գտնվող Ամենափրկիչ վանքի եկեղեցին, Գեթաբեկի Երջանի Փոլաղու գյուղի եկեղեցին, Խաչակարի Թարգմանյաց վանքի եկեղեցին եւ այլն:

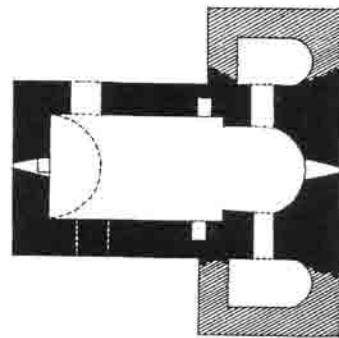
ԱՐՔՈ (վերին). եկեղեցու տեսքը հարավ-արեւմուտքից, հյուսիս-արեւմուտքից, հյուսիս-արեւելքից եւ արեւմուտքից (XVI դ.) ազուցված եկեղեցու արեւելյան ճակատում

հյուսիսից: Դրանցից առաջինը փակվել է դեռեւս այն ժամանակ, երբ եկեղեցին գործում էր (առնվազն 200 փարի առաջ): Շինարարության մասին պատմող վիճակագրեր չեն պահպանվել: Պատերի մեջ ազուցված են XV-XVI դարերին բնորոշ մի քանի փափաճաքարեր: Եկեղեցին ավելի հին եւ հավանաբար ավերված եկեղեցու տեղում վերակառուցվել է XVI-XVII դարերում: Երբեմնի հին եկեղեցու գոյությունն է փաստում խորանից դեպի արեւելք բացված լուսամտարի գլխին ազուցված 1246 թ. նվիրարվական բնույթի արձանագրությունը: Նինգ փողով՝ սրբափառ սալաքարին փորագրված, այդ արձանագրության սկիզբն ու վերջնամասը խրված են շենքի պատերի մեջ, եւ այդ պատճառով անհնար է ամբողջական վերծանությունը ներկայացնել:

... (Թ)ՎՆ: ՈՂԵ(1246)... | ...Յ ՆԱՅՈՑ... | ... (ԻՇԵ)ԱՆՈՒԹ-Ե(ԱՆ)Ս ՏԱ... | ...Ն ՈՐԴՈՑ Պ(Ա-ՐՈ)Ն ԿՈՆԻ... | ...ԱՌԻՆ ՄԵՐ:

Եկեղեցուց քիչ հյուսիս ժայռաքարերին քանդակված են պարզ խաչեր, առանց արձանագրության:

Ներքին Արքային (Արքո) ավելի ընդարձակ գյուղատեղի է, բայց այստեղ հայկական հետքերն իսպառ անհետացել են: Փոխարենը՝ գյուղից 1,5 կմ հարավ, հարավահայաց լեռնալանջի հրվանդանաձեւ երկարած լեզվակի հարթության վրա պահպանվում

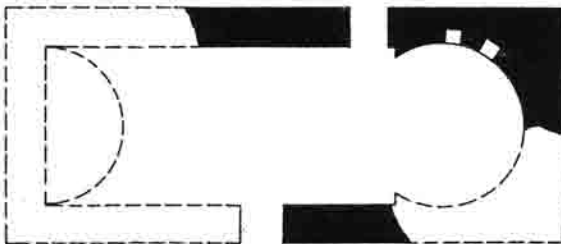
0 5 10 15 20 25 30 35 40 45 50

ԱՐՔՈ (վերին). եկեղեցու հասակագիծը

են միջնադարյան գյուղատեղիի, գերեզմանարան եւ 1983 թ. պայթեցված եկեղեցու¹⁵⁸ ավերակները: Նսավայրը, որը գտնվում է ծովի մակերեսային 1510-1540 մ բարձրության վրա, բազմիցս ենթարկվել է միտումնավոր ավերումների, բայց առավել կորստաբերը եղել է եկեղեցու՝ 1983 թ. պայթեցումը:¹⁵⁹ Միայն կենտրոնական թաղակիր կամարով դեռեւս կանգուն մնացած եկեղեցին ունի միանավ

158. Գունավոր լուսանկարը տես՝ *Documenti di Architettura Armena. GHARABAGH*, N 19, Milano, 1988, էջ 80:

159. Այդ մասին տեղեկացել ենք տեղաբնակ ֆրեյզի, 1985 թ. մեր առաջին այցելության ժամանակ:

0 5ս

ԱՐՔՈ. տաղանաբար անանուն վանից հյուսիս-արեւմուտք գերեզմանոցում (1582 թ.), խաչքար (XI-XI դդ.) եկեղեցու հարավ-արեւմտյան կողմում եւ հասակագիծը

թաղածածկ բազիլիկի հորինվածք: Ավանդարներ չունի: Ուշագրավ է բավականին լավ ընդգծված պայտաձեւ խորանը: Կառուցված է անշակ քարով, կրաշաղախով, ներքուստ սվաղված է: Արտաքին չափերն են 12,30x5,20 մ, պարերի հաստությունը՝ 90 սմ: Ըստ հորինվածքային եւ կառուցողական առանձնահատկությունների՝ XII-XIII դարերի կառույց է: Կարծում ենք՝ այն հիմնված է եղել ավելի հին եկեղեցու հիմքերի վրա: Եկեղեցու չորսբոլոր փարածվում է բավականին վնասված միջնադարյան գերեզմանոցը: Այսպեղ կանգուն կամ փրեղահան արված, ամբողջական կամ կտրորարված վիճակում դեռեւս պահպանվում են շուրջ երկու փասնյակ խաչքարեր ու փապանաքարեր: Դրանցից մի քանիսի վրա կան արձանագրություններ:

1. Տապանաքարին (սրբարաշ, ուղղանկյունաձեւ, չափերը՝ 180x50x18 սմ, փրեղահան վիճակում ընկած է եկեղեցուց հարավ-արեւմուտք) երեք փողով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍՏ ԲԱՆՏԱ ՈՐԴՈ ՆԱՅՐԱ-ՊԵՏԱ, ՈՐ | ԿԱՐԻ ԾԵՐՈՒԹ(ԵԱՄ)Բ ՎԱՂԱՄ-ՆԵՑԱԲ, | ՅԻՇԵՑԷՔ | Ի ԹՎԻՍ ՉԽԷ(1298) ԲԱՐԻՆ:

2. Եկեղեցուց հյուսիս-արեւմուտք, ուղղանկյունաձեւ փապանաքարին (120x55x28 սմ) քանդակված է գավազան եւ շուրջը երկու փողով արձանագրված է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍՏ ԱԲԱՔ ՍԱՐԿԱԲ(ԱԳԻՆ)| ԹՎ(ԻՆ) ՌԼԱ(1582):

3. Եկեղեցուց հյուսիս-արեւմուտք, երկու երեսները խաչազարդ ու պարկերաքանդակ ուղղանկյունաձեւ փապանաքարին (110x28x=40 սմ) մեկ փողով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՆԱՆԳԻՍՏ ՊԱՂՏ(ԱՍ)ԱՐԻՆ:

4. Եկեղեցուց հյուսիս-արեւմուտք գտնվող փապանաքարի (115x28x=50 սմ) հյուսիսահայաց երեսին, պարկերաքանդակներից վեր, երկու փողով փորագրված է.

ՍԷՆԱԳ ԿԱ(Ն)Կ(Ն)ԵՑԻ ԽԱՉՍ ԻՄ ԵՂԱՐ ՄԻՏԿԻՆԻՆ:

Գերեզմանապան փարածքում ուշագրավ է եկեղեցու հարավ-արեւմտյան անկյան մութ թեքված, բայց դեռեւս կանգուն վիճակով եւ ամբողջական փեսքով պահպանված հնաոճ (անարձանագիր) խաչքարը: Չափերը՝ 220x60x30 սմ: Ըստ ոճական եւ զեղարվեստական առանձնահատկությունների՝ խաչքարը կարելի է թվագրել XI-XII դարերով: XVI-XVII դարերին բնորոշ մեկ այլ ամբողջական, բայց փրեղահան խաչքար (180x67x30սմ) պահպանվում է եկեղեցուց մի քանի մետր հարավ:

Բճանց (Բջանիս) գեպի սալազան: Նակարի գեպի վերջին ու կարեւոր վրակը Բճանցն է: Այն

ԱՐՔՈ, անանուն վանի սեփղ ղայթեցունից (1983 թ.) հետո՝ 1985-ին, հասվածներ ներսից, սեփղ հյուսիսից եւ խաչքար (XVI-XVII դդ.) եկեղեցու հարավային կողմում

սկիզբ է առնում Ծավղեից լեռնաշղթայի հարավա-
հայաց փեշերից, ծովի մակերեսային 2200 մ բարձ-
րության վրա բխող աղբյուրներից: Ունի 29 կմ երկա-
րություն եւ 198 բնմ ջրհավաք ավազան:¹⁶⁰ Բճանցն
իր հերթին ունի մի շարք վտակներ, որոնց հովիտնե-
րում ու կիրճերում ցրված են շուրջ մեկ փասնյակ հին
գյուղատեղիներ: Դրանք, գավառի մնացած մասերի
նման, հայաբնակ են եղել մինչեւ XVIII դարի 2-րդ
կեսը, իսկ հետագայում կամաց-կամաց բնակեցվել
զանազան խաչնարած ցեղերով:

ԱԼՅԱԿՉԻ¹⁶¹

Բճանցի ձախ ափին փարածված գյուղի արեւել-
յան եզրին պահպանվում է գավառում հասարարված
քրդերի «հնագույն» գերեզմանոցներից մեկը: Այդ-
տեղ արաբարառ թուրքերենով արձանագրված ա-
մենահին շիրմաքարը 1930 թվականից է:¹⁶²

Այլակչից 2 կմ հեռավորությամբ՝ վեր եւ վար,
գտնվում են Նաղդալի, Շամբյանդ եւ Չորման գյու-
ղատեղիները: Ի դեպ, Չորման անվամբ հին գյուղը
գտնվում է Բճանց գետի ձախ ափին, համանուն գյու-
ղից 5 կմ հյուսիս: Պարմական Մշենի (Միշնի) գյու-
ղի օրինակով Նին Չորմանում հասարարված քրդերի
մի մասն էլ, փոխադրվելով ներկայիս Քարվաճառի
շրջանը, հիմնել է համանուն մի գյուղ եւս:

Նին Չորմանից 4,5 մ արեւելք, ծովի մակերեսու-
թից 1800-1850 մ բարձրության վրա, խոր ձորի հա-
րավահայաց լանջին գտնվում է մի հին գյուղատեղի,
որի պարմական անվանումը մոռացության է
մատնվել: Այն թրքացած քրդերը կոչում էին Ֆար-
րաջ: Նին Չորմանից 2 կմ հյուսիս-արեւելք գտնվող
փոքրիկ գյուղատեղին էլ հայտնի է Չալաղան-Գյու-
նեյ անվամբ:

ԲՃԱՆՑ (ԲՉԱՆԻՍ)

XIX դարի սկզբներից գյուղի փարածքում հաս-
արարված քրդական ցեղերին տեղաբնիկներից փո-
խանցվել էր այս գյուղի պարմական անունը: Այն՝
միայն փոքր-ինչ աղավաղմամբ, հասել է մեր օրերը:
Գյուղի անվան միակ հիշարակությանը հանդիպում
ենք Դադի վանքի կաթողիկե եկեղեցու 1214 թ. շի-
նարարական արձանագրության մեջ՝ «Բճանց» ձե-
տով: Ներագա դարերում գյուղն այլեւ չի հիշվում,
բայց պահպանված պարմական հուշարձանները
վկայում են, որ գյուղը շեն եւ հայաբնակ է եղել մին-

չեւ XVIII դարի կեսերը, որից հետո միայն բնակեց-
վել է խաչնարած քրդերով:

Գյուղը գտնվում է համանուն գետի աջ ափի ձո-
րապնակին, ծովի մակերեսային 1400-1450 մ բարձ-
րության վրա, լեռնալանջի հարավ-արեւելահայաց
փեշին:

Գյուղի կենտրոնական մասում պահպանվում է
բազմիցս նորոգված, բայց ներկայում կիսավեր եկե-
ղեցին: Դեռեւս XIX դարի վերջերին եկեղեցին խաչ-
նարած քրդերը օգտագործում էին որպես հարդա-
նոց:¹⁶³ Նույն նպարակով եկեղեցու շենքն օգտա-
գործվում էր նաեւ մեր I-ին այցելության ժամանակ՝
1985-ին: Ներկայում, սակայն, եկեղեցու փայտա-
ծածկն ամբողջապես քանդված է: Կանգուն են
միայն անմշակ քարով ու կրաշաղախով կառուցված
պատերը: Եկեղեցին նման է միանավ թաղածածկ
շինություններին, մինչեւ իսկ ունի գույգ որմնասյու-
ներ, բայց այն ի սկզբանե, կարծում ենք, փայտա-
ծածկ է եղել, որովհետեւ պատերը միահավասար
բարձրությամբ են, առանց դեպի թաղը բարձրացող
կորույթան: Ուշագրավ է նաեւ խորանը: Այն, ինչպես

ԲՃԱՆՑ. sbufը հարավից

եւ երկու կողմերում գտնվող մեկական ավանդաբու-
նները, ունի ուղղանկյուն հարակազիծ: Միակ մուտքը
արեւմուտքից է: Պատերի միջին հասարությունը
110 սմ է, իսկ արտաքին չափերն են 11.70x8.20 մ:

Պատերի մեջ՝ եւ ներքուստ, եւ արտաքուստ ա-
գուցված են XIV-XVII դարերին պարկանող բազ-
մաթիվ խաչքարեր ու փապանաքարեր: Դրանց մեծ
մասը տեղադրված է մուտքի, լուսամուտների եւ շեն-
քի արտաքին անկյուններում՝ իբրեւ ավելի կայուն ու
հարմար շինաքար:

Եկեղեցուն կից խորհրդային փարիներին կառուց-
վել են պահեստային նշանակության շինություններ:
Դրանց պատերի մեջ եւ, հարկապես, լուսամուտնե-
րի շուրջ իբրեւ անկյունաքարեր ագուցվել են խաչա-

160. «Արքեպանական խորհրդային հանրագիտարան» (արքե-
պանեան), հասր VII, Բաբու, 1983, էջ 542:

161. Այլակչի կամ Ալաֆչի գյուղի անվան առնչությամբ Մ.
եղիս. Բարխուսարյանը նույն է «Մաղագործ» անվանածեղը
«Արցախ», էջ 403), որը Այլակչիի բառացի թարգմանությունն է:

162. Ընթերցումը՝ արեւելագետ Հակոբ Փախագյանի:

163. «Ազգագրական Հանդես», գիրք Դ, N 2, Թիֆլիս, 1898,
էջ 49:

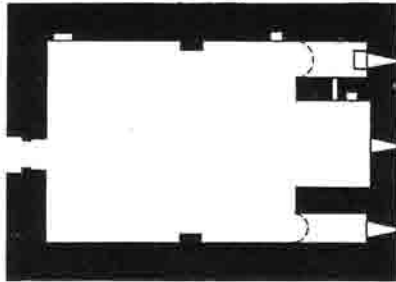
ԲՃԱՆՑ. Եկեղեցու սեփր հարավ-արեւելից, մերին սեփր դեղի արեւել և արեւմուտ, խաչքար՝ ազուցված արեւմտյան ճակատում, մուտքը եւ մուտքի մեջ իրեւ անկյունաքար ազուցված սաղանաքար

զարդ ու արձանագիր առանձին քարեր ու բեկորներ:
 Ուղղանկյունաձեւ մի բեկորին (չափերը՝ 57x28 սմ) խաչաքանդակի շուրջ, մեկ փողով փորագրված է.
ԽԱՉՍ Բ(Ա)ՐԷԽ(ԱԻ)Ս ՍՈՆԱՆԻՆ:
 Եկեղեցու արեւմտյան պատի փակ ընկած բեկորին (55x26x24 սմ) երկու փողով փորագրված է.

ԽԱՉՍ ՈՒՍՏԱՅ ՄԴԷՆԻՐԻՆ:
 Մեկ այլ բեկորին (39x18,5 սմ) խաչաքանդակի շուրջ փորագրված է.
Խ(Ա)ՆԻ(Ն):
 Եկեղեցուց հարավ եւ դեպի արեւելք փարածված երբեմնի գերեզմանատեղից ներկայում միայն մի քա-

նի փեղահան կամ կտրարաված շիրմաքարեր են պահպանվել: Դրանց հիմնական մասը կիսամշակ սալաքարայաններ են:

Բճանց գյուղին դեմ հանդիման, գետի աջ կողմում գտնվում է Արդուշու գյուղը: Նրանից 1,5 կմ հյուսիս «Մուվար» գյուղատեղին է, իսկ նույնքան դեպի հյուսիս-արևելք, ձորի աջ ափին, Ղալաաթի (Բերդաբակ) գյուղատեղին է: Ավելի դեպի հյուսիս-արևելք, նույն ձորի մեջ է Նուրադդին գյուղատեղին: Բոլոր այս հին գյուղատեղիների պատմական անուններն առայժմ ճշգրտված չեն հայտնի են միայն

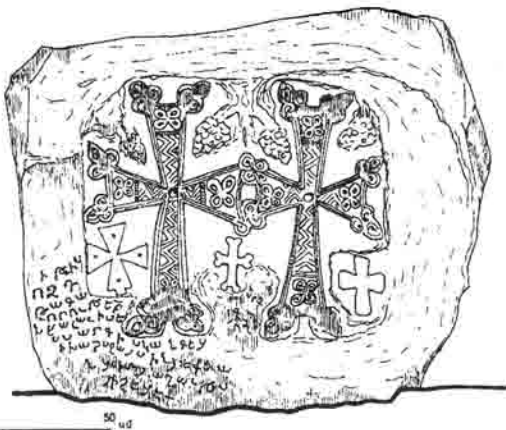

ԲՃԱՆՑ. եկեղեցու հասակագիծը

խաշնարած ցեղերի փված անվանումները:

Բճանց գյուղից 2 կմ հարավ-արևելք, գետի ձախակողմյան ձորալանջին գտնվում է «Աղջայագ» անվանումով հայտնի հին գյուղատեղին: Սրա արևելյան ծայրում, մի փնամերձ հողամասում դեռևս կանգուն վիճակով պահպանվում է բավականին մեծ չափերով (185x155x35 սմ) մի խաչքար: Սրա արևմտաձախյաց երեսին իրար կողքի, զույգ խաչաքանդակներ են, իսկ ստորին ձախ անկյան մոտ 9 փողով փորագրված է.

Ի Թ-(Վ)ԻՍ | ՈՁԴ(1235), | Թ-ԱԳ-ԱՎԻՐՈՐԻ-ԹԵ(ԱՄ)Բ | ԶԱԱԱԻՍ, ԵՄ՝ ՍԱՐԳԻՍ ԿԱՆԳ-(Ն)ԵՅԻԻ ԽԱՉՍ ԶԱՅՍ ԻՆՁ ԵՒ ԵՒԱ | ՆԻՈ(՛) ԻՄՈ, ՅԱՂԱԲԹՍ | ՅԻՇԵՅԷՔ:

ԱՂՋԱՅԱԶ. արձանագիր խաչքարի գրչանկարը

Խաչքարի վրա ակնհայտ են հրազենի հետքերը: **Նակարի գետի ափագան:** Նակարի (Նագարու, հնում՝ Նայքարի կամ Նեքյարի) գետը կազմվում Բճանց եւ Շավվա խոշոր վտակների միախառնումով: Վերջինիս հետ միասին Նակարին ունի 113 կմ երկարություն (Շավվայի երկարությունը՝ 42 կմ է) եւ 2570 քմ ջրհավաք ավազան:¹⁶⁴

Մինչեւ Նոչանց գետի հետ միախառնվելը Նակարիի աջ ու ձախ կողմերում փռված են ավելի քան մեկ փասնյակ հին գյուղատեղիներ: Նախ ներկայացնենք գետի աջակողմյան գյուղատեղիները:

ԱԼՂՈՒԻՇԵՆ ԵՎ ՄԵՐՉԱԿԱՅՔ

Ալղուլիշենը գավառի այն հազվագյուտ գյուղերից էր, որը հայաբնակ էր մինչեւ 1918 թ.: Գտնվում է Նակարի գետի աջ վտակներից մեկի ակունքի շրջանում, ծովի մակերեւոյթից 1350-1450 մ բարձրության վրա, անփառնելով շրջապարված արևելա-հայաց լեռնալանջին:

Գյուղի պատմական անունը մեզ չի հասել:¹⁶⁵ XIX-XX դարերի զանազան վավերագրերում գյուղը հիշարակվում է միեւնույն Ալղուլի (Ալիղուլի) անվամբ:

Զուր հայաբնակ ալղուլեցիները փեղաբնիկներ էին:¹⁶⁶ Նրանց թվաքանակը շարունակաբար աճել է մինչեւ 1905-06 թթ. հայ-թրքական ընդհարումները:

ԱԼՂՈՒԻՇԵՆ

164. «Արքեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբրեջաներեն), հ. X, Բաբու. 1987, էջ 192:

165. Գրող Ս. Խանգաղյանը, առանց աղբյուրագիտական հիմնավորման Ալղուլիշենը նույնացրել է Օրբելյանի հիշատակած Աղախիղ գյուղի հետ (Հարանդ գավառ), տես՝ «Մովեսական Հայաստան», ամսագիր, էջ 26:

166. «Արցախ», էջ 403:

Տարեթիվ	տուն	ար.	իգ.	միասին
1850	21	125	100	225 ¹⁶⁷
1876				487 ¹⁶⁸
1886	76	356	287	643 ¹⁶⁹
1889		372	286	658 ¹⁷⁰
1901		518	337	855 ¹⁷¹
1914				412 ¹⁷²
1905	100	561	423	984 ¹⁷³
1914				347 ¹⁷⁴
1918				1012 ¹⁷⁵

XIX դ. վերջին, ականապետը Ալդուլիշենը նկատագրել է հետեյելյա կերպ. «Ալիդուլին հայկական գիւղ է՝ ընկած մի փոքրիկ սարահարթի վրայ արեգունը տեղ: Այս գիւղը շատ հեռու է հայ գիւղերից՝ առելի քան 30 վերսպ, ունի 100 ծուխ, մի աղբար և անշուք եկեղեցի և մի քահանայ: Այդ գիւղի չորս կողմն անտառներ են, որի մեջ բնակություն են հաստատված քանից առելի առաջակաբարոյ թրքերի և քրդերի գիւղեր...»:¹⁷⁶

Ալդուլիշենը իբրև հայաբնակ գյուղ գոյատևեց մինչև 1905 թվականը, երբ «...Ալիդուլին պաշարեց տեղացի և քոչոր թարաքեամանների մի ահագին խուժանով, բայց երկու օր նա կարողացաւ հերոսաբար դիմադրել, մինչև որ Գորիսից զօրք հասաւ, թէև մինչև այդ գիւղի մեծ մասն արդէն կողոպտել էր և հրդեհել: Զօրքերի գալով թուրքերը յետ մղեցին մեծ կորուստներով: Նայերն ունեցան բաւական թով սպանւածներ...: Չնայած կռիւ այդպիսի վախճանին, հայերն այդ գիւղում ապրելն այլևս անհնարին համարելով, ձգեցին ամեն ինչ և դուրս եկան մի այլ տեղ բախտ որոնելու»:¹⁷⁷ Համաձայն Տաթեաի Ներսես վարդապետի վկայության Ալդուլիում հայերի կորուստները կազմել էին. «...սպանուած 10 հայ, այրուած 20 տուն, թաւանուած գիւղի կեղը...»:¹⁷⁸ Տեղ հասած ռուս զորքի (կազակներ) շնորհիվ խաշնարածները հետ էին մղվել զգալի կորուստներով. «...թուրքերից սպանուած վիրաւոր 100-ից առելի...»:¹⁷⁹ Ալդուլեցիք վերաբնակվեցին գլխավորապէս Խնածախ և Բերդաձոր գյուղերում: Ականապետը 1906 թ. վկայել է. «Նաջիսամուրի Ալդուլիշենը, որի նեղ դրութեան մասին ես ժամանակին գրել էի, այժմ դարարկված է հայերից: Գիւղում մնացող՝ կազակներին որոշ վարձարութիւն տրուելով,

հայերը, նրանց ուղեկցութեամբ, դուրս են եկել գիւղից: 20-25 տուն տեղափոխվել է Խնածախ գիւղը, մնացածները գնացել են Ղարաղլաղ գիւղը»:¹⁸⁰ Նայերնի է, որ նույն վիճակին արժանացած Մինքյանը, Նարար, Ջեյվա և Խոզնավար գյուղերի բնակիչները հաջորդ տարիներին կամաց-կամաց վերադարձել են մոխրակոյտի վերածված հայրենի գյուղերը:¹⁸¹ Նույնը արել են նաեւ արդուեցիները, և 1914 թ. դարձյալ զուր հայաբնակ գյուղն ուներ 347 բնակիչ:¹⁸² Վերջիններս հարազատ գյուղում ապրելու հնարավորութիւն ունեցան միայն մինչև 1918 թ., երբ, վերջնականապէս, հեռացվեցին բնօրրանից: Խորհրդային տարիներին Ալդուլին բնակեցվեց հարեան գյուղերից փոխադրված թրքախոս քրդերով և թուրքերով:

Որպէս հայաբնակ գյուղ՝ Ալդուլին ունեցել է իր ծխական եկեղեցին: Այն 1879 թ. հիշվում է Սբ. Նոյսիսիմե անվամբ:¹⁸³ Նույն եկեղեցին 1891-ին և հետագա տարիներին հիշվում է Սբ. Աստվածածին անվամբ:¹⁸⁴ Նավանաբար, այդ ընթացքում եկեղեցին ենթարկվել է հիմնավոր վերանորոգման, և օծվել՝ սրանալով նոր անուն: Այժմ այդ եկեղեցու հետքն անգամ չի պահպանվել:

Ի դեպ, 1985 թ. գյուղի հարավ-արեւմտյան եզրին, փոքրիկ վտակի ձախակողմում, մի թմբի վրա պահպանվում էին 15-20 ուղղանկյունաձեւ սրբափայտ ու արձանագիր տապանաքարեր՝ այն ամենը, ինչ մնացել էր հայոց երբեմնի ընդարձակ գերեզմանափնից: Տապանագրերը վերաբերում էին XIX դարի 2-րդ կեսին և XX դարի սկզբներին: Տարածքի ազատագրումից հետո, 1993-ին մեր հերթական այցելության ժամանակ պարզվեց, որ այդ գերեզմանափնում էլ արժանացել է այն ճակատագրին, ինչին՝ ծխական եկեղեցին: Երկար որոնումներից հետո տապանաքարերի միայն առանձին բեկորներ գտնվեցին մի քանի տների բակերում, քարաշեն ցանկապատերի մեջ և այլուր:

Ալդուլիից 3 կմ հարավ-արեւմուտք, Նակարի գետից 2 կմ հեռավորությամբ, ծովի մակերևույթից 1210-1350 մ բարձրության վրա, հյուսիս-արեւելահայաց լեռնաբազուկին գտնվում է Փիրջահան կամ Փիրջահան գյուղը: Սրա պատմական անունը ես որոշակի չէ: Գյուղամիջի մի տան առաջին հարկի մուտքի շուրջ ագուցված են կտրրափորված խաչքարեր: Դրանք անարձանագիր են, բայց ունեն IX-XI դարերին բնորոշ խաչքարերին հարուկ զարդաներ:

Փիրջահանից 2,5 կմ հարավ-արեւելք, Նակարի գետի վրա պահպանվում են XVII դարում կառուցված սրբափայտ և միաթռիչք կամրջի մնացորդները:

167. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596:
 168. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6775, ք. 105-106:
 169. "Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Елисаветопольская губерния", Тифлис, 1888, էջ 136-137:
 170. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 39-40:
 171. «Արցախ», նույն տեղում:
 172. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 235-236:
 173. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10403, ք. 54-55, նախ՝ Ա-Գօ, նսգ. աբխ., էջ 261:
 174.
 175. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59, ք. 5:
 176. «Նոր Գար», 1899, N 64, էջ 3:
 177. Ա-Գօ, նսգ. աբխ., էջ 263:
 178. «Մուրճ» ամսագիր, 1905, N 10, էջ 106:
 179. Նույն տեղում:

180. «Մակ», 1906, N 2, 4 յունվարի, էջ 2:
 181. «Մակ», 1906, N 56, 14 մարտի:
 182. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 87:
 183. «Արարատ», 1879, տեղ., էջ 398-399:
 184. «Արցախ», էջ 403: Նախ՝ ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 235-236:

Այն, մինչև վերջին ժամանակներս կանգուն վիճակում էր եւ վնասվել է 1992 թ. փարածքի ազդեցության ժամանակ: Կամրջի թռիչքի երկարությունն է՝ 11,95 մ, իսկ լայնությունը՝ 3,25 մ:

Փիրջահանից դարձյալ 3 կմ հարավ-արևելք, Ղակարի գետից 500-600 մ հեռավորության վրա, բայց գետափից 120 մ բարձր (ծ.մ. 1110-1150 մ) գտնվում է մեկ այլ գյուղատեղի, որն այնպես էլ հաստատված չէր: Սեյդյար անվանումը: Այստեղ պահպանվում է աղբյուրի թաղակապ շինությունը, իսկ գյուղից 800 մ հարավ գտնվում է գավառի քրդական ամենահայտնի գերեզմանատունը: Այդտեղ պահպանվել են քրդական ամենահին գերեզմանային հուշարձանները՝ ձիակերպ ու խոյաձու փայտաքարե (XIX դ. սկիզբ) եւ դամբարաններ (XIX-XX դարեր):¹⁸⁵ Գերեզմանատունը հարկապես նշանավոր էր այն պատճառով, որ այդտեղ

185. Բավվում հրատարակված մի քանի աշխատություններում այս հնավայրը հասուկ ուսադրության է արժանացել: Տե՛ս Ռասիմ Քեֆենու, *Երկրագործական և արձանագեղարվեստական հուշարձանները Ազերբայձանում* (Բաքու, 1976): Տե՛ս նաև նույնի՝ «Քարե և խոյաձու» (Բաքու, 1980, արքեոլոգիայի ինստիտուտի «Մարտնոսական հուշարձանները Ազերբայձանում» (Բաքու, 1984) եւ այլն:

Փիրձահան. քակարի քան դասի մեջ ագուցելու նդասակով բեկորված խաչքար եւ կամրջի մնացորդներ Ղակարի գետի վրա

թաղվածները սեղաններ էին (մտրակա գյուղը կոչվում էր՝ Սեյդյար):

Սեյդյար գյուղից ներքեւ, Ղակարիի աջ ափին պահպանվել են հին ջրաղացի ավերակներ:

Սեյդյարի աղբյուր

Ղակարիի ձախ ափին եղել են հին եւ պարսկական հարուստ անցյալ ունեցող գյուղեր, որտեղ սակայն հայ մշակույթի նմուշները մեզ են հասել, ցավոք, բեկորների ձեւով: Մասնավորապես՝ Վաղազին, Արտաշիպ (Արդաշեի), Դարաքյանդ, Թազաքյանդ,

ԱՐՏԱՇԻՊ. խաչքար գյուղամիջում (1481 թ.)

Ղոզլու, Ղրզկաչարի (Փինգյա), Նախնազար, Կայնարբուլաղ, Ղալաֆալղը, Բոզգյունեյ, Ջաքիր, Բաբաղին, Ղարաքիչի, Բյուլուղուզ¹⁸⁶ կամ Բազարդուզ, Այիբազար, Իփյակ եւ Տղիկ (Թիգիկ) գյուղափեղիններում թրքախոս քրդերը խորհրդային փարիներին ջանադրաբար ավերել են բոլոր եկեղեցիներն ու հայկական գերեզմանոցները, իսկ քարերն օգտագործել գոմերի եւ բնակարանների շինարարության մեջ: Այսպես Ղոզլու գյուղափեղիում մի փան մուրքի ասփիճանների շարքում փեղադրված է խաչքար, իսկ Արփաշիպ (Արդաշեի) գյուղի աղբյուրի պարի մեջ ազուցված է մի ամբողջական փապանաքար: Նույն գյուղի փոստափան շենքի պարի մեջ ազուցված էր գեղաքանդակ ու արձանագիր խաչքարի բե-

կոր (60x64x16,5 սմ), որը գյուղի հայ վերաբնակիչները, 1995 թ. փեղադրել են գյուղի կենտրոնում գրեթե աղբյուրի մոտ: Խաչքարի բեկորի կողին (12 փող) եւ ճակափային մասում (2 փող) կա հեփեյալ արձանագրությունը.

ԹՎ(ԻՆ) | ՋԼ(1481)|... ԿԱՆԳՆԵՅԻ ԽԱՎԶՍ ՂԱԲԻ ԻՄ ԵՒ ՍՂԱԲԻ ԻՄ | ԵՒ ԱՂԲ(ԱԲԻ) | ԻՄ Ի ՎՂԱՄՆ | ՓՐԿՈ(Ի)|ԹԵ(ԱՆ) ՆՂՈԳՈ...:

Ի դեպ, 1615 թ. այս գյուղում Քասաբար երեցի ջանքերով նորոգվել է մի ձեռագիր, որի հիշարկարանում նշված է. «Ի երկիրս Մաղայոզ, ի գեղն Արփաշիպ...»: ¹⁸⁷ Նարկ է նշել, որ նույն Արփաշիպ գյուղում մեկ այլ ձեռագիր ավերարան էլ նորոգվել է 1637 թ.: Վերջինիս հիշարկարանում կարդում ենք. «...ի երկիրս Մաղայոզ, ի գուղս Արփաշիքի: Դարձեալ նորոքեցաւ ձեռամբ սուրբանուն Սարքիս Էրեցուս, ի թիականիս Նայոց ՌՋՋ (1637)»: ¹⁸⁸

Ինչ վերաբերում է Վաղագին գյուղի պարմական անվանմանը, այն արքայացուված է Գրիգ վանքի 1246 թ. շինարարական արձանագրության մեջ. «...Վակունիս Վաղագնագեփո...»: ¹⁸⁹ Վաղագնագեփո գյուղի հարավային եզրով հոսող եւ ձախից Նակարիին միախառնվող խոշոր վրակն է: Ներեաբար ներկայիս Վաղագին գյուղի պարմական անվանումը եղել է Վակունիս:

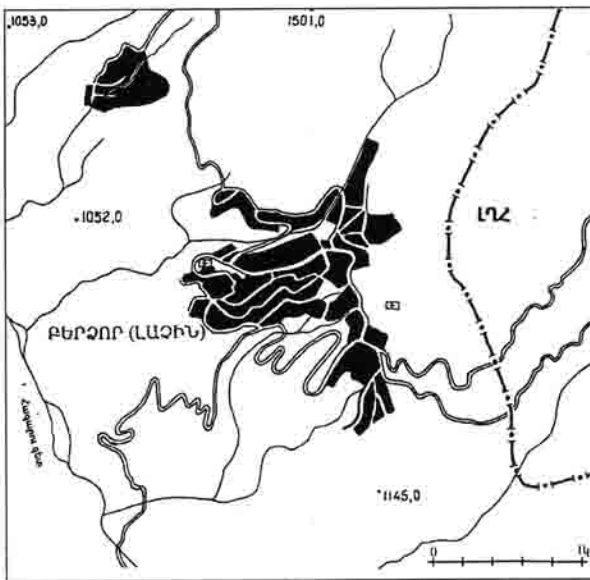
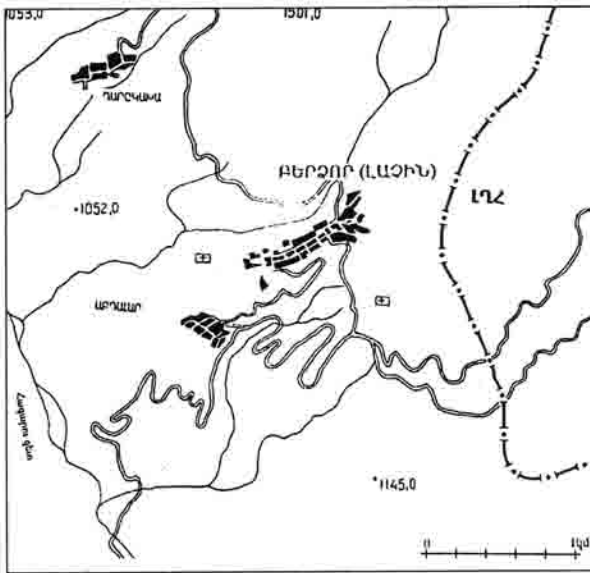
ԲԵՐԶՈՐ (ԱԶԻՆ)

Ներկայում Բերձոր վերանվանված նախկին Լաչին քաղաքը նույնպես գոյացել է հայաթափ հին գյուղի փարածքում: Այդ են վկայում բնակավայրի փարածքում պահպանված հայ մշակույթի հեփերը: Մասնավորապես, 1980-ական թթ. սկզբներին գրող Ս. Խանզադյանը Լաչինում փեսել է հեփեյալը. «Մի նոր շինած փան պարի մեջ ազուցած քարի կարդացի. «ՄԵԼԻՔ ԱՎՐ... ՌԺԱ: ... Շուկայի մուրքի մոտ, նախարան դարձրած մի ոչ մեծ խաչքարի պորփակին կարդացել եմ. «ՆՋԱՎՐՆ ՄԽԻԹԱՐ... ՊԿԱ...»: ¹⁹⁰ Քաղաքի փարածքում պարմական այլ հուշարձաններ չեն գտնվել:

Լաչինը մինչեւ 1923 թ. կոչվում էր Արդայար, ¹⁹¹ եւ իրենից ներկայացնում էր մի աննշան գյուղակ, որը, օրինակ, 1914 թ. ուներ 124 թրքախոս քուրդ բնակիչ: ¹⁹² 1923 թ. օգոստոսի 6-ից մինչեւ 1930 թ. Լաչինը հանդիսանում էր նորաստեղծ «Կարմիր Քրդստան» վարչապարածքային միավորի կենտրո-

187. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հսոնր Ա. Երեան, 1976, էջ 561:
 188. «ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», հսոնր Բ. Երեան, 1978, էջ 699:
 189. «Դիվան...», տրակ 5, էջ 183:
 190. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 24:
 191. "Азербайджанская ССР, Административно - территориальное деление", Баку, 1979, էջ 212:
 192. "Кавказский календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 82:

186. Կա այն կարծիք, որ դրա տեղում հնում քաղաք է եղել (Ս. Բահաբեան, Ջանգեագրուր, «Նոր Դար», 1885, N29, էջ2):

Լաչին հաղաթի հասակագիծը 1952 և 1973 թվականներին

նը, բայց դրանից հետո այն վերածվեց սուսկ նորաստեղծ համանուն շրջանի կենտրոնի:¹⁹³

Տակավին այդ փոփոխություն, ի թիվս այլոց, Լաչինն ուներ նաև հայ բնակչություն, որոնք սակայն ավելի ուշ դուրս մղվեցին: Ահա դա հավասարող մի վկայություն. «Լաչին քաղաքում ապրում են թե քրդեր, թե հայեր և թե ադրբեջանցիներ: Լաչինում ապրող քրդերի նախահայրերը առաջացել են «Ճելոյա» կոչված ցեղից...»:¹⁹⁴

Նայաբնակ Արցախը Մյունիքից բաժանող Լաչինը 1950-ական թվականներից սկսեց արագ թափով կառուցապարվել: Ընդամենը մեկ-երկու փասնամյակի

ընթացքում այն իր զբաղեցրած նախնական սահմանների համեմատ ընդարձակվեց ավելի քան փասն անգամ,¹⁹⁵ իսկ բնակչության արհեստական աճը կազմակերպվեց Ադրբեջանի այլ շրջաններից փոխադրված թուրքական փարրի հաշվին:

1989-ից սկսած Լաչինը վերածվել էր Արցախը Նայասփանից մեկուսացնող գլխավոր ռազմական հենակետի: Այն միաժամանակ հայաբնակ Բերդաձորի ենթաշրջանը (Շուշիի շրջանում) ու Գորիսի շրջանի սահմանամերձ գյուղերը ասպարակող ավագակարոջ էր: 1992 թ. մայիսի 18-ին Արցախի ազափամարտիկներն ազափագրեցին Լաչինը:

Ներկայում, ավելի քան 200 փարվա ընդմիջումից հետո, Բերձոր վերանվանված Լաչինը վերափին բնակեցված է իր բնիկներով: 1996 թ. դրությամբ քաղաքն ուներ շուրջ 150 փուն բնակիչ, գործում են հայոց երկու դպրոցները, մանկապարտեզը, երաձըշփական ուսումնարանը և այլն: Ազափագրման 4-րդ փարելիցի առթիվ՝ 1996 թ. Բերձորում բացվեց նաև պարմա-զավառագիփական թանգարանը:

Նույն՝ 1996 թ. Բերձորում դրվեց նոր եկեղեցու հիմքը: Գմբեթավոր հորինվածքով, սրբափաշ բազալփից կառուցված եկեղեցու կառուցումն ավարտվեց երկու փարի անց և օծվեց 1998 թ. մայիսի 31-ին. «... Քաշաթաղի Բերձոր բնակավայրում Արցախյան թեմի հոգևոր առաջնորդ Պարգեի սրբազանի օծմամբ բացվեց գոհված ազափամարտիկների հիշափակը հավերժացնող Մբ. Նամբարձման եկեղեցին: Մեկ օր առաջ փռելի էր ունեցել եկեղեցու խաչի օծումը: Ներկա էին ԼՂՏ նախագահ Արկաղի Ղուկասյանը, բարձրաստիճան հյուրեր Նայասփանից, Արցախից, կամավորական ջոկափների հրամանափարներ, մարտիկներ»:¹⁹⁶

Եկեղեցու հյուսիսային ճակափին 6 փողով փորագրված է շինարարական բովանդակությամբ հեղեյալ արձանագրությունը.

ՅՈՒՄՈՎՆ ԱՏՈՒԾՈՅ ՔԱՇԱԹԱԴԻ ՆՈՐԱԲՆԱԿ ԺՈՂՈՎՈՒՐԻՄ ՇԻՆԵՅԱԸ ՉՍԲ. ՆԱՄԲԱՐՉՄԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՄ | Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՎԱՄՆ ՆԱՅՐԵՆԵԱՅ ՆԱՆԱՏԱԿԵԱ ԲԻՐ ԵՂԲԱՐՅ ՄԵՐՈՅ: ՆԻՄԱՐԿԵՅԱՄ ՏԱՃԱՐՄ ՍՈՒՐԲ | ՆԱՄԲԱՉՈՒՄ ԱՆՈՒՆ ՅԱՄԱՍ ԲԵՐՉՈՐ ՅԱՄԻ ՏՆ. ՈՃՐԸ (1996) ԵՒ ՕԾԵՅԱՄ ՅԱՄԻ ՈՃՐԸ (1998) ՅԱՒՈՒՐ ՍԲ. ՆՈԳՈՅ | ԳԱՄՏԵԱՆԻ ՆԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵ(Ա)Ն ՏՏ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԱՅՈՅ, ՅԱՌԱՋՆՈՐՈՒԹԵԱՆ ԱՐՅԱՆ ԱՇԽԱՐՆԻՄ ՏՐ. ՊԱՐԳԵ ԵՊԻՄԿՈՊՈՍԻՆ ԵՒ Ի ՆՈՎՈՒԹԵ(Ա)Ն ԳԱՄԱՌԻՄ ՏՐ. ԱԹԱՆԱՄ

193. «Արբեջանական խորհրդային հանրագիտարան», (արբեջաներեն), հատր VI, Բափու, 1982, էջ 173:

194. Ամինե Ավդալ. Անդրկովկասյան հրդերի կենցաղը, Երեան, 1957, էջ 13:

195. Սամվել Կարաղեյան, Ինչոյն էին յուրացվում հայկական հողերը (Լաչին հաղաթի օրինակով), «Ազաամար» արարարեր, 1994, N43, էջ 13:

196. «Երկրաղա» արարարեր, 1998, 4-10 հունվար, N14, էջ 4:

ԲԵՐՉՈՐ. Սբ. Հանքարծման եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արեւելից եւ արեւային ժամացույցը

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԵՂԵԻ | Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՅ ՌՆԽԷ (1998) Ի ՓԱՌՄ ԱՄԵՆԱԳՈՒԹ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՄՈՒՄԻ ԶՐԻՍՏՈՍԻ ՅԱԻՏԵԱՆՍ ԱՄԵՆ:

Բերձոր քաղաքի մերձակայքում գտնվում են մի քանի հին գյուղատեղիներ, որոնց մեծ մասը ներկայումս հայտնի է միայն վերջին երկու հարյուրամյակների ընթացքում քրդերի կողմից դրանց տրված օտարադրի անուններով. հյուսիսային կողմում՝ Կարըկախա, Ջերսի (Չար),¹⁹⁷ Խըրմանլար, Աղբուլաղ եւ Ասկյարքյանղ (դրանք բոլորն էլ գտնվում են Հակարի գետի ձախակողմում), Բերձորից դեպի հարավ եւ հարավ-արեւելք, դարձյալ Հակարիից ձախ գտնվում են Ղարայուզ (Ղարավուզ), Աղանուս, Ֆաթալիփեա եւ Շիվիփ անունները կրող գյուղատե-

ղիները: Հակարիի աջակողմում՝ Բերձոր քաղաքին դեմ հանդիման, գտնվում են Մուլլալար, Ղըզլուջա եւ Սուս, իսկ գետափին՝ Թաթարասի գյուղատեղիները:

ՄԱԼԽԱԼԱՅ

Թրքախոս քրդերի կողմից Մալխալաֆ անվանված պատմական գյուղատեղին գտնվում է Հակարիի ձախ վրակի նեղ ու ձգված կիրճի մեջ, երկու գետերի միախառնման տեղից 1 կմ վեր, ծովի մակերեսույթից 740-800 մ բարձրության վրա:

197. Ջերսի (Չար) գյուղի հայերը XVIII դարի 2-րդ կեսին, հեռանալով հայրենի գյուղից, հաստատվել են Վրաստանի տարածքում: Նրանք իրենց նոր բնակավայրը եւս կոչել են Ջերսի ի հիշատակ հայրենի, բայց կորուսյալ բնակավայրի: Ժամանակի ընթացքում կենտրոնական Վրաստանում հանգրվանած ուրիշ հայերի նման գերցիներն էլ կորցրին մայրենի լեզուն: Ներկայումս Ջերսին Գորիի բրջանի վրացախոս հայերով բնակեցված գյուղերից մեկն է: Այդտեղ կանգուն է XIX դարում կառուցված Սբ. Աստվածածին եկեղեցին:

1897 թ. Ջերս գյուղի մոտ գտնվող դամբարանաբլրի տեղումների առյուծմուն հայտնաբերվել է ֆարսկղային քարում եւ հնագիտական ուսագրավ նյութեր. «... Ջերսի գյուղի մոտ դամբարանաբլուր կա՝ մեջտեղում ֆարսկղով: Տարաբնույթ առարկաներից գաս. ինչդեռ օրինակ՝ դարուածու օղերը, փոքրիկ ունելիքը, գուրգի՝ գնդիկներով ավարսվող զլանածու ծայրերը, հայտնաբերվել է դեռի դիմակի տեսքով սրբակերտ քրոնգե լամդիկ» ("Kaokaz", 1903, №134, էջ 2):

ՄԱԼԽԱԼԱՅ. կամրջի ավերակ Հակարի գետի վրա (լուսանկարը՝ Դովհաննես Բաղալյանի, 1985 թ.)

ՀԱՐԱՐ

Գյուղից ոչ հեռու, Նակարի գետի վրա պահպանվում են միջնադարյան բազմաթիվ կամրջի մնացորդները: 1985 թ. կանգուն էր միայն կամրջի աջ թռիչքը, իսկ մյուսներից պահպանվել էին միայն մի խելն ու հենապարի մնացորդները: 1885 թ. մի վկայություն հավաստում է, որ ավելի քան 100 փարի առաջ այդ կամրջն արդեն կիսավեր է եղել. «Սընըդ-Քեօրփին այժմ բոլորովին քարուքանդ է եղած. միայն մի պարն է կանգուն մնում (առանց որևէ արձանագրության) և ինչպես երեսուն է, դա մի ահագին կամրջ է եղած և բառականին էլ ամուր և գեղեցիկ շինած, բայց ի՛նչ արած, որ չէ կարողացել Նագարի կարաղի ալիքներին դիմանալ, ... շինած է սուազոյն սրբարաշ քարից»:¹⁹⁸

Մալխալաֆից արեելք և հյուսիս-արեելք, միջանցից ոչ հեռու գտնվում են Մելիքփեա, Մազույթու, Բալդըրդանլի և Չինարլի գյուղաբերդները:

ՄԵՂԻ (ՄԵՂԸԳԱՐԱ)

Սա ըստ ամենայնի Սր. Օրբելյանի հիշարված Մեղի գյուղն է, որ քրդերը, քիչ աղավաղելով դարձրել են Միղի կամ Մըղըդարա (դարա=ձոր):

Սրա մերձակայքում գտնվում են Թարխանլի և Դաղըմանյանի, իսկ 2 կմ հյուսիս՝ Արաք և Ունանովու գյուղաբերդները: Վերջինս, որն իր անունն առել է գյուղում աղբյուրի շենք՝ նով, կառուցած հայ Նունանի անունից (Նունանի Նով), գտնվում է ԼՂՏ Շուշիի շրջանի սահմանից հագիվ 500 մ հեռավորության, ծ.մ. 1170-1210 մ բարձրության վրա:

Ըստ Նինշեն գյուղի (Բերդաձորի ենթաշրջան) բնակիչ Նայկ Բախշիի Ասրյանի վկայության՝ Ունանով (Նունանիևով) գյուղից ոչ հեռու գտնվող մարտուղ թուրքերը հիմքից քանդել են 1983 թ.:¹⁹⁹ Քարերն օգտագործվել են նոր փան շինության մեջ:

Մեղի գյուղից 3 կմ հյուսիս-արեելք՝ անփառնեբով շրջապարված լեռնալանջի արեւմտահայաց կողմում. գտնվում է Դեյխան գյուղաբերդին: Սրանից 400 մ հյուսիս, խոր ձորով հոսող վրակի աջ ափին պահպանվում են հին ջրաղացի ավերակները: Փլափակների մեջ ամբողջական վիճակում դեռես մնում է հսկա ջրաղացքարը:

Նույն վրակի հովտով ավելի վեր գտնվում են Ըրճան, Ճամբերախաչ, Քյոհնաքյանդ, Ղշլաղ, Խումարթա, Էյրիկ և Ալիփանահիլ գյուղաբերդները: Սալաքապաններով մի փոքրիկ գերեզմանատուն պահպանվում է Խումարթա գյուղից 1 կմ հարավ-արեւմուտք՝ լեռնաբազուկի հրվանդանաձեղ վերջավորության վրա:

Նարարը հարուստ պարմական անցյալ ունեցող գյուղ է: Գտնվում է Նակարի գետի ձախ կողմում, գեփափից (ուղիղ գծով) 6 կմ հեռավորության, ծ.մ. 1180-1280 մ բարձրության վրա, հարավ-արեւմտահայաց լեռնալանջին: Գյուղը ներկայիս ԼՂՏ Նաղբուրթի շրջանի արեւմտյան սահմանից հեռու է ընդամենը 2 կմ:

Մինչև XVII դարը Նարարի մասին սկզբնաղբյուրները լռում են, բայց գյուղում պահպանված նյութական մշակույթի նմուշները վկայում են որ այն շար ավելի վաղ շրջանից ի վեր է գոյություն ունեցել:

ՀԱՐԱՐ. ընդհանուր տեսքը հարավից

Մեսրոպ Մաշտոցի անվ. Մարենաղարանում, 3437 համարի ներքո պահվող ձեռագիր «Մաշտոց ձեռագ»-ի հիշարվածարանից պարզվում է, որ այն ստեղծվել է Պաղպասար դպրի ձեռքով և Մարտիրոս քահանայի պարվերով, 1666 թ. Նագարան երկրի Նարար գյուղում:²⁰⁰

Երկու փարի անց այսպեղ՝ «յերկիրս Նագարեան ի գեօղն, որ կոչի Նարար» ստեղծվել է նաև մեկ այլ ձեռագիր «Մաշտոց»: 1885 թ. այն պահվելիս է եղել Վ. Տեր-Գրիգորյան Դաղյանի սուր:²⁰¹

Նույն Պաղպասար դպրի ձեռքով Նարար գյուղի եկեղեցում 1671 թ. ստեղծվել է մեկ այլ ձեռագիր, որի հիշարվածարանում գրված է. «...Արդ, գրեցա կենսաբեր սուրբ Աեփարանս ձեռամբ մեղապարտ և սուփանուն Պաղպասար դպրի, ի թուաբերութեանս Նայոց ՌճԻ (1671)-ին ի յերկիրս Նագարեան, ի գեօղս որ կոչի Նարար, ընդ հովանեա սրբոյս Սրեփաննոսի...»:²⁰² Այդ ձեռագիրը պահվում է Լոնդոնի «Վելլոն» ինստիտուտի գրադարանում:

Այնուհետև շուրջ 1,5 դար աղբյուրները Նարարի մասին լռում են: Միայն XIX դարի կեսերից է գյուղը սկսում հաճախակի հիշարակվել զանազան վավե-

198. Աբրահամ Տեր-Գասպարեանց, Ծանոթարհորդութիւն դէտի Ղափան, «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 101, էջ 3:
199. Տեղեկությունը ստացել ենք 1984 թ. Հինգեն գյուղում:

200. «Յուցակ ձեռագրաց», հ. Ա, Երևան, 1965, ձեռ. N 3437:
201. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N 94, 1 դեկտեմբերի, էջ 1:
202. «Բանբեր Մասնադարանի», N15, Երևան, 1986, էջ 323:

րագրերում: Մասնավորապես, գյուղի բնակչության թվաքանակին վերաբերող տվյալների համադրումը ներկայացնում է հետևյալ պատկերը.

Տարեթիվ	տուն	ար.	իգ.	միասին
1841	31	147	175	322 ²⁰³
1850	47	160	112	272 ²⁰⁴
1876				737 ²⁰⁵
1886	134			1004 ²⁰⁶
1889		416	339	755 ²⁰⁷
1891	134	532	482	1014 ²⁰⁸
1901		699	561	1260 ²⁰⁹
1905	135 ²¹⁰			
1914				412 ²¹¹
1918		666	412	1078 ²¹²
1921	9	29	26	55 ²¹³

1930-ական թվականներից Հարարում իսպառ մարեց հայ կյանքը: Այնպես կամաց-կամաց բնակչություն հաստատվեցին մերձակա գյուղերից փոխադրված թրքախոս քրդեր եւ թուրքեր: Դրանց թիվը 1976-ին արդեն կազմում էր 268 շունչ:²¹⁴

Աղյուսակից երևում է, որ Հարարը քիչ թե շատ բնակչության ան է ունեցել մինչև 1905 թ. նոյեմբերի իրադարձությունները: Այնուհետև, դեռ չապաքինված, 1918 թվականից հետո, եւ, վերջնականորեն խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո՝ այն, փաստորեն, ամայացավ:

Հարկ է նշել, սակայն, որ Հարարում «խաղաղ փարիներին» էլ իրադրությունն ավելի քան լարված էր: Դեռ 1880-ականների սկզբներին խաշնարած քույն ցեղի քրդերը իրենց ավազակաբարո հարձակումներով անընդհար լարվածության մեջ էին պահում Հարարի հայ բնակիչներին: Ականաբեսը վկայում է. «Անցեալ փարի նրանք երեք ամսուայ ընթացքում հարեան Հարար գիւղից մօտ 100 գլուխ փաւար յափշտակեցին»:²¹⁵ Արդյունքը եղավ այն, որ 1891 թ. հարարցիներից 15 ընտանիք ստիպված թողեցին հարազատ գյուղը եւ, փոխադրվելով Ջեւանշիրի գավառ, Տրտու (Թարթառ) գետի ափին, բեկա-

պարկան հողի վրա նոր գյուղ հիմնեցին:²¹⁶ Նրանք, ովքեր մնացին հարազատ գյուղում, ապրեցին 1905 թ. սարսափները. «135 տուն ժողովուրդը կողոպտեց մինչեւ վերջին թելը, վերջին ասեղը: Այս նա գերի ընկաւ շրջապատող թուրքերի ձեռքը: Խեղճ հայեր, օրեր շարունակ նրանք ապրում էին մահուան սարսափի, բարոյական եւ հոգեկան փանջանքների տակ, նրանք կտրած դրսի աշխարհից, չը գիտէին, ի՞նչ էր կատարում դուրսը, չը գիտէին, որպիսի վախճան է սպասում իրենց: Եւ երբ այդ բոլորից յետոյ զօրքը գնաց նրանց ազատելու, նրանք չէին հաւատում իրենց աչքերին: Ինչպէս դահճի սրից փախածը, նրանք հեռացան այդ ծանօթ վայրերից, այլ եւս չը վերադառնալու պայմանով, գնացին մի այլ տեղ ապաստան փնտրելու: Հարարն ունեցաւ բաւական մարդկային զոհեր...»:²¹⁷ Ի դեպ հարարցիները, ուժերի բազմակի աննպաստ հարաբերությունն ու չորս բոլորից պաշարված լինելը հաշվի առնելով, հենց սկզբից դիմադրելու փորձ անգամ չէին արել. «... Հարար գիւղը անձնատուր եղաւ եւ թոյլ տուց խուժանին կողոպտելու եղած չեղածը առանց դիմադրութեան»:²¹⁸

Հայտնի է, որ 1907 թ. նոյեմբերին հարարցի ցիրուցան եղած 10 ընտանիք (78 շունչ) հոգետր իշխանություններին խնդիրք էին ներկայացրել Ամարասի վանքի կալվածներից մի հողամասի վրա բնակություն հաստատելու նպատակով:²¹⁹ Չնայած վանահոր համաձայնությանը, ինչ-ինչ հանգամանքներ նկատի առնելով, կոնսիստորիան 1908 թ. մայիսին մերժել էր խնդիրքը:²²⁰

Ի վերջո, ոչ իրենց կամքով, այլ կառավարության ստիպմամբ հարարցիների մի մասը կրկին սկսեց համախմբվել հայրենի գյուղում, բայց նրանց թիվը, ինչպես երեւում է ներկայացված աղյուսակից, օրինակ՝ 1914 թ. հունվարի 1-ին, կազմել է ընդամենը 412 շունչ:²²¹ Նրանց մի փոքր մասն այդպես էլ մնաց Խանքանդում (Ստեփանակերտ):

Խորհրդային փարիներին, երբ վերջապես Հարարը վերածվել էր մի թրքաբնակ գյուղի, մերձակա գյուղերի բուրդ եւ թուրք բնակիչների ձեռքով վերանում էին գյուղում բնիկներից մնացած հիշատակները, այդ թվում եւ մշակութային հուշարձանները: Ցավոք, պարմական այս գյուղի մշակույթի հուշար-

203. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 15:
 204. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 74:
 205. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6775, ք. 105-106:
 206. Ղ. Ալիսան, Միսական, Վեմեթիկ, 1893, էջ 100:
 207. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 39-40:
 208. «Արցախ», էջ 401:
 209. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 235-236:
 210. Ա-Գօ, նսվ. աշխ., էջ 261:
 211. «Кавказский Календарь на 1915 г.», Тифлис, 1914, էջ 107:
 212. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 150, ց. 1, գ. 59, ք. 5:
 213. Карапетян М. М., Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г., Ереван, 1991, էջ 17:
 214. «Աղբյուրակալ խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրներեն), հատր I, Բաբու, 1976, էջ 509:
 215. «Նոր Գար», 1885, N 104, էջ 4:

216. «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», выпуск 25, Тифлис, 1898, էջ 103: Գյուղը, որտեղ հանգրվանել էին հարարցի հայերը, ներկայիս ԼՂՀ Մարտակերտի Եղանի արևմտյան ծայրում գտնվող Զափարն է:
 217. Ա-Գօ, նսվ. աշխ., էջ 263: Ի դեպ, նույն 1905 թ. Հարար գյուղի համար ֆահանս էր ձեռնարկվել Համարձում Գրիգորյան Աղանյանը («Արարս», 1905, աղբյուր, էջ 312):
 218. Նսվ. աշխ., էջ 262:
 219. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 6, գ. 675, ք. 2:
 220. Նսվ. գործը, ք. 6:
 221. «ՄԵԱ», 1906, N 240, 2 նոյեմբերի, էջ 1-2

ՀԱՐԱՐ. Եկեղեցու սեւեր հարավից եւ արեւմուտից, մուտք եւ հարավային ճակատում ազուցված խաչքար, քարավորի սեղում ազուցված քաղանափար եւ խաչքարի բեկոր հարավային ճակատում

ձաններն իր ժամանակին բավարար չափով չէին ուսումնասիրելվել, եւ դրանց զգալի մասն այժմ անդարձ կորստի է մատնված:

Նախ, հարկ է նշել, որ Հարար գյուղը բաղկացած է եղել իրարից բավականին հեռավորություն ունե-

ցող եւ ավելի հաճախ առանձին գյուղեր համարվող մի քանի գյուղամասերից. «Հարարը բաժանուած է չորս մասի, որոնք առանձին-առանձին գիւղ են կազմում եւ պաշտոնական տեղերում կրում են միեւնոյն Հարար անունը, իսկ իրենց մէջ յայտնի են որոշ ա-

ՀԱՐԱՐ. գյուղի արեւմտյան եզրին սարածված գերեզմանատունը եւ արձանագիր ատյանաբարեր

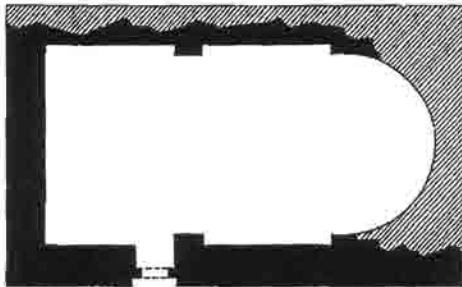
նուններով, այն է՝ Թեգ-Խարաբ, Արփագեաղիկ, Գօնաղգեօրմազ եւ Սեչմանլու...»:222

Բուն Նարար գյուղի արեւելյան ծայրում, թեք լեռնալանջին, կիսավեր վիճակով պահպանվում է ակրն-հայտորեն ավելի հին եկեղեցու փերուր XVI-XVII

կրկին վերակառուցվել է, որի ավարտից հետո՝ վերըսփին օծվել: Արդեն XIX դարի վերջին այդ եկեղեցու շենքը գրնվում էր քայքայված վիճակում. «... ունի մի եկեղեցի, բայց միայն անունով... մերկ պատերը առանց ծեփի, սուաղի...»:225

Նավանաբար եկեղեցու այդ վարթարագույն վիճակը նկարի առնելով՝ մեկ այլ վկայագրում մինչեւ իսկ անրեսվել է նրա գոյությունը. «... եկեղեցի չունին...»:226

Ներկայում կանգուն են նրա հարավային եւ մասամբ արեւմտյան ճակարները: Հորինվածքով միանավ թաղածածկ շինություն է, առանց ավանդաբարերի, հարավից բացված միակ մուտքով եւ առանց շինարարական արձանագրության: Մուտքին, իբրեւ բարավոր, ագուցված է խաչազարդ երեսով փապանաբար: Մի քանի խաչքարեր եւ փապանաբարեր են ագուցված նաեւ պատերի առանձին հարվածներում: Մուտքի շենին ագուցված միջնադարյան խաչքարին (ըստ ոճական եւ գեղարվեստական առանձնահատկությունների՝ XII-XIII դարերի գործ է, չափերը՝ 108x70x35 սմ) նկարվում են խիստ եղծված արձանագրության հետքերը:

ՀԱՐԱՐ. եկեղեցու հասակագիծը

դարերում հիմնովին վերակառուցված Սբ. Սյրեփանոս եկեղեցին:223 Նույն եկեղեցին 1841 թ. եւ հետագա փարիների վավերագրերում հիշված է Սբ. Նոիսիսմե անունով:224 Ասել կուզի՝ այդ փարիներին

222. «Նոր Դար», 1899, N 63, էջ 3:

223. Եկեղեցու անունը հիշված է 1671 թ. գրված «Ավեսարան»-ի հիշատակարանում «Բանբեր Մասենադարանի», N 15, էջ 323:

224. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 45:

225. «Նոր Դար», նույն տեղում:

226. «Արցախ», էջ 401:

...|ԿԱՎՆԳՆԵՅԻ ՁԽ(Ա)ՉՍ ԲԱՐԵԽ(ԱԲ)Ս-ՈՒԹԻԻՆ | ՄԱԲԻ ԻՄՈՅ ԹՈՒ|... Ե...

Եկեղեցու երբեմնի թաղը պահելիս է եղել մի զույգ որմնասյուների վրա հենված թաղակիր կամարը, որը չի պահպանվել: Շենքն ամբողջությամբ կառուցված է անմշակ քարով (գերակշռում է սպիտակ թերթաքարը) եւ կրաշաղախով: Եկեղեցու մկրտարանի ավազանը չի պահպանվել, բայց դեռ 1960-ականների սկզբներին այն տեղում է եղել եւ կրել է 1901 թ. արձանագրություն:²²⁷

Գյուղի հարավ-արեւմտյան ծայրում, շրջապարի նկատմամբ փոքր-ինչ առանձնացած բլրակի վրա փարածված է գյուղի գերեզմանատունը: Այս հնավայրը 1989-92 թթ. ընթացքում բառիս բուն իմաստով փակնուվրա է արվել: Տարածքի մի մասը հարթեցվել է ու տեղում անասնաշենք կառուցվել: Ավերումից զերծ է մնացել միայն գերեզմանատան հարավային ծայրը: Այդտեղ պահպանված փապանաքարերի թիվը չի անցնում մեկ փասնյակից: Վերջիններից երեքի վրա պահպանվել են XIX դարին վերաբերող արձանագրություններ:

Սույն հնավայրից մի քանի փապանաքար են ընդօրինակել նաեւ նախկին հեփազդուղները, որոնք սակայն չեն պահպանվել:

Արձանագիր փապանաքարերից մեկը, ըստ հեփազդուղի, եղել է. «...օրոքոցաձեւ, հյուսիսային երեսին կենցաղային տեսարան, վերելի թեքության վրա եղծված արձանագրություն, արեւմտյան ճակարին խարույկ, որից վեր՝ միայն թվականը.

ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԷ(1658)»:²²⁸

1980-ական թթ. սկզբներին հնավայր այցելած Ս. Խանգադյանը այդտեղ տեսել է հետեւյալը. «Նին գերեզմանատանը կարդացի. - ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԴԱՎԻԹԻ ՈՐԴԻ ՊԱՂՏԱՍԱՐԻ, ԿԱՏԱՐԵՅ. ԹՎ ՌՄԼԵ-1786: Մի այլ - ԱՅՍ Է ԴԱԲԱՆ ՕՎԱՆԵՍԻ ՈՐԴԻ ՓԱՆԻ ՈՐԴԻ ՄԵԼԻՔ ԳԱՐԴՄԱՅԵԼԻ, ԲԵՐԱՆ ԱԾՈՂ. ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԱ ԱԾ. ԹՎ. ՌՄԼԸ: Մեկից Գարդնայելը Սյունիքի իշխանական տան շառավիղն էր: Չորս քարի կարդացի միայն փարթըլվեր 1840, 1846, 1853, 1871: Այսինքն՝ գյուղի կյանքը շարունակվում է: Մոռի թփի մեջ բարձր քարի գրած է. ԱՅՍ Է ՎԱՆԿԻՍՏ ՄԵԼԻՔԵՆՅ ՏԱՆՈՒՏԵՐ ԳԱՆՈՒՍՏԻՆՆ Է. ՎՃ. 1903: Սրանով էլ վերջանում է Նարարի հայոց կյանքը»:²²⁹

Ներկայում, գերեզմանոցի՝ ավերումից զերծ մնացած հարվածում պահպանվել են հեփազդու փապանաքարերը.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐ(ԱՐ)ՑԻ | ԴԱԹԻՆ ՈՐԴԻ ՊՈՂՈՍԻ, | ԹՎԻՆ ՌՄՁՁ (1837):

Տապանաքարի չափերն են 122x80x27 սմ:

Ուղղանկյունաձեւ մեկ այլ փապանաքարին (չափերը՝ 122x80x36 սմ) 4 փողով փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՎԱՐԱՐԵՅԻ | ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ ՈՐԴԻ ԴԱՎԻԹԻՆ, | ՕՎ ՈՐ ԳԱՐՏԱՅ. ՌՄՂԵ (1846), | ՄԷԿ ԲԵՐԱՆ Ա(ՍՏՈՒՎ)Ծ ՈՂՈՐՄԻ ԱՍԻ:

Նախորդի մոտ մեկ այլ գերեզմանաքարին (չափերը՝ 95x40x30 սմ) եռափող փորագրված է.

ԱՅՍ Է Տ(Ա)ՊԱՆ... | ՄԿ ՈՐԴԻ Ս(ԱՐ)ԳՍԻ Ա(ԱՍՈՒՎ)Ծ ՈՂ(ՈՐՄԻ) | 1871 ԱՍԻ:

Իր ժամանակին Նարարի մերձակայքում նշանավոր սրբապետներ կային. «Նարարում կան մի քանի ուխտապետեր՝ «Ամուրեղ», «Նուռում այեա» եւ «Սիւմիքլու բաբա» անուններով, սակայն դրանք կորած են անյայտության մեջ...»:²³⁰

Նարարից 2,2 կմ արեւմուտք՝ Սոֆիան կամ Սաֆիան գյուղատեղին է, իսկ 3 կմ հարավ-արեւմուտք՝ Դուշուլարը: Նարարից 4 կմ հարավ՝ Խաչգեփիկ գյուղատեղին է:

ՓԱՐԱՋԱՆ

Գավառի նույնպես պատմական գյուղերից մեկն է: Գտնվում է Նարարից 2 կմ հյուսիս-արեւելք, ծ.մ. 1210-1290 մ բարձրության վրա, Խաչգեփիկի աջ վտակի ափին, ԼՂՏ Նադրոթի շրջանի արեւմտյան սահմանից հազիվ 0,5 կմ հեռավորության վրա:

ՓԱՐԱՋԱՆ. ընդհանուր տեսքը արեւմուտքից

XIX դարում գյուղում հաստատվել են խաշնաբաժ թուրքերը: 1914 թ. դրանց թիվը հասել էր 494 շնչի:²³¹

Մինչեւ 1950-ական թվականները գյուղամիջում մի դարավոր ընկուզենու մոտ պահպանվում էին հայոց եկեղեցու ավերակները: Ներկայում դրա հետքերն իսկ չեն նշմարվում:

1906 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ Փարաջանի թրքացած քրդերն առավել անհանգիստ փարթերից էին. մասնավորապես, հա-

227. «Դիվան ...», որակ 5, էջ 196:

228. ՆԵՎ. աԿԽ., նույն տեղում:

229. «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 31:

230. «Նոր Դար», 1899, N 63, էջ 3:

231. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 193:

յարբնակ Վաղավեր եւ Արփագերիկ գյուղերի ավերն ու թալանը դրանց ձեռքի գործն էր: Նշված երկու հայ գյուղերի բնակիչներն ապաստան էին գտել առավել հուսալի Խժաբերդ գյուղում, իսկ երիտասարդները, ջոկատ կազմելով (14 հոգի), սկսել էին կռվել իրենց գյուղերն ավերող թուրքերի դեմ: Ջոկատի վերջին մարտը տեղի էր ունեցել Փարաջանի մոտակայքում գտնվող մի հին ջրաղացի մոտ. «... 14 քաջ երիտասարդներ, որոնք Ֆարաջան թուրք գիւղի մօտ կռի բռնելով՝ նեղն ընկած մտան մի ջրաղաց: Երկու օրայ հերոսական դիմադրությունից յետոյ, պարմում են, խուժանը հրդեհեց ջրաղացը, պաշարւածները գերադասեցին իրենց ձեռքով սպանել. նախ նրանք փչացրին բոլոր գէնքերը եւ ապա իրենց դաշոյններով ինքնասպան եղան եւ ընկան հերոսաբար: Այս անօրինակ մարտիրոսութիւնը, որ տեղի ունեցաւ յունվարի 27-ին, սարսափ ազդեց նոյն իսկ գազանացած խուժանի վրա»:²³²

Փարաջանից 3 կմ հյուսիս գտնվում է Սվարանց գյուղատեղին (թուրք. Մուարասի): Վերջինիցս էլ 2,3 կմ հարավ-արեւմուտք Խանալար անունը կրող գյուղատեղին է: Այս գյուղից 300 մ հարավ հին ջրաղացի ավերակներ են:

ԳԻՆԱԲԵՐԳ (ԳՅՈՒՆԵՔԻՐԳ)

Գիլաբերդ գյուղը գտնվում է Նակարի գետի աջ ափին: Այն գետափի երկայնքով ձգված է ավելի քան 2 կմ: Ծովի մակերևույթից ունի 540-580 մ բարձրություն: Գյուղի հարավային եզրին պահպանվում են մի քրդական դամբարանի ավերակները:

Գյուղի շրջակայքում պահպանվում են մի քանի գյուղատեղիներ: Դրանք ներկայում հայտնի են տեղացի թուրքերի կողմից րրված անուններով, իսկ պարմական անվանումները հիմնականում մոռացության են մատնվել: Դրանք են Ռաֆի (գյուղից 1 կմ հյուսիս-արեւմուտք), Թյուրքլար (Գիլաբերդից 2 կմ հյուսիս), Կուրդայի (3 կմ հյուսիս-արեւմուտք), Աբբասղչաղ եւ Մազմազակ (համապատասխանաբար 1,5 եւ 3 կմ արեւմուտք) եւ Վերին Մազմազակ (5 կմ արեւմուտք) գյուղատեղիները:

ՎԱՆՈՑԱ (ՁԻՁԻՄԼԻ)

Ըստ որոշ հետազոտությունների (Մ. Նասրաթյան, Ս. Խանգաղյան), Ստ. Օրբեյանի հիշարարկած Վանոցա գյուղը համապատասխանում է ներկայիս Ջիջիմլիին: Մեզ հայտնի չեն, այդ եզրակացության գրավոր փաստարկները: Ըստ երևույթին այդ պընդումը հենված է մերձակա բնիկ

ՎԱՆՈՑԱ. եկեղեցածե դամբարան (XIV դ.), ընդհանուր տեսքը եւ առազասը

հայ բնակչության բանավոր վկայության վրա, որն, ինքնին, հուսալի աղբյուր է:²³³

Ընդհանրապես Ջիջիմլիները երկուսն են՝ Վերին եւ Ներքին կամ Մեծ ու Փոքր: Հին գյուղը կամ պարմական Վանոցան Վերին կամ Մեծ Ջիջիմլին է: Այն գտնվում է Գորիսի շրջանի Կոռնիձոր գյուղից 3,5 կմ հարավ, ՆՆ պեղական սահմանից հազիվ 800 մ հեռավորության վրա: Նակարի գետին աջից միախառնվող մի վտակի աջ ափին, Ծովի մակերևույթից 1010-1090 մ բարձրության վրա:

Ամենայն հավանականությամբ Վանոցան նույնպես հայաթափ է եղել XVIII դարի 2-րդ կեսին: Այնուհետեւ այդտեղ հաստատվել են այուսի դավանանքի թրքական ցեղեր: Վերջիններս, միշտ էլ, անգամ խաղաղ տարիներին, զբաղվել են մերձակա հայ գյուղերից անասունների հստիշտակությամբ, բայց 1905 թ. վերջին՝ հայ-թրքական ընդհարումների ժամանակ, նրանց այդ զբաղմունքը աննախադեպ չափեր էր ընդունել: Ըստ վկայության.. «Ձէջիմլուները սիւնիներ էին եւ բնականաբար աւելի մեղմ բարքերով սնւած, քան շիաները, սակայն այդ հան-

232. Ա-Գօ, Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում (1905-06 թթ.), Երևան, 1907, էջ 242:

233. Մորուս Հասրաթյան, Պատմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, էջ 155: Ս. Խանգաղյան, Ի՞նչ են դասմում Բարեր, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 31:

գամանքը չարգելեց նրանց ընկնել կողոպուտների հմայքի ազդեցության փակ եւ օգտել առիթից, որն էլ եղաւ նրանց աներման պատճառը: Կռնիձորի եւ միս գիւղերի հանդերձից ջէջիմլուեցիները մի քանի անգամ փաւար գողացան, սակայն նրանք հասարակ գողութիւններով չը բաւականացան: Դեկտեմբերի 17-ին յարձակեցին եւ Տեղ գիւղի հանդից բէցին նախիրը. ահա այս եղաւ առիթ, որ եւ հայերը իրենց հերթում յարձակեցին երկու Ջէջիմլուների վրա»:²³⁴ Այս դեպքերն իր ժամանակին արձանագրած օրաթերթը նշել է, որ «... դեկտ. 17-ին ջիջիմլուցիները բէցին փարան փեղացիների փաւարը. վերջիններս ոչնչացրին երկու Ջիջիմլուները, սպանեցին 15 թուրք...»:²³⁵

Վերին կամ Մեծ Ջիջիմլուի արեւելյան ծայրին, գյուղի հյուսիսային փեշով հոսող վրակի ափին պահպանվել են ջրաղացի ավերակներ, բայց հինավուրց այս գյուղը առավել հայտնի է հարավ-արեւմտյան բարձրադիր եզրին փարածված ընդարձակ գերեզմանափոսով եւ նույն փեղում դեռեւս կանգուն երկու դամբարանափոսերով: Դրանք համակ սրբափաշ քարով կառուցված, հարակազծում մեկը՝ քառանկյուն (բոլորածեւ թմբուկով, ինչպես եկեղեցի), մյուսը՝ բազմանիստ (սրածայր վեղարով) հարակազծով կառույցներ են: Արձանագրություններ չկան, սակայն պատերի քանդակները (վարդյակներ, հավասարաթեւ խաչեր) ակնհայտորեն վկայում են դամբարանների՝ հայ վարպետների կողմից կառուցված լինելու հանգամանքը: Նորինվածքային, կառուցողական եւ գեղարվեստական առանձնահատկությունների՝ համանրման այլ հուշարձանների հետ համեմատական ու-

սումնասիրությունը թույլ է փախի դամբարանափոսների կառուցման ժամանակաշրջանը համարել XIV-XV դարերը:

1980-ականների սկզբին Մեծ Ջիջիմլուի մեջ գտնվող եկեղեցու քերված արձանագրությունից մի կերպ վերծանվել է.

ԱԾ ... ԿԱՐՈՂ ... ՈՒԵ ԹՎԻՆ:²³⁶

Փոքր Ջիջիմլուից 1,5 կմ արեւելք, նույն վրակի ձախ ափին գտնվում է քրդերից Ղազիկուրդալի (Ղազիդարա) հորջորջված գյուղափեղին: Վերջինիցս նույնքան հարավ-արեւելք Կուրդալի փոքրիկ գյուղափեղիի ավերակներն են:

ԱՆԱՊԱՏԻԿ

1361 թ. սրբեղծված «Մեկնութիւն պապարագիս» ձեռագրի հիշատակարանում հիշված է Նայքարա ձորի Անապարիկ գյուղը՝ իր Սբ. Աստվածածին եկեղեցով: Ահա ձեռագրի հիշատակարանի այն հատվածը, որտեղ հիշված է Անապարիկը՝ «... Արդ, գրեցաւ պապարագի մեկնիչս ձեռամբ Ջաքարէ աբեղի, ի Ձորս Նայքարայ ի գեաւոս, որ կոչի Անապարիկ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Աստուածածնիս, ի հայրապետութեանն փեր Սրեփանոսի, ի դանութեանն Յոիսի, ի դառնութեան ժամանակի, որ հալածումն էր քրիստոնէից...: ԹՎ. ՊԺ (1361) գրեցաւ...»:²³⁷ Թ-ն ներկայիս ո՞ր գյուղին է համապատասխանում Անապարիկը, դժվար է որոշել: Պարզ է միայն, որ գյուղը Նակարի գետի հովտում փեղադրված բազմաթիվ բնակավայրերից մեկն էր:

234. Ա-Գօ, Հայքուրական ընդհարումները Կովկասում, էջ 268:
235. «Մեակ», 1906, N 5, II յունվարի, էջ 1:

236 «Մովեսական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 31:
237. «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երեւան, 1950, էջ 450: «Յուցակ Ձեռագրաց», հասոբ Բ, Երեւան, 1970, ձեռ. N 8256, էջ 706:

ՔԱՇՈՒՆԻՔԻ (ԴՈՒԲԱԹԼԻ) ՇՐՋԱՆ

Պարսկական սկևադի: Համաձայն VII դարում ստեղծված «Աշխարհացոյց»-ի փյվյալների՝ Բաղըր Մեծ Հայքի Մյունիք նահանգի 12 գավառներից էր:¹ Միջնադարում գավառը, փրոհվելով արեւելյան եւ արեւմտյան մասերի, զուգահեռաբար սկսեց հանդես գալ նոր անուններով: Մասնավորապես՝ արեւմտյանը կամ բուն Բաղըր ավելի հաճախ սկսեց հիշվել Աճնն կամ Աճանան անուններով «Բաղըր գավառը, որ այժմ կոչվում է Աճնն. դա Բաղակի [անունից այդպես] անվանվեց»,² իսկ արեւելյան ավելի ցածրադիր հարվածը, սկսեց կոչվել Քաշունիք: Ներկա

դեպքում մեզ համար հետաքրքրություն է ներկայացնում պարսկական Բաղըրի արեւելյան հարվածը, որը XIII դարում, իր ոչ այնքան վաղեմի անցյալի Քաշունիք անվանումից զատ, սրացել էր նաեւ մի երրորդ անվանում Բարկուշար: Հին Բաղըր այդ հարվածում գրնվող հռչակավոր Երիցվանքի մասին մի հիշարարության առթիվ պարսիցը նշել է. «...երբ նրանք հասան Երիցվանքի դուռը, որը գրնվում է Բաղըր, այսինքն Քաշունիք, իսկ այժմ Բարկուշար կոչվող գավառում»³ եւ կամ «...Քաշունիք գավառը, որ այժմ Բարկուշար է կոչվում...»:⁴ Հայրնի

1. Անանիա Շիրակացի, Մասնագրություն, Երևան, 1979, էջ 295:
 2. Սեփանոս Օրբելյան, Մյունիքի դասնություն, Երևան, 1986, 70:

3. ՆՎ. աշխ., էջ 110-111:
 4. ՆՎ. աշխ., էջ 114: Տես նաև՝ «Մանր ժամանակագրություններ», հասր Ա, Երևան, 1951, էջ 37:

է, որ XII դարի կեսերից թուրք-սելջուկների փրկապետության փակ հայտնված գավառը 1201 թ. ազապագրել էին Իվանե եւ Ջաքարե իշխանները «...գրավեցին Առանից մինչեւ Ներքին Բասեն, Բարկուշապից մինչեւ Մծնկերպ»:⁵ Ի դեպ, Քաշունիք եւ Բարկուշապ անունները հեպագա մի քանի հարյուրամյակների ընթացքում եւս զուգահեռաբար գործածական են եղել, բայց ի վերջո, արդեն XVI-XVII դարերում Քաշունիք անվանումն ամբողջությամբ իր փոքր զիջել է Բարկուշապին: Մեր օրերում երբեմնի գավառանունը Քաշունի ձեռով պահպանվել է փարածքի ամբողջ երկարությամբ հոսող եւ Որոտան գետի հեպ աջից միախառնվող գետի անվամբ (թուրք. Չայ-Ջամի): Ինչ վերաբերում է Բարկուշապին, ապա արդեն XIII դարում այդ անվամբ նույն գավառում հիշարակվում է թե՛ բերդ եւ թե՛ գյուղ. առաջինը՝ Սյունյաց Լիպարիի իշխանին Իվանե աթաբեկից նվիրաբերված այլ ամրությունների շարքում,⁶ իսկ երկրորդը՝ գավառի գյուղերի ցուցակում (12 դահեկան հարկաչափով, որը կարծել է փայլա, որ այն միջինից ավելի խոշոր գյուղերից էր):⁷

XVII-XVIII դարերում Բարկուշապն իր հերթին փրոհվեց ավելի մանր գավառամասերի: Նրա հյուսիսային եւ հյուսիս-արեւմտյան մասում (Քաշունի գետից ձախ ընկած հարվածը) գոյացավ Մաղանջուղ գավառակը, իսկ հարավային մասում, Ողջի գետի ստորին հոսանքի շրջանում՝ Գիլաբերդ գավառակը, եւ միայն հին Քաշունիք-Բարկուշապի կենտրոնական մասը շարունակեց կրել Բարկուշապ (նաեւ՝ Բարկաշապ, Բարգուշապ) անվանումը:⁸ Ի դեպ, այդ անունով էր հայտնի նաեւ Որոտան գետի ստորին հոսանքի՝ գավառի արեւելյան կողմով հոսող հարվածը:

Վարչարարածքային նշված կացությունը գրեթե անփոփոխ պահպանվեց ընդհուպ մինչեւ փարածքի՝ ռուսական փրկապետության ներքո անցնելը, որից հետո այն ընդգրկվեց Ելիսավերպոլի նահանգի Ջանգեզուրի ուեզդի կազմում: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո պարսկական Քաշունիքի փարածքի վրա գոյացած հիշյալ երեք գավառակներն ավել կամ պակաս չափով մասնավորվեցին Հայաստանի եւ Ադրբեջանի նորաստեղծ խորհրդային հանրապետությունների միջեւ: Միջհանրապետական կամայական որոշված նոր սահմանագիծը վերից վար անցնում էր հիշյալ 3 գավառների միջնամասերով, արդյունքում՝ Հայաստանին բաժին թողնելով գավառակների արեւմտյան, առավել լեռնային ու կրթրված հարվածները, իսկ Ադրբեջանին՝

արեւելյան, առավել բարեբեր ու հարթաշապ մասերը: 1923 թ. գավառակների՝ Ադրբեջանին անցած փարածքները ընդգրկվեցին նորաստեղծ Կարմիր Քրդստան Ինքնավար Մարզի կազմում, բայց 1930-ին, վերջինիս կազմալուծումից հետո, դրանք մյան Ջանգեզուրի շրջանի մեջ: 1964 թ. երբեմնի Մաղանջուղ եւ Բարկուշապ գավառակների արեւելյան մասերի, ինչպես նաեւ Ղակարի գետից արեւելք ընկած եւ պարսկական Արցախի մասը կազմող նախալեռնային գոտու որոշ հարվածների միավորմամբ ստեղծվեց վարչական նոր ու առանձին շրջան:⁹ Վերջինս, կոչվեց արդեն 1962 թ-ից քաղաքարիպականի կարգավիճակ սրացած Ղուբաթլուի անվամբ (փարածքը 802 քկմ):¹⁰

Քաշունիք-Բարկուշապը վաղնջական ժամանակներից մինչեւ XVIII դարի 1-ին քառորդի վերջերսը հիմնականում հայաբնակ է եղել, իսկ այնուհետեւ փարածք են ներթափանցել մահմեդական զանազան խաշնարած ցեղեր, որոնցից, մասնավորապես, քրդերը մինչեւ 1825 թ. բացարձակապես վրանաբերակ էին, բայց հաստատվելով հայաթափ հին գյուղատեղիներում ընդամենը 60 փարվա ընթացքում մինչեւ 1885 թ., փոխեցին իրենց ապրելակերպը՝ դարձրելով լինել վրանաբերակ:¹¹ Դրանով իսկ 1880-ականներից սկիզբ առան մի շարք քրդաբնակ գյուղեր, որոնց թիվը, հարկապես խորհրդային փաստանյակների ընթացքում բազմապատկվելով, արդեն 1977 թ. հասավ 94-ի:¹²

Սրորեւ ներկայացնում ենք շրջանում պահպանված պարսկական հուշարձանները՝¹³ նախապես փարածքը պայմանականորեն բաժանելով 3 մասի 1. Որոտան գետի աջափնյա ավազան, 2. Որոտան եւ Ղակարի գետերի միջակայք եւ 3. Ղակարի գետի ձախափնյա ավազան:

Որոտան գետի աջափնյա ավազան

ՄԱՉՐԱ

Այսպես կոչված՝ Թ-ասի լեռնանցքի գագաթից մոտ 2 կմ հեռավորության վրա, ծովի մակերեսից 1250-1310 մ բարձրությամբ ձգված լեռնաբազկի բարձրադիր մասում փարածվում է երբեմնի Մաղանջուղ գավառի Մազրա գյուղը:¹⁴ Սրուգապես հայտնի չէ, թե երբ է հայազրկվել այս գյուղը, բայց

9. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետության» (ադրբեջաներեն), հասո III, Բաբու, 1979, էջ 254:

10. Նույն տեղում:

11. Ս. Բահաբեհան, Ջանգեզուր, «Նոր Դար», 1885, N 34, էջ 2-3:

12. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրապետության», նույն տեղում:

13. Ղուբաթլուի Երջանի տարածումը դաժողոված դասական հուշարձաններին նվիրված մեր ընդարձակ հոդվածը տես «Առեւտում» ամսաթերթում, N 15, 1996, էջ 8-9:

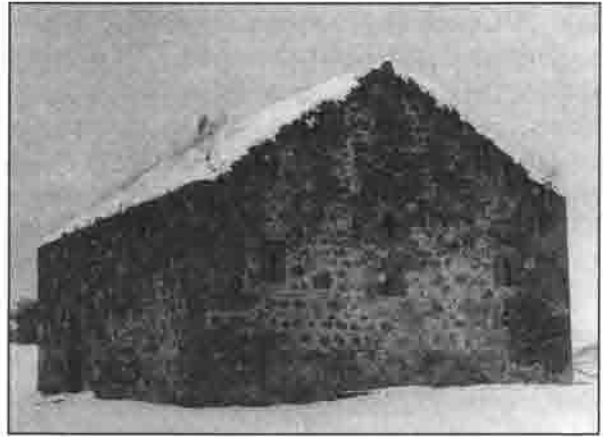
14. «Ժամանակագրություն...», հավելված, էջ 42:

5. Սեփանոս Օրբելյան, նւվ., աւխ., էջ 316:

6. Նւվ., աւխ., էջ 319:

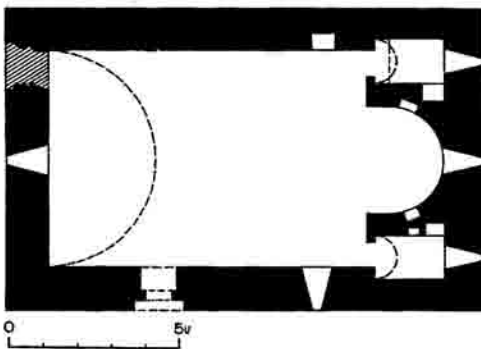
7. Նւվ., աւխ., էջ 401:

8. «Ժամանակագրություն ...» հավելված, Երեւան, 1942, էջ 41-42:

ՄԱՋՐԱ. գյուղատեղիի տեսքը հարավ-արեւմուտքից, եկեղեցին հարավ-արեւելքից, խաչքար հարավային դասի սակ եւ արեւելյան ճակատից բացված լուսամուտի դասակը

նրա կենտրոնական մասում ցայսօր կանգուն ընդարձակ եկեղեցին փաստում է, որ նրա կառուցման ժամանակ, այն է՝ 1694 թ., Մազրան շեն ու հայաեռոճ գյուղ էր:

ՄԱՋՐԱ. եկեղեցու հասկազգիծը

Եկեղեցին միանավ, թաղակապ հորինվածքով, ներսում ավագ խորանի երկու կողմերում զույգ ավանդապաներով, հարավային ճակատից բացված միակ մուտքով, կոփածո եւ սրբաբաշ գորշ ու մանուշակագույն բազալտ քարով միջին չափերի (14,15x8,15 մ) կառույց է: Բարավորին դժվարությամբ ընթերցվում է ակնհայտորեն միպումնավոր

կերպով վնասված 8 փողանոց արձանագրությունը.

... ԽՈՃԱՅ | ՊԵՏՐՈՍԻՆ ԵՒ ԻԻՐ ԿՈՂԱԿԻՑՆ, ՈՐԴՈՑՆ՝ ՅՈՎԱՆԷՄԻՆ, | ՇՆՈՂԱՑՆ՝ ՄԱԼԻՔՍԷԹԻՆ, ՄԱՐՈՒՆ, ԵՂԲԱ(Ր)ՑՆ ԱՌ|ԱՔԷԼԻՆ, ՄԱՐԳԱՐԻՆ ... ԱԹԻ ԱՌ(Ա)ՋՆՈՐԴՆ ՅՈՒԱՆԷՍ ԵՒ Տ(ԷՐ)Ն ԳԵՂ(ԻՍ)... ՄԱԼԻՔ ԿԱՆՈՒՍՏ, | ՎԵՐԱԿԱՅՈՒՆ՝ Տ(Է)Ր ՍԱՐԳԻՄՆ..., | ԹՎԻՆ ՌՃԽԳ (1694):

Մինչեւ 1993 թ. այս եկեղեցին փռելի խաչնարածներն օգրագործում էին որպես անասնակերի պահեստ: Նրանք, նոր մուտք բացելու նպատակով, քանդել են եկեղեցու արեւմտյան ճակատի հյուսիսային անկյունը: Եկեղեցու արեւելյան ճակատից բացված լուսամուտի խաչաձեւ շրջանակն ու հարավային պատի մեջ ագուցված խաչքարը (115x72x20 սմ) ակնհայտորեն վնասված են հրազենից արձակված գնդակներով:

Գյուղատեղիի փարածքում պահպանվում են նաեւ ստորգետնյա հողափոր բնակարաններ, իսկ հայոց երբեմնի գերեզմանափնից միայն բեկորներ են պահպանվել:

Մազրա գյուղից 1,5 կմ արեւելք պահպանվում են քարանձավ բնակատեղիի մնացորդները:

ՆՈՎԱՆՈՒ

Մագրայից 3 կմ արեւելք, ծովի մակերեսային 1170-1220 մ բարձրության վրա գտնվում է հայկական հին գյուղատեղիներից եւս մեկը, որը XIX դարում այդպէս հասարակած քրդերի կողմից ստացել է Նովլու անունը:

Չնայած Մաղանջուղ գավառում հիշված 12 գյուղերի թվում Նովլուն (նաեւ մի այլ անվանաձեւով) չի հիշատակվում, բայց անկասկած այն «Ժամանակագրության» ստեղծման ժամանակ՝ XVII-XVIII դդ., գոյություն ուներ:

ՆՈՎԱՆՈՒ. հայաբն աղբյուրը եւ վերջինիս միակնոր գոեը

Գյուղի արեւմտյան բարձրադիր եզրին պահպանվում են XVI-XVII դարերում կառուցված աղբյուրի քարե երկու միակտոր գոեը (նովեր): Նենց այս աղբյուրի գոյությունն էլ առիթ է հանդիսացել քրդերի կողմից գյուղի՝ Նովլու կոչելուն: 1957 թ. ակնհայտորեն հայ քարգործների ուժերով, աղբյուրը նորոգվել է:

Գյուղամիջում մի քանի փնների պարերի մեջ ագուցված են հին շենքերին պարկանած առանձին սրբաբաշ քարեր:

Նովլու գյուղից 1,2 կմ հյուսիս-արեւելք՝ դեպի Գյուրջուլու փանող ճանապարհի աջ կողմում, շրջա-

պարի նկարմամբ քիչ առանձնացած բլրի վրա, կանգուն է հարակազմում ութանիստ, սրածայր վեղարով, եւ ներքուստ, եւ արտաքուստ դեղնավուն սրբաբաշ քարերով կառուցված մի դամբարան: Շինության որմերին եւ շուրջը փարածված գերեզմանաբանը պահպանված մի քանի փապանաքարերն անարձանագիր են: Ի դեպ, շիրմաքարերը ոճական եւ հորինվածքային առումով բնորոշ են միջնադարի հայկական գերեզմանաքարերին, այնինչ դամբարանն ըստ ամենայնի՝ պարսկական ծագում եւ պարկանելություն ունի եւ XVII դարի գործ է:

Նովլուից 2,5-3 կմ արեւելք եւ հարավ-արեւելք կան երկու գյուղատեղի Ջըլֆը եւ Գյոյարջըղ անուններով: Վերջինս գոյացել է հայկական հին գյուղի փեղում, որի պարմական անունը, սակայն, մեզ չի հասել:

Որոտանի աջ ափին, միմյանցից 1,5-2 կմ հեռավորության վրա փռված են 4 գյուղատեղի: Դրանք փեղի թրքացած քրդերը կոչում էին Դաշալթի (Կունդանլի), Թեյմուր-Մյուսքանլի, Գուջըղ եւ Բախսիյարլու: Վերջինից 1 կմ Որոտան գետի հոսանքն ի վար՝ պահպանվում են աննշակ քարով կառուցված միջնադարյան միաթռիչք կամրջի երկու խելերի մնացորդները:

ՍԵԹԱՆՑ

Մաղանջուղ գավառակի մեջ հիշված 12 գյուղերից մեկը պարմական Սեթանցն է:¹⁵ Այն գտնվում է Կապան լեռան (2074 մ) հյուսիս-արեւելյան փեշերից սկիզբ առնող Սեթանց գետակի (Որոտանի աջ վտակը) ձախ ափին: XIX դարի 2-րդ կեսին հայաթափ գյուղատեղիում հասարակվել էին Ղարաղջաղ գյուղից հեռացած քրդեր,¹⁶ որոնք փոքր-ինչ աղավաղելով հայկական փեղանունը, գյուղը կոչել էին Սեյթաս:

Գյուղի հարավային կողմում՝ վրակի ձախ ափին, այնպէս, ուր վտակը մեծ ոլորանով փեղանքը նմանեցնում է թերակղզու, պահպանվում են աննշակ քարով, առանց կրաշաղախի կառուցված, պաշտպանական նշանակության փոքրիկ շինության՝ բերդակի ավերակները: Ոչ հեռու, խիտ թաղումներով, աննշակ սալափապաններով հայոց գերեզմանոցն է:

Սեթանց գյուղին դեմ հանդիման, վրակի աջ կողմի անփառախիտ լեռնալանջին պահպանվում են եւս մեկ ամրոցակերպ կառույցի ավերակները: Այսպէս կա նաեւ մի անարձանագիր բեկորված խաչքար:

Սեթանց գյուղի հարավային եզրով հոսող հա-

15. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

16. «Նոր Դար», 1885, N 28, էջ 3:

մանուն վրակի հունով ցած՝ գրնվում են 4 հին գյուղաբերդներ: Դրանք են Ղեարաս կամ Ղեարաբաս, որը Սեթանցի նման քրդաբնակ էր դարձել XIX դարի 2-րդ կեսին (այդպետ բնակություն էին հաստատել բախտիյարուեցի քրդերը), Նալավա վրակի աջ ափին՝ Մամեղլի եւ Ղարաղշլաղ գյուղաբերդները (առաջին երկուսը վրակի աջ, իսկ վերջին երկուսը՝ ձախ ափին):

Թվարկված բոլոր գյուղերը, ինչպես ասացինք, քրդաբնակ են դարձել XIX դարի ընթացքում, եւ գյուղանուններն էլ այդ շրջանի ծնունդ են: Բացառությամբ Մամեղլիի, մյուսների պարմական անվանումները մոռացության են մարնվել:

ՏԱՃԿԱԾՈՐ (ՄԱՄԵՂԼԻ)

Տաճկաձորը (6 դահեկան հարկաչափով) Մյուս Բաղք կամ Քաշունիք գավառի գյուղերի ցանկում հիշարվում է Սրբ. Օրբեյանը:¹⁷ Գյուղը նույն անվամբ հայտնի է եղել նաեւ XIX դարում: Նամենայն դեպս, Ս. Բահաթրյանը 1885-ին գրել է. «... Տաճկաձոր, Կուսաքարեր եւ Ային գիւղերի աներակները գրնվում են այժմեան քրդաբնակ Ջիբիկլուի մօտ»:¹⁸ XIX-XX դարերում կազմված ու հրապարակված բազմաթիվ քարտեզներից եւ ոչ մեկում Տաճկաձոր փեղանվանն այլեւս չենք հանդիպում, բայց դրա փոխարեն (Վերին կամ Նին) Ջիբիկլուից 4,5 կմ հյուսիս-արեւելք «5 վերստանոց» քարտեզում ցույց է տրված Մամեղլի (Մամարլի) գյուղը: Դժվար չէ կռահել, որ այսպետ եւս նախապարվությունը տրվել է նույն բնակավայրի անվան թուրքական փարբերակին՝ ռուսական քարտեզագրությանն, առհասարակ, բնորոշ մի երեւոյթ: Ինչ վերաբերում է Կուսաքարերին, ապա այն «Քուսաքարեր» ձեւով հիշվում է հայտնի «Ժամանակագրության» մեջ իբրեւ Մաղանջուղի գյուղերից մեկը¹⁹ եւ պարզապես ցավալի է, որ պարմական այս գյուղանունը՝ մինչեւ XIX դարի վերջերը պահպանվելով հանդերձ, այժմ մոռացության է մարնվել, եւ այդ գյուղի փեղադրությունն անորոշ է:

ՃԱՊԿՈՒՏ (ՋԻԲԻՔԼԻ)

XIX դարում քրդերով բնակեցված եւ Ջիբիքլի անվանված գյուղը գրնվում է Սեթանց գեղակի հեղ աջից միախառնվող, ավելի սակավաջուր մեկ այլ վրակի ակունքի շրջանում, հարավահայաց լեռնալանջին, ծովի մակերեւոյթից 1350-1430 մ բարձրության վրա:

Օրբեյանի կազմած Քաշունիք գավառի գյուղերի

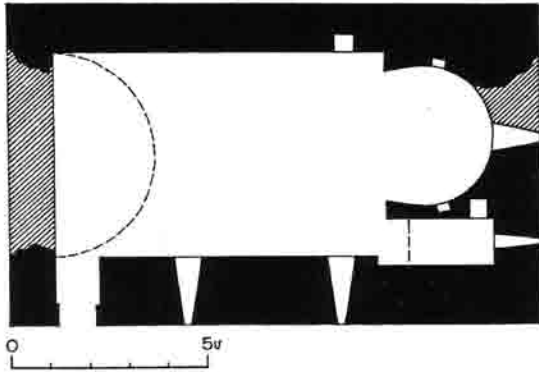
17. *Սեփանոս Օրբեյան, նով. աշխ., էջ 401:*
 18. *Ս. Բահաթրեան, Չանգեզուր. «Նոր Դար», 1885, N28, էջ 3:*
 19. «Ժամանակագրություն...», նույն տեղում:

ՃԱՊԿՈՒՏ. եկեղեցու տեսքը հարավ-արեւելից, հարավային ճակատից բացված մուտքը եւ տեսարան արեւելից

ցուցակում (12 դահեկան հարկաչափով, որից կարելի է հետեւություն անել, որ համեմատաբար մեծ գյուղ էր) հիշվում է Ճապկուր գյուղը: Նայկական եւ թուրքական անվանումների Ճապկ հայերեն եւ Ջիբիք թուրքերեն նույնականությունը կասկած չի հարուցում:

Ճապկուրի կենտրոնում դեռես կանգուն է միանալ հորինվածքով, անմշակ քարով եւ կրաշաղախով կառուցված թաղակապ եկեղեցին (արտաքին չափերն են 13,70x8,15 մ): Ունի միայն մեկ ավանդաբարուն խորանի հարավային կողմում: Նյութապային պարի մեջ պահպանվում է մկրտարանի խորշը: Վնասված են ու կիսաքանդ արեւելյան եւ արեւ-

ՃԱՊԿՈՒՄ. եկեղեցու հասակագիծը

մրյան ճակարկները: Միակ մուտքը հարավից է: Մրա խաչագարդ բարավորին կարդացվում է. Թ-(ՎԻՆ) Ռ-Ղ(1641) արձանագրությունը: Ըստ ամենայնի դա կառուցման փարեթիվն է, չնայած որ այդ մասին այլ վրյալներ հայտնի չեն: Ներսում շենքի փարթեր հարվածներում ազուցված են մի քանի անարձանագիր խաչքարեր: Ըստ ոճական եւ գեղարվեստական առանձնահատկությունների դրանք կարելի է վերագրել XV-XVI դարերին:

Ճապկուրից 2,5 կմ հարավ-արեւելք Ներքին Ջիբիլի գյուղատեղին է:

ԱԿՆ (ԱՅԻՆ)

Քաշունիք գավառի գյուղերի ցուցակում հիշատակված գյուղերից է Ակնը (6 դահեկան հարկաչափով նշանակում է այն փոքր գյուղ էր):²⁰ Միեւնույն անվամբ գյուղը հիշվում է նաեւ «Ժամանակագրության» հավելվածում՝ Բարկուշար գավառի գյուղացուցակում:²¹ Ի դեպ, ինչպես 1976-ին նշել է Ա. Ղարաբյոզյանը «Ղափանի շրջանի Դավիթ-Քեկ գյուղի բնակիչները այսօր էլ Ակն անունով են կոչում հարեւան ադրբեջանական Ային գյուղը, որը գտնվում է Քաշունի գետի ձախ ափին...»:²²

Մինչեւ խորհրդային կարգերի հաստատումը Ակնը, իր շրջակա հողերով հանդերձ, պարկանում էր Եղիազարյանցներին: Նույն այդ կալվածատերերը

Ջեյվա (այժմ՝ Դավիթ-Քեկ) գյուղի եզրին Քաշունի գետի վրա 1900 թ. կառուցել են քարաշեն միաթաղից կամուրջ:

Ակնը գտնվում է Դավիթ-Քեկ գյուղից 2,3 կմ հյուսիս, համանուն լեռան արեւելահայաց լանջին, ծովի մակերեսային 1330-1400 մ բարձրության վրա:

Ակնից 1,5 կմ հյուսիս մի աննշան գյուղատեղիի մնացորդներ են: Այն հայտնի է Միսրան անունով:

Ակնից 2,5 կմ արեւելք գտնվող մեկ այլ գյուղատեղի հայտնի է Չարդախուր²³ անվամբ: Վերջինից հյուսիս՝ Խալաջ գյուղատեղի փանող ճանապարհին, պահպանվում են երկու անարձանագիր եւ պարզ ոճավորում ունեցող խաչքարեր:

ԽԱԼԱՇ (ԽԱԼԱՁ)

Շին գյուղ է: Գտնվում է Ղուբաթի քաղաքից 4 կմ հյուսիս-արեւմուտք: XVIII դարի վերջերին այստեղ հաստատված քրդերը, մի քանի փասանայակների ընթացքում մերձակա գյուղերի արտավայրերին փրանալով, արդեն XIX դարի կեսերին որոշակի կարողություն եւ ազդեցություն էին ձեռք բերել: Դրա հավաստումն է հենց այդ ժամանակ գյուղում (անփարակույս, մերձակա հայաբնակ գյուղերից հրավիրված վարպետների ձեռքով) կառուցված քուրդ

ԽԱԼԱՇ. քեկաղաքական սան ընդհանուր տեսք

բեկի բնակարանային համալիրը (մի քանի թաղակապ սենյակներ՝ ներառված կամարակապ լայն դարպաս ունեցող պարսպապարի մեջ):

Դրանց վերականգնման ուղղությամբ որոշ աշ-

20. Նժվ. աճխ., էջ 401:

21. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

22. Ա. Ղարաբյոզյան, Մյունխի Բաղդ եւ Քառուցի գավառների մի շարք բնակավայրերի տեղադրության ցուցը. «ԲԵՆ», 1978, N 3, էջ 197:

23. «Ժամանակագրության» հավելվածում Բարկուշար գավառի մեջ հիշված Փակահան գյուղը՝ Փիզիհան ձեռով այսօր էլ Կադանի երջանի Դավիթ-Քեկ գյուղի բնակիչների հայտնի է իբրեւ Չարդախուրի հին անվանման:

ԽԱԼԱՍ. քեկաղասկան սան դարձար

խարանքներ են կարարվել 1980-ական թվականներին, որոնք, բարեբախտաբար, մնացել են թերավարտ, քանի որ աշխարանքներն ունեցել են ոչ այնքան վերականգնելու, որքան այլափոխելու նպատակ:

Ներկայիս Դավիթ-Բեկ (նախկին՝ Ջեյվա) գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևելք գտնվում է Թարովլու գյուղատեղին: Սրա եւ Քաշունի գետի ձախ ափին գտնվող Վ. Խոջա-Մուսախի գյուղատեղիների միջեւ, ընդարձակ մակերեսի վրա, պահպանվում են դամբարանաբլուրներ: Այսպեղ 1990 թ. աղբբջանցի «գիտնականները» հնագիտական ուսումնասիրություններին անհարիր եղանակով «պեղումներ» են կարարել:

ՉՈՐ (ՉՈՌ)

Երկու կողմերից ամեհի լեռնազանգվածներով սեղմված Քաշունի գետի ամենանեղ մասում գետի ձախ ափին, գտնվում է փոքրիկ, բայց ակնհայտորեն պատմական մի գյուղատեղի: Այն այդպեղ հասարարված քրդերը կոչում էին Չոռ: Դժվար չէ նկարել, որ այն հայկական Չոր րեղանվան հնչունափոխված րարբերակն է, ընդ որում րեղանքը համապարասխանում է այդ անվանումին: Գյուղատեղիի հանդեպ, գետի աջ կողմում գտնվում են 2 ջրաղացների ավերակները:

Չորից 1 կմ հյուսիս, դարձյալ Քաշունիի ձախ ափին, Վերին Խոջա-Մուսախի կամ Մազիարի կոչված գյուղատեղին է: Ըստ րեղացիների վկայության գյուղն իր անունն առել է ազգությամբ հայ Խոջա-Միսաբի անունից, որը քրդերը քիչ աղավաղելով, արրասանել են Խոջա -Մուսախի: Այս գյուղատեղիի արեւելյան եզրին գետի նույն ափին, գտնվում են մեկի

ջրաղացի ավերակները:

Դարձյալ 1 կմ գետի հոսանքի հունով ցած Ներքին Խոջա-Մուսախի կամ Ղալաջղ գյուղատեղիի մնացորդներն են: Սրա արեւելյան եզրին, ապառած լանջերով վեր խոյացող սարի գագաթին դեռ պահպանվում են միջնադարյան բերդի ավերակները:

Այդ բերդասարի հարավային լանջին ձգվում է միմյանցից 10 մ հեռավորությամբ, զույգ կիսաբլուր աշրարակներով հզորացված, անմշակ քարով եւ կրաշաղախով կառուցված պարսպապարը: Դրանց պահպանված մասերի առավելագույն բարձրությունը հասնում է 6-7 մ-ի: Քիչ ավելի վեր քարուկիր պարերի եւ այլ շինությունների մնացորդներն են: Առանձին կառույցների հեարբեր կան նաեւ լեռան գագաթին: Բերդասարն այլ հարվածներում քարուկիր պարիսպներով ամրացված է միայն թշնամու հարձակման դեպքում մարչելի համարված հարվածները, քանի որ այլ կողմերից լեռը մեծ մասամբ ջրապարված է բնականից ուղղահայաց ժայռեղեն պարսպով: Պարսպապարերի պահպանված մասերի կառուցողական առանձնահարկությունները բնորոշ են X-XIII դարերին:

Սրեւիանոս Օրբելյանն այս ջրջանում հիշարարկում է երկու՝ Պահու եւ Անդոկաբերդ բերդերի մասին: Ամենայն հավանականությամբ, Ներքին Խոջա-Մուսախի գյուղի մոտ պահպանված բերդը դրանցից մեկն է:

Բերդից 1 կմ արեւելք, Քաշունի գետի վրա հին կամրջի մնացորդներն են, որը քանդվելուց հեարո նորոգվել է փայրամածով: Պահպանված խելերը շարված են անմշակ քարով:

ԵՐԿԱԹԱՎՈՐՔ (ԳԱՄԲՉԻԼԱՐ)

Գտնվում է Քաշունիի՝ Որոտանին միախառնվելու րեղին մոտ, գետի ձախ ափին: Գյուղամիջում, Քաշունի գետի վրա, կանգուն է XVII-XVIII դարե-

ԵՐԿԱԹԱՎՈՐՔ. տեսարան կամրջից

ՊԱՅՈՒՄ ԲԵՐՂ, բերդասարի շեսը արեւելից, քրգաւոր Պարսոյադաշի կենսրոնական մասը
հարակից, հասկած բերդասարի արեւմտյան կողմից, միջնաբերդի մնացորդները եւ համեմատաբար
լավ պահպանված 2 աւսարակները

րի շինություն միաթռչք կամուրջը: Այն ունի 9,15 մ երկարություն (թռչքը) և 3,10 մ լայնություն: Վերջին նորոգումը՝ ցեմենտ-բեթոնով, կատարվել է 1990 թ.: Ունի արաբափառ արձանագրություն:

Ըստ Ղ. Ալիշանի՝ Երկաթավորք (թուրք. Դամըր-չիլար) կոչվող գյուղում ցայժմ պահպանվել են նաև երկու դամբարաններ: Դրանք թվագրվում են XIV-XV դարերով: XIX դարի վերջին այդտեղ կառուցվել է նաև մզկիթ (հազվադեպ երեւոյթ փարածաշրջանի քրդաբնակ և թրքաբնակ գյուղերի շարքում):

ԱԳԱՏԻ (ԱԿԱՏԻ, ԱՅԱԳԻ)

Սր. Օրբեյանի կազմած Քաշունիք գավառի գյուղացուցակի մեջ հիշված Ագարին²⁴ (8 դահեկան հարկաչափով) գավառի միջին մեծության հայաբնակ գյուղերից էր: Ուշ միջնադարում գյուղը դարձյալ հիշվում է Ակարի ձեռով,²⁵ իսկ XIX դարի ցարական քարտեզներում այն հանդիպում է Այադի ձեռով: Ագարի-Ակարի և Այադի րեղանվան նույնականությունը որեւէ կասկած չի հարուցում:²⁶ Խորհրդային փարիներին գյուղը վերանվանվել է Մեհրիլի:

Գտնվում է Ձոր գյուղից 0,7 կմ արևելք՝ Քաշունի գետի աջ, բարձրադիր ձորաբերանին: 1904 թ. հրապարակված ցարական «5 վերստանոց» քարտեզում այս գյուղի հարավ-արևելյան եզրին ցույց է տրված մի ավերակ եկեղեցի, որի հետքն իսկ այժմ չի պահպանվել:

Ագարիից Քաշունի գետի հոսանքն ի վար գտնվում են եւս երկու պարմական գյուղատեղիներ, որոնք հայրնի են միայն XVIII դարում այդտեղ հաստատված թուրքերի կողմից տրված անուններով՝ Փոլադլի և Դոնդարլի:

ՓՈՌՁԱՆՑ (ՓՈՌՇԱՆՑ)

«Ժամանակագրության» հավելվածում Բարկուշար գավառի բաժնում հիշված Փոռջանց գյուղը,²⁷ չնայած այնտեղ հաստատված թուրքերից ստացել էր Փիրջան, Փերջան կամ Փարիջան անունը, այնուամենայնիվ դեռևս XIX դարի վերջերին մերձաբնակ հայերին հայրնի էր իր վաղեմի չաղավաղված անվամբ: Նամենայն դեպս Ս. Բահաթրյանը 1885-ին պարզորոշ նշել է. «Բարգուշարու գաւառում - Գեղախլու, Խասաշարք և Փիրջան (հնուց՝ Խաչդար և Փոռջան)»:²⁸ Ցավոք, գյուղում իրենց շուրջ 200-ամյա ներկայության ընթացքում թուրքերը

ջանադրաբար ոչնչացրել են հայոց նյութական մշակույթի հիշատակները:

Փոռջանցից հազիվ 300 մ արեւելք գտնվում է մի գյուղատեղի, որը ներկայում հայրնի է թուրք խաշնարածների՝ գյուղին տրված Գյոյալ անվամբ:

ՀԱՐԹԵՔ

Փոռջանցից 2 կմ հյուսիս-արևելք, երեք կողմերից սարերով շրջապարված գոգածե գեղատեղի վայրում գտնվում է երկրամասի պարմական գյուղերից եւս մեկը՝ Նարթեքը: Այն առաջին անգամ հիշվում է XIII դարում կազմված Քաշունիք գավառի հարկաբու գյուղերի ցուցակում՝ (10 դահեկան հարկաչափով՝ հետեւաբար, միջին գյուղերի թվում էր):²⁹ XIX դարում այդտեղ հաստատված խաշնարածները, հավանական է իրենց ցեղապետի անունով, գյուղը կոչել են Ալիբեկ (այդպես է նշված 1904 թ. հրապարակված «5 վերստանոց» քարտեզում), բայց, փաստորեն անմոռաց պահպանվել է նաև գյուղի

ՀԱՐԹԵՔ. գյուղի տեղը արևելից

պարմական անվանումը: Ի դեպ, Նարթեք է կոչվում (թուրք՝ Նարթիզ) նաև գյուղից 1,5 կմ հարավ գտնվող լեռնագագաթը (1280 մ): Ներկայիս Նարթիզի և պարմական Նարթեքի նույնականությունն ապացուցված է:³⁰

Գյուղատեղիի փարածքում պահպանվել են հին գերեզմանոցի եւ աղբյուրի մնացորդները: Սրբափաշ, ուղղանկյունաձեւ, բայց անարձանագիր 2 փասպանաքարերն ու աղբյուրի քարն միակտոր գուռը երբեմնի հայաբնակ գյուղի լուռ վկաներն են:

Նարթեքի հարավ-արևելյան եզրին գտնվող բլրի

24. Մեհրիանու Օրբեյան, նվ. աշխ., էջ 401:

25. «Ժամանակագրություն...» (հավելված), էջ 42:

26. Գ. Մ. Գրիգորյան, Պատմական Սյունիքի մի արք գյուղերի տեղադրության հարցի շուրջ. «ՊԲՀ», 1966, N 4, էջ 233:

27. «Ժամանակագրություն...», նույն տեղում:

28. «Նոր Դար», 1885, N29, էջ 2:

29. Մեհրիանու Օրբեյան, էջ 401:

30. Ա. Ղարազոյցյան, նվ. հոդվածը, էջ 197:

*ՀԱՐԹԵՔ. բնակարանային շինարարության ընթացում
ընչացված գերեզմանոցը եւ մի քանի փրկված տաղանախեր*

գազաթին նշմարվում են հնագույն ամրոցի պարըս-
պապարտերի հիմքերը:

Նարթեքից 1,8 կմ հյուսիս՝ քրդերի կողմից՝ Թա-
ղաբաշ կոչված գյուղատեղիի ավերակներն են:

ԱԹԽՈՒՅՔ

Քաշունիքի՝ միջինից ավելի մեծ գյուղերի շար-
քում էր (12 դահեկան հարկաչափով)³¹ Փոռջանցից
1,5 կմ հարավ՝ լեռնալանջի հարավահայաց փեշին
գտնվող Աթխույքը: Թուրքերն այն կոչում էին Աթ-
կիզ: Վերջինիս նույնականությունը Աթխույքի հետ
ապացուցված է:³²

*ՀԱՐԹԵՔ. ավերված աղբյուրի
գուռը գյուղամիջում*

31. Մեփանոս Օրբելյան, էջ 401:

32. Ա. Ղարազոյան, նեվ. հոդվածը, էջ 197:

Աթխայքից 1,5 կմ հարավ-արևելք գտնվում է մինչև 1993-ը խաշնարած թուրքերով բնակեցված եւ Սալդաշ կոչված գյուղը: Դրանից արևելք, միայնակից ոչ հեռու, գտնվում են եւս 4 գյուղատեղիներ, որոնց պատմական անունները մեզ չեն հասել, իսկ խաշնարածները դրանք կոչում էին Չարալու. Բոյունաղար, Բալլուդայա եւ Մոլլալի:

Որոտանի աջ ափի երկայնքով, սկսած Երկաթավորքից, փեղադրված են Միրյար, Նալ, Մամար, Ուլաշլի եւ Աբիջա գյուղերը, իսկ Գիլիջան կամ Խալիջան եւ Խոջախան կամ Խոջա-Օհան գյուղերը գտնվում են Նակարիի եւ Որոտանի միախառնման վայրից ավելի ներքեւ: Նիշյալ գյուղերը արդեն XVII-XVIII դարերի սահմանագլխին հիմնականում հայաթափ էին, եւ նրանցում հայոց հեքերի ավելի քիչ կարելի է հանդիպել: Այնուամենայնիվ, որոշ փշրանքներ այսօր էլ նկատելի են: Դրանցից հիշարակելի են Մամար գյուղի հյուսիսային եզրին գտնվող հին գյուղատեղիի ավերակները, նաեւ Գիլիջանում իշխանական ապարանքի մնացորդները, որն, ի դեպ, Ղ. Ալիջանը նկարագրել է հետեւյալ կերպ. «...Խալիճան, առ որով աներակ րեղի մի կամ ապարանք դարպասի կոչեցեալ, որոյ դռն գեղեցիկ կոփածոյ քարամբք կերպեալ է, որպիսի եւ անդաստակ ապարանիցն կործանելոց եւ շուրջը գնովա անգիր գերեզմանք հայոց...»: ³³ Ինչ վերաբերում է Խոջախան գյուղանվան սրուգաբանությանը, ապա այդ առթիվ կա հետեւյալ մեկնաբանությունը. «... է մեծագոյն գիւղ Խոճախան, մերձ ի հուն անցի գետոյն այսպէս աղաաղ կոչեցեալ յայլազգեաց, յանուանէ Խոճայ Յովիան ճոխի առն վաճառականի, զորոյ ինչս յափշտակեաց Փաթ-Ալի բռնաւորն դիմամարտ Դաւթի բէկի եւ ազգաբ արար»: ³⁴

Մի աննշան բերդակի, բայց ավելի ճիշտ՝ դիտակեղ-պահակարան նշանակություն է ունեցել Որոտան եւ Նակարի գետերի միախառնման փեղից ոչ հեռու, նրանց միջեւ երկարած հրվարդանի ծայրին պահպանված ավերակը:

Խոջախանից հյուսիս-արեւմուտք գտնվող եւս երկու գյուղատեղիները խաշնարածներից ստացել են Աղաբիշլար եւ Ղիյասլի անունները: Դրանց պատմական անունները մոռացության են մատնված:

Որոտան եւ Նակարի գետերի միջակայք: Սյունյաց աշխարհի երկու գլխավոր գետերի միջեւ, նրանց ստորին հոսանքի շրջանում ընկած փարածքը մտաւորապես ունի դեպի հարավ ուղղված սրածայր եռանկյունու տեսք:

Տարածաշրջանի համարյա բոլոր բնակավայր-

րերը գոյացել են հիշյալ գետերի ափերին, իսկ լայնարձակ միջակայքը հիմնականում օգտագործվել է իբրեւ արոտավայր (հապկապես վերջին երկու հարյուրամյակում, երբ հայաթափ գյուղերում բուն դրեցին խաշնարած գեղերը):

Տարածաշրջանի հնավայրերը ներկայացնում ենք նախ Որոտան գետի ձախափնյակի երկարությամբ, ապա Նակարիի աջափնյակով, գետերի հոսանքն ի վար:

Ղուբաթլիի շրջանում, Որոտան գետի ձախափնյա առաջին կամ ամենավերջին գյուղը մինչև 1993 թ. թրքաբնակ էյվազլին էր: Սրանից 1 կմ հյուսիս-արևելք՝ Վարարակն եւ Որոտան գետերի միջեւ հրվանդանաձեւ երկարած «Յագի» կոչված փեղամասում, պահպանվում է XV-XVII դարերի հայոց գերեզմանոց:

Նիշյալ երկու գետերի միախառնման վայրին մոտ գտնվող Դավուդլու գյուղատեղիի արեւմտյան ծայրին պահպանվում է եւս մեկ գերեզմանոց: Ծիրմաքարերի մեծ մասն անմշակ սալաքապաններ են: Թաղումներն իրականացված են բավականին մեծ խորությամբ: XX դարի սկզբներից այստեղ հաստատված խաշնարածներն իրենց թաղումները կարարել են հայոց գերեզմանատան հարեւանությամբ, քիչ ներքեւ (հարավ-արեւելյան ուղղությամբ): Ս. Խանգաղյանն այստեղ պահպանված մի քաղանքարին կարդացել է. «ԱՅՍ Է ՂԱՆԳԻՍ ԴԱՎԻԹ ՔԱՋ ԶՈՐԱՎԱՐԻՆ, ԹՎՆ. ՌԾԸ (1609)»: Ս. Խանգաղյանը նշել է նաեւ, որ Դավուդլուն պատմական Մարգաձոր գյուղն է, ³⁵ բայց որեւէ հիմք չի նշել, իսկ պատմաբան Շ. Մկրտչյանը գյուղի նախկին՝ հայկական անվանաձեւ է համարում Դավթաշենը: ³⁶ Ի դեպ, մտաւկա հայ բնակիչներն էլ այդ են պնդում:

Դավուդլու գյուղատեղիի արեւելյան ծայրում ճանապարհից ցած, ավերակ ջրաղացի մնացորդներն են:

«ԼԱՆԱՋԱՐ» ԿԱՄՈՒՐՉ

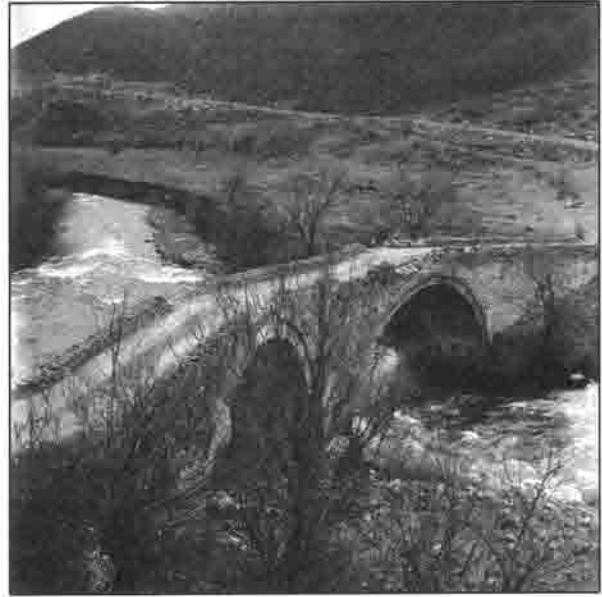
Դավուդլու գյուղատեղիից 2,5 կմ արեւելք, Որոտան գետի վրա կանգուն է երկթոնիք, քարաշեն, ամրակառու մի կամուրջ: Կամարները սրբաբաշ են՝ քարաքեսակը՝ գորշ բազալտ: Ձախակողմյան թռիչքի երկարությունը 12,37 մ է, իսկ աջակողմյանը՝ փոքրինչ ավելի: Եզրապարեններ ունեցող անցուղին ունի 4,05 մ լայնություն: Կամրջի ձախափնյա խելի արեւելահայաց պարին ագուցված է մի շրջանաձեւ քար, որի հղկված երեսին 10 փողով փորագրված է

35. Ս. Խանգաղյան, Ի՞նչ են դասմում քարերը, «Սովետական Հայաստան» ամսագիր, 1984, N 6, էջ 31:

36. Շ. Մկրտչյան, Ջեբրայիլ-Ղուբաթլուի հայկական դաս-մա-մեակոթքային հուշարձանները, «Ազատամարտ», 1993, N 40, էջ 12:

33. Ղ. Ալիջան, Միսական, Վեներիկ, 1893, էջ 282:

34. Նույն տեղում:

«ԼԱԼԱԶԱՐ» ԿԱՍՈՒՐԶ. ընդհանուր տեսարաններ, աջակողմյան թռիչքը եւ միտումնավոր ֆեոված շինարարական արձանագրությունը

եղել շինարարական արձանագրությունը: Ըստ այդմ իր չափերով բավականին մեծ այս կամուրջը 1867 թ. կառուցել է խնձորեսկցի Նովակիմ Լալազարյանցը: Ի դեպ, «Լալազարի» կամրջի հիմնադրման մասին մերձակա գյուղերի հայերի շրջանում առ այսօր պահպանվել է մի գեղեցիկ եւ ուշագրավ պատմություն:³⁷

1900-1902 թթ. ընթացքում կամուրջը հիմնավորապես նորոգել է Նովակիմ Լալազարյանցի որդին՝ Միսեոն Լալազարյանցը: Ժամանակի մամուլն այդ մասին գրել է. «Խնձորեսկ գիւղացի Յովակիմ Լալազարեանցի՝ 1860-ական թուականներին Բարգիշապ գետի վրա կառուցած քարե կամուրջը քայքայված էր, անպետքացած: Այժմ նա վերանորոգված է

եւ արդեն համարեա պարբասար է: Վերանորոգողը հանգուցեալի որդի Միսեոն է. նրա ծախսով ճիշտ փարի ու կես է, ինչ աշխատանքներ էին կատարվում կամուրջի վերանորոգութեան վրա: Ինքը՝ Միսեոն Լալազարեանցը անձամբ հսկում էր այդ գործի վրա...»:³⁸

Յավոթ, կամրջի շինարարական 10 փողանոց արձանագրությունը փեղի թրքացած քրդերի կողմից վերջին փարիներին միտումնավոր կերպով քերվել է եւ այժմ գրեթե չի ընթերցվում:

«Լալազարի» կամրջից 350 մ Որոտան գետի հոսանքով ներքե՛ղեռ պահպանվում են XIX դարում կառուցված ջրաղացի ավերակները, իսկ կամրջից 1,2 կմ հյուսիս-արեւելք, Ալղուլիուշաղի կոչված

37. Ս. Կարաղեյան, Քառունիփ-Բարկուս-Ղուրաթի. հայկական դասական հուշարձանները. «Առեւտում», N15, էջ 18:

38. «Մշակ», 1902, N 161, էջ 2:

գյուղատեղիի մութ, անվնաս է ժայռափոր մի եկեղեցի: Մրա գոյությունը վկայում է Երվանդ Լալայանը. որը նշում է, որ այն, ինչպես մյուս եկեղեցիները «... իբր փարախ կամ գոմ են ծառայում: Նոյն դրությամբ մեջ է նաև Ալիդուլի-ուշաղի թրքաբնակ գիւղի ժայռի մեջ փորուած փոքրիկ եկեղեցին, որից փոքր ինչ բարձր կան քարայրներ եւ հնձաններ ու դիպիճաղ (կարաս)»: ³⁹

Ալղուլիուշաղի գյուղատեղիում եւ մերձակայքում պահպանվում են նաև «Քեյդալա» կոչված միջնադարյան (IX-XI դար) բերդի եւ աղբյուրի մնացորդները:

Մինչև շրջկենտրոն՝ Ղուբաթի քաղաքը, Որոփանի գետի ձախ ափին, կան միմյանցից ոչ հեռու թվով 7, մեծ մասամբ պարսկական գյուղատեղիներ, բայց որոնք հայտնի են միայն վերջին 1-2 հարյուրամյակների ընթացքում այդպեղ հասարակած քրդերի կողմից փրված օտարտրի անուններով՝ Մելիքահմեդի, Բալա-Նասանի, Խոլրի, Աբդալանի, Լեփեխեյրանի, Ղայալի (Ղարագյուզա) եւ Մահմուդու: Թվարկված գյուղատեղիների փարածքում հայ մշակույթի հետքերը գրեթե իսպառ վերացված են:

Ինչ վերաբերում է Ղուբաթի քաղաքում սպեղծված պարսկա-երկրագիտական թանգարանին, ապա դրա բակում շրջանի փարքեր հնավայրերից (ցավոք անորոշ են դրանց նախնական հասցեները)

ՂՈՒԲԱԹԼԻ. սաղանափար (XVI-XVII դդ.)
փոխադրված ԵՐԶԵՆՏՐՈՆԻ թանգարան

ժողովված են մի քանի գերեզմանական հուշարձաններ: Մասնավորապես՝ 4 փապանաքարերից 1-ը ուղղանկյունաձև սալափայտ է, 1-ը՝ կենցաղային թեմաներով պարկերագարոված, իսկ 2-ը խոյակերպ շիրմաքարեր են:

Ղուբաթիից գետի հոսանքով ցած, մինչև Որոփանի եւ Նակարիի միախառնման վայրը գտնվում են միայն օտարտրի անուններով մեզ հասած հեթանոսական գյուղատեղիները՝ Գլոդակլար, Մարայ, Դիլյալի-

մյուսքանի, Ղազյան եւ Քեյդաղըխ:

Նույնպիսի գյուղատեղիների մի երկար շարք ձրգվում է գետի աջ ափի երկարությամբ: Նուսանքն ի վար միայն Ղուբաթիի շրջանում գրնվածները հեթանոսներն են՝ Քերլար, ⁴⁰ Շիխուվա (Ղարաքիշիլար), Ղարաջանի, Ղարաղաջ, Մադիլի, Մարիյաթաղ, Մոլլաբուրխան, Վերին Մոլլա, Կարթուբան, Ներքին Մոլլա, Նյուսեխուշաղի եւ Ղարալար:

Նակարի գետի ձախափնյակ: Նակարիի ձախ ափի երկարությամբ եւս ձգվում է մի շարք՝ հիմնականում հինավուրց գյուղեր, որոնց պարսկական անունները, նույնպես, մեզ չեն հասել, եւ այժմ դրանք հայտնի են միայն վերջին 1-2 հարյուրամյակների ընթացքում դրանցում հասարակած քրդական եւ թուրք զանազան ցեղերի կողմից փրված օտարտրի պարսկական անվանումներով: Նակարի գետի՝ Ղուբաթիի շրջանի միջով հոսող հարվածում (ձախ ափի երկայնքով) գտնվում են հեթանոսական գյուղերը՝ Մուրադխանի, Խանդակ, Չոջիկ (Իշլիլի), Փարար, Բալա-Մոլլանի, Բեյխաթա, Խոջիկ, Մարդանի, Էֆենդիյար, Յուսիֆբեյլի, Նամզալի, Չայթումաս, Շոթլանի, ⁴¹ Խանլըղ, Ալաղուրշաղ, Մուղանլի, Մաֆրուզի, Քյուրդ-Մաֆրուզի, Ջիլանի եւ Սելալի: Վերոհիշյալ գյուղերում հայ մշակույթի հետքերը գրեթե իսպառ անհետացված են: Այնինչ հայտնի է, որ դեռևս 1880-ականներին կիսավեր դրությամբ եկեղեցիներ էին պահպանվել՝ Չոջիկ կամ Ջաղջիկ (խորհրդային փարիներին վերանվանված՝ Իշլիլի), Պարար (Փարար) եւ Խոջիկ գյուղերում: ⁴² Ուշագրավ են հարկապես Մուրադխանի գյուղից 3 կմ հյուսիս-արևելք, լեռնագագաթին գտնվող վաղ միջնադարյան բերդի եւ մարտուի ավերակները: Նավայրը հայտնի է «Ղալալի» անվամբ:

Նակառակ Նակարիի հովտում գտնվող բնակավայրերի՝ ձորից վեր, ավելի դեպի արևելք ընկած լեռնալանջերին ու հարկապես նախալեռնային անփառածածկ գոտում գտնվող հին գյուղատեղիներում դեռևս առկա են երկրամասի բնիկներից մնացած նյութական մշակույթի հետքերը:

ԱՄՈՒՏԵՂ

Շրջապարի համեմար բավականին առանձնացած, ծովի մակերևույթից 1315 մ բարձրությամբ,

40. *Ըստ Մոռու Հասարայանի՝ սա համադասասխանում էր Հարանդ գավառի Երվանդ գյուղին (Մ. Հասարայան, Պատմահնագիտ. ուսումնասիրություններ, էջ 155):*

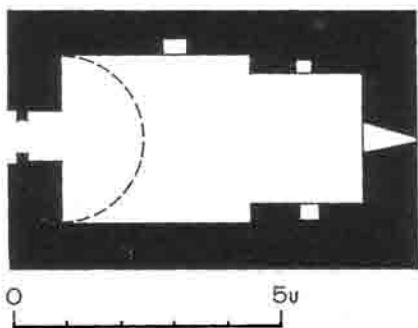
41. Ի դեպ, խաճառած Շոթլանի կոչված ցեղը, որից եւ իր անունն էր առել նրանց բնակավայրը, հայտնի էր իր առօրինի գործողություններով: Օրինակ՝ Խնձորեսկ գյուղին դասկանող 500 դեսիահին հողասարածին 1913 թ. նրանց սիրանալու հանգամանքը ժամանակի մամուլի հավաստմամբ սղառնում էր վերածվել արյունահեղության («Հորիզոն», 1913, N124, էջ 3):

42. «Արցախ», նվ. աբխ., էջ 400:

39. Ե. Լալան, Չանգեզուր, «Ազգագրական Հանդես», գիրք Դ, N2, Թիֆլիս, 1898, էջ 50:

ԱՍՈՒՏԵՂ. լեռան սեսլը հյուսիսից, գագաթնամերձ հասվածը արևելից, եկեղեցու սեսլը հյուսիս-արեւմուտից եւ հարավ-արեւելից

ԱՍՈՒՏԵՂ. լեռան գագաթին զսնվող եկեղեցու հասակագիծը

հարավ-արեւմուտքից եւ արեւմուտքից ամենի քարափներով երիզված Անուրեղ լեռը գտնվում է Հակարի գետի ձախ ափից ուղիղ գծով 5 կմ արեւելք:

Լեռան գագաթին ցայսօր կանգուն է XVII դարի վերջին կամ XVIII դարի սկզբներին կառուցված մի փոքրիկ եկեղեցի: Այն թաղածածկ, միանալ շինություն է՝ կառուցված կրաքարով եւ կրաշաղախով: Միակ' արեւմտյան ճակարից բացված մուտքի անկյունաքարերը սրբապաշ են: Խորանը ուղղանկյունաձեւ է: Արձանագրություններ չկան: Արտաքին չափերն են 7,67x4,79 մ:

Անուրեղի եկեղեցին, մինչեւ Հարար գյուղի հայթափվելը, հանդիսացել է վերջինների գլխավոր ուխտատեղին:⁴³

Հնավայրի առաջին նկարագրողներից մեկը՝ ե-

43. Այդ մասին տես ներկա աշխատության էջ 183-ում: Նաեւ՝ «Նոր Դար», 1899, N 63, էջ 3:

այիսկուպոս Բարխուբարյանը, նշել է «Քարուկիի պարով պարսպուած է վաղ ժամանակից սարիս գլուխն, որ ունի բաւական մեծութիւն, ամուր դիրք, պարուական տեսարան...»:44 Նարկ է նշել, որ բացի «պարուական տեսարան»-ից մնացած տվյալներն իրականութեանը չեն համապատասխանում. պարվարժան հեքազոտողը, հավանաբար անձամբ տրեղում չլինելով, հենվել է ոչ լավատրեղյակ անձանց պարմանների վրա:45

ԲԱՇԱՐԱԹ

Անշուշտ Բաշարաթը տվյալ բնակավայրի պարմական անունը չէ, բայց թվում է, որ այն այդպես է կոչվել առնվազն XVIII դարի սկզբներից: Նույն դարի I-ին կեսին գյուղից հեռացած հայերի մի մասը հաստատվել է պարմական Կապաղակի Ճալթ գյուղում, որտեղ նրանք կրել էին Բաշարաթյաններ (Պաշարաթյաններ) ազգանունը (հանդիպում է տեղի բազմաթիվ փառանագրերում):

Գյուղը գտնվում է Անուրեղ լեռան արեւելյան կողմում՝ լեռնալանջի հարավ-արեւելահայաց թեքութեան վրա, իսկ ծովի մակերեսից՝ 1030-1160 մ բարձրության վրա:

Դեռևս XIX դարի վերջին գյուղում ավերակ դրության մեջ է եղել եկեղեցին:46 Ներկայում դրա հետքն իսկ չկա:

Նայաթաի գյուղատեղիում հաստատված թուրք խաշնարածների թիվը Բաշարաթում միշտ էլ աննշան է եղել: Այսպես, 1914 թ. այդտեղ ընդամենը 43 թուրք է եղել,47 իսկ 1976-ին՝ 256:48

1905-06 թթ. Բաշարաթը, չնայած իր սակավաբնակ լինելուն, գավառի առավել անհանգիստ գյուղերից էր: Այդ փարիներին Բաշարաթի ավագակարար թուրքերը մինչև իսկ ընդդիմացել էին կառավարական զորքերին, որի համար պատժվել են. «Ամսիս 16-ին, երբ կօզակների զորաբաժինը մըրնում էր թուրքական Բաշարաթ գիւղը (Ջանգեզուրի գաւառում), Կօզակները վրա յամառ կրակ բաց արին: Կօզակները սրիպված էին պարասխանել թընդանօթաձգութեամբ: Կան քանդված փներ եւ սպանված թուրքեր»:49

ՀԱՏԲ

Բաշարաթից 3 կմ հյուսիս-արեւմուտք գտնվում է ըստ ամենայնի իր նախնական-պարմական ան-

վանմամբ մեզ հասած՝ գավառի փոքրիկ գյուղերից մեկը՝ Նարթը:

Այն տարածված է ծովի մակերեսից 1250-1260 մ բարձրություն ունեցող, հյուսիսից-հարավ ձգվող հրավանդանաձե տրեղանքի վրա:

Գյուղի դեռևս XIX դարի վերջին կիսավեր վիճակով պահպանված եկեղեցու50 հետքն իսկ այժմ չի մնացել, բայց ահա՝ գյուղից 250 մ հյուսիս գտնվող բլրի վրա, պահպանվում են հայոց գերեզմանատան աննշակ սալաքարայինները: Թաղումները իրականացվել են բավականին մեծ խտությամբ: Նամանըման այլ հնավայրերի հետ վերջինիս համեմատական ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս տվյալ գերեզմանոցը թվագրել XV-XVIII դարերով:

Նարթում հայ կյանքը մարելուց հետո՝ XIX դարի վերջերից, այնտեղ հաստատված խաշնարածները իրենց հանգուցյալներին ամփոփել են հայոց գերեզմանատան արեւելյան կողմում:

ՂԱՏԲ. տեսարան գյուղից

Նարթից 1,5 կմ արեւելք գտնվում է քրդական Միլանլի ցեղանունը51 կրող, սակայն կառուցապարման առանձնահատկություններից ելնելով՝ անշուշտ, պարմական մի գյուղատեղի էս:

ԴԱՇՏԱՀԱՏ

Այս անվամբ մեր օրերը հասած ոչ պակաս պարմական գյուղատեղին գտնվում է Նարթից ընդամենը 1,5 կմ հյուսիս-արեւմուտք, Վաղավեր վրակի աջ կողմում, ծովի մակերեսից 1100 մ միջին բարձրության վրա:

Գյուղի արեւմտյան եզրին տարածված է հայոց գերեզմանատունը, որը հար եւ նման է Նարթի վերոհիշյալ գերեզմանոցին, ուստի եւ թվագրվում է XV-XVIII դարերով: Գերեզմանոցի արեւելյան կողմում

44. «Արցախ», նով. աւխ., էջ 401-402:
 45. Ս. Կարադեյան, Նորահայտ հուշարձաններ Ղուբաթիից, «Հայրենիքի ծայն», 1994, N15, հունիսի 2-8:
 46. «Արցախ», նույն տեղում:
 47. "Кавказский календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 97:
 48. «Արցախի մասին խորհրդային հանրագիտարան», (նորբեջաներեն), հատր II, Բաքու, 1978, էջ 48:
 49. «ՄՇակ», 1906, N39, 22 փետրվարի, էջ 1:

50. «Արցախ», նով. աւխ., էջ 400:
 51. «Մեղու Հայաստանի», 1877, N17, էջ 2:
 52. «Արցախ», նով. աւխ., էջ 400:

ՖԱՏՔ. հայոց գերեզմանասան մնացորդները գյուղի հյուսիսային եզրին

ՂԱՇՏԱՅԱՅԱՍ. հողաթմբի վերածված հայոց եկեղեցին եւ գերեզմանոցը

նշմարվում են XIX դարի վերջին ավերակ,⁵² իսկ այժմ՝ գրեթե հիմնավեր եկեղեցու կրաշաղախ հիմքերը: Եկեղեցաբեդին ունի մոտավորապես 8x5 մ արտաքին չափեր եւ անկասկած՝ միանավ, թաղակապ շինություն է եղել:

Դաշտահարից 1,5 կմ հյուսիս-արեւելք պարմական Վաղավեր գյուղաբեդիի մնացորդներն են: Թուրքերն այն թարգմանաբար կոչում էին Թեզիսա-

րաբ: Գյուղը հայաբնակ է եղել մինչեւ 1950-ական թվականները, բայց քանի որ Վաղավերը երբեւէ վարչականապես Ղուբաթլուի շրջանին չի պարկանել, այլ, թեկուզ անկլավ դրությամբ պարկանել է ԼՂՀ Տաղբութի շրջանին (նախկինում էլ ԼՂԽ-ի նույն շրջանի մեջ էր), նրան վերաբերող շարադրանքն այսպեղ բացառում ենք:⁵³

ԿՈՎՍԱԿԱՆԻ (ՋԱՆԳԵԼԱՆ) ՇՐՋԱՆ

Պատմական ակնարկ: 707 քվմ մակերեսով շրջանը կազմավորվել է 1930 թ.: Այն համապատասխանում է պատմական Սյունիքի 12 գավառներից Կովսականին: Վերջինիս սահմանները սպուրապես որոշված չեն, բայց ակնհայտ է, որ ներկայիս Ջանգելանի շրջանը զբաղեցնում է նախկին գավառի կենտրոնական մասերը:

Վաղ միջնադարում Կովսականի մի ծայրը (արևելյան) հասնում էր. «... մինչև Լակորգյան քաղաքը...»,¹ իսկ Լակորգանը, կարծում ենք, գրնվում էր Ղակարի եւ Արաքս գետերի միախառնման վայրից ոչ շատ հեռու (հավանաբար՝ ներկայիս Միջնեանի տեղում), մասնավոր, որ հայրնի է նաեւ, որ Լակորգանը Աղալնագետի «սպրտարների» (սպորին հոսանքում) մոտ էր գրնվում:²

Միջին դարերում Կովսական գավառն ավելի

հայրնի էր այնտեղ գրնվող Գրիան բերդի անունով. «Ութերորդը՝ Կովսական գավառը, որն այժմ Գրիան են կոչում»:³ Գավառում կային 53 հարկատու գյուղեր: Գրիանը, որի անունը փարածվել էր ողջ գավառի վրա, փարածքի գլխավոր բերդերից մեկն էր եւ կարեւոր դեր է կատարել Սյունյաց իշխանության (821-987 թթ.) եւ Սյունյաց թագավորության գոյության ընթացքում (987-1170 թթ.):

Գավառի հարկապես մերձարաքսյան հարվածները միշտ էլ հայրնի են եղել փաթ կլիմայով: Օրբելյանը, նկարագրելով Վասակ մենակյացի այդտեղ ապրած 10 փարիները, նշել է, որ նա ապրել էր ընդհանրում ու ծառայատուներով, քանի որ «Երկիրը ամառ ու ձմեռ Եգիպտոսի պես էր»:⁴

XVII-XVIII դարերի ընթացքում երբեմնի Կովսական-Գրիանը փրոհվեց մի շարք գավառակների. Չավնդուր, Գիլաբերդ կամ Կովաբերդ,⁵ Գուրիան,

1. Անանիա Շիրակացի, Մասնագրություն, Երևան, 1979, էջ 295:
 2. Մեփանոս Օրբելյան, Սյունիքի դասնություն, Երևան, 1986, էջ 117:

3. Նով. աշխ., էջ 402:
 4. Նով. աշխ., էջ 114:

Աճան (Աճանան), մասամբ՝ Բարգուշապ (հարավային մասը) և այլն: Մրանցից մի քանիսն իրենց հերթին բաժանված էին էլ ավելի փոքր մասերի, որոնցից էր, օրինակ, Բարգուշապի արեւմտյան մասը զբաղեցնող Քյուսիարա (նրա կազմում էին Սեւաբար, Չափնի, Ըրկենանց, Արծվանիկ, Ջեյվա, Խդրանց և Ազարակ գյուղերը):⁶

Խորհրդային հանրապետությունների սահմանագիծը որոշելիս թվարկված գավառակներից Աճանանը ամբողջապես միավորվեց ՆԽՍՀ Ղափանի շրջանի հետ, բայց մնացած գավառակների միայն արեւմտյան մասերը միավորվեցին Նայասփանի Նանրապետությանը, իսկ արեւելյան առավել ցածրադիր, հարվածները բռնակցվեցին նորաստեղծ Ադրբեջանին: Դրանց փարածքի վրա 1930-ին գոյացվեց Չանգելանի վարչական շրջանը, որտեղից, անցնող փասնամայակների ընթացքում, դուրս մղվեցին դեռեսու հայաբնակ գյուղերի վերջին բնիկ բնակիչները (օրինակ՝ Տանձաթափա գյուղը վերջնականապես հայաթափ եղավ 1967 թ.), և շրջանն իսպառ հայազրկվեց: Դրա փոխարեն ավելացավ թուրք ազգաբնակչության թիվը: Վերջիններս համալրվեցին նաև թուրքերի հետ արագորեն ձուլվող քրդերով: Արդյունքում՝ արդեն 1978 թ. շրջանն ուներ 81 թրքաբնակ գյուղ, մեկ ավան՝ Մինջեւանը և մեկ քաղաք՝ Չանգելանը: Վերջինս մինչև 1957 թ. մի աննշան գյուղ էր, հետո՝ քաղաքափայլ ավան, իսկ 1967-ից՝ հանրապետական ենթակայության քաղաք: 1979 թ. հունվարի 1-ի մարդահամարի համաձայն՝ Չանգելանի շրջանն ուներ 28,400 բնակիչ:⁷

Չանգելանի շրջանը հիմնականում զբաղեցնում է Ողջի գետի ստորին հոսանքի շրջանը: Շրջանի կազմի մեջ ընդգրկված են նաև Ծավ կամ Բասուր և Նակարի գետերի հոսանքի ստորին շրջանները:

Պարմական հուշարձաններով հարուստ են շրջանի հարկապես արեւմտյան, այն է՝ Նայասփանի Նանրապետության հետ սահմանակցող, առավել լեռնային և զգալի մասով նաև անփառածածկ հարվածները: Այդ հարվածի գյուղերը և փեղանքն ընդհանրապես, պաշտպանության դեպքերում առավել հուսալի և հարմար են նկատվել, ուստի և պարահական չէ, որ հայերն այդ հարվածում ավելի երկար են գոյապետել, իսկ մերձարաքսյան դաշտավայրային հարվածները ավելի վաղ են հայազրկվել, ինչով էլ պայմանավորված՝ այդ տեղերում ավելի հազվադեպ են պահպանված հայ մշակույթի հետքերը:

Չանգելանի շրջանի հին բնակավայրերն ու պարմական հուշարձանները հարմար ենք նկատել ներկայացնել այն նույն սկզբունքով, որն արդեն կիրառել ենք Քարվաճառի, Քաշաթաղի և Քաշունիքի շրջանների համար, այն է՝ ըստ գեոհատվիկների: Տվյալ դեպքում՝ Նակարի գետի ստորին հոսանքի շրջանը, նույն գետի ավազանին պարկանող Թորոսաձորը, Ողջի գետի ստորին հոսանքի շրջանը, Բասուրաջրի ստորին հոսանքի ավազանը և մերձարաքսյան շրջանները:

Նակարի գետի ստորին հոսանք: Նակարին աջից Որոսփանին ընդունելուց հետո, հազիվ մի քանի կիլոմետր անց, մտնում է ներկայիս Չանգելանի շրջանի փարածքը: Այդտեղ այն հոսում է բավականին լայն հունով և միանգամայն հարթ փեղանքով: Գետի աջ ու ձախ կողմերով, մինչև Արաքսին խառնվելը, ձգվում են մեծ ու փոքր մի շարք գյուղեր, որոնք ներկայում հայրնի են միայն վերջին 1-2 հարյուրամյակի ընթացքում սրացած անուններով: Մասնավորապես՝ գետի աջ ափին իրար հաջորդում են Ռաբենդ, Ալիբեյլի, Մարալ, Խումարլի, Շարիֆան և Նաջալի գյուղերը, իսկ ձախակողմում՝ Աղալի, Բաբայի, Մամեդբեյլի, Խավալի և Ջեռնալի գյուղերը:

Գեոհատվիկի այս հարվածում հայ մշակույթի հետքերը գրեթե իսպառ վերացված են: Աղալի գյուղի մզկիթն ակնհայտորեն հիմնված է միջնադարյան հայոց եկեղեցու հիմքերի վրա,⁸ իսկ Մամեդբեյլի և Շարիֆան գյուղերում պահպանվում են XIV դարով թվագրվող դամբարաններ: Բերդաշտարակի ավերակները պահպանվել են Նաջալի գյուղի մոտ:

Ըստ երեսույթին, այս շրջանում է գտնվելիս եղել հեթանոսական Գյուր անվանված, Վասակ մենակյացի կողմից V-VI դարերում հիմնադրված այն վանքը, որի համար Մյունյաց իշխանը հասարարել էր հետեյալ սահմանները. «Տվեցին հինգ գյուղ՝ այալիսի սահմաններով սկսած Սեւասարից⁹ մինչև Բոթիթթթթթ, դեպի վար, որտեղ Թգենու գետն է, մինչև ուրկանոցի այգիները, այնտեղից մինչև Աղավն գետի պտույտները, Նակորգանի եկեղեցու դիմաց, մինչև Աստուր փունը»:¹⁰

ԹՈՐՈՍԱՁՈՐ

Թորոսաձորը «... գտնվում է Եմազու գիղի հանդեպ և ձգում է Խդրանցից մինչև Բարկուշապի գետը»:¹¹ Վրական իր անունն առել է 1720-ականների սկզբին այդտեղ հաստատված Թորոս իշխանի անունից: Ըստ Օրբելյանի. «...Թորոս իշխանը գաղ-

5. Ղուկաս Սեբասացի, Ղավիթ Բեկ կամ Պասմոթյուն Ղափանցոց, Երևան, 1992, էջ 83:

6. «Ազգագրական հանդես», գիրք XII, Թիֆլիս, 1905, էջ 177:

7. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (արբեջաներեն), հ. IV, Բաֆու, 1980, էջ 317:

8. Այդ մասին տես՝ «Առեւտում», N16, 1996, էջ 19:

9. Սեւասարը հետագայում քաղանմաբար կոչվեց Ղարադաղ:

10. Սեփանոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 117:

11. «Ազգ. հանդես», գիրք XII, Թիֆլիս, 1905, էջ 189-190:

թած է եղել Սողանլուից եւ հասարարուն է Թորոսաց-ձոր ասուած րեղում, որ գրնում է Եմազու գիւղի հանդէպ...»:¹² Այս վրակի հովքում եւ մերձակայքում են գրնվում Վերին, Ներքին եւ Միջին Եմազու գյուղերը, ինչպէս նաեւ Սալիարակաղբյուր (Աղբիս), Խաչարափ (Մարալիխեշար), Տանձարափ (Ղարաբաբա), Մեծ եւ Դարա Գիլյաթաղ, Վթանանց (Վենեթի), Կգրխանա (Գիգրխանա), Ալադին (Շամլի) եւ Իսթյանդարբեկի գյուղաբերդները: Թվարկված գյուղերի մեծ մասին ուշ շրջանում քրված օրար անունների կողքին, բարբախարբար, մոռացության չեն մարնվել նաեւ դրանց պարմական անունները:

ՏԱՆՉԱՏԱԾ

Աղավաղված ձեով Տանձարափ կամ Ղարաբաբա անվանված հինավուրց Տանձարափը գրնվում է Թորոսաձորի ձախ կողմում՝ Կապանի շրջանի սահմանից ընդամենը 2 կմ հեռու, Ագարակ գյուղից 4,5 կմ հարավ-արեւելք, ծովի մակերեսային 700-740 մ բարձրության վրա:

Գյուղի վերաբերյալ մարենագրական հնագոյն քվյակներ հայտնի չեն, այն հաճախակի սկսում է հիշարակվել XVIII դարի 20-ական թվականներից: Նայտնի է, որ Դավիթ Բեկի զինակից Թորոս իշխանը, նարավայր ունենալով ներկայիս Կապանի շրջանի Եղվարդ գյուղը, իշխում էր նաեւ. «... Ագարակ, Խդրանց, Վժանիս, Զէլվա եւ այժմ աւերակ Գեղարբունի, Ղարաբաբա, Գըզըրխանա եւ այլ գիւղերի վրայ...»:¹³ Նայտնի է, որ Թորոս իշխանի կըրքսեր որդու՝ Նթումի որդիներից երկրորդը՝ Քարամը, որ արարասովոր ուժի րեր անձնավորություն էր, մեկիքական իրավունքներով իշխում էր Քյուփարա գավառակի վրա: Մեկիք-Քարամն ու իր հաջորդները (իր քաջությանը հայտնի էր նաեւ Քարամի թոռ Նայտունը) իրենց նարավայրը Ագարակ գյուղից րեղափոխում են Տանձարափ (Տանձարափա) գյուղը: Սկսած Մեկիք-Քարամից՝ րոհմի ներկայացուցիչները կոչվում են Մեկիք-Քարամյաններ:¹⁴ Տարածքի ռուսաց րիրարպերության րակ անցնելուց հեքո մեկիքները շարունակում են իրենց րիրայթներին րիրարպերել կալվածարիրական (բեկական) իրավունքներով: Ի դեպ, մի լրագրական նյութի մեջ կա այն վկայությունը, որ գյուղը կառուցվել (հավանաբար՝ վերաշինվել) է 1870-ական թթ.: Ընդ որում, իբր՝ սկզբում 3-4 ընարանիք է եղել, եւ 30-35 րարվա

ընթացքում (1906 թ. դրությանը) հասել 33-35 րան:¹⁵ 1897 թ. գյուղը բաղկացած էր 29 ծխից (218 շունչ), բոլորն էլ հայեր:¹⁶ Նայտնի է նաեւ, որ 1906 թ. օգոսարոսի 10-ին. «... թուրքերի մի ահագին խուժան յարձակելց Տանձարափայի վրա: Մինչեւ կէս օր դիմարբերով՝ հայերն անկարող եղան կանգնեցնել խուժումը: Ժողովուրդը հագի կարողացաւ փախչել Ագարակ: Նարուսար Տանձարափան բոլորովին կողպարելց եւ իրդեելց: Խուժանը րարավ 300 գուխ րարար, հարիրարտր բեռներով գորեն, գարի եւ այլ րնային հարուսար իրեր: Ժողովուրդը փախաւ բոլորովին պրկում՝ 5 գոհերով եւ մի քանի վիրարոնեքով: Սպանելցին՝ Մեկիք Քարամեանների րանից՝ Միքայել-բեկը՝ 70 րար., Բեգար-բեկը՝ 65 րար., Բահրամ-բեկը՝ 45 րար., Բախշի-բեկի կինը՝ 40 րար. եւ Նթամ-բեկի աղջիկը՝ 19 րար.: Թուրքերը նույնպէս ունեցան գոհեր, բայց անյայտ թով...»:¹⁷ Ի նպարտր գրկյալ հայրենակիցների՝ Տիրմեզից Մեկիք-Քարամյան եղբայրները 300 ռուբլի օգնություն էին ուղարկել:¹⁸

Ներագա րարիներին, սակայն, Տանձարափը կրկին շենացել է: Այն նույնիսկ խորիրդային մի քանի րասնամյակների ընթացքում (մինչեւ 1967 թ.) շարունակելց մնալ հայարբնակ, որից հեքո վերածվելց գուր թըքարբնակ գյուղի:

Գյուղի հյուսիսային ծայրում, բրաշարքի բարձրադիր րեղում, դեռեւս կանգուն է միանավ, թաղածածկ ծխական եկեղեցու շենքը: Այն կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով: Որոշ անկյունաքարեր սրբարաշ են: Ներքուսար սվաղված է: Խորանի երկու կողմերում ավանդարներն են, իսկ հյուսիսային պարի մեջ՝ իր ավանդական րեղում, մկըրրարանի ավագանն է: Միակ մուրքը, որն այժմ ավերված է, բացված է հարավային ճակարից: Արարաքին չափերն են 14,50x8,30 մ: Արձանագրություններ չեն պահպանվել: Ըսար կառուցողական առանձնահարկությունների՝ կարելի է թվագրել XIX դարի կեսերով:

Եկեղեցու շուրջ րարածված գերեզմանոցը միքումնավոր կերպով ավերվել է 1989-93 թթ. ընթացքում, մինչեւ րարածքի ագարագրումը: Ներկայում հնավայրում պահպանվում են միայն բազմաթիվ բեկորված րարանաքարեր: Դրանցից մեկի վրա՝ Մեկիք-Քարամյան րոհմից Նթամբեկի հիշարակին (բեկորի չափերը՝ 63x53 սմ) կա եռարող արձանագրության մնացորդներ:

(ԱՅՍ Է) ՏԱՊԱՆ ՅԱԹԱՍ ԲԷԿ(Ի)...

...(Ա)ԿՈՐՁԱՆ ԲԷԿ ՄԷԼԻԶ Բ(Ա)...

12. «Ազգ. հանդէս», նույն տեղում:

13. «Ազգ. հանդէս», էջ 189:

14. Թորոս իշխանից սերված տոհմի մասին ավելի մանրամասն տես մեր՝ «Մեկիքանիս» մոռացության քնքիրում» հոդվածը («Նայասանի Հանրադեռութիւն», օրաքերթ, 1995, 21 օգոսոս, N209, էջ 2:

15. «Մակ», 1906, N 257, 23 նոյնբերի, էջ 2:

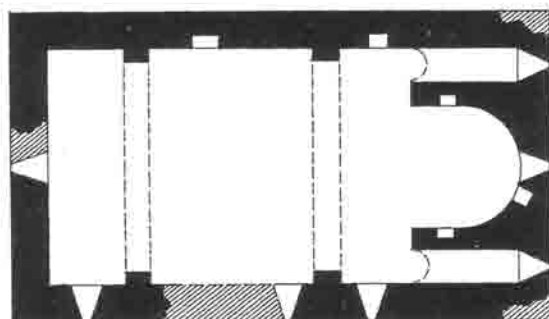
16. Ա-Դօ, Հայքորբական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թթ.), Երեւան, 1907, էջ 247:

17. Նով. ախւ., էջ 292:

18. «Մակ», 1906, N257, 23 նոյնբերի, էջ 2:

ՏԱՆՉԱՏԱՓ. եկեղեցու տեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ հարավ-արեւելքից, խաչաքանդակ՝ եկեղեցու հարավային ճակատում եւ սաղանաքարի քեկոր՝ շուրջը սարածված հիմնավեր գերեզմանոցում

ՏԱՆՉԱՏԱՓ. եկեղեցու հասակագիծը

... (18)82 ԱՄԻ:

Գյուղի հյուսիս-արեւմտյան կողմում Թորոսաձորով հոսող վրակի ափին, պահպանվում են 2 ջրաղացների ավերակները:

Տանձարափից 1 կմ հյուսիս, խաղողի նորափունկ այգիների փարածքում գտնվող երբեմնի

ՏԱՆՉԱՏԱՓ. խաղողի այգիներ հիմնելու հետեւանով ոչնչացված գերեզմանոցում դաժողանված խաչքարի քեկոր (XII-XIII դդ.)

խաչքարերով գերեզմանոցը հիմնավորապես ավերվել է այգու սրբեղծման ժամանակ: Առանձին վագերի շարքերում պահպանվում են միայն բեկորված խաչքարեր: Դրանցից մեկն ունի XI-XII դարերին բնորոշ ոճավորում ունեցող խաչաքանդակներ (անարձանագիր է):

ԽԱՉՏԱՓ

Խորհրդային փարիներին Չանգելանի շրջանում մինչյանցից 5 կմ հեռավորությամբ, թրջաբնակ դար-

ԽԱՉՏԱՓ. Ագարակ գյուղ փոխադրված խաչքար

ձած երկու գյուղեր կրում էին Կույուդարախեշտար եւ Մարալիխեշտար անունները: Վերջինից 1 կմ արեւմուտք՝ Կապանի շրջանի սահմանի մոտ, խիտ մացառուրի մեջ, պահպանվել է միջնադարյան խաչքարերով գերեզմանոց: Նավայրից գտնված խաչքարերից մեկը փարիներ առաջ ագարակցի հայերը փոխադրել են իրենց գյուղ եւ կանգնեցրել նորոգված ծխական եկեղեցու հարավային պարի փակ: Խաչքարն անարձանագիր է: Ոճական առանձնահատկությունները բնորոշ են XVII-XVIII դարերին:

Մարալիխեշտարից 2,7 կմ արեւելք Աղբիս գյուղաբերդին է: Նավանաբար սա Բարկուշար գավառի Մալիփակ Աղբյուր¹⁹ գյուղն է, որի կենտրոնում ցայսօր պահպանվում են հայաշեն աղբյուրի միակտոր քարերից կերտված գտերը:

ՎԹԱՆԱՆՅ

XVIII դարի վերջերին այստեղ հաստատված թուրքերը, աղավաղելով գյուղի պատմական անվանումը, այն կոչել են՝ Վենեթի, իսկ բնիկներից մնա-

ցած նյութական մշակույթի հետքերը ժամանակի ընթացքում ջանադրաբար ոչնչացրել են:

Վթանանցը գտնվում է Թորոսաձորով հոսող Ալադին կոչվող վրակի ձախ ափին, ծովի մակերեսույթից 490-530 մ բարձրության վրա:²⁰

Գյուղից 1 կմ արեւմուտք՝ Դարա Գիլյաթաղ գուղի հյուսիսային եզրին, վրակի աջ ափից քիչ բարձր, պահպանվում է գյուղի երբեմնի բնիկներից «ժառանգված» քարաշեն աղբյուրը, որի գոերից մեկի հարավահայաց ճակարին ձգվող հայերեն արձանագրությունը միտումնավոր կերպով քերված է:²¹

ԴԱՐԱԳԻԼՅԱԹԱՂ. աղբյուրի գուռ միտումնավոր քերված հայերեն արձանագրությամբ

Աղբյուրը հայտնի է «Աթրջանի աղբյուր» անվամբ: Վիմագրից ընթեռնելի է միայն մի քանի տառ:

ԿԸԶԸՐԻՄԱՆԱ

Վթանանցից 5 կմ արեւմուտք՝ Սուսանսարի հյուսիս-արեւելահայաց անտառախիտ փեշին, պահպանվում են Կըզըրխանա գյուղաբերդի մնացորդները: Մերձակա բնակիչներն այն անվանում են Գիզրխանա, բայց XVII-XVIII դարերում կազմված Բարգուշար գավառի գյուղացուցակում այն նշված է «Կեազարխունի» ձեռով:²² Նայաբնակ է եղել մինչեւ XIX դարի սկզբները: XVIII դարում գյուղը մաս էր կազմում Թորոս իշխանի տիրույթների:

Ի դեպ, գյուղի անվանը հանդիպում ենք նաեւ Ագարակ գյուղի եկեղեցու հարավային պարիին՝ 1831 թ. փորագրված մի նվիրատվական արձանագրության մեջ.

ԿԸԶԸՐԻՄԱՆՅԻ ՍԱՐԳԻՍ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ |
ԵՒ ԻԻԲ ԿՈՂԱԿԻՅ ԳՆԵԱ ՆԱՍՐԱԹԵԱՆ |
ԵՏՈՒՆ ՔԱՐ ԱՅՍ ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՔԵԱՆ |
ԵԿԵՂԵՅԻՆ ՕԳՆԱԿԱՆ ԼԻՅԻ ՊԱՆԱՊԱՆ |

20. Այդ գյուղի մասին տես՝ «Ժամանակագրութիւն...», նույն տեղում:
21. Այդ մասին տես՝ «Առեւտում», 1996, N16, էջ 18:
22. «Ժամանակագրութիւն...», էջ 42:

19. «Ժամանակագրութիւն...», Երեւան, 1942, էջ 42:

**ԿԱՐԱՅՅՕՂՆ Խ(Ո)Ջ(Ա) ՄԱՐԳՍԻՆ ԱՄԷՆ
ՈՂՈՐՄԻ ԱՄԵՆ | 1831 ԱՄԵԱՆ | ՅՆԹ-Ն
(Նիսուս Նազովրեցի Թագավոր Նրեցի):**

Կրգորիսանայից 2 կմ հարավ-արեւմուտք՝ Սուսանսարի բարձրադիր մասում, պահպանվում են «Օհանա եղցի» վանքի եւ միջնադարյան բերդի ավերակները, որոնք, հավանաբար, պարկանում են մեծահռչակ Գրիսան բերդին:

Ողջի գետի արտրին հուսանցի շրջան: Կապան քաղաքից 3-4 կիլոմետր անց Ողջի գետը մըլտնում է Ջանգելանի շրջանի փարածք եւ մինչեւ Արաքսին խառնվելը՝ երկու կողմերից ընդունում է միայն մի քանի աննշան վտակներ: Գետի այդ հարվածի ափերին գրավող գյուղերի հիմնական մասը հայաթափ է եղել XVIII դարի վերջերին:

Ողջիի ձախ ափին իրար են հաջորդում Չինարի (Սեյդլար), Գյոդակլար, Նամիլար, Թաղիլի, Գենլիկ, Մալապրեչին, Իչարի-Մուշլան, Կոսական²³ եւ Ջահանգիրբեկի գյուղատեղիները, որոնք բոլորն էլ հին հայկական բնակավայրերի տեղում XIX դարում գոյացած թրքաբնակ գյուղեր էին, եւ օտարաշունչ անուններն էլ ունեն առավելագույնը՝ 200 փարվա պարմություն:

Գետի աջ ափի գյուղատեղիների թիվն ավելի մեծ է: Դրանք նույնպես հիմնականում, մեզ են հասել օտարոտրի անվանումներով՝ Ղազանչի, Աղջյանդ, Գեյալի, Խըրդաղշլաղ, Շարիկան, Օթուզինջի, Գոն (Գյունդշլաղ), Փիրվեյալի, Ջանբար, Բուրունլու, Գեյալի (2-րդ), Նոխութլու, Շայիֆլի, Սաֆարլար, Նաջաֆլար, Յուսիֆլար, Ղարագյոլ, Չախուրյուրդ, Նոր-գեղն (Թագաքյանդ), Սարիղշլաղ, Քեչիկլի, Բեշդալի, Ջանգելան (շրջկենտրոնը), Ղըրղիս-Մուշլան, Ուղգյուն եւ Թուրաբադ: Նշված բոլոր գյուղերն էլ գրնվում էին ուշ միջնադարում կազմավորված Գիլաբերդ գավառակի մեջ: Նրանցից մի քանիսը (օրինակ՝ Գոն, Նոխութլու, Չխուրուրդ, Նորգեղ) հիշվում են Տաթևի վանքին պողահարկ վճարող գյուղերի շարքում:²⁴ Գոնը հիշվում է նաև Օրբելյանի՝ Կովսակահ գավառի հարկավոր գյուղերի ցուցակում (5 դահեկան հարկաչափով):²⁵

Ինչ վերաբերում է 1957 թ-ից քաղաքարիպ ավանի, իսկ 1967 թ-ից հանրապետական ենթակայության քաղաքի կարգավիճակ ստացած Ջանգելան շրջկենտրոնին (մինչեւ 1957 թ. կոչվում էր Փիրջեյան), ապա սրա պարմական անվան պարզաբանման խնդրով զբաղվել եւ միանգամայն ճիշտ եզրահան-

գում է կարարել պարմաբան Ն. Կարագոյանը, ապացուցելով, որ Սպ. Օրբելյանի կողմից Կովսակահ գավառի կազմում հիշված Աշտարակ գյուղը նույն ինքը ներկայիս Ջանգելանն է. «... աշտարակ բառը դիպրվել է որպես բուրջ: Բնականաբար, բերդին (աշտարակին, բուրջին) կից բնակավայրի անունը կարող էր կազմվել բուրջ («աշտարակ») բառով. Բուրջի աան>Բուրջեյան>Բրջեյան: Փոխառու լեզուն այս տեղանունը ժողովրդական ստուգաբանության հիման վրա եւ արտասանության ունակությունների սահմաններում դարձրել է Փիրջիվան...»:²⁶

Նայ մշակույթի հետքերը ցայսօր առկա են հետքայլ վայրերում.

- Եկեղեցի՝ Ջանբարի արեւմտյան եզրին (կանգուն է):
- Եկեղեցի՝ Գեյալի գյուղի մոտ, Նոխութլու գյուղատեղիում (ավերակ):
- Եկեղեցի՝ Նաջաֆլարից 1 կմ արեւելք (ավերակ):
- Եկեղեցի եւ գերեզմանոց՝ Չխուրուրդ գյուղատեղիում (ավերակ):
- Աղբյուր, գերեզմանոց եւ գյուղատեղի Թաղարյան գյուղատեղիում, Շայիֆլուից 0,5 կմ հարավ-արեւմուտք, Սաֆարլար փանող ճանապարհին:
- Եկեղեցի՝ Քեչիկլի եւ Բեշդալի գյուղերի միջեւ: Այն մինչեւ վերջին փարիններն օգտագործվում էր իբր պահեստ եւ ամբողջապես կանգուն էր, բայց 1990-1993 թթ. միջակայքում քանդել են: Ոչ հեռու պահպանվում է նաև հայաշեն աղբյուրը:

Բասուրաջրի արտրին հուսանցի շրջան: Այս շրջանն էլ խորհրդային հանրապետությունների սահմանաձեւման ժամանակ բռնակցվեց Ադրբեջանի հանրապետությանը:

Ուշ միջնադարում ձեւավորված Չավնդուր գավառը ճշգրտորեն զբաղեցնում է Բասուրաջրի ավազանը: Նովորում գրնվող գյուղերի մեծ մասը մեզ է հասել XVIII-XIX դարերում ստացած նոր անուններով: Նազվադեպ հանդիպում են նաև միջնադարյան անվանումները պահպանած գյուղեր: Բասուրաջրի ձախ ափին իրար են հաջորդում Քյոլլուղշլաղ, Բերքնի (Շափարիս), Մեշադի-Իսմայիլի, Շաֆիրբեկի, Ղարադարա եւ Բահարլի, իսկ աջ ափին՝ Չինարի (Ռանջարա, Ռագարա), Թոփ, Խընձըր, Քոթանլար, Սվաջուր (Մեաջուր), Օրդաքլի եւ Ղարագոյո գյուղերը: Թվարկածից զար Բասուրաջրի ավազանի մեջ են մտնում նրա աջակողմյան Ծոբաջուր վտակի հովիտում գրնվող Ծոբի(Սոբու), Տորվանուր (Տարվանուր, Թարնեյուր), Ղարաշլար եւ Չոպադարա գյուղատեղիները:

23. Ա. Ղարագոյանը այն միտքն է հայտնել, թե գյուղի անունը հնագայում արածվել է ողջ գավառի վրա (Արմեն Ղարագոյան, Սյունյաց աշխարհի Կովսակահ գավառի տեղադրությունը. X դ., «ԼՀԳ», 1980, N12, էջ 100):

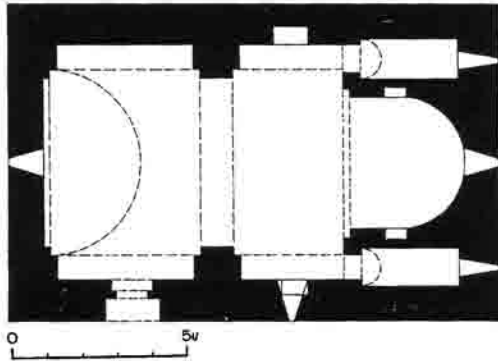
24. «Ժամանակագրություն...», էջ 41-42:

25. Սեփանու Օրբելյան, էջ 402:

26. Հովհաննես Կարագոյան, Հակահայկական սեղը եւ նրա չորս Երջկենտրոնները. «Երկիր» օրաթերթ, 1994, 12 հուլիսի, N131, էջ 5:

ԲԵՐՔՆԻ (ՇԱՏԱՐԻՍ)

Գյուղատեղիից 0,9 կմ հյուսիս-արեւմուտք, Կապանի շրջանի սահմանից 1 կմ հեռավորությամբ, ծովի մակերեսույթից 910 մ բարձրության վրա դեռես կանգուն է միանավ, թաղածածկ եկեղեցին, որի շուրջը երբեմնի հայաբնակ Բերքնի գյուղի մնացորդներն են: Այն կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով: Ներքուստ սվաղված է: Ունի մեկ մուտք (հարավից), ավանդաբներ

ԲԵՐՔՆԻ. եկեղեցու տեսքը հարավ-արեւելից եւ հասակագիծը

(խորանի երկու կողմերում), մկրտարան (հս. պարի մեջ): Արտաքին չափերն են 14,50x9,10 մ: Երեսապարի որոշ քարերի հարթեցված մակերեսներին քանդակված են XVI-XVII դարերի ոճավորմամբ, պարզ խաչեր: Եկեղեցու կառուցողական եւ հորինվածքային առանձնահատկությունները եւս բնորոշ են նշված ժամանակաշրջանին:

ՔՅՈՒՆՈՒՇԼԱՂ

Ավազակաբարո թուրքերի հանգրվաններից մեկն էր: Գտնվում է Բասուրաջրի եւ նրան ձախից միախառնվող Շիկահողի վրակի միջեւ՝ շար մութ Կապանի շրջանի սահմանին:

1906 թ. ամռանը, երբ թուրքերը Նանդ եւ հարա-

ԹՈՓ. կամրջի տեսքը հարավից եւ աջափնյա խելը (XVI-XVII դդ.)

կից հայաբնակ գյուղերը գրավելու փորձ էին արել, քոլլուղշլաղցիները եւս մասնակցեցին այդ ավազակաբարո հարձակմանը, բայց չարաչար պատրժվեցին: Օգոստոսի 6-ին հայերը ոչ միայն զսպեցին արդեն Նանդ գյուղի մարագներին մտրեցած եւ դրանք հրո ճարակ դարձրած թուրքերին, այլեւ հեպ մղելով ու հեպապնդելով, իրենք հարձակվեցին Քյոլլուղշլաղ, Մթնաձոր եւ Սանալու գյուղերի վրա:²⁷ Այնուամենայնիվ, փարիներ անց այդտեղից փախածները վերստին համախմբվեցին նույն տեղում: Նրանց թիվը 1914 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կազմել է 76 շուն:²⁸

27. Ա-Գօ, նսվ. աւխ., էջ 300-301:

28. "Кавказский календарь на 1915 г.", 1914, Тифлис, էջ 139:

ԹՈՓ

Տաթևի վանքին պարզահարկ վճարող փոքր գյուղերի թվում էր Չավնդուրի Թոփ գյուղը:²⁹ Այն գտնվում է ներկայիս Կապանի շրջանի Ներքին Նանդ գյուղից 4 կմ արևելք, Բասուրաջրի աջ ափից 3 կմ հարավ, Թոփ վրակի աջ ափին: Շրջապատված է թավ անտառով:

Գյուղի հյուսիս-արևմտյան եզրին, Թոփ վրակի վրա կանգուն է XVI-XVII դարերի կառույց՝ միաթռիչք (5 մ), քարաշեն, կամարակապ կամուրջը: Այն կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով: Մինչև վերջին փարիներս (1980-ականները) կամրջի մոտ կանգնած էր նաև մի գեղաքանդակ խաչքար:

Թոփից 2,5 կմ հյուսիս՝ Բասուրաջրի աջ ափին, գտնվում է Չինարի կամ Ռանջղարա (Ռազդարա) գյուղատեղին, որի հարավային եզրին հայոց գերեզմանատան մնացորդներն են: Մինչև 1980-ականներն այդ գերեզմանատունը շատ ավելի բարվոք վիճակում էր եղել:

ՇՈՒԲ

Ծոբին գավառի հինավուրց գյուղերից է: Այն հիշվում է դեռևս Օրբեյանի՝ Կովսական գավառի հար-

ԾՈՒԲ. գյուղի տեսքը

Ծոբին գտնվում է Բասուրաջրի աջակողմյան վրակի ձախ ափին, լեռնակողի հարավ-արևելահայաց լանջին: Ցավոք, այս գյուղում ես հաստատված խաշնարած թուրքերը հասցրել են իսպառ վերացնել հայ մշակույթի հետքերը:

Ծոբից 1,5-2 կմ հյուսիս, մինյանցից 1 կմ հեռավորության վրա պահպանվում են Խընզըր (խնձոր) եւ Քոթանլար գյուղատեղիները: Վերջինս (1300 միավոր պարզահարկով) հիշվում է Չավնդուր գավառի գյուղերի ցուցակում:³²

ՏԱՐՎԱՆՈՏ (ՏՈՐՎԱՆՈՒՏ)

Ծոբից 2 կմ հարավ-արևելք, թավ անտառների մեջ գտնվում է Օրբեյանի՝ Կովսական գավառի հարկարու (6 դահեկան հարկաչափով) գյուղերի ցուցակում նշված Տարվանուր գյուղի ավերակները: Նիմնավեր վիճակում են թե՛ եկեղեցին, թե՛ գերեզմանոցը: Տարածքում պահպանվել են միայն փնտրի հիմնապարերն ու վաղուց ի վեր վայրենացած մըրգարու ծառերը:

Վերջին մեկ-երկու հարյուրամյակներին աղավաղելով գյուղի անվանումը՝ այն կոչում էին նաև Թարնավուր կամ Թարնայուր:

ՏՈՐՎԱՆՈՒՏ. տեսարան գյուղատեղիից

կարու (12 դահեկան հարկաչափով) գյուղերի ցուցակում:³⁰ XVIII դարի վերջերից հայաթափ այս գյուղատեղիում հաստատված խաշնարածները գյուղը սկսեցին կոչել Սոբի կամ Սոբու: Ծոբի եւ Սոբու փեղանունների նույնականությունը նույնպես ապացուցված է:³¹

29. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

30. Սեփանու Օրբեյան, նշվ. աշխ., էջ 402:

31. Գ. Մ. Գրիգորյան, նշվ. հոդվածը, էջ 235:

ՄԵՐՉԱՐԱՔՍՅԱՆ ԳՅՈՒՂԵՐ

Չանգեյանի շրջանի՝ Արաքսի ձախափնյակին ընկած գյուղերի թիվը մեծ չէ: Արաքսի հեղ միախառնվող մի քանի մանր վրակների հովիտներում գտնվող գյուղերի ու գյուղատեղիների հեղ միասին,

32. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

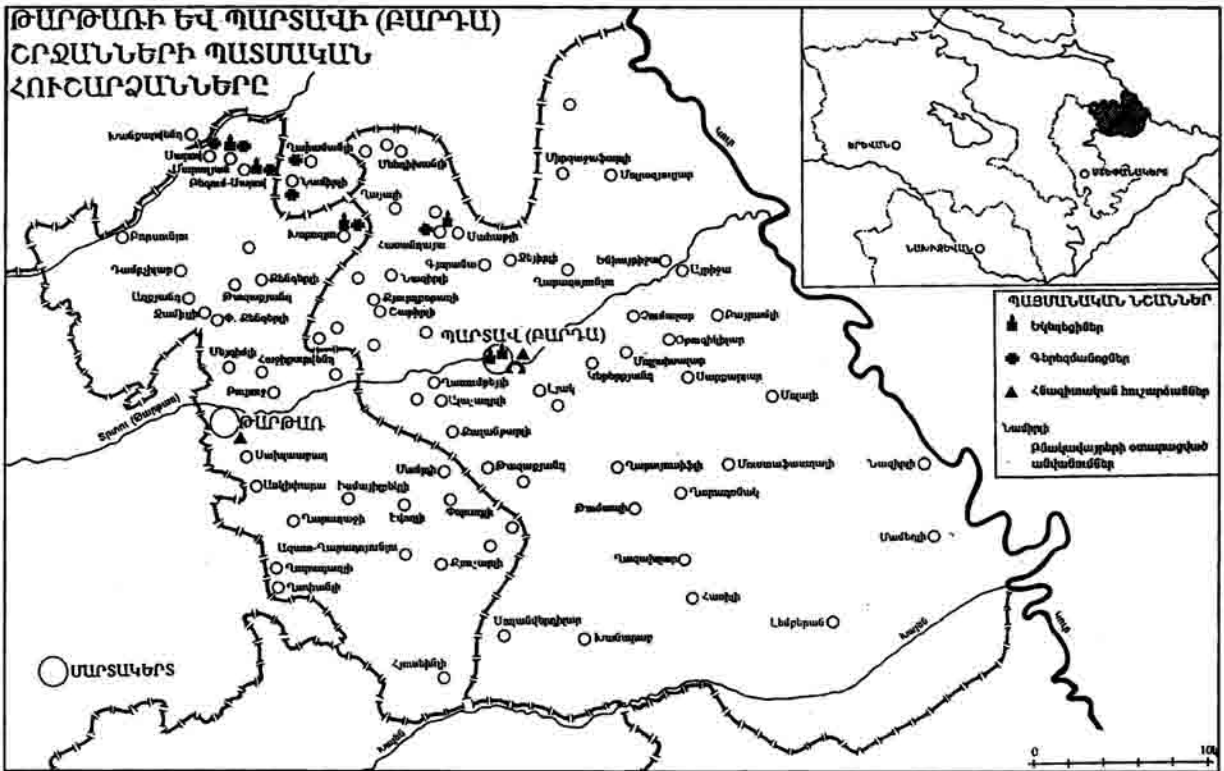
այդ թիվը հասնում է 9-ի (Աղբենո, Վեժնալի կամ Դաշղայա, Էմիրխանլի, Բարթազ, Քարդուլու, Դալլաբլի, Ուլափ, Ներգի եւ Փիրիվարպա):

Նշված բնակավայրերից պատմական անվանումը (փոքր-ինչ աղավաղված) ցայսօր պահպանել է Բարթաղը (այժմ Բարթազ): Այն հիշվում է Տաթև վանքին հարկատու գյուղերի ցուցակում (1100 միավոր հարկաչափով):³³

XIX դարում փարաձքի՝ ռուսաց տիրապետության ներքո անցնելուց հետո, իբրև սահմանային ամրություն նորոգվել է Էմիրխանլի գյուղից 1 կմ հարավ-արեւմուտք (Արաքսի ձախ ափից 2,5 կմ հեռավորության վրա), Ղզղալա լեռան զագաթին (ծ.մ. 1023 մ) գտնվող եւ խաշնարածներից՝ Կաթըրղալասի անվանումը ստացած՝ փոքրիկ, միջնադարյան ամրոցը:

33. «Ժամանակագրություն...», էջ 42:

ԹԱՐԹԱՌԻ (ՄԻՐ-ԲԱՇԻՐ) ՇՐՋԱՆ

Պարտավյան ակնարկ: Լեռնային Ղարաբաղի Նանրապետությունից դեպի արեւելք ու հարավ-արեւելք փարածված եւ բավական ընդարձակ մակերես զբաղեցնող հարթավայրային շրջանները եզրափակվում են Կուր եւ Արաքս գետերով: Միջնադարում այդ լայնածավալ շրջաններն ընդգրկված էին հիմնականում երեք՝ Պարտավ կամ Ուրի-Առանձնակ, Բեղամեջ եւ Բայրական (Բելուկան) գավառների կազմում: Առաջինը զբաղեցնում էր համառուն քաղաքին հարող ընդարձակ փարածքները, 2-րդը՝ նրանից հարավ. «...ի մօր եւ ի փոքուր փեղիս, որ կայ ի մէջ երկուց քաղաքացն՝ Պարտաւայ եւ Բելուկանայ յամրագոյն փեղիս, զոր Բեղամեջն կոչեն...»¹ եւ 3-րդը՝ Բեղամեջից էլ ավելի հարավ գտնվող Բայրական գավառը, որը եւս իր անունն առել էր համառուն քաղաքից:

Տարածաշրջանը վաղնջական ժամանակներից ի վեր բնակեցված է եղել լեռնաշխարհի բնիկներով՝ հայերով: Նրանցից մնացած եւ մեզ հասած մշակույ-

թի հետքերը հիմնականում հասնում են մինչեւ XIII-XIV դարերը, որոշ փեղերում՝ մինչեւ իսկ XVIII-XIX դարերը եւ այնուհետեւ գրեթե իսպառ մարում են: Երեւոյթի բացառությունն այն է, որ դեռեւս արաբական փիրապետության շրջանում պաշտպանության կազմակերպման փեսակերպից նվազ հուսալի դաշտային շրջաններից հայերն այդ ժամանակաշրջանում արդեն իսկ զգալի չափով քաշվել ու ամրացել էին հարեւան լեռնային ու անփառածածկ վայրերում, իսկ մնացող դաշտաբնակներն էլ կենտրոնացել էին առանձին բերդաքաղաքներում (Տիգրանակերտ, Բայրական, Պարտավ եւ այլն):

Կուր-Արաքսյան ափամերձ միջագետքում երկրի բնիկ ու հողագործ փարրն էլ ավելի էր փեղի փվել թուրք-սելջուկյան արշավանքների ժամանակ, իսկ մոնղոլ-թաթարական արշավանքներից հետո, կարելի է հաստատաբար պնդել, որ հայաբնակ վայրերի թիվն ավելի քան սակավաթիվ էր: Ներագա դարերում փարածքը մեծագույն մասով բնակեցվեց թյուրքական ծագումով զանազան խաշնարած ցեղերով, որոնք երկրամասի լայնարձակ շրջաններն օգտագործում էին սոսկ իբրեւ ձմերոց՝ իրենց անթիվ անասնահոտերի համար: Արդյունքում շարքից դուրս եկան բազմաթիվ ջրանցքները, խոտանացան

1. Կրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 202-203: Հիւրակի, առ այսօր էլ Պարտավի (Բարդա) եւ Բայրականի միջեւ ընկած միջանկյալ սարածի մի ընդարձակ մասը ծածկված է կիսաճահճացած մեծ ու փոքր բազմաթիվ լճերի, ճահիճների եւ աղուների ցանցով:

ռոտգովի հողափարածքները, եւ բարեզարդ երկիրը վերածվեց չոր փափաստանների ու կիսանապարհի: Երկրի հողագործ փարրի հեռանալուն զուգահեռ անշուքացան ու ամայացան նաեւ երկրամասի երբեմնի փարթամ քաղաքներն ու գյուղերը:

Իրավիճակը գրեթե անփոփոխ պահպանվեց մինչեւ XIX դարի կեսերը, երբ ցարական իշխանությունները սկսեցին ուշադրություն դարձնել լայնածավալ, բայց խալառ խոպանացած փարածքի վրա:²

XIX-XX դարերի սահմանագլխին, հարյուրամյակների անուշադրությունից հեփոտ, վերսկսվեցին հին ջրանցքների վերականգնման եւ նորերի կառուցման աշխատանքները: Այդպես գլուխ եկավ անհիշելի ժամանակներից ի վեր գոյություն ունեցող եւ թուրք խաշնարած ցեղերից «Գյավուր-արխ» հորջորջվող (ասել է թե՛ «քրիստոնյաների ջրանցք») ջրանցքի վերագործարկումը: Վերջինս, սկիզբ առնելով Արաքս գետից, իր մեջ էր առնում ու կանոնավորում Քոնդալան, Խոնաշեն, Կարկառ, Խաչեն եւ այլ ավելի մանր գետերի ջրերն ու ռոտգում հազարավոր հեկտար հողափարածքներ (խորհրդային փարիներին ջրանցքին պաշտոնապես փրվեց «Վերին Ղարաբաղյան» անունը):

Մինչեւ 1910-ական թվականները Կուր-Արաքսյան միջագետքում բացվեցին նաեւ մի քանի նոր «Աթաբեկով» ընկերության, իշխանուհի Ումցեւայի, Ռուսփամբեկովների եւ այլոց ծախսերով բացված նոր ջրանցքները:³

Իշյալ լայնափարած շրջանների յուրացումը, սակայն, անհնարին էր իրականացնել առանց փարածքում հողագործ բնակչության առկայության: Խնդրի լուծումը հարկապես բարդացած էր նրանով, որ հողագործության բնագավառին վարժ ու գործուն փարրը՝ հայ բնակչությունը, արդեն վաղուց խալառ լքել էր փարածաշրջանը, իսկ նրանց փեղերը բռնած ու թոչվորական կյանքով ապրող խաշնարած ցեղերը նման ծրագրին բնավ պիտանի լինել չէին կարող: Ի վերջո, ցարական իշխանությունները խնդրի լուծումը գրան ջրանցքների ու գետերի փեղերին ռուս գաղթականների գյուղեր ու ագարակներ հիմնելով: Գործընթացը, սակայն, միայն հաշված փարիների կյանք ունեցավ, որովհետեւ 1918 թ. հեփոտ ռուս վերաբնակիչների մեծագույն մասը լքեց նորահիմն գյուղերը:

Տարածքի խորհրդայնացումից հեփոտ, այս անգամ արդեն Ադրբեջանի իշխանությունները, կրկին բախվեցին միեւնույն խնդրին: Ճիշտ է, 1920-30-ական թվականներին կառավարության սփիւսմամբ թոչվոր ցեղերի մի զգալի մասն արդեն անցել էր նրս-

փակյաց կենցաղավարության ու զբաղեցրել ռուսների հիմնած եւ նրանցից թափուր մնացած բնակավայրերի մեծ մասը, սակայն խոպանացած երկրամասի մշակության գործը պահանջում էր հողագործության բնագավառում հմուտ բնակչության ներկայություն: Ուստի, դրությունը փրկելու համար, սկսած 1930-ականների կեսերից Ադրբեջանի իշխանությունները սկսեցին վարել զանազան արտոնությունների ու խոստումների գնով Կուր-Արաքսյան միջագետքի փափաստաններն ու աղուփները Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի գերբնակեցված ու սակավահող գյուղերից հեռացող հայերով բնակեցնելու քաղաքականություն: Այդպես, վերափին գոյացան հայաբնակ մի քանի գյուղեր՝ Աղջաբեդու եւ Ժդանովի (այժմ Բայլազան) շրջաններում:

Ուշագրավ է, որ հայ բնակիչներն իրենց համար բնակչության վայրեր ընփրեցին նախկինում ռուսներով բնակեցված, սակայն պարսկական այն գյուղափեղիները, ուր, թեկուզ ավեր դրությամբ, այնուամենայնիվ դեռ պահպանվում էին հայոց հիմնավոր եկեղեցիների կամ այլ հնությունների հեփերը: Դրանք էին Թագաբյանդն ու Շահումյանը (Աղջաբեդու շրջանում), Խաչինսարոյը եւ Քեբիրլին (Ժդանովի շրջանում):

1960-ական թվականների սկզբներից հիշյալ գյուղերում կամաց-կամաց հանգրվան գրան աղըրբեջանական թուրքերի առաջին ընփանիքները: Դրան զուգահեռ՝ ծայր առավ հայերի արտագաղթը (հիմնականում վերադարձ դեպի Լեռնային Ղարաբաղ): Նարթավայրային շրջաններից վերջին հայ ընփանիքները բռնագաղթվեցին 1988 թվականին:

Նշված լայնափարած հարթավայրերը, ժամանակակից Ադրբեջանի վարչա-փարածքային բաժանման համաձայն, ընդգրկված են մի քանի վարչական շրջանների կազմի մեջ: Դրանք են Թարթառի (նախկինում՝ Միր-Բաշիրի), Պարտավի (թուրք. Բարդայի), Աղդամի, Աղջաբեդու, Բայլազանի (նախկինում՝ Ժդանովի), Ֆիզուլու (նախկինում՝ Կարյազինի) եւ Ջաբրայիլի շրջանները:

Շրջանը կազմավորվել է 1930 թ. եւ մինչեւ 1949 թ. կոչվում էր Թարթառի շրջան: 1963-ին այն միացվել է հարեւան Պարտավի (Բարդայի) շրջանին, բայց 1965-ից կրկին հանդես է եկել իբրեւ առանձին վարչական միավոր: Տարածքն է 412 քկմ:⁴ Զբաղեցնում է Տրփու (Թարթառ) գետի ստորին հոսանքի շրջանը՝ հյուսիսում սահման ունենալով Ինջա գետը, իսկ հարավում Խաչենագետը: Մահմանակցում է ԼՂՄ արտակերպի շրջանին (արեւմուտքից) եւ Ադրբեջանի Կասում-Իսմայիլովի, Եվլախի, Պարտավի եւ Աղդամի շրջաններին:

2. Краткое сведение о древнем водопроводе Гияурарх, "Каваз", 1852, №23, էջ 106:

3. Sbu' 1905 p. hrusarակված «5 վերսանց» fursbaq:

4. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (ադրբեջաներեն), hussnr VI. Բաբու. 1982, էջ 587:

1981թ. դրությամբ շրջանում կար 1 քաղաք (շրջ- կենտրոն Միր-Բաշիրը) եւ 49 գյուղ, որոնցից մեկը՝ հայաբնակ (Բեգում-Սարով գյուղը):

Միջնադարում շրջանի ներկայիս փարածքը մըր- նում էր Պարփավ գավառի կազմի մեջ: Մինչեւ XIX դարի կեսերն այն կազմում էր Բարդա-Բասան գա- վառի մի մասը:⁵ Շրջկենտրոն Միր-Բաշիրի փա- րածքում է փեղորոշվում (ըստ ակադ. Ս. Ս. Երեմյա- նի) Ղայոց Արեւելից Կողմանց նշանավոր բնակա- վայրերից մեկը՝ Կաղանկափույթը:⁶ Մինչեւ փարած- քի խորհրդայնացումը շրջանի ներկայիս փարած- քում հայաբնակ էին ստորեւ ներկայացվող գյուղերը:

ԲԵԳՈՒՄ-ՍԱՐՈՎ

Պարփական հարուստ անցյալով նշանավորված Սարով կամ Սարավ գյուղը, որի անվանն ուշ միջ- նադարում ավելացել է նաեւ «Բեգում» մասնիկը, գտնվում է հանրահայտ Պարփավ քաղաքից 16 կմ հյուսիս-արեւմուտք, իսկ Թարթառ շրջկենտրոնից՝ 13 կմ հյուսիս: Նեռավորությունը Կուրի աջ ափից՝ 22 կմ է: Գյուղի ընդարձակ թաղամասերը փոված են ծովի մակերեւույթից 120-140 մ բարձրությամբ արգա- վանդ հարթավայրում: Աչքի է ընկնում հայկական (հասկապետ՝ լեռնային) գյուղերին ոչ բնորոշ նոսր կառուցապատումով, ընդ որում՝ յուրաքանչյուր փուն շրջապարփված է բազմաբնակ ու փարթամ մրգա- փու ծառաբնակներով (նուռ, սերկեւիլ, թուզ, խըն- ձոր, փանձ, արքայանարինջ, փխիլ, շագանակ, ըն- կույզ, հոն եւ այլն): Ընդհանուր առմամբ Սարովն ու- նի 1,5 կմ երկարություն եւ նույնքան էլ լայնություն:

Տեղաբնակների խնդրում գերակշռում են հենց նրանց՝ սարովցիներին բնիկներ համարող կարծիք- ները,⁷ բայց կան նաեւ այլ վկայություններ, ինչպես, օրինակ. «Գիղական համայնքը կազմում է իսկա- կան սարովցիներից, որոնք գաղթել են Կուր գետի հովտում եղած Աղջա-Ղովախ գյուղից՝ Արեւու գա- ւառում եւ իրենց մեջ Ջանի-Բեգի անունով կոչում են «Ջանի-Բագլի» եւ նորեկներից, որոնք գաղթել են զանազան փեղերից»⁸ կամ «Բնակիչները հայադա- ւաններ են եւ գաղթած են Պարսկաստանից»:⁹ Բա- ցի վերջին վկայությունից, որ գրեթե անհավանա- կան է (գուցե եւ շփոթ՝ Գանձակի Սարովի հետ), մնացած բոլոր դեպքերում հաստատվում է բնակիչ- ների՝ բնիկ լինելու հանգամանքը: Ի վերջո, եթե ան- զամ ստույգ է սարովցիների Արեւի Աղջա-Ղովախից գաղթած լինելը, որը Սարովից հեռու է 26 կմ (Կուրի

ձախ ափից 2 կմ), ապա դա էլ չի խանգարում վեր- ջիններիս բնիկներ համարելու, քանի որ գաղթը կա- փարվել է գրեթե աննշան հեռավորության վրա, ան- փոփոխ են մնացել բնակլիմայական պայմանները:

Աղբյուրները սարովցիներին բնիկներ են համա- րում հնագույն ժամանակներից ի վեր. «Այս գիղը ... բնակեցրած է հայերով սկսեալ այն ժամանակներից, երբ հարեւան Բարդա գիղը (այժմ՝ թրքաբնակ) հա- մարվում էր աթոռանիստ քաղաք Աղուանից աշ- խարհում...»:¹⁰

Կամ մեկ ուրիշը. «Ինչպես ենթադրում են. Սար- վը գոյություն ունի հին ժամանակներից ի վեր, եւ հե- փազայում նրա անվանը միացվել է մեկ այլը՝ Բեգու- մը՝ ի փարբերություն մյուս Սարովի, որը առաջինից 3 մղոն հեռու է: Բեգում Սարովն իր անվանումը ստացել է Ղարաբաղի Մեծփի Ղուլի-խանի՝ Ազար Բեգումի քրոջ անունից, որն իբրեւ օժիպ ստացել էր այս գյուղը: Սարով գյուղում հնագույն ժամանակնե- րից բնակվում են հայեր, եւ այդ հաստատվում է նրա- նից երկու մղոն հեռավորության վրա դեպի արեւելք գտնվող հինավուրց գերեզմանոցը: Գերեզմանոցն ընկած է հարթ մակերես ունեցող բլրածեւ բարձուն- քում: Բոլոր փապանաքարերից իր հնությանը ար- ժանահիշատակ է հայերեն արձանագրություն ունե- ցող մեկը, որը ժամանակի ընթացքում ջնջվել է եւ այն ընթերցելն այժմ անհնար է, բայց հնաբնակները հավաստիացնում են, թե իրենց ներկայությամբ Սա- րովի հոգեւորականները կարդացել են այս գրերը, ո- րոնք վկայում են, որ քարի փակ ամփոփված է Քրիստոսի ծնունդից ի վեր 4-րդ դարում ապրած մի հայ մելիքի աճյունը: Այս դամբանի շուրջ խմբված են սարովցի հանգուցյալների գերեզմանները...: Սարով գյուղի՝ հնուց քրիստոնեական բնակչություն ունենա- լու պարագան ապացուցող հնագիտական հուշար- ձաններից կարելի է մտնանալու հնադարյան հրն- ձանները (չերառւշները), որպեղ բոքիկ ուրբերով մզել են խաղողի հյութը: Այդ հնձանները հանդիպում են այգիներում, սակայն, մեծ մասամբ ծածկված են լինում հողով: Մերձակա բլուրներում մարդիկ հա- ճախ ջարդված կարասներ են գտնում»:¹¹

Ներաբրքի է Մ. Բարխուդարյանցի վկայու- թյունը գյուղի գերեզմանափան մասին, ուր ամփոփ- վում էին նաեւ մերձակա հայաբնակ գյուղերի հանգու- ցյալները. «Գիղիս հանգուցարանում ամփոփում են ցարդ եւ ամփոփում են Սարովիս, Ղահրիլարի, Բոզ- լուի եւ Մարալեան-Սարովի ննջեցեալներն, որոց մեջ մի փապանաքարի վերայ փորագրում է. «ՏԱ- ՊԱՆՍ ՄԵԼԻՔԻՆ, ՌՃԻԲ ԷՐ»:¹² Անշուշտ, 1673 թ. այս փապանագիրը գյուղի այնքան էլ խոր հնության

5. ՀՀՊՊԿԱ, դ. 56, գ. 1, գ. 305, ք. 47:

6. Տես՝ «Հայաստանը ըստ Աւստրիացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 75:

7. «Նոր-Դար», 1887, N 55, էջ 1: Նաեւ՝ ՇՄՄՊԿ, VI, Կիսկա, 1888, էջ 123-132:

8. «Նոր-Դար», 1888, N 211, էջ 3:

9. «Նոր-Դար», 1890, N 122, էջ 3:

10. «Նոր-Դար», 1887, N 55, էջ 1:

11. ՇՄՄՊԿ, նույն տեղում:

12. «Արցախ», էջ 33:

վկայությունը չէ. համենայնդեպս այն ավելի հին է, քան XVIII դարում այս եւ Կորի ձախափնյա շրջանների հայության շրջանում կարարված փոխադարձ արտագաղթերն ու բռնի դավանափոխությունները: Սա կրկին հավաստում է սարովցիների՝ իրոք բնիկներ լինելու անվիճահարույց հարցը:

Չնայած հարթավայրային տեղադրությանը Բեգում-Սարովի արեւելյան թաղամասը 10-15 մ ավելի ցածր է արեւմտյանից, իսկ ընդհանուր առմամբ՝ հարթավայրն ունի հյուսիս-արեւելահայաց մեղմ թեքություն: Երկու հիմնական թաղերը իրարից զանազանվել են «վերին» եւ «ներքին» բնորոշումներով. «Գիւղը բաժանում է երկու մասի՝ վերին եւ ներքին, վերին մասը կոչւում է Նոր-Շէն (Նոր-գիւղ): Գիւղի կեդրոնով հոսում է մի առուակ, որը վերցում է Թարթառ գետից. այս գետակիցն են ջրում թէ արտերն եւ թէ այգիները»:¹³

Մինչեւ 1860-ական թվականները գյուղի բնակելի տները հիմնականում գեղնափոր էին, բայց հետգեղնափոր դրանք սկսեցին փոխարինվել բարեկարգ շենքերով. «Տները միմեանցից այնքան հեռու են շինուած, որ նայողի աչքին Սարովը ներկայանում է մի փոքրիկ քաղաք: Գոմերը եւ մարագները մեծ մասամբ կից են բնակարաններին: Մի քանի փարի առաջ գոյութիւն ունեցող գեղնափոր խորճիթները այժմ անհետանում են եւ նրանց տեղերը կանգնում են քարէ կամ աղիւտ տներ...»¹⁴ կամ «Գիւղը նշանաւոր է իրեն լայն եւ ընդարձակ բակերով. հին գեղնափոր տները անհետանում են՝ նոր քարաշէն եւ աղիսի տների առաջ...»:¹⁵

Նոզի պակասը Սարովում միշտ էլ զգացնել է փվել իրեն: Ի հետեւանք դրա՝ սարովցիները վարձով մշակում էին մութակա թուրքաբնակ գյուղերի հողերը:¹⁶

Սարովի բնակչության թվաքանակին վերաբերող ձեռքի տակ եղած տվյալները ներկայացնում են հետեւյալ պատկերը.

Տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1841	39	62	58	120 ¹⁷
1851	56	125	103	228 ¹⁸
1862	80 ¹⁹			
1873	117 ²⁰			
1876				696 ²¹
1886	140 ²²			
1887	143 ²³			

13. «Նոր-Գար», 1890, N 122, էջ 3:
 14. «Նոր-Գար», 1887, N 55, էջ 1:
 15. «Նոր-Գար», 1888, N 211, էջ 3:
 16. Այդ մասին տես՝ «Տարագ», 1892, N 19, էջ 225:
 17. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 47:
 18. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 93:
 19. «Նոր-Գար», 1887, N 94, էջ 3:
 20. СМОПТК, VI, Тифлис, 1888, отдел 1, էջ 124:
 21. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6775, ք. 115-116:
 22. СМОПТК, նույն տեղում:
 23. «Նոր-Գար», 1887, N 94, էջ 3:

1889		494	416	910 ²⁴
1891	141	484	440	924 ²⁵
1901		761	561	1322 ²⁶
1908				1344 ²⁷
1976				1113 ²⁸

Չնայած բնակչության անընդհատ աճին՝ Սարովում ժամանակ առ ժամանակ շնչերի կտրուկ նվազում է տեղի ունեցել: Այդպես է եղել, օրինակ, 1887-ի հուլիս-սեպտեմբերից մինչեւ 1888-ի փետրվարի վերջը, երբ ծաղիկ հիվանդության զոհ են գնացել 110 երեխա:²⁷

Սարովը հայաբնակ ու շեն մնաց մինչեւ 1988թ.՝ Ադրբեջանի հայության համատարած բռնագաղթը: Ստիպված լքելով հարազատ օրրանը՝ սարովցիները բնակություն հաստատեցին Մարտակերտի շրջանի դաշտային գյուղերում, ապա 1992թ. Մարտակերտի անկումից հետո, ցրվեցին զանազան վայրեր (գլխավորապես՝ Հյուսիսային Կովկաս):

Սարով գյուղում նշանավոր էր Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Այն վավերագրերում առաջին անգամ հիշվում է 1846թ. (մի կողոպուտի առթիվ):³⁰ Հայտնի է նաեւ, որ 1887թ. մարտի 24-ին եկեղեցին ենթարկվել էր նոր կողոպուտի: Հետագայում հարեւան Մարալյան-Սարով գյուղից գտնվել ու ետ էին վերադարձվել եկեղեցուց գողացված «Մեծ Պապ» կոչված երեք ձեռագիր մատյանները:³¹ Պահպանվել է հիշատակում այն մասին, որ 1888-ին սարովցի Եսայի Սարգսյանը եկեղեցուն էր նվիրել մի զանգ, որ գնել էր Մոսկվայում 150 ռուբլով:³² Եկեղեցին 1890 թ. գտնվում էր քայքայված վիճակում,³³ եւ սարովցիները ձեռնարկել էին. «...վարենորոգել ի հիմանց զքայքայեալ եկեղեցին սեպիական ծախսիւք իրեանց»:³⁴ Աշխատանքները սկսելու թույլտվությունը ստացել էին 1891 թ. հունվարի 2-ին:³⁵ Այդ նպատակով 1892-ին արդեն իսկ կուտակվել էր շինանյութը:³⁶ Նույն թվականի սեպտեմբերի 20-ի ուժեղ անձրեւից հետո, երբ փվել էին արդեն իսպառ խարխուլված եկեղեցու տանիքն ու հյուսիսային պատը,³⁷ սարովցիների համար այլեւ օրակարգի խնդիր էր հնի տեղում նոր եկեղեցի կառուցելու հարցը: Հոկտեմբերի 25-ին հանդիսավոր կերպով, Չայլու եւ Մարաղա գյուղերի քահանաների ներկայությամբ, օծվեց կառուցվելիք եկեղեցու հիմքը:³⁸ Վե-

24. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 45-46:

25. «Արցախ», էջ 33:

26. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 241-242:

27. "Кавказский календарь на 1910г.", Тифлис, 1909, էջ. 360:

28. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան», (արքեպիսկոպոսիտի), Բաքու, 1978, հատ. II, էջ 140:

29. «Նոր-Գար», 1888, N 26, էջ 2:

30. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2124, ք. 1:

31. «Նոր-Գար», 1887, N 55, էջ 1:

32. «Նոր-Գար», 1888, N 188, N 167, էջ 3:

33. Նույն տեղում:

34. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8584, ք. 34:

35. ՆՎՎՎՎ, գրք. ք. 35:

36. «Նոր-Գար», 1890, N 122, էջ 3:

37. «Նոր-Գար», 1890, N 148, էջ 3:

38. «Նոր-Գար», 1890, N 168, էջ 2:

րաշինված եկեղեցին սարովցիների առաջ իր դռները վերստին բացեց 1895թ.: Ժամանակի մամուլը վկայում է. «Ահա չորրորդ տարին է անցնում, որ սարովցիները ձեռնարկել էին հին եկեղեցու տեղը նորը կառուցանել: Եկեղեցու շինութիւնը կապալով վերցրել էր շուշեցի պ. Յ. Մելիք-Ղարազեօզեանը, որը կարելի է ասել բարեխղճութեամբ աւարտեց նոր եկեղեցու շինութիւնը: Եկեղեցու սիւները, հիմքը՝ գետնից մինչև մի արշին բարձր, սեղանը եւ դրսի անկիւնները սրբատաշ քարից են, որը բերուել է սայլերով Կասապատ գիւղի մօտերքից, 45 վերստի վրայ:... Մնում են բերի տանիքը, որ պիտի քիթերով ծածկուի եւ հարաւային դրան գլխին մի գանգակատուն, որ շինելը յանձնուած է մի ուրիշ քարտաշի 600 ռուբլով: ... Սարովի եկեղեցին մատու է ժողովրդին մօտ 16 հազար ռուբլի: Փետրուարի 29-ին գեր. Կարապետ եպիսկոպոսն օծեց այդ նորակառոյց եկեղեցին: Հանդէսը շքեղ էր...»:39 Ի դեպ, օծման հանդեսին ներկա էին նաեւ գավառապետ Ռաֆիբեկովը, նրա օգնական Ա. Մելիք-Փաշայանը, գավառի հաշտարար դատավոր Ի. Ռուսովիչը, բեկեր ու կալվածատերեր, ժողովուրդ՝ շրջակա գյուղերից (այդ թվում՝ թուրքեր): Ականատես եպիսկոպոս Բարխուտարյանը գրել է. «... եկեղեցին նորաշէն, հոյակապ, բոլոր անկիւնաքարերն եւ կամարներն շինուած սրբատաշ քարով, որի երկարութիւնն է 22 մետր 28 սանթ. եւ լայնութիւնն՝ 12 մետր 35 սանթ.»40

Սարովը շրջակա հայաբնակ գյուղերի մեջ միակն էր, որտեղ գործել է հայոց դպրոցը: Այն բացվել է 1873թ. եւ ունեցել 17 աշակերտ,41 սակայն 1881-ին փակվել է՝ ուսուցիչ չլինելու պատճառով:42 Այնուհետեւ, 1883թ. հոկտեմբերի 20-ից բացվել է սկզբնական միդասյան ժողովրդական ուսումնարան, ուր 36 աշակերտ ուսանում էին մայրենի եւ ռուսաց լեզուները:43 Քիչ ուշ՝ 1884-ին44 (մեկ այլ աղբյուրում նշված է 1887թ.)45 հայկական ծխական, դպրոցի փոխարեն գյուղում բացվել է պետական արքունի դպրոց, որտեղ տեսչության պաշտոնը վարում ու զուգահեռաբար նաեւ դասավանդում էր Նիկողայոս Գրիգորյանը:46 1890-ին դպրոցում սովորում էր 54 երեխա, որոնց թվում՝ նաեւ հարեւան գյուղերից հաճախող մի քանի աշակերտ:47 Դպրոցական շենքը ավերակվեց 1905թ. հայ-թրքական ընդհարման ժամա-

նակ:48 Ի դեպ, հիշյալ ընդհարման ժամանակ, 1905թ. նոյեմբերի վերջին, հայաբնակ հիմնական հատվածներից կտրված Սարովը (Մարալյան-Սարովի հետ մեկտեղ) շրջապատվել էր հազարավոր թուրք բաշիբոզուկներով: Պաշարվածներին մտենալ չէր կարողացել մինչև իսկ կազակների հարյուրյակը՝ 2 թնդանոթով հանդերձ, սակայն Դավիթ-բեկ Մելիք-Բեգլարյանը, քաղիշեցի (Թրիշեցիք) քաջերի զույխ անցած, գիշերային մի հուժկու հարձակումով փախուստի է մատնում թուրքերին, ճեղքում պաշարման շղթան եւ անխուսափելի կտտորածից ազատում սարովցիներին՝ վերջիններիս առաջնորդելով Ջվանշիր գավառի հայաբնակ գյուղերը:49

ՄԱՐԱԼՅԱՆ-ՍԱՐՈՎ

Մարալյան-Սարով գյուղը հյուսիս-արեւմուտքից գրեթե կից է Բեզում-Սարովին: Գտնվում է միեւնույն բնական պայմաններում, ինչ Սարովն էր, բայց միայն այն տարբերությամբ, որ Մարալյանի բնակիչները դարերի փորձությունների հետեւանքով կորցրել էին իրենց մայրենի լեզուն եւ դարձել էին թրքախոս. «Այս գիւղի բնակիչները հայադասաններ են: Սարով-Մարալեան գիւղի բնակիչները թէ իրենց կենցաղավարութեամբ եւ թէ սովորութեամբ շատ նման են սարովցիներին. միայն ցաւալին այս է, որ հայերէն խօսել չգիտեն. իրար հետ թուրքերէն են խօսում»:50 Մեկ այլ դեպքում Մարալյանը բնութագրված է որպէս «թրքաբարոյ հայաբնակ գիւղ»:51

XIX դարում գյուղի տերերն էին թուրք բեկերը: Ինչպէս Բեզում-Սարովում, այստեղ եւս նրանք խել էին Մարալյան-Սարովին պատկանող հողատարածքները: Կորցրածը (որ հնուց ի վեր այդ գյուղին էր պատկանել) ետ վերադարձնելու հույսով Մարալյան-Սարովի բնակիչ Շամիր Ջիվիդարյանը դատ էր հարուցել շրջակա թուրք գյուղերի բեկերի դեմ, բայց հենց այդ պատճառով էլ 1895թ. ապրիլի 24-ին խորամանկությամբ սպանվել էր թուրքերի ձեռքով:52

Հայ բնակիչների թիվը, ըստ աղբյուրների, հետեւյալ պատկերն է ներկայացնում.

Տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1841	14	20	19	39 ⁵³
1851	10	39	34	73 ⁵⁴
1876				177 ⁵⁵
1889		121	123	244 ⁵⁶
1891	32	126	124	250 ⁵⁷

49. «Հորիզոն», 1913, N 214, էջ 2. «Մշակ», 1906, N 20, էջ 1:

50. «Նոր-Ղար», 1890, N 122, էջ 3:

51. «Նոր-Ղար», 1890, N 148, էջ 3:

52. «Նոր-Ղար», 1895, N 77, էջ 2-3:

53. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 47:

54. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 93:

55. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 6775, ք. 115-116:

56. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 45-46:

57. «Արցախ», էջ 34:

39. «Նոր-Ղար», 1895, N 36, էջ 2:

40. «Արցախ», էջ 33:

41. Ս. Խուրդյան, Արեւելահայ դպրոցները 1830-1920 թվականներին, Երևան, 1987, էջ 384:

42. Նույն տեղում:

43. «Նոր-Ղար», 1887, N 55, էջ 1:

44. «Արձագանք», 1886, N 42, էջ 550: Տես նաեւ՝ «Նոր-Ղար», 1897, N 164, էջ 2: «Մշակ», 1906, N 53, էջ 2:

45. «Նոր-Ղար», 1890, N 122, էջ 3:

46. Ն. Գրիգորյանը հեղինակն է ՇՄՄՊՊԿ տարեգրում տղայի գյուղի մասին մի ուսագրով հոդվածի:

47. «Նոր-Ղար», 1890, N 148, էջ 3:

48. Ս. Խուրդյան, նույն տեղում:

1901	189	142	331 ⁵⁸
1908			329 ⁵⁹

Չնայած գյուղի նկատելի սակավամարդության, Բեգում-Սարովի նմանությամբ Մարալյան-Սարովը նույնպես ունեցել է իր եկեղեցին (հողաշեն, փայտածածկ)՝ Սբ. Աստվածածին անվամբ: Մրա կառուցման ժամանակը հայտնի չէ, բայց 1841թ. այն արդեն հիշատակվում է վավերագրերում:⁶⁰

ԽՈՐՈՋԼՈՒ ԿԱՄ ՂԱՀՐԻԼԱՐ

Պարտավի դաշտավայրում Բեգում-Սարովից 7 կմ հարավ-արեւելք, ծովի մակերեւույթից 117-123 մ բարձրության վրա գտնվող հայաբնակ գյուղերից է Խորոզլուն: Տեղի հայերը նույնպես բնիկներ էին եւ ներկայանում էին հին Պարտավ գավառի հայության վերջին փշրանքներ: Գյուղամիջում գոյություն ունեւր Սբ. Աստվածածնի անվամբ օծված հողաշեն ու փայտածածկ եկեղեցին:⁶¹

Արդեն XIX դարի կեսերին Խորոզլու-Ղահրիլայում գերակշռում էին թուրք գյուղացիները: Ըստ տարիների՝ հայերի թիվը Խորոզլուում ներկայացնում է հետեւյալ պատկերը.

Տարեթիվ	սուն	արական	իգական	միասին
1851	4	19	21	40 ⁶²
1889		64	63	127 ⁶³
1891	20	60	53	113 ⁶⁴
1901		42	39	81 ⁶⁵
1905		59	44	103 ⁶⁶
1908		66	54	120 ⁶⁷

ՂԱՐԱՄԱՆԼՈՒ (ԲՈՋԼՈՒ) ԵՎ ՂԱՄԱՐԼՈՒ

Ներկայիս Թարթառի (Միր-Բաշիրի) շրջանի սահմանից դուրս, 1965 թվականին ձեւավորված Եվլախի շրջանի վարչական տարածքում գտնվում են երկու հարակից Ղարամանլու եւ Նամարլու գյուղերը, ուր մինչև XX դարի սկզբները նույնպես որոշ թվով հայեր են բնակվել: Վարչական միավորը, որի կազմում ընդգրկված են ներկայացվելիք երկու գյուղերը:

Ղարամանլուն գտնվում է Բեգում-Սարովից 3 կմ արեւելք, Խորոզլուից 4 կմ հյուսիս, դարձյալ հարթ տեղանքում: Երբեմնի գուտ հայաբնակ, բայց արդեն XIX դարի վերջերին մեծամասամբ քրքաբնակ Ղարամանլու գյուղում հայերի թիվը խիստ աննշան էր:

Տարեթիվ	սուն	արական	իգական	միասին
1851	4	17	19	36 ⁶⁸
1889		24	20	44 ⁶⁹
1891	7	29	28	57 ⁷⁰
1901		51	45	96 ⁷¹
1905		59	53	112 ⁷²
1908		73	64	137 ⁷³

Ներկայիս Եվլախի շրջանի կազմում է գտնվում նաեւ Ղարամանլուից 1 կմ հարավ-արեւմուտք գտնվող Նամարլու գյուղը: Սա նույնպես հնում գուտ հայաբնակ է եղել, բայց արդեն 1890-ին նրա 200 տուն բնակչից հայեր էին միայն 5-ը (մնացածը՝ թուրք):⁷²

ԹՈՒՐԲ-ՍԱՐՈՎ

Թարթառի շրջանի կազմում է գտնվում նաեւ Սարով անունը կրող 3-րդ գյուղը: Ի տարբերություն Բեգում եւ Մարալյան Սարովների՝ վերջինս ավելի հայտնի էր Թուրք-Սարով անվամբ: Հետաքրքիր փաստաթուղթ է այս գյուղի բնակիչ Ազիզ-Հյուսեին օղլու՝ հոգեւոր իշխանությանը 1858թ. հղված մի խնդրագիրը,⁷⁵ ըստ որի պարզվում է, որ Հայ Առաքելական Եկեղեցու ծեսով վերամկրտվելու վերջինիս ցանկության դրդապատճառն այն է, որ խանական տիրապետության օրոք (XVIII դարի կեսերին) նրա նախնիներին բռնությամբ մահմեդական էին դարձրել, եւ նա, օգտվելով բարեպատեհ առիթից, խնդրել էր իրեն վերստին մկրտել Հայոց Եկեղեցու ծեսով:

Այս փաստը առիթ է տալիս կարծելու, որ Թուրք-Սարով գյուղի բնիկ բնակիչները, ի տարբերություն Մարալյան-Սարովի թրքախոս բնակիչների, որոնք պահպանել էին իրենց դավանանքը, զոհաբերել էին նաեւ իրենց նախնյաց հավատքը, ուստի՝ իսպառ թուրքացել:

58. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 241-242:
 59. "Кавказский календарь на 1910г.", Тифлис, 1909, էջ 360:
 60. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, ք. 47:
 61. «Արցախ», էջ 32:
 62. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 93:
 63. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 45-46:
 64. «Արցախ», նույն տեղում:
 66. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 241-242:
 67. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10403, ք. 140-141:
 68. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10837, ք. 223-224:

68. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 2596, ք. 93:
 69. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 45-46:
 70. «Արցախ», էջ 33:
 71. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, ք. 241-242:
 72. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10403, ք. 140-141:
 73. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 10837, ք. 223-224:
 74. «Նոր-Ղար», 1890, N148, էջ 3:
 75. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 3666, ք. 18:

ՊԱՐՏԱՎԻ (ԲԱՐԴԱ) ՇՐՋԱՆ*

Պարսակյան ակնարկ: Պարտավի շրջանը կազմավորվել է 1930թ.: Տարածքն է 957 քկմ:¹ Ջրադեղնում է Կուր գետի աջակողմին տարածված հարթավայրերը՝ Խաչեն և Տրտու գետերի ստորին հոսանքի շրջանում: Սահմանակից է Եվլախի, Թարթառի, Աղդամի, Աղզաբեդու, Աղդաշի և Չարդոբի շրջաններին: 1976թ. դրությամբ ուներ 1 քաղաք (շրջկենտրոնը) և 107 գյուղ: Շրջանի ներկայիս տարածքում մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը գոյություն ուներ միայն մեկ հայաբնակ գյուղ (Հասանդայա):

Միջնադարում տարածքն ընդգրկված էր Ռուի-Առանձնակ գավառի կազմում, բայց հաճախ այն հիշվում էր գավառի գլխավոր ու միակ քաղաքի՝ Պարտավի անունով: Մինչև իսկ XIX դարում գավառի համար առավել գործածական էր Բարտաբասան (Պարտավի գավառ) անվանումը:

Չնայած Հայոց Արեւելից Կողմանց պատմության մեջ իր կատարած նշանակալի դերին, այնուամենայնիվ ներկայիս Պարտավ քաղաքում և գավառի բնակավայրերում հայ մշակույթի հետքերը մեծաթիվ չեն:

ՊԱՐՏԱՎ

Առավել քան 2000 տարվա պատմություն ունեցող Պարտավան Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը՝ Պարտավը գտնվում է դաշտային Արցախի՝ Տրտու (Թարթառ) գետի ափին:

Քաղաքի հիմնադրման ժամանակի վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներում պահպանվել են մի քանի իրար փոքր-ինչ հակասող տվյալներ: Մասնավորապես՝ պարսիկ պատմիչ Դազվիմիի վկայությամբ Պարտավը հիմնվել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու աշխարհակալության օրոք (մ.թ.ա. 336-323թթ.),² իսկ հայ պատմիչները հաղորդում են, որ Պարտավի հիմնադիրն է Մասանյան Պերոզ (459-484) արքան. «Եւ ի հրամանէ Պերոզի՝ պարսից արքայի, շինեցաւ ի Վաչէ Դերոզապատ մեծ քաղաքն, որ այժմ կոչի Պարտաւ»:³ Գուցե թե այդ վկայությունը քաղաքի հերթական հիմնավոր վերաշինությանն է վերաբերում, իսկ այն, որ աշխատանքների իրականացումը իրոք գլխավորել է Աղվանքի հայ թագա-

վոր Վաչեն, հաստատվում է նաեւ այլ աղբյուրով. Խոսքը Մխիթար Այրիվանցու աշխատության մասին է, ուր նա ուղղակիորեն վկայում է. «Պարտավ շինեցաւ ի Վաչէ արքայէ...»:⁴

Քաղաքի հերթական վերաշինումը կապվում է Մասանյան Կավատ (488-496, 498/9-531) արքայի գործունեության հետ. «Ապա Կավատը... Առանում կառուցեց Բայլական քաղաքը և Պարտավը (Բարդա), որն ամբողջ սահմանային գոտու [գլխավոր] քաղաքն է...»:⁵ Հետագա դարերում նույնպես Պարտավը բազմիցս ավերվել է, սակայն ամեն անգամ վերստին շենացել:

Առհասարակ, որեւէ պատմական անցքի հիշատակման առիթով Պարտավի անունը նշելիս պատմիչները մշտապես շեշտել են այդ քաղաքի առաջնային ու մեծ լինելու հանգամանքը: Օրինակ, 450թ. Խաղիսաղի ճակատամարտում Վարդան Մամիկոնյանի զորքից պարտված պարսից բանակի մնացորդները, Եղիշեի վկայությամբ, ապաստան են գտել շահաստան քաղաքում:⁶ Առանց Պարտավի անունը տալու էլ արդեն հասկանալի է, որ խոսքը Պարտավի մասին է, քանզի այդ տարածաշրջանում Պարտավը միակ «շահաստան» քաղաքն էր (շահաստան անունն էին կրում մեծ ու վաճառաշահ քաղաքները, նահանգների կամ գավառների գլխավոր քաղաքները):

Քաղաքը. «...Պարտավ շահաստան...» է հիշում նաեւ VII դարի պատմիչ Ղեւոնդը,⁷ իսկ Կաղանկատվացին. «Եւ մայրաքաղաք ունի զմեծն Պարտաւ»⁸ կամ «... յԱղուանս ի գերաւոյակ քաղաքը Պարտաւ»:⁹ Մեկ այլ հիշատակությունից պարզվում է, որ Պարտավը բերդաքաղաք էր. «... ի մեծ մայրաքաղաքն Պարտաւայ բերդին...»:¹⁰ Արաբ պատմիչ Իսթախրին վկայում է, որ Պարտավն ուներ ավելի քան 1 փարսախ¹¹ լայնություն և նույնքան էլ երկարություն:¹² Դա նշանակում էր, որ քաղաքը զբաղեցնում էր մոտ 40 քկմ մակերես կամ

4. Մխիթարայ Այրիվանցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 47:

5. Իբն-սլ-Ասիր, Երևան, 1981, էջ 40: Տես նաեւ Markwart, Eranschahr, Berlin, 1901, էջ 118: Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի դասնության, հասոբ Բ, մաս Ա, Երևան, 1957, էջ 310:

6. Եղիշեի Վարդանանց դասնությունը, Երևան, 1958, էջ 71:

7. Ղեւոնդ, Պատմություն, Երևան, 1982, էջ 96:

8. Մ. Կաղանկատվացի, էջ 9:

9. Նով. աբխ., էջ 303:

10. Նով. աբխ., էջ 135:

11. 1 փարսախը շուրջ 6 կմ է:

12. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին», կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1985, էջ 12:

* Երջանի դասնական հուշարձանների փառեզը տես՝ էջ 211:

1. «Աղբյուրական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրագետներ), հասոբ II, Բաբու, 1978, էջ 146:

2. «Եարժա» (աղբ. և ռուս. լեզուներով), Բաբու, 1987, էջ 7:

3. Մովսէս Կաղանկատացի, Պատմութիւն Աղուանից Աւսարիի, Երևան, 1983, էջ 42, 355:

4000 հեկտար:¹³ Նկարագրելով քաղաքը Իբն-ալ-Ֆակհիը նշել է, որ շինությունները կանգնեցված էին գլխավորապես գաճից եւ կղմինդրից: Սրան հարկ է ավելացնել նաեւ հում եւ թրծված աղյուսն ու գետաքարը, որոնք օգտագործվել են հին քաղաքատեղիի տարածքում գոյացած ժամանակակից Բարդայի կառուցապատման ժամանակ:¹⁴

Հայոց եկեղեցական շինությունների վերաբերյալ աղբյուրներում որոշակի տեղեկություններ չեն պահպանվել, բայց դրանց գոյությունը Պարտավում՝ քրիստոնեության տարածման առաջին իսկ դարերից, որեւէ կասկած չի հարուցում: Համենայն դեպս, երբ 551թ. «... փոխեցին զաթոռ հայրապետութեանն Աղուանից ի Չորայ քաղաքէն ի մայրաքաղաքն Պարտաւ վասն հիմնահալած արշաւանաց թշնամեաց խաչին Քրիստոսի»,¹⁵ քաղաքում հարկավ արդեն գոյություն ունէր քրիստոնեական ժողովարանը՝ եկեղեցին: Զիչ ուշ Պարտավի Սր. Գրիգոր մեծ եկեղեցու մասին հիշվում է պատմական հետեյալ դիպվածների առիթով: 711 թ. երբ Աբդ-Ազիզ իշխանը Պարտավում ազատների տոհմից սերված Մանկիկին նահատակեց քրիստոնեությունը չորանալու համար, քաղաքաբնակ հայերը նրա մարմինը ամփոփեցին հիշյալ եկեղեցում. «Եւ Եղան պատուական նորա նշխարք ի մեծ եկեղեցուցն Պարտաւայ՝ ի սուրբն Գրիգոր...»: ¹⁶ Ի դեպ, «Պարտաւայ վանք Սուրբ Աստուածածինն» անվամբ մի վանք էլ գոյություն ունէր ի թիվս Երուսաղեմի հայոց վանքերի:¹⁷

Հայոց եկեղեցու Աղվանից ճյուղի կաթողիկոսանիստը Չողից (Չոր) Պարտավ փոխադրելուց հետո այդտեղ գահակալած առաջին հայրապետը եղավ Տեր Աբասը (551-595):¹⁹ Պատմիչի վկայությամբ «Տէր Աբաս կաթողիկոս Աղուանից ի Դարբանդայ ի Պարտաւ գայ եւ դնէ զաթոռն»: ¹⁹ Միմյանց հաջորդած թվով 20 կաթողիկոսներ²⁰ Պարտավն անփոփոխ պահեցին իբրեւ աթոռանիստ քաղաք: Միայն 799-824թթ. գահակալած Հովհաննես կաթողիկոսը հայրապետական աթոռը Պարտավից փոխադրեց Տրտուի ափին գտնվող Բերդակուր ամառանոցը. «Տէր Յովհաննէս, ... փոխեաց զկաթողիկոսարանն ի

Բերդակ՝ ... յորժամ հանաւ ի Պարտաւայ»: ²¹ V դարի վերջին կամ VI դարի սկզբին Աղվանում գումարված եկեղեցական ժողովին Պարտավից մասնակցել էին. «Շուփհաղիչոյ՝ Պարտաւայ արքեպիսկոպոս...»: ²² եւ «Մատթէ՝ Պարտաւայ երեց...»: ²³

623-624 թթ. ամբողջ ձմեռը, իր բանակով հանդերձ, Պարտավում էր անցկացրել Բյուզանդիայի կայսր Հերակլը: Մեկը մյուսին հաջորդող նվաճողների պատճառած արհավիրքներից հերթական անգամ Պարտավը գերծ էր մնացել Չաքարիա կաթողիկոսի (629-644) օրոք: «Աղոթիւք իւրովք ապրեցոյց զմեծ քաղաքն Պարտաւ ի գերութենէ», վկայում է պատմագիրը:²⁴

Հայոց եւ Աղվանից եկեղեցիների միաբանությունը անխախտ պահելու եւ Պարտավում իրեն՝ Ներսես կաթողիկոս հռչակած Բակուր եպիսկոպոսին պատժելու նպատակով (սա զաղտնաբար համակիր էր քաղկեդոնականությանը) 706 թ. Պարտավ է ժամանում Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եղիան (703-717): Նա նախ ամարգելով հեռացնում է ինքնակույ Բակուր-Ներսեսին (մերկացված նստեցնում է մի էլի վրա ու ման տալիս Պարտավի փողոցներով), ապա գումարում եկեղեցական ժողով եւ, ինչպես վկայում է պատմագիրը «...ի տեղի նորին նստուցանել զՍիմեոն սարկաւազապետն կամօք ժողովոյն Աղուանից»: ²⁵

Արաբական տիրապետության ժամանակ, սկըսած 789 թվականից, Պարտավը խալիֆաթի կողմից նշանակված կառավարիչների (նստիկանների) նստավայրն էր:²⁶ Հետագայում Պարտավը վերածվեց Արմինիայում արաբ նստիկանների վարչական՝ երկրորդ նշանակության նստավայրի (առաջինը՝ Դվին քաղաքն էր): ²⁷

Հարուն-ալ Ռաշիդ խալիֆի օրոք՝ 793-94 թթ., հայերից բացի Պարտավն արդեն ուներ զգալի թիվ կազմող պարսիկ բնակչություն: Ահա, հիմնականում վերջիններս էլ բարձրացրել էին արաբների դեմ ուղղված այնպիսի հզոր մի ապստամբություն, որը ճնշելու համար պահանջվել էին խալիֆի բանակները (Արմինիայի նստիկաններին այդ անել չէր հաջողվել): ²⁸

IX դարի կեսերին արաբական բանակի՝ ծագումով թուրք Բուղա զորապետը հայ իշխան Եսայի Աբու-Մուսեի հետ պատերազմելուց առաջ «...զմաց մտավ Պար-

13. Հ. Մանանդյան, նւվ. աւխ, հ. Բ, մաս Բ, Երեւան, 1960, էջ 366:14. «Եարժա», նույն տեղում:

15. Մ. Կաղանկատացի, նւվ. աւխ., էջ 119:

16. Նւվ. աւխ., էջ 319:

17. Նւվ. աւխ., էջ 285:

18. Նւվ. աւխ., էջ 350:

19. Միսիսարայ Այրիվանեցոյ դասմութիւն..., էջ 48-49, Կաղանկատացոյ մոտ (նւվ. աւխ., էջ 342-343). «Տէր Աբաս, որ ի սկզբանն բուականիս Հայոց փոխեաց զաթոռ հայրապետութեանն ի Չորայ ի Պարտաւ...»:

20. Պարտավում գահակալած 19 կաթողիկոսներն էին՝ Աբաս (551-595), Վիր (595-629), Չաբդիս (629-644), Հովհանն (644-671), Ռիսանես (671-683), Եղիազար (683-689), Ներսես (689-706), Սիմեոն (706-707), Միսայել (707-744), Անաստաս (744-748), Հովսեփ (748-765), Դավիթ (765-769), Դավիթ (769-778), Մասթի (778-779), Մովսէս (779-781), Անարոն (781-784), Սողոմոն (784), Թեոդորոս (784-788), Սողոմոն (788-799):

21. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 198: Տես նաեւ՝ Մասթիս Ռոտայեցի, Ժամանակագրություն, Երեւան, 1991, էջ 249:

22. Կաղանկատացի, նւվ. աւխ. էջ 89:

23. Նւվ. աւխ., էջ 90: Այդ մասին տես նաեւ՝ Գանձակեցի, նւվ. աւխ. էջ 194:

24. Գանձակեցի, նւվ. աւխ. էջ 195:

25. Կաղանկատացի, էջ 296-297, Մեփանոս Օրբելյան, նւվ. աւխ., էջ 357:

26. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին», էջ 145-146:

27. Ղեւոնդ, Պատմություն, Երեւան, 1982, էջ 131, 169 (ծանոթ. 146):

28. Հ. Մանանդյան, նւվ. աւխ., հ. Բ, Երեւան, 1960, էջ 33, 60, 225:

տավ մեծ քաղաքը»,²⁹ իսկ 853-ին Արցախի հայ իշխանավորներին դավով գերելուց և Սամառա ուղարկելուց հետո. «...մտավ Պարտավ՝ ձմեռելու...»:³⁰

X դարում Պարտավը 2 անգամ հայտնվել է նաև ռուսների ձեռքում: Նախ՝ 913 թ., ապա՝ 943-944թթ. «Ռուսները գրավեցին քաղաքը, ... շատ ժողովուրդ կոտորեցին և կոտորելուց հետո էլ մի քանի տասնյակ հազար գերեվարեցին: Մնացածներին հավաքեցին սնկիթում և ասացին՝ ձեր փրկագինը տվեք, թե չէ կկոտորվեք: Նրանց համար միջնորդեց մի քրիստոնյա..., սակայն այս բանը ընդունեցին միայն խոհեմները: Երբ ռուսները տեսան, որ ոչինչ չի դուրս գալիս, բոլորին կոտորեցին, և միայն փախչողներն ազատվեցին: Նրանք [քաղաքի] բնակիչների ունեցվածքը ավարի տվին, գերեվարեցին և կանանցից, ով որ իրենց հաճելի թվաց, տարան»:³¹ Նշված իրադարձությունների մասին մեկ այլ վկայություն. «Հիջրի 332 թվականին (943-944) մի խումբ ռուսներ ծովից անցան և Կուր գետով հասան մինչև Պարտավ քաղաքը, որին տիրեցին... ապա նավերով վերադարձան դեպի իրենց երկիրը»:³² Դժվար է ասել, թե ի՞նչ դրության մեջ էր Պարտավը ռուսների գրավումից հետո, բայց աղբյուրների՝ թեկուզ միառժամանակ, բացակայությունն ինքնին քաղաքի անկումային և անմխիթար կացության մեջ գտնված լինելու արտահայտությունն է: Փոքր-ինչ ուշքի եկած Պարտավի հերթական գրավումը եղավ 1121թ., վրաց Դավիթ քազավորի կողմից:³³ Թուրք-Սելջուկների տիրապետության ներքո հայտնված Պարտավի ազատագրումը հայ-վրացական միացյալ ուժերով (Ջաբարե և Իվանե եղբայր-իշխանների գլխավորությամբ) կատարվեց 1211թ.³⁴ «... [Ալա վրացիք] դիմեցին Պարտավ (Բարդավ)՝ հինավուրց մեծ քաղաքը, և կործանեցին Առանը և աստիկ պատերազմներով նվաճեցին...»:³⁵

Այնուհետև Պարտավն իրենց բանակների համար իբրև ձմեռոց ծառայեցրին երկրամաս ներխուժած մոնղոլները (1230-ական թվականներին):³⁶ Այն հանգամանքը, որ հետագա մի քանի դարերում Պարտավն այլևս աղբյուրներում գրեթե չի հիշատակվում, ցույց է տալիս, որ մոնղոլները Պարտավում կատարել էին այն առավելագույնը, ինչին առհասարակ ընդունակ էին նրանք:

Ուշ միջնադարում Պարտավը նորից կենդանացել էր, բայց անպակաս էին արհավիրքները: Մասնավոր-

րապես հայտնի է, որ երբ 1579/80թ. Դարբանդի կողմից մեծաքանակ բազմությամբ Արցախ աշխարհի վրա էին հարձակվել լեզգիներն ու դայթաղները, Պարտավում կային հայ իշխաններ. «...և զիշխանն Գանճայոյ և Պարտաւոյ փախստական արարին: Եւ ինքեանք սփռեալ ընդ դաշտս և ընդ լեռինս՝ զԳանճայ և զԲարտայ...»:³⁷ Ըստ ամենայնի այդ իշխաններն իրենց իրավական վավերացումները ստացել էին պարսից շահերից (ինչպես Արցախի որոշ մելիքները), բայց պատմագրության մեջ նրանց մասին միայն կցկտուր տվյալներ են պահպանվել: Մասնավորապես՝ 1630թ. մի վավերագրում հիշվում է. «Մելիք Սարովսան Բարտայոյ» հայ իշխանի մասին:

1691 թվականին Աղվանից երկրի հոգեւոր և աշխարհիկ ներկայացուցիչների՝ կողմից Աղվանից Երեմիա կաթողիկոսին (1676-1700) տրված «Թուրք դաշնադրութեան» ներքո ի թիվ այլ հայ մեծամեծաց կա նաև Պարտավի հայ մելիքի ստորագրությունը. «Ես մելիք Թուրշիս Պարտու դապուլ արի մերեցի»:³⁹

XVIII դարի սկզբներին լեզգիները, ըստ կաթողիկոս Հասան Ջալալյանցի վկայության, թալանի նպատակով պարբերաբար ներխուժում էին Պարտավ և հարակից շրջաններ. «...ամ ամե ասպատակ սփռեալ յայս կողմ և յայն կողմ Կուր գետոյն... յուրվք ի գիւղօրէիցն Պարտայոյ, և գրաշտավայր գիւղօրայսն միահողոյն կոտորեալ, գերի և աւարի առեալ ամայի արարին, և զմնացեալսն փախստեայ ի լեռինս և ի գարանձաւ Արցախու...»:⁴⁰

Նույն դարի 20-ական թվականներին՝ Արցախում ծավալված ազգային-ազատագրական շարժման շրջանում, Պարտավի շրջանը, անտարակույս, դեռևս հայաբնակ էր: Ավելին, նրանք ունեին բավականաչափ զինուժ, որը զորապետ Եսայու գլխավորությամբ 1723 թ. միացել էր հարեան Ջրաբերդի հետ ու ամրացել լեռներում, հիմնել հատուկ զորակայան՝ աղնախ: Խնդրո առթիվ ուշագրավ է ժամանակի վավերագրերից մեկը, ուր մասնավորապես նշված է. «...Հայոց ասկես քանի մի ընդդեպագոյն զօրսւարք, ... որ մեկ քանի հազար զորք ունին ի լեռանց ամուր տեղաց աղնախ են արել, որ զմին Եսային, որ է Պարտաւու երկրէն և երկրորդն Սարգիսն Չարապերթո երկրէն»:⁴¹

Յավոք, անհայտ է, թե մինչև ո՞ր թվականն է Պարտավն ունեցել իր հայ մելիքները, մինչև ե՞րբ է եղել հայաբնակ, բայց այն հանգամանքը, որ Պար-

29. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց Տան, Երևան, 1978, էջ 191:

30. Նով. աւխ., էջ 203:

31.

32. «Արաբական աղբյուրներ...», նով. աւխ. էջ 214:

33. Չուսմեք, էջ 119-120:

34. Մեկիանոս Օրբելյան, նով. աւխ. էջ 16: Տես նաև՝ «ՄԺԱ», էջ 399:

35. Վրաց աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան, 1936, էջ 14:

36. Նով. աւխ., էջ 58:

37. «ՄԺԲ», էջ 242:

38. «Արարս» ամսագիր, 1914, օգոստոս, էջ 736:

39. Խ. Ծ. Վ. Դ., Երկու վառագրեր Տ. Խաչիկ վարդապետի ձեռագիրների ժողովածուից, «Արարս», 1900, էջ 320:

40. Պատմություն համասոս Աղուանից երկրի յօրինակ ի Տ. Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Հասան Ջալալյանց, Յերուսաղեմ, 1868, էջ 23:

41. «Армяно-русские отношения в XVIII веке», հաս. 2, մաս 2, Երևան, 1967, էջ 29: Այդ մասին տես նաև՝ Ջավեն Արզումանյան, Սղնախների ստաջացումը և ռազմաբարձարական նշանակությունը, «ԼՀԳ», 1982 N9, էջ 79:

տավի թուրքական մզկիթի կառուցումն իրականացվել է Ղարաբաղում խան հռչակված Փանահի (1747-1761) օրոք ու նրա իսկ հոգածությամբ,⁴² հուշում է այն հնարավոր հանգամանքը, որ Պարսավը հիմնականում հայաթափ է եղել XVIII դարի 2-րդ քառորդին: Դրան նպաստել է, անշուշտ, նաև Նահիր շահի արշավանքը:

XIX դարում երբեմնի մեծահռչակ Պարսավ քաղաքն արդեն վերածվել էր գուտ քրքաբնակ, Բարդա հորջորջվող մի գյուղի: Ուրիշ համանման գյուղերից այն առանձնանում էր միայն յուրաքանչյուր ուրբաթ այդտեղ բացվող տոնավաճառով և խանութների ու մի քանի արհեստանոցների առկայությամբ: Դրանց հիմնական մասի տերերը Շուշեցի հայեր էին: 1888թ., օրինակ, գյուղում կար արծաթագործ հայերին պատկանող 5 և դերձակների 6 խանութ: Հայերն այդտեղ ունեին նաև 4 դարբին, 2 սուսերագործ, 1 ներկարար (բուլոն էլ Շուշեցի):⁴³

Այնուամենայնիվ, Բարդա գյուղի կարևոր առանձնահատկությունն էր հին դարերից մնացած նյութական մշակույթի բազմաթիվ և տարաբնույթ հիշատակների առկայությունը: Դրանց առաջին և կարևոր նկարագրությունը տվել է Մակար Եպիսկոպոս Բարխուտարյանը. «Այժմ համարեա թէ մի գիւղ է Պարսաւան, զոր կուած իւր մեծութեան և հարստութեան վաստից, սակայն հնութիւններն ու աներակներն այնքան շատ են, որք պահպանած են քաղաքի յատկութիւն:»

Քաղաքս ունեցած է համարեա թէ մի մղոն երկարութիւն և կէս մղոնից անելի լայնութիւն, ինչպէս երեսուն է աներակի հետքերից և փորումաձքների նշաններից: Հին շէնքերն ընդհանրապէս շինուած են եղել եփած աղիսով և պարզ հողայն ցեխով, զոր օրինակ երեսուն են նոր ի նորոյ քանդած ստորերկրեայ հնութիւններից: Հողն ունի կաճային զօրութիւն, որ անքակ պահած է մօտ հազար տարի ստորերկրեայ բնակարանները: Մինչև 6 մեթր փորումաձքներից ելնում են ոսկի, արծաթ, պղինձ, հին դրամներ և անօթներ և երկաթեղէն ու խեցեղէն գործիքներ, կարասիներ և ամաններ»:⁴⁴ Բարխուտարյանը, որ քաղաքի մնացորդները տեսել էր 1880-ական թվականների վերջերին, ուշագրավ տվյալներ է հաղորդում նաև քաղաքատեղիի երբեմնի շրջապարսպի և դրանց հզորացրած բրգածե աշտարակների ավերակների վերաբերյալ. «Այժմ անհետացած են քաղաքիս շրջապարսպի պատերն, բայց տակաւին մնում են երեք միջնաբերդեր, որոնց պարիսպներն շինուած են հողեայ ցեխով: Առաջին միջնաբերդն, որ գտնուած է փոշտի ճանապարհի տակին, այս է արեւելյան կողմում, ունի վեց բարձրագոյն բուրգեր և հաստ ու

բարձր պարիսպ, որի արեւելյան կողմից խախտուած է փոքր ինչ տեղ: Շրջապարսպիս մէջ տեղում արձանացած է մի երկյարկ աշտարակ, որ շինուած է թրծեալ աղիսով և կրաշաղախ ցեխով...: Երկրորդ բերդակն, որ մնանապէս շինուած է հողեայ ցեխով, առանց բուրգի է և կիսաւեր և գտնուած է մեծ ճանապարհի արեւմտեան բլրի մօտ և ունի 104 մետր երկարութիւն և 93 լայնութիւն: Բերդակից շատ հեռի չեն և միս միջնաբերդերն»:⁴⁵

Հին Պարսավի եկեղեցիներից և ոչ մեկը կանգուն վիճակով մեզ չի հասել, բայց դրանցից մեկը, որը թուրքերը քիչ ձեւափոխելով վերածել էին մզկիթի, դեռևս XIX դարում պահպանել էր իր մի շարք հայկական նշանները. «Պարդաւում կայ մի ուխտատեղի, որ թուրքերը կոչում են «չարվիշտ իմանգաղայ» (այսինքն, չարվիշտ մարգարէի որդի): Այդ ուխտատեղին մի եկեղեցի է, և այդ եկեղեցու զվսին մինարէներ են պատրաստել, որպէսզի հայերը չկարծեն, թէ դա հայի եկեղեցի է: Այդ եկեղեցու մէջ կայ երեք խորան, սեղանի բեմի վրայ դրած է մի զիւրք՝ որ անտարան է, մի քառանկյունի հարթած քար, վրան խաչ, հաւանական է, որ դա շարժական սեղան եղած լինի. կան նաև մի քանի խաչեր պատերի վրայ նկարած, թէև թուրքերն աշխատել են ջնջել, որպէս զի շէնքն իրենց սեպհականութիւնը համարուի: Եկեղեցու մէջ, սեղանի առաջ, կայ մի սին: ... Այդ եկեղեցուց դուրս մի ջնջուած արձանագրութիւն կայ... «ԵՍ ԿԱՄԻ», ուրիշ ոչինչ: Եկեղեցու հիսխային կողմը կայ մի ուրիշ ջնջուած գրութիւն, այսպէս՝ «ՌՌՂ»⁴⁶ ԹԻ. Ս. ՀՈՎԱՆ»:⁴⁷ 1893թ. հրապարակած իր մի հոդվածում Ջրաբերդի Կուսապատ գյուղի ուսուցիչ Օսիպովը մզկիթի վերածված նույն եկեղեցու մասին գրել է. « Ինչպէս պարմուն են րեղացի հայերը, Իմամը եկեղեցի է եղել, բայց թաթարներն այն վերածել են մզկիթի, իսկ ներսի պատերի արձանագրություններն ու սրբապատկերները՝ ոչնչացրել»:⁴⁸ Մզկիթի վերածված այդ եկեղեցին կառուցված է եղել. «...թրծեալ աղիսով և կրաշաղախ ցեխով...»:⁴⁹ Նրա երեք մուտքերը բացված են եղել հարավային, արեւմտյան և հյուսիսային ճակատներից:

Մեկ այլ ավերակ եկեղեցու հիմքերը հայտնաբերվել են 1970 թ. Ռ. Գեյուշեի ղեկավարությամբ քաղաքատեղիում կատարված պեղումների ընթացքում: Վերջինս ուներ եռանավ բազիլիկի հորինվածք, արեւելակողմում կիսաշրջան եզրագծով երեք խորաններ: Եկեղեցու արտաքին չափերն էին 11x6 մ: Պատերը, որ պահպանվել էին հազիվ 1,5 մ բարձրությամբ, շարված են եղել տարբեր չափերի թրծված աղյուսով: Աղյուսապատ է եղել նաև եկեղեցու հատակը: Խորանը

45. Նով. աշխ., էջ 29-30:

46. ՌՌՂ-1690 թ. (փրկչականով):

47. «Նոր-Ղար», 1888, N217, էջ 3:

48. ՇՄՄՄՄ, նույն տեղում:

49. «Արցախ» էջ 30:

42. Г. Осунос, Селение Барда, СМММПК, VII, Тифлис, 1893, էջ 136:

43. «Նոր-Ղար», 1888, N 217, էջ 3:

44. «Արցախ», էջ 29:

արաիի հատակի համեմատ ունեցել է որոշակի բարձրություն, իսկ գլխավոր մուտքը բացված է եղել արևմտյան ճակատից: Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ եկեղեցին ավերվել էր ուժեղ հրդեհի հետևանքով, VIII դարի սկզբում: Հայկական այս եկեղեցու վերաբերյալ եղել են աղբյուրաբանական գիտնականների մի շարք հրապարակումներ, որտեղ, սակայն, այն միտումնավոր կերպով ներկայացված է իբրև ոչ հայկական, այլ «աղվանական»:⁵⁰

Հին Պարտավից մնացած ավերակ հիշատակների թվին է պատկանում նաև քաղաքի մոտ, Տրտու գետի հին հունի վրա գցված կամուրջը, որի կառուցումն ավանդաբար վերագրվում է Աղվանից Վաչե Բ քազավորին: Կամուրջն ուներ. «... 170 մետր երկարությամբ, 5 մետր լայնությամբ և 16 աչք, որոնց կամարներն արդեն քանդուած են և մնում են միայն ոտներն և երկու կողմերի պատերն: Սրբատաշ եղած են բոլոր անկյունաքարերն, իսկ անտաշ՝ մնացեալ քարերն: Ինչպէս վկայում են, ունեցած է հայերէն արձանագրութիւն, բայց անյայտացած է, չկայ այժմ...»:⁵¹

Աղբյուրաբանում խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո Պարտավ քաղաքատեղիի տարածքում գտնվող թրքաբնակ Բարդա գյուղն արագ թափով սկսեց ընդարձակվել ու կառուցապատվել:⁵² Այդ ընթացքում պարբերաբար հայտնաբերվող հնագիտական նյութերն ի վերջո գրավեցին Բարվի «գիտնականների» ուշադրությունը, որոնք, սակայն, յուրաքանչյուր դեպքում առնչվելով ակնհայտ՝ քրիստոնեական մշակույթի հուշարձաններին, իրենց մի շարք ուսումնասիրություններում ու հրապարակումներում⁵³ դրանք միտումնավոր կերպով ներկայացնում էին որպես «աղվանական» մշակույթի արժեքներ:

50. *Р. Б. Геошев, Раскопки на хромовом участке средневековой Барды (Тезисы докл. посвящ. итогам полевых археол. исслед. в 1970 г. в СССР. Тбилиси, 1971): Նույնի՝ Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, էջ 88: Ի դեպ, հայտնի է, որ ֆաղափսեղիի արածումն հնագիտական տեղումները սկսվել են 1881 թվականից (այդ մասին տես՝ *Е. Вејденбаум, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, էջ 394):**

51 «Արցախ», էջ 31-32:

52. 1874 թ. Բարդայում բնակվում էին 337 տուն Երի ղավանսի մահմեդականներ («Кавказский Календарь на 1886 г.», Тифлис, 1885, էջ 126:

53. *З. Бунятов, Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965. С. Ашурбейли, Ремесла и торговля раннесредневековых городов Азербайджана, "Труды Музея истории Азербайджана", том 2, Баку, 1957. Տես նաև՝ Бардинский клад 1940 г., "Известия Аз. ФАН СССР", 1943, №8.*

ՀԱՍԱՆՂԱՅԱ (ՀԱՍԱՆԻԲԶ)

Պարտավի դաշտավայրում գտնվող և մինչև XX դարի սկզբները հայաբնակ մնացած գյուղերից ամենաարեւելյանը ներկայիս Բարդայի շրջանում գտնվող (Բարդա շրջկենտրոնից 7 կմ հյուսիս-արեւմուտք) Հասանղայան է: Այն տարածվում է ծովի մակերեսից 77-85 մ բարձրության վրա (ի դեպ, ամենացածրը Կուր գետի ստորին ավազանի երբեմնի հայաբնակ գյուղերից): Ուներ նուր կառուցապատված ընդարձակ ու այգեետ թաղամասեր: Այստեղի բնիկ հայերի թվաքանակը՝ ըստ տարիների, հետեւյալ պատկերն է ներկայացնում.

Տարեթիվ	տուն	արական	իգական	միասին
1841	22	45	42	87 ⁵⁴
1851	18	77	74	151 ⁵⁵
1876				248 ⁵⁶
1889		142	88	230 ⁵⁷
1891	46	158	160	318 ⁵⁸
1901		220	168	338 ⁵⁹
1908				459 ⁶⁰

Հայտնի է, որ տեղի հայերը. «...գգուելով իր պարսիկ բեկի անկարգ արարմունքներից՝ 1880 թուին տեղափոխուում են Փիրումեանց Նիկալայ-բեկի կալուածն, որ գտնուում է Մարաղայ գիւղից վերեւ և բնակութիւն հաստատուում նոյն կալուածի մէջ: Սակայն 1883-ին՝ որպէս թէ անհամաձայնութեան պատճառաւ վերստին վերադառնում են իւրեանց նախկին գիւղն Հասան Ղայա...»:⁶¹

Հասանղայան Պարտավի դաշտավայրի այն հայաբնակ գյուղերից էր, ուր մինչև XX դարի սկզբները գործել է եկեղեցին (Սբ. Աստվածածին): Վավերագրերում վերջինիս մասին ամենավաղ հիշատակությունը վերաբերում է 1841թ.:⁶² Ըստ վկայության այն եղել է հողաշեն և գետնափոր:⁶³

54. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 47:

55. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, 2596, թ. 93:

56. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, 6775, թ. 115-116:

57. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, 45-46:

58. «Արցախ», էջ 32:

59. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 14, գ. 205, թ. 241-242:

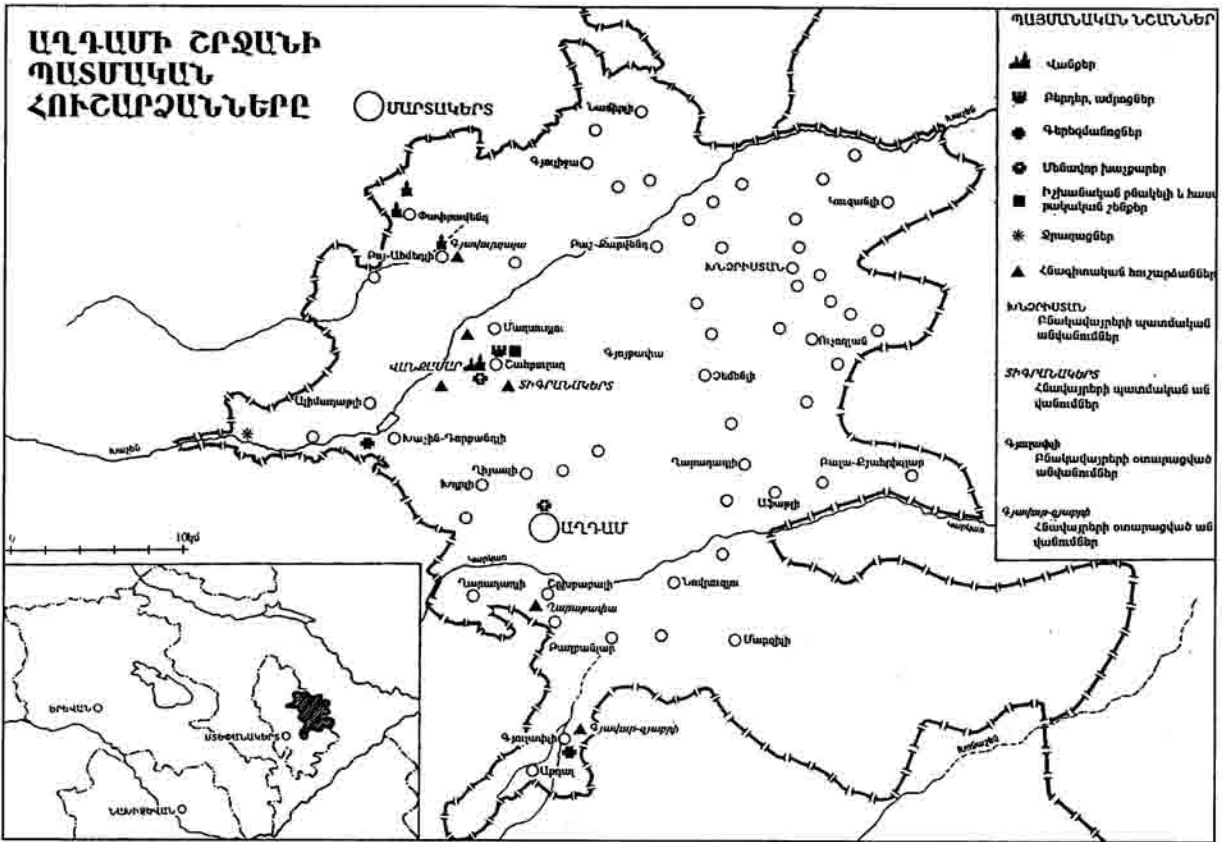
60. "Кавказский календарь на 1910г.", Тифлис, 1909, էջ. 219:

61. «Արցախ», էջ 32:

62. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 47:

63. «Արցախ», էջ 32:

ԱՂԳԱՄԻ ՇՐՋԱՆ

Պատմական ակնարկ: Կարկառ եւ Խաչնի գետերի միջին եւ ստորին ավազանների շրջանում, 1094 թվմ մակերես գրադեցնող Աղղամի շրջանը կազմավորվել է 1930թ.: Սահմանակից է ԼՂ Հանրապետության Մարտակերտի, Ասկերանի եւ Մարտունու շրջաններին, իսկ Աղրբեջանից՝ Թարթառի, Պարտավի եւ Աղջարեղու վարչական շրջաններին: Ունի 1 քաղաք (Աղղամ շրջկենտրոնը) եւ 119 գյուղ:¹

Շրջանի ներկայիս տարածքը միջնադարում մտնում էր Մեծ Հայքի Ուտիք նահանգի Ուտի-Առանձնակ գավառի կազմի մեջ (վերջինիս հարավային մասն էր), որտեղ, առանձնապես, հայտնի էր Տիգրանակերտ ավանը: Առնվազն վաղ միջնադարից գոյություն ունեցած մի քանի հնավայրեր ներկայում հայտնի են սուկ XIX-XX դարերում դրանց տրված օտարտի անվանումներով, իսկ պատմական անվանումները մոռացության են մատնվել:

Առհասարակ, Աղղամի շրջանի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի հուշարձանների մեծագույն մասը վերաբերում է միջնադարի վաղ շրջանին:

Միայն սակավաթիվ հուշարձաններ են թվագրվում XIII-XIV դարերով: Ասել կուզի՝ ներկայիս Աղղամի շրջանի տարածքի մեծ մասը, հարթավայրային բնաշխարհ ունեցող այլ վայրերի նմանությամբ, համեմատաբար ավելի վաղ շրջանից է հայազրկվել ու բնակեցվել զանազան խաշնարած ցեղերով:

ԱՂԳԱՄ

Ժամանակակից Աղղամ քաղաքի տարածքը մինչեւ XVII դարի 2-րդ կեսն աննարդաբնակ էր. այն, փաստորեն, որաստեղի էր (նշվում է, որ Փանահ խանը (1747-60) Շուշիին տիրանալուց հետո ներկայիս քաղաքի տեղում որսորդների համար իբրեւ գիշերատեղ կառուցել էր սվել մի քարաշեն տուն:² Ավելի ուշ Փանահն ու նրա հաջորդները Աղղամն օգտագործում էին իբրեւ ձմեռոց:

Աղղամի առաջին բնակիչները նույն Փանահի հովանավորությամբ Ղարաղաղի շրջանից հրավիրված ազերի թուրքեր էին: Հետագայում Աղղամը

1. «Աղրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղրբեջաներեն), հ. 1. Բաբու, 1976, էջ 105:

2. "Кавказ", 1883, №212, էջ 2:

համալրվեց Պարսկաստանի նաև այլ շրջաններից եկած թուրք ցեղերով, եւ նորահիմն բնակավայրը ձեռավորվեց որպէս գյուղ:³ 1805 թ. այն արդեն «մեծ գյուղ էր»:⁴ 1868 թ. ի վեր Աղղամուն յուրաքանչյուր կիրակի գործում էր տոնավաճառը: 1868-70թթ. ընթացքում գյուղում կառուցվել էր նաև մզկիթ:⁵

1886-ին Աղղամուն արդեն հաշվում էին 99 տուն թուրք բնակիչ (458 շունչ),⁶ իսկ 1914-ին՝ 260 շունչ (նվազման պատճառը մեզ հայտնի չէ):⁷ Խորհրդային տարիներին (1930-ից) Աղղամը վերածվեց համանուն շրջանի կենտրոնի եւ դարձավ քաղաքային բնակավայր:

1980-ական թթ. Աղղամի կենտրոնական մասում, մարզադաշտի հարեւանությամբ, քաղաքային իշխանությունները հիմնել էին բացօթյա թանգարան, որտեղ հավաքել էին շրջանի գանազան հնավայրերից փոխադրված մի շարք հուշարձաններ, դրանց թվում՝ Վանքասարի եկեղեցու մոտից բերված մի գեղաբանդակ խաչքար (XIII-XIV դար)՝ կերտված սպիտակ կրաքարից: Խաչքարը պահպանվել է եզրերից փշրված վիճակով: Չափերն են 136x80 սմ:⁸

ՎԱՆՔԱՍԱՐ

Աղղամ շրջկենտրոնից 8,5 կմ հյուսիս-արեւմուտք, Շահբուլաղ գյուղից 1,5 կմ արեւմուտք վեր է խոյանում շրջապատի նկատմամբ բավական առանձնացած (ստորոտից մինչեւ գագաթ 290 մ է) Վանքասար լեռը, որը ծովի մակերեսից ունի 681 մ բարձրություն:

Այդ լեռան գագաթին, մինչեւ 1980-ական թվականների սկզբները, կիսավեր դրությամբ պահպանվում էր մի եկեղեցի, որը, շնորհիվ իր պատկառելի հնության (VI-VII դարեր) եւ հորինվածքային առանձնահատկությունների (խաչածե-գմբեթավոր, եռախորան), արժանացել է պատմաբան-ճարտարապետների ուշադրությանը: Այս եկեղեցու մասին գրավոր առաջին խիստ թուուցիկ հիշատակությունը թողել է Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցը. «Ի գագաթ լեռին է աւերակ մենաստանի, զորմէ

աւանդեն զոլ առաջնորդարան այսր նահանգի»:⁹ Ավելի ուշ՝ Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցը (Հայկունի) նշել է, որ «Յիշեալ մատոռին ժողովուրդը անուանում է «Լեւոնաբերդ»:¹⁰

1890-ականների սկզբներին հնավայր է այցելել նաև Խ. Վ. Դադյանը, որը գծագրել է (առանց չափերը նշելու) եկեղեցու հատակագիծն ու ընդօրինակել եկեղեցու մոտ գտնված «4 արշին» երկարությամբ մի խաչքարի արձանագրությունը.

ԵՍ ՇԱՀԱՆՇԱՀ ՈՐԴԻ ԱՇՈՏԱՅ ԿԱՆԳՆԵՑԻ ՁԽԱՉՍ ՀՈԳԻՈՅ ԻՄՈՑ, ՈՎ ԿԱՐԴԵՔ ՅԱՂԱԽԹՍ ՅԻՇԵՑԵՔ, ԹՎԻՆ ՉՏԲ(1263):¹¹

1895-ին իր ուսումնասիրությունը հրատարակած Մակար եպիսկոպոսը Վանքասարի եկեղեցուն վերաբերող բաժնում ներկայացրել է մի քանի ավանդույթներ: Ըստ դրանցից մեկի՝ եկեղեցու կառուցումը վերագրված է Վաչե Բ գահերեց իշխանին (V դար). «...Աղղամից Վաչե Բ շինած է մի խաչածե մենաստան, որի գլուխն այժմ խոնարհուած է ամբողջապես...»:¹²

Տասնամյակներ անց, արդեն խորհրդային տարիներին, Վանքասարի եկեղեցուն նվիրված մի հոդված է հրատարակել Չ. Յանպոլսկին: Այդտեղ ընդարձակ նյութին առընթեր, առաջին անգամ հրատարակել են նաև եկեղեցու հատակագիծն ու լուսանկարները:¹³ Նշելով հայերեն արձանագրության ու հայատառ բազմաթիվ նշանագրերի գոյության մասին եւ շեշտելով եկեղեցու հորինվածքային առանձնահատկությունների նույնականության հանգամանքը հայկական վաղ միջնադարյան մի շարք այլ եկեղեցիների հետ՝ Յանպոլսկին, սակայն, տուրք տալով յուրաքանչյուր հայկական հուշարձան «աղվանական» հայտարարելու՝ Բաքվի «գիտնականների» նկրտումներին, միանգամայն անհիմն կերպով եկեղեցին «աղվանական» է համարել:

Ըստ էության խնդրի մեջ որեւէ պարզաբանում չի մտցրել նաև Հայաստանի եւ Կովկասյան Աղվանքի (Բուն Աղվանք) ճարտարապետական առնչություններին եւ մասնավորապես Վանքասարի եկեղեցուն նվիրված հետազոտության մեջ Ա. Յակոբսոնը:¹⁴

Այնուհետեւ մի քանի անգամ վերահրատարակած իր աշխատասիրության մեջ Վանքասարի եկեղեցուն մի ամփոփ բաժին է հատկացրել Շ. Սլըրտ-

3. Նույն տեղում:
4. Վ. Պոսն, *Ղարաբաղի առաջին կամավորները. Երեւան, 1976, էջ 14:*

5. Մ. Ս. Գադուլաեւ, *Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века, Ленинград, 1986, էջ 264-265:*

6. «Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Елисаветопольская губерния», *Тифлис, 1888, էջ 13:*

7. «Кавказский Календарь на 1915 г.», *Тифлис, 1914, էջ 83: Տես նաև մեր՝ «ԼՂՀ-ն ցրադայսող Ադրբեջանի ֆալսիները 80 տարի առաջ» հոդվածը, «Ազատամարտ», 1994, N46, էջ 14:*

8. Ի դեղ 1986 թ. այն դեռեւս զտնվում էր իր նախնական տեղում Վանքասարի եկեղեցու մոտ, ավերված գերեզմանոցում: Այդ մասին տես մեր՝ «Մի խաչքարի հնգերով» հոդվածը, «Ազատամարտ», 1994, N47 էջ 14:

9. *Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանց, Գանադար-հորդրիսին ի մեծն Հայասան, Տիֆլիս, 1858, մասն Բ, էջ 344:*

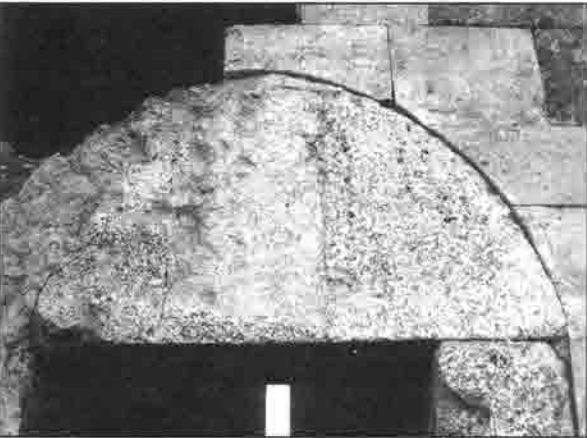
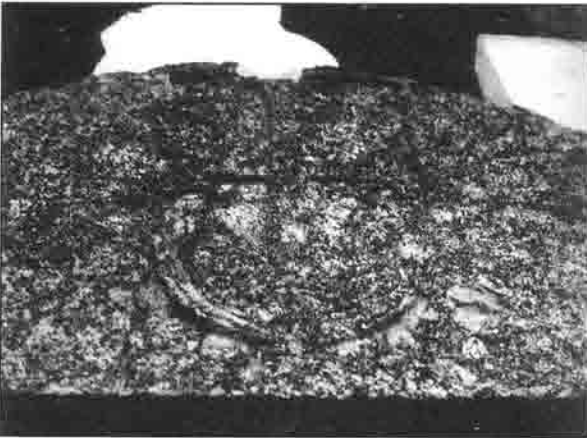
10. «Մեղու Հայասանի», 1885, N 64, էջ 3:

11. ՀՀՊՊԿԱ. ֆ. 319, ց. 1, գ. 137, ք. 4:

12. «Արցախ», էջ 414:

13. Յ. Ս. Ямполский, *Памятники Кавказской Албании на горе Бешидаг, «Советская археология», 1960, №2.*

14. А. Л. Якобсон, *Архитектурные связи Кавказской Албании и Армении, «ՊԲՀ», 1976, N 1:*

ՎԱՆՔԱՍԱՐ. լեռան տեսքը արեւմուտքից, եկեղեցու արեւմտյան մուտքի բարավորի խաչաքանդակը 1986 թ. եւ «վերականգնումից» հետո, վանքասարից Աղրամ փոխադրված խաչքար (XII-XVI դդ), «վերականգնված» որմնախարխիս (1993 թ.)

չյանը:¹⁵ Վերջինս, ի դեպ, օգտագործել է ճարտ. Արմեն Ղազարյանի չափագրական աշխատանքները:

Վանքասարի եկեղեցին հայ մշակույթից օտարելու եւ «աղվանացնելու» նպատակ հետապնդած Չ. Յանապոլսկու հրապարակմանն արժանի գնահատական ու պատասխան է տվել ճարտ. Վ. Գրիգորյանը,

15. Շ. Մկրչյան, Լեռնային Ղարաբաղի դասնաճարտարադասական հուշարձանները, Երևան, 1980, էջ 60-61: Նույնի նւ. աւխ. լրացված 2-րդ հրատ., Երևան, 1985: Նույնի նւ. աւխ. (ոտսերեն), Երևան, 1988, էջ 63-64: Նույնի նւ. աւխ. (ոտսերեն 2-րդ հրատ.), Երևան, 1989, էջ 63-64:

յանը, վաստերով հերքելով՝ այլ հուշարձաններում եղած նշանագրերի հետ Վանքասարի նշանագրերի «չհամընկնելու» եւ, իբր, աղվաններն արձանագրութունները VIII դարում քերված (2-րդ խոշոր կրոնականը) լինելու պնդումները:¹⁶

1986 թ., ճարտ. Ա. Ղազարյանի հետ տեղում կատարած ուսումնասիրությունների ընթացքում, «վերականգնման» անվան ներքո արդեն զգալի չափով աղավաղված եկեղեցու արեւմտյան մուտքի հյուսի-

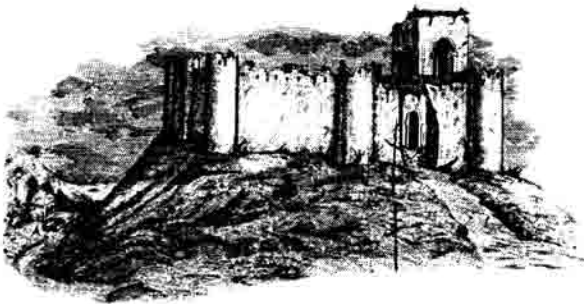
16. Վահագն Գրիգորյան, Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագրեր փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982, էջ 26-27, 102:

րած՝ 1263 թ. արձանագիր խաչքարը, բայց եկեղեցու բակում շինարարական մնացորդների մեջ մենք նկատեցինք գեղաքանդակ ու անարձանագիր մեկ այլ խաչքար, որը հետագայում փոխադրվեց Աղղամի բացօթյա թանգարան:

Վանքասարի եկեղեցուց 2 կմ հյուսիս, Խաչենագետին նայող լեռան արեւմտահայաց ժայռապատ լանջին պահպանվում է վիմափոր մի մատուռ: Այն ունի 8,0x3,5 մ ներքին չափեր եւ 4,7 մ բարձրություն: Եկեղեցու արեւելյան կողմում ընդամենը 2 քմ մակերես զբաղեցնող խորանն է: Պատերին կան պարզ խաչաքանդակներ, իսկ առջեւում՝ ոչ մեծ վիմակերտ հարթակ: Ավելի ցած՝ վաղ միջնադարյան հայկական գերեզմանոցի մնացորդներն են: Ինչպես վիմափոր եկեղեցին, այնպես էլ գերեզմանատունը 1970 թ. ուսումնասիրել են Ռ. Գեյուշեյն ու Ն.Գուլիեյը, որոնք, սակայն, հուշարձաններին վերաբերող հրապարակումների մեջ դրանց, միտումնավոր կերպով, «աղվանական» պիտակն են տվել:¹⁷

Վանքասարի հարավ-արեւելյան ստորոտում, «Շահբուլաղ» անվամբ հայտնի հորդառատ աղ-

САМОКЪ ШАХЪ - БУЛАХЪ
Собранный в это время в печном храме

ՇԱԳՐՈՒԼԱՂ. ամրոցի սեւեր XIX դարի սկզբին

բյուրից քիչ հարավ պահպանվում է անկյուններն ու միջնապատերը կիսաշրջանաձեւ աշտարակներով հզորացված եւ ուղղանկյուն հատակագծով մի փոքր, բայց ամուր բերդակ: Սրա մասին Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանը նշել է. «Թառնագիրտ կամ Տիգրանակերտ աներակների վրայ առաջին անգամ Փանահ-խանը մի բերդ շինեց, որ հայ մելիքները քանդեցին: Յետոյ այդ բերդը պարսից ձեռքով վերստին նորոգուեցաւ»:¹⁸ Հայտնի է, որ սկզբնապես Բայաթ բերդում¹⁹ հաստատված

Փանահ-Ալին խնամիրոյան ճանապարհով միանալով Քարբլի թափառական ցեղի հետ, Նաղիր շահի սպանվելուց (1747) հետո՝ 1748-ին. «...ուրի է հանում իր քոչվոր թաթարներին եւ իրեն հռչակում է Ղարաբաղի խան»:²⁰

Առանց երկար ժամանակ կորցնելու Փանահը «Իրեն հակառակ ցեղերի եւ հայ մելիքների դեմ հաջողությամբ կռվելու համար ... մի նոր բերդ հիմնեց Թարնակյուտ անունով տեղում, Շահբուլաղ մեծ աղբյուրի վրա, որ համարյա Խաչենի սահմանագրելու էր կազմում: Այդ նոր բերդի մեջ էլ նա շուկա ու մզկիթ կառուցեց եւ 1749 թ. հաստատվելով այնտեղ՝ սկսեց ընդհարումներ Ջրաբերդի եւ Գյուլիստանի մելիքների հետ՝ աշխատելով քանդել մելիքների միությունը»:²¹

Մերձակա աղբյուրից իր անունն առած Շահբուլաղի բերդն էլ Փանահին իբրեւ հենակետ երկար շժառայեց, քանի որ արդեն 1752-ից նա հաստատվել էր մելիք Շահնագարի կողմից տրամադրված Շոշ (Շուշի) ամրոցում:

Անտերությունից արդեն քայքայվող ամրոցը կրկին ռազմավարական մեծ նշանակություն է ստանում հատկապես 1805-12 թվականներին, երբ ռուսական զորախմբերի հրամանատարներ Կորյազինն ու Կոտլյարեսկին հայ կամավորների աջակցությամբ մի շարք փայլուն հաղթանակներ են տանում պարսից զորքերի նկատմամբ:

Արժանահիշատակ է նաեւ 1890 թ. ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շանթր ամուսինների կողմից տրված վկայությունը, որոնք հնավայր այցելել էին Գանձակից Շուշի մեկնելիս. «...Չորս կողմը գտնուած աներակներն հաւաստի բուի կարծելը թէ Շահ-պուլաք մասնատր կարեւորութիւն ունեցող տեղ մը եղած ըլլայ ատենով, ունենալով նաեւ իր խաղացած դերը Հայոց ազգի պատմութեան մէջ, որ դժբաղդաբար՝ տեղազրական մասամբը շատ խառնակ է»:²²

XIX դարի վերջին արդեն կիսավեր վիճակում գտնվող բերդի մասին Մակար եպիսկոպոսը նշում է լույս. «... մի նոր բերդակ, որ շինուած է ամբողջապէս սրբատաշ քարով եւ կոչուում է Թառնագիւտի կամ Շահբուլաղի բերդ»:²³

Ի դեպ, 1980-ականներին Վանքասարի եկեղեցուն զուգահեռ, այս ամրոցը նույնպես վերականգնրվել է:

17. *Р. Б. Гейушев, Н. М. Гулиев, О печерном храме Кавказской Албании (Материалы сессии посвящ. итогам археолог. исслед. 1971 г. в Азербайджане, Баку, 1970 (այրբնջաններն): Р. Б. Гейушев, Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, էջ 98-99:*

18. «Մեղու Հայաստանի», 1885, N64, էջ 3:

19. Բայաթ կամ Բոյաթ բերդի ավերակները դաժողանվում են ներկայիս Աղջաբերդու ԵՐՁԱՆի համանուն գյուղի մոտ:

20. *Վ. Պոսսո, Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Երևան, 1974, էջ 6-7: Տե՛ս նաև՝ В. Помто, Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том 1, выпуск 3, СПб, 1885, էջ 405-418: Е. Вейденбаум, Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888, էջ 394-395:*

21. *Լեո, Երկերի ժողովածու, հատ. 3, գիրք երկրորդ, Երևան, 1973, էջ 265:*

22. «Բազմավեղ», 1892, էջ 154:

23. «Արցախ», էջ 28:

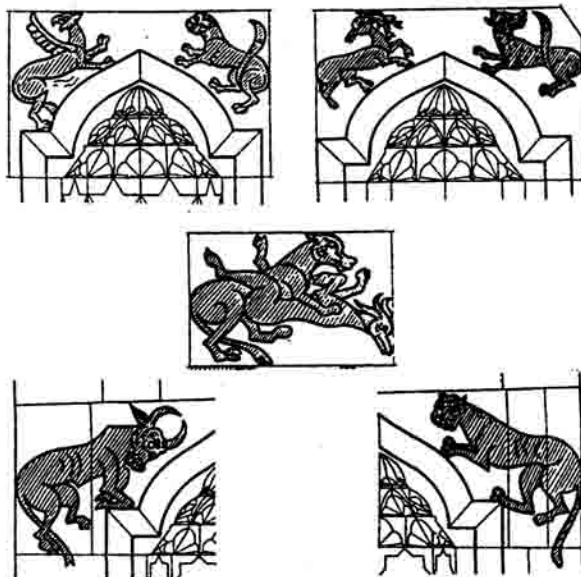
ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ

Հայոց Տիգրան Մեծ արքայի (մ.թ.ա. 95-55) կողմից հիմնված է իր իսկ անունը կրող 4 քաղաքներից մեկը հետազոտողները տեղորոշում են Շահբուլաղ ամրոցից հյուսիս-արևելք՝ հռչակավոր աղբյուրի եւ ներկայիս Թարնոյուտ (Թառնագյուտ) գյուղի (Վանքասարի ստորոտում) եւ կամ Գյավուրդալա քաղաքատեղիի տարածքում:

Հարկ է նշել, որ Աղձնիքում, Գողթնում, Ուտիքում եւ Արցախում գտնվող եւ միեւնոյն Տիգրանակերտ անունը կրող 4 քաղաքներից վերջին երկուսի վերաբերյալ առկա մատենագրական տվյալները ուսումնասիրողների կողմից շփոթված են իրար հետ: Մասնավորապես, սկզբնաղբյուրներում հիշված Տիգրակերտը գտնվում էր ոչ թե Արցախում, այլ Ուտիքում, Շամբոր գետի աջ ափին:²⁴

ԽԱՉԵՆ-ԴՈՐՔԱՆՂԻ

Վանքասարից 6 կմ հարավ-արեւմուտք, դարձյալ Խաչենագետի աջ ափին փռված է նստակեցության անցած խաշնարածների կողմից Խաչեն-Դորքանղի կամ Ջինլի անվանումը ստացած գյուղը, որից 1 կմ արեւմուտք, խաղողի այգիներով շրջապատված մի բլրաթմբի վրա տարածված գերեզմանոցի կենտրոնում, ամբողջական վիճակով պահպանվում է 1314 թ. կառուցված մի դամբարան: Հատակագծում բազմանիստ եւ սրածայր վեղարով ավարտվող «քյումբազը» կառուցված է համակ սրբատաշ դեղնավուն կրաքարից: Ներքուստ, նրա որմների մեջ բացված խորշերի շուրջ պատկերված ցլի, վագրի եւ կենդանակերպ այլ հարթաքանդակների կատարման ոճն ու գեղարվեստական առանձնահատկությունները հար եւ մման են 1301 թ. Եղվարդում՝ Շահիկ վարդպետի (ճարտարապետի) կառուցած Սբ. Աստվածածին եկեղեցու արեւմտյան ճակատի հարթաքանդակներին: Բացի պատկերաքանդակներից, համանման են նաեւ այդ շինությունների զարդաքանդակները եւ, հատկապես, ստալակտիտավոր լուծումները (դամբարանում՝ խորշերի, իսկ եկեղեցու՝ մուտքի բարավորի փոխարեն): Առկա ընդհանրությունները, նաեւ կառուցման ժամանակաշրջանի համընկնումը (ընդամենը՝ 13 տարվա տարբերություն) առիթ են տալիս կարծելու, որ Խաչեն-Դորքանղիի դամբարանի ճարտարապետը նույն ինքն է՝ Շահիկ վարդպետն է (վարդապետ=ճարտարապետ):

ԽԱՉԵՆ-ԴՈՐՔԱՆՂԻ. նմուշներ դամբարանի հարթաքանդակներից

ԵՂՎԱՐԴ. Աստվածածին եկեղեցու արեւմտյան ճակատի դակտիլաքանդակ

ԳՅԱՎՈՒՐԴԱԼԱ

Վաղ միջնադարի ծաղկուն եւ մարդաշատ մի քաղաքատեղիի ավերակները, որի պատմական անունը, ցավոք, մեզ չի հասել (որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, թե հենց սա է Արցախի Տիգրանակերտը) եւ ներկայումս հայտնի է խաշնարած ցեղերի կողմից հնավայրին տրված Գյավուրդալա (թարգմ. անհավատների=քրիստոնյաների=հայոց, դալա=բերդ) անվամբ, գտնվում է Խաչենագետի ձախ կողմում, Աղղամի շրջանի Բոյ-Ահմեդլի եւ նրան արեւելքից գրեթե կից՝ Սոֆուլու կոչված գյուղերի միջուկ, շրջկենտրոնից 12 կմ հյուսիս-արեւմուտք:

1950-ական թվականներից հնավայրում պեղումներ են կատարել բաբվեցի «գիտնականները», որոնք այստեղ եւս հայտնաբերված ամեն հայկա-

24. Տե՛ս Բարում եւ Բարսում գյուղերի Երզանի մանրատեսչությունների փաթեթը «Գարդման» ամսաթերթ, 1996 N3, էջ 7): Ըստ էության, այս ուղղությամբ դեռեւս անհրաժեշտ խորությամբ ուսումնասիրություն չի կատարված:

կանը ներկայացրել են իբրև «աղվանական»:²⁵

Պեղումները քաղաքատեղիում ի հայտ են բերել հայոց եկեղեցու հիմքերը, գերեզմանոց, արձանագիր տապանաքար եւ այլ բազմաթիվ հնություններ:

Եկեղեցին բազիլիկ հորինվածքով շինություն է՝ 11.95 x 5.25 մ արտաքին չափերով, կառուցված՝ կրաքարով եւ կրաշաղախով: Հատակը պատված է քառանկյունի սալաքարերով: Արեւելյան կողմում խորանն ունի կիսաշրջանաձև եզրապատ:

Եկեղեցու շուրջ տարածված է եղել հայոց գերեզմանոցը: Այդտեղ, եկեղեցուց քիչ արեւմուտք, ի քիվս այլ շիրմաքարերի, հայտնաբերվել է նաեւ սպիտակ կրաքարից կերտված, երկթեք վերնամասով, երկու մասի բաժանված ու անթվակիր արձանագրությամբ մի տապանաքար: Ինչպես պարզվում է քառատող տապանագրից, այն կերտվել է IX դարի 2-րդ կեսում սպանված Աղվանից Համամ քաղվորի եղբոր հիշատակին:

ԱՅՍ ԴԻՐ ԴԱՄԲԱՆԻ ... ԵՂԱՒԻ ՀԱՄԱՄ ԻՇԽԱՆԻ | ԵՒ Տ(ԵԱՌ)-Ն ՓՂԻՊԷԻ ԵՒ Տ(ԵԱՌ)-Ն ՍՆՊԱՏԱ...ՁՐԿԵԱԼ Ի ՃՈՐՏ ՀԱՍԱԿԷ ԵԼԱ ՅԱՇԽԱՐՀԷՍ. ԴԱՌ-Ն ԹՈՂԻ ՍՈՒԳ ՉԳԻՐՍ ՉԱՅՍ ՄԻ ՈՔ ԻՇԽԵՍՏԷ ՄԵՐՉԵՆԱԼ Ի ՍՄԱ ՆՁՈՎԵԱԼ ԵՂԻՑԻ Ի Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Է Ա(ՍՏՈՒ-ՇՈ)Յ:²⁶

Տապանաքարը, որի արձանագրությունը տարբեր աշխատություններում հրատարակվել է նաեւ հետագա տարիներին,²⁷ հայտնաբերումից հետո փոխադրվել է Բաքու:

Գյավուրդալա քաղաքատեղիում հայտնաբերվել են նաեւ բազմաթիվ այլ կառույցների մնացորդներ (կառուցված գլխավորապես կրաքարից) եւ սյունների խարսխաքարեր: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ քաղաքում միաժամանակ գոյություն են ունեցել երկու գերեզմանատներ, մեկը՝ քրիստոնեական (լմա՝ հայոց), իսկ մյուսը՝ հեթանոսական:²⁸ Հայկական գերեզմանոցը թվագրվում է IV-IX դարերով, իսկ եկեղեցին՝ VIII-IX դարերով:²⁹

ՓԱՓՐԱՎԵՆԳ

Գյավուրդալա հնավայրից ընդամենը 3 կմ հյուսիս-արեւմուտք, Գյուլաթաղ վտակի ափերին, ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի սահմանին գրեթե կից գտնվում է մինչեւ վերջերս (1992 թ.) թրքաբնակ, Փափրավենդ անունը կրող գյուղը: Այստեղ պահպանվել են գմբեթավոր հորինվածքով եւ բոլորաձևի հատակագծով մի եկեղեցու ավերակները: Վերջինիս արեւելյան պատից բացվում է մի նեղ լուսամուտ, մուտքը արեւմտյան ճակատից է: Հյուսիսային եւ հարավային պատերի մեջ ունի ոչ մեծ խորշեր: Կառուցված է անմշակ քարով, կրաշաղախով: Թվագրվում է VI-VII դարերով:³⁰

Նույն գյուղի մոտ, Մարտակերտ-Աղղամ մայրուղուց ոչ հեռու պահպանվում է նաեւ քաղակապ հորինվածքով մեկ այլ եկեղեցի, որին մերձաբնակ հայերը կոչում են «Սուրբ», իսկ թուրքերը՝ «Փիր» (փիր=սուրբ): Անմշակ քարով կառուցված այս եկեղեցին եւս արեւելյան կողմում ունի կիսաբոլորաձև եզրապատով խորան:³¹

ՂԱՐԱԹԱՓԱ (ՂԱԼԱԹԱՓԱ)

Հնավայրը, որը մի բարձր դամբարանաբլուր է, գտնվում է Կարկառ գետի աջ կողմում՝ թրքաբնակ Շխրաբալի գյուղի հարեւանությամբ:

XIX դարի վերջին հնավայրում պեղումներ է կատարել Է. Ռյուսերը: Հայտնաբերված նյութերը՝ կարասային թաղումներ եւ այլն, վերաբերում էին նախաքրիստոնեական շրջանին:³²

ԳՅՈՒԼԱԲԻ

Աղղամի շրջանի Գյուլաբլի եւ Աբդալ միմյանց հարեւան գյուղերը, որոնք իրենց պատկանող հուշարարածքով փռված են պատմական Վարանդա գավառի բարեբեր հովիտներից մեկի տարածքում, գտնվում են սեպածե երկարած մի նեղ ձորակում:

XIX դարի ընթացքում այդտեղ նստակեցության անցած թրքական ցեղերն, առհասարակ, հայտնի են եղել իրենց ավազակաբարո վարքով: Նրանց չարագործությունները չէին դադարել մինչեւ իսկ XX դարի սկզբներին: Ահա թե ինչ է գրել ժամանակի մամուլն այդ առթիվ. «Եթե Ղարաբաղում կան թրքական յայտնի գիւղեր, որոնց արտադրած աւազակների գործունեութիւնն առասպելական բնատրութիւն է ստացել եւ պատմում է հայ գիւղերում

25. P. M. Ваидов, Ковургала археоложи газынтылары, Азербайчанын мадди мэдэнийэти, Կ. Բաքու, 1965: P. Б. Геюшев, Каменные идолы нового типа, ДАН, Азерб. ССР, 1966, № 6, էջ 77-79: Նույնի՝ „Раскопки городища Гявур кала, „Археологические открытия в Азербайджане за 1971 год“, Баку, 1972: Նույնի՝ Работы на городище Гавур кала, „Археологические открытия 1977 года“, Москва, 1978: Նույնի՝ Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1984, էջ 60:

26. Ս. Բարխուդարյան, Տարանազիր Համամ իխիանի անունով, «Տեղեկագիր ԳԱ», 1964, N 1, էջ 61-64:

27. «Դիվան հայ վիմագրության», տղակ 5, Երեւան, 1982, էջ 136: P. Б. Геюшев, Христианство в Кавказской Албании, էջ 85:

28. Նուսրը այն գերեզմանոցի մասին է, որտեղ հայտնաբերվել են խազարներին վերագրվող մարդակերո կորոզ-գերեզմանախեր: Դրանց մեծ մասը դեղումներից հետո փոխադրվել է Աղղամի բացօթյա բանգարան-բարեխարան:

29. P. Б. Геюшев, Христианство в Кавказской Албании, էջ 60:

30. Նով. աշխ., էջ 97:

31. Նով. աշխ., էջ 64:

32. Эмиль Рёслер, Археологическая изыскания в Закавказье, «Кавказ», 1903 г., N 134, էջ 2: Տես նաև՝ «Էլմ վն հարմր» («Գիտություն եւ կյանք» (այդրեզաներն), Բաքու, 1990, N 5, էջ 11-13:

բերնէ բերան. եթէ կան քրքական յայտնի գիւղեր, որոնց մօտով հայը առանց երեսը խաչակնքելու չի անցնում, այդպիսի գիւղերից մէկն էլ Գիւլափլու գիւղն է, որը գերազանցում է միւս բոլոր աւագակաբարոյ գիւղերին, որպիսիք են օրինակ՝ Սէյդար, Շելլու, Ղաջար, Չարգեար, Դիլադարդա եւ այլն»:³³

Ըստ ամենայնի մինչեւ XVIII դարի կեսերը հայաբնակ, բայց այնուհետեւ եկվոր խաշնարած ցեղերից գրավված Գյուլաբլու գյուղում դեռեւս XIX դարի վերջերին նկատելի էին երբեմնի բնիկների թողած մշակութային արժեքների հետքերը: Ըստ ականատեսի վկայության. «Վարանդ գաւառակի հայ գիւղերի շարքում կայ մի թուրքի գիւղ «Գիւլափլու» անունով, որ ունի 700 ծովիս.³⁴ այդ գիւղում երեսուն են հայի գերեզմանների յիշատակներ եւ ինչպէս պատմում են, թուրքերը նկատելով այդ գիւղի դիրքը՝ լաւ եւ ընտիր տեղը հետզհետէ հալածել են հայերին, որոնք այժմ նրա մօտակայ լեռներում գիւ-

ղեր շինած ապրում են, իսկ թուրքերը բուն դրած այն տեղերը փառաւորապէս ապրում են: Տեղի համար խօսք չկայ ասելու, ահագին մեծութեամբ այգիներ, ծառաստաններ, որքան ջրադացներ եւ այդ ամենով լիանում է թուրք ազգը...»:³⁵

Գյուլաբլու գյուղի մերձակայքում պահպանվել են մեծաթիվ հնագիտական հուշարձաններ:

Դեռեւս XIX դարի վերջերին դրանց վրա իր ուշադրությունն է բեւեռել գերմանացի հնագետ Է. Ռյոսլերը. «Գյուլաբլու գյուղի մերձակայքում եւ հանդիպեցի 3 տեսակ թաղումների. 1) քարարկղային թաղումներ, 2) վերելից սալաքարով ծածկված հողափոր թաղումներ եւ 3) դամբարանաբլուրներ: Հետազոտվեցին առաջին տեսակից ընդամենը 36 գերեզման, երկրորդից՝ 5, իսկ երրորդից՝ 3 դամբարանաբլուր: Քարարկղային թաղումները գտնվում էին լեռան ստորոտում, տեղի գյուղացիներին «գյավուր-կաբրի» անվամբ հայտնի էին գերեզմանոցում...»:³⁶

33. «Նոր-Դար», 1903, N 52, էջ 3:

34. Այնհայտ չափազանցություն է. քանի որ 1886 թ. գյուղն ուներ 250 տուն (876 աղ., 536 իգ. թուրք բնակիչ): Տես՝ *Свод статистических данных, извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Елисаветопольская губерния*, Тифлис, 1888, էջ 176-177:

35. «Նոր-Դար», 1887, N 109, էջ 2:

36. Эмиль Рёслер, նույն տեղում: Ի դեպ, թուրքերից՝ Գյավուր-գաբրի հորջորջված անվան բառացի բարձրանությունն է անհավասների. ինձ՝ ֆրիստյաների՝ հայոց գերեզմանոց:

ԱՂՋԱԲԵԳՈՒ ՇՐՋԱՆ

Պատմական ակնարկ: Աղջաբեղու վարչական շրջանը կազմավորվել է 1930թ.: 1963-65 թթ. միացված է եղել հարեան Աղդամի շրջանին, բայց այնուհետև կրկին հանդես է եկել որպես առանձին վարչական միավոր: Ջրաղեցնում է 1756 թ-ի տարածք:¹ 1976 թ. դրությամբ ուներ 1 քաղաք (շրջկենտրոնը՝ Աղջաբեղի) և 44 գյուղ:

Շրջանի ներկայիս տարածքը համապատասխանում է պատմական Մեծ Հայքի Ուտիք նահան-

գի Ուտի-Առանձնակ գավառի հարավային և Բեյլական (Բայլական) գավառի հյուսիս-արևմտյան հատվածին: Միջնադարում շրջանն ավելի հայտնի էր Բեղամեջ անվամբ: Ուշագրավ է, որ ներկայիս շրջանի մի գգալի մասը զբաղեցնող տարածքը (Աղգյուլ լճի և շրջակա բազում ավելի մանր լճերի, ճահճոտների և աղուտների շրջանը) միջնադարում եւս ունեցել է առկա բնական պայմանները: Համենայն դեպս դա է վկայում Կիրակոս Գանձակեցին: 1220 թ., երբ Դարբանդի կողմից ներխուժած լեռնցիները, Հայոց մի շարք գավառները (մինչև Տփղի-

1. «Աղբեջանական խորհրդային հանրապետության» (աղբեջաներեն) հ. 1, Բաբու, 1976, էջ 113:

սի մատույցները) ասպատակելով, ետդարձին բանակել էին Բեդամեջում, նրանք, պատմագրի վկայությամբ. «...ամրացուցին զաղխս իրեանց ի մօր եւ ի տղմուտ տեղիս, որ կայ ի մէջ երկուց քաղաքացն՝ Պարտաւայ եւ Բելուկանայ յամրագոյն տեղիս, գոր Բեդամեջն կոչեն, եւ ինքեանք յանդուգն յարձակմամբ ւաւրելին զբազում զաւառս»:²

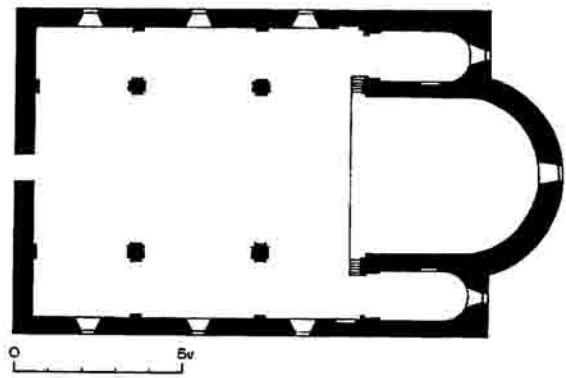
Առհասարակ ներկայիս Աղջաբեդու ամբողջ շրջանը զբաղեցնում է Կուր-Արաքսյան ողջ միջագետքը ներառող Առանի (Մուղան) լայնարձակ դաշտավայրի մի նշանակալի մասը. «...յինքնաբաւ դաշտն Ըռանայ, որ ասի Մուղան»:³ Վերջինս, ինչպէս հայտնի է, հարկ եղած դեպքերում պաշտպանություն կազմակերպելու տեսանկյունից իր ունեցած ծայրահեղ անբարենպաստ պայմանների պատճառով արդեն միջնադարում մեծավ մասամբ մնացել էր անբնակ ու ամայի: Մինչէլ ուշ միջնադար երկրամասի բնիկները նահանջել ու ամբացել էին Արցախի լեռներում, իսկ լայնարձակ տափաստանները զբաղեցրել էին թափառական խաշնարած ցեղերը (քաբրլի, ջվանշիրլի, օթուզինջի, քուանի եւ այլն): Ճիշտ այս հանգամանքով է պայմանավորված, որ ներկայիս շրջանի տարածքում պահպանված հայ մշակույթի հուշարձանների մեծագույն մասը վերաբերում է նախաքրիստոնեական եւ քրիստոնեության վաղ շրջաններին:

ԹԱՉԱՔՅԱՆԴ

Աղջաբեդի շրջկենտրոնից 14 կմ հյուսիս-արեւմուտք, միանգամայն հարթ տեղանքում գտնվող Թաչաքյանդ գյուղից 3 կմ հեռավորությամբ, «Չաթաթափա» կոչված բլրի հարեւանությամբ 1969թ. կատարված գյուղատնտեսական աշխատանքների ընթացքում միանգամայն պատահաբար հայտնաբերվեցին վաղ միջնադարյան մի եկեղեցու մնացորդներ: Եռանավ բազիլիկի հորինվածք ունեցող տաճարի (արտաքին չափերն են 16,5x9,25) ուշագրավ առանձնահատկությունն է ավագ խորանի նաեւ արտաքուստ ընդգծված կիսաբոլորաձեւ եզրապատը: Ունի ավանդատներ: Միակ մուտքը բացված է արեւմտյան ճակատից: Առավելագույնը մինչէլ 1,6 մ բարձրությամբ կանգուն մնացած եկեղեցու պատերը եւ սյուները շարված են անմշակ եւ կոփածո քարով, ինչպէս նաեւ թրծված աղյուսով: Վերջինս օգտագործված է նաեւ եկեղեցու հատակապատման համար: Մրահի հատակի համեմատ խորանն ունեցել է 45 սմ բարձրություն:

Ինչ վերաբերում է եկեղեցու թվագրման խնդրին, ապա դրան հատկապես նպաստում է հնավայրում առատորեն հայտնաբերված խեցեղեն նյութի ուսումնասիրությունը, համաձայն որի, եկեղեցին, որոշ պայմանականությամբ, թվագրվում է VI դարով:⁴

Մատենագիր աղբյուրները Բեդամեջ գավառում կառուցված միայն մի եկեղեցու մասին են տվյալներ հաղորդում, եւ այդ տվյալները, միանշանակ կերպով, ինչպէս տեղագրորեն, այնպէս էլ ժամա-

Պազարտաշի եկեղեցու հասակագիծը

նակագրորեն, համընկնում են վերոհիշյալ եկեղեցու թվագրման եւ տեղադրման մասին ենթադրվող տվյալներին: Մասնավորապես՝ Մովսէս Կաղանկատվացին, անդրադառնալով Չողում նստած (մինչէլ 551 թ.) Աղվանից Ղազար հայրապետի գործունեությանը, վկայում է. «Սա շինեաց Ղազարապատ գտեալ ի Բեդամեջս, գոր եկեղեցին Պանտալեովնի, եւ շինէ ահատր տեսամբ»:⁵

ԲՈՅԱԹ (ԲԱՅԱԹ)

Աղջաբեդուց 26 կմ արեւմուտք, շրջկենտրոնից դեպի Աղղան ձգված ճանապարհին գտնվող Բոյաթ գյուղը ուշագրավ է այն բազմաթիվ դամբարանաբլուրների առկայությամբ, որ պահպանվել են այդ գյուղի մերձակայքում եւ ներկայում հայտնի են խաշնարածներից տրված Ղըշալթիթափա, Ղոշաթափա, Գաբիթիստանլոթափա եւ Ղարաթափա անուններով: Մասնավորապես՝ դեռ 1883 թ. գնդապետ Վեյս-Ֆոն-Վեյսենհոֆը Բայաթի տարածքից հայտնաբերել էր ջնարակած աղյուս եւ խեցեղեն մնույններ, որոնք գրավել էին գիտնականների ուշադրությունը:⁶

Ուշագրավ է նաեւ միջին դարերին վերաբերող՝

2. Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1961, էջ 202-203:
3. Մխիթար Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 66:

4. P. B. Geouee, նվ. աշխ., էջ 86-87:
5. Մովսէս Կաղանկատացի, նվ. աշխ. (նախկինում), էջ 350:
6. И. З., Археологические находки на Кавказе, "Кавказ", 1884, № 222, էջ 2-3:

Շահարգահ հնավայրը:⁷

Բոյաթ գյուղը դաշտավայրով մեկ սփռված բազմաթիվ այլ գյուղերից առանձնանում է նաև նրանով, որ այստեղ, XVIII դարի 40-ական թվականներին, թափառական խաշնարած ցեղերից մեկի առաջնորդ Փանահը հին ամրոցի հիմքերի վրա կառուցեց թուրքական առաջին մզկիթը. «Քաբիրլի գավառամասում նա շինեց այդպիսի մի բերդ, որը կոչվեց Բայաթ: Բերդը շրջապատեց խոր խրամատով, մեջը կառուցեց մզկիթ: Այս մի աչքի ընկնող երեսույթ էր թափառական խաշնարածների աշխարհում, և նոր բերդը շատ բնակիչներ գրավեց զանա-

զան կողմերից»:⁸

Բայաթի հնությունների նախնական ուսումնասիրությամբ և լուսանկարահանումներով առաջինը զբաղվել է գերմանացի հնագետ Է. Ռյոպերը:⁹

Աղջաբեղիի շրջանի տարածքում, հավանաբար ժամանակակից Հինդարխ գյուղի տեղում էր գտնվում Հունան բնակավայրը, քանի որ այն գտնվում էր Պարտավի և Բայլականի մեջտեղում. «Յունան-վայր՝ Պարտավից յոթ փարսախ հեռավորության վրա: Այնտեղից մինչև Բայլական յոթ փարսախ հեռավորություն է»:¹⁰

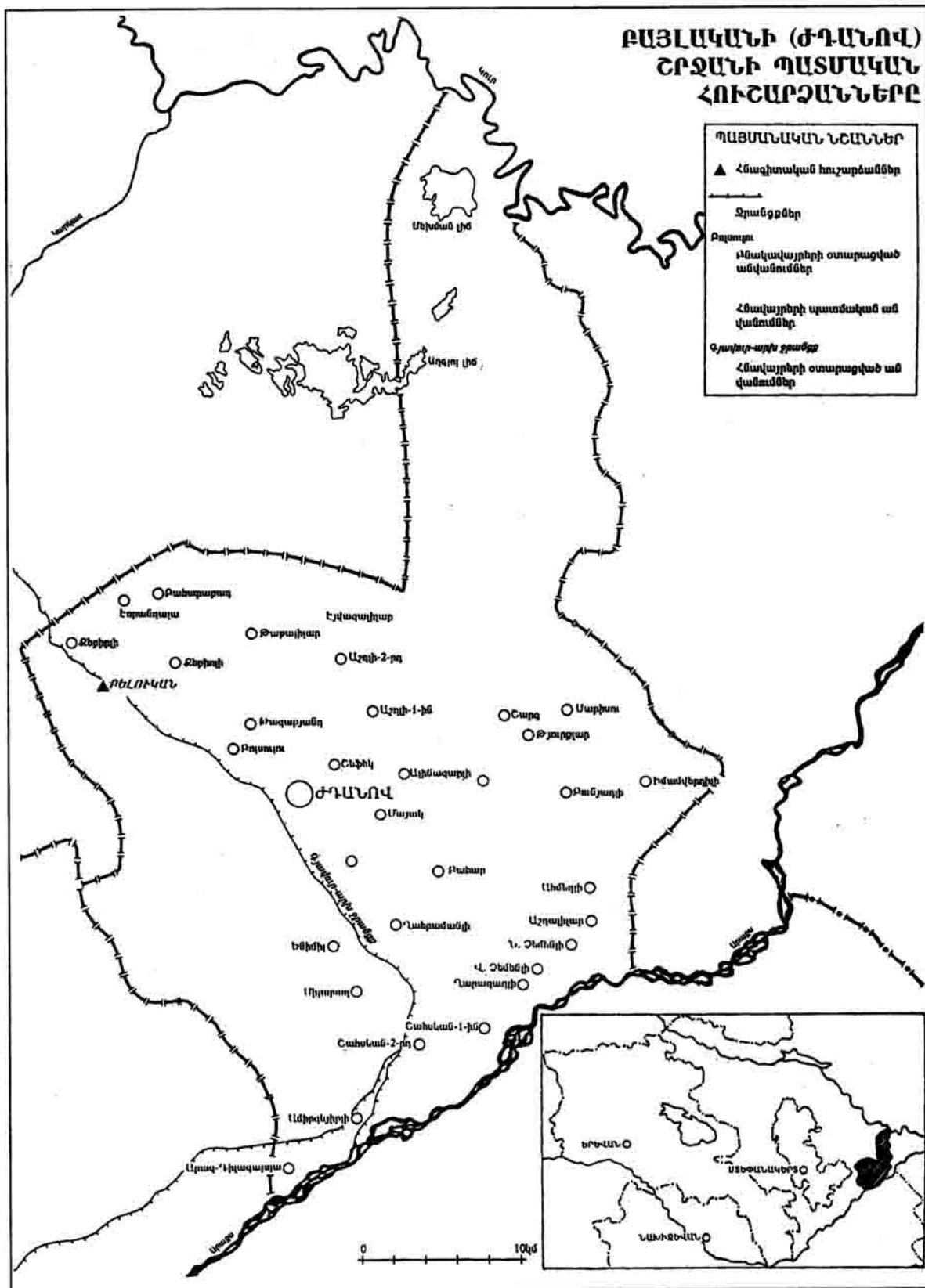
7. «Աղբյուրանական խոհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրաներն), հ. II, Բաբու, 1978, էջ 223:

8. Լևո, Երկերի ժողովածու, հատր 3, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1973, էջ 265:

9. "Kaskaz", 1903, №134, էջ2:

10. «Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարեւան երկրների մասին», հատր 3, Երեւան, 1965, էջ 121:

ԲԱՅԼԱԿԱՆԻ ՇՐՋԱՆ

Պարմական ակնարկ: Պարմական Նայաս-տանի Արցախ նահանգի հարավ-արեւելյան ծայրում, Ադրբեջանի Խորհրդային Նահրապետության սրբեղծումից հետո, 1939 թ., ձեւավորվել է Ժդանովի վարչական շրջանը՝ 1131 քկմ մակերեսով: 1963-ին այն միացվել է հարեւան Իմիշլիի շրջանին, բայց 1964-ից կրկին հանդես է եկել որպես առանձին վարչական միավոր: Ունի 1 քաղաք՝ Բայլագան (Ժդանով) շրջկենտրոնը (մինչեւ 1932-ը՝ ավան, 1932-66-ը՝ քաղաքապետական, այնուհետեւ՝ քաղաք) եւ 39 գյուղ (1979 թ.):¹ Մահմանակցում է Ադրբեջանի Աղջաբեդու, Ֆիզուլու, Իմիշլիի եւ Զարդոբի շրջաններին, ինչպես նաեւ Արաքս գետով՝ Պարսկաստանին:

Բացառապես հարթավայրային մակերեսույթ ունեցող ներկայիս շրջանի փարածքն ու շինարարական արդեն իսկապես հայաթափ էր: Կուր-Արաքսյան միջագետքի այլ հարավային հայերի նման այդ փարածքի հայությունն ամբողջապես քաշվել ու անրացել էր Արցախի լեռնային գոտու գյուղերում:

Բայլականի շրջանի փարածքի մի զգալի մասով է անցնում Արաքս գետից սկիզբ առնող Գյավուր-Արիս կոչված հնագույն ջրանցքը, բայց առանձնապես մեծ հռչակ է վայելում այդ ջրանցքի հարեւանությամբ գտնվող հինավուրց Բելուկան (Բայլական) քաղաքը (այժմ Բայլագան):

ԲԵԼՈՒԿԱՆ (ԲԱՅԼԱԿԱՆ)

Նակառակ այն հանգամանքին, որ Բելուկան-Բայլականն ունեցել է բավականին հարուստ պարմական անցյալ եւ բազմիցս վկայակոչված է հայ եւ օտար մարտնչագիրների երկերում, այնուամենայնիվ մինչեւ XX դարի 30-ական թվականներն այդ մեծահռչակ քաղաքի փրկումն անգամ գիտությանը հայրենի չէր: Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանն այն նույնացրել է Բայաթ ամրոցի հետ. «Բելուկան աներակ՝ քաղաքաբերդին Գարգարի ձախ կողմում, որ այժմ կոչվում է Բայեթա...»,² իսկ պարմաբան Լեոն նշել է. «Նահանգն իր անունը ստացել է Փայրակարան քաղաքից, որ հիշարակվում է շար անգամ, բայց որի փեղը որոշել անկարելի է»:³

Սակայն, ներկայիս Բայլագանի (նախկին Ժդանովի) շրջանի Զյաբրլի եւ Խաչինսարոյ գյուղերի միջեւ գտնվող եւ խաշնարածների կողմից Էրանաղալ անվանումը ստացած հնավայրում 1933 թ. սկսված եւ փաստանյակներ փեւած ուսումնասիրությունները սպառիչ կերպով հստակեցրին խնդիրը, պարզելով, որ այդ հնավայրը նույն ինքը՝ Բայլական կամ Բելուկան քաղաքաբերդին է:

Բայլական քաղաքն, իր գոյության ընթացքում առանձնահատուկ նշանակություն է ունեցել հայ ժողովրդի պարմության մեջ:

Արաբական աղբյուրները քաղաքի հիմնադրումը հիմնականում վերագրում են Սասանյան Կավար արքային (488-496, 498/9-531),⁵ սակայն այլ փյուլաների առկայությունը գալիս է հավաստելու, որ Կավար արքան կարող էր լինել միայն քաղաքի վերաշինողը եւ ոչ երբեք՝ հիմնադիրը:

IX դարի կեսերին արաբական աղբյուրները հիշարակում են Բայլական գավառի մասին: Ուշագրավ է, որ այդ ժամանակ նրա կազմում է հիշվում նաեւ Լեռնային Արցախի հարավում գտնվող Քիշ բերդը (այժմ՝ Նադրոբի շրջանի Տոլ գյուղի մոտ). «Այա Բուղան գնաց Իսա իբն Յուսուֆի (Եսայի Աբու-Մուսե-Ս.Կ.) դեմ, որը Քիշ (Քարիշ) ամրոցում էր Բայլականի գավառում»:⁶

Բայլականը աննախադեպ արհավիրքի ենթարկվեց 1221թ., մոնղոլ-թաթարական արշավանքի ժամանակ «Թաթարները հարձակվեցին, կռվեցին, ապա սրի ուժով գրավեցին քաղաքը (վեց հարյուր փասնութ թվականի Ռամադան ամսին (30 հոկտ. - 28 նոյ.) ու սրի քաշեցին, կենդանի չթողնելով ո՛չ փոքրին, ո՛չ մեծին, ո՛չ էլ կանանց...», - վկայում է արաբ պարմագիրը:⁷ Նույն դեպքերի առնչությամբ պարմագիրը նշում է նաեւ. «նրանք հասան Առան երկրի Բայլական քաղաքը, որը պաշարեցին ու գրավեցին, բնակիչներին կոտորեցին այնքան, որ գրեթե բնաջինջ արեցին»:⁸ Ուշագրավ է, որ չնայած մոնղոլների կողմից բնակչության կոտորածից հետո քաղաքը հրդեհվել էր, այնուամենայնիվ նվաճողների հեռանալուց հետո այն չէր լքվել, այլ կրկին շենացվել էր. «... Թաթարները եկան եւ սպանեցին ձեռքն ընկած բնակիչներին, կողոպտեցին, հետո այրեցին քաղաքը: Երբ նրանք հեռա-

4. Քաղաքի տեղադրության մասին. «... (Արափին - Ս. Կ.) միանում է Կուր եւ երկուսի միջեւ մնում է Բայլական քաղաքը...» («Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեւան երկրների մասին», հ. 3, Երեւան, 1965, էջ 69): Տես նաեւ նույն աշխ., էջ 171 եւ 148-ի N 114 ծանոթագրությունը:

5. Մասնավորապես, Իբն-ալ-Ասիրը հաղորդում է. «Աղա Կավարը հասավ նրանց ետեւից եւ Առանում կառուցեց Բայլական քաղաքը...» (Իբն Ալ-Ասիր, էջ 40): Կամ. «... հիմնադրողը եղավ Կավար թագավորը Արմինիային սիրելուց առաջ: Ոմանք էլ ասում են, թե նրա հիմնադրողն է եղել Կոնանի որդի, Լանսայի որդի, Արմանի որդի Բայլականը» («Արաբական աղբյուրներ...», հ. 3, Երեւան, 1965, էջ 40): Կամ. «Կոբազը ինձի իր զորակազմի ետեւից հասնելով, խազարներին տեղահան անելուց հետո, Առանում կառուցել զվեց Բայլական եւ Բարդաս քաղաքները» (նույն աշխ., էջ 17):

Բազմաթիվ ուսումնասիրողներ Բայլականը նույնացրել են հայկական աղբյուրներում բազմիցս հիշատակվող Փայսակարանի հետ: Աղբյուրների համալիր ֆունդիային շնորհիվ այդ հնավայրությունը բացառել է Բ. Հարությունյանը (ես նրա՝ «Փայսակարան քաղաքը եւ նրա տեղադրությունը» հոդվածը. «ԼՀԳ», 1981, N 12, էջ 61-76):

6. Իբն-Ալ-Ասիր, նույն աշխ., էջ 159:

7. Նույն աշխ., էջ 303:

8. Նույն աշխ., էջ 307:

1. «Ադրբեջանական խորհրդային հանրագիտարան» (աղբյուրներ), հատ. IV, Բաքու, 1980, էջ 265:

2. «Արցախ», էջ 28:

3. Լեոն, Երկրի ժողովածու, հ. 1, Երեւան, 1966, էջ 160:

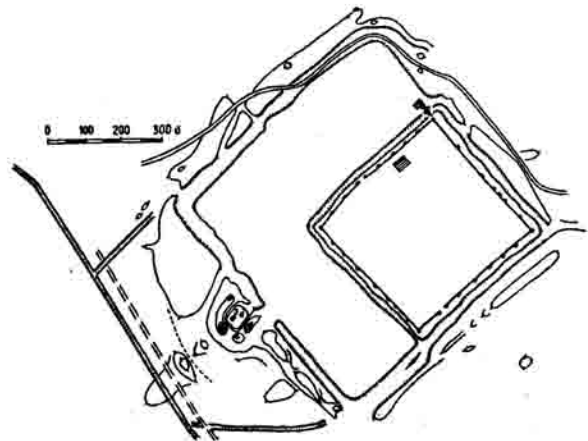
ցան, փախստական բնակիչները կրկին վերադարձան եւ վերստին բնակություն հաստատեցին այն-տեղ» վկայում է պարմագիրը:⁹ Մեկ փարի անց, 1222-ին, Բայլական մտան հայ-վրացական միացյալ զորքերը:¹⁰

1246 թ. Գրիչ վանքի մի ընդարձակ արձանագրության մեջ Բայլական քաղաքը Բելուկան ձեռով հիշվում է որպես հիշյալ վանքի թեմական իրավասության ներքո գտնվող վայր. «...ԴԻՉԱԿՈ ԲԷ-ԼՈՒԿԱՆ ԻԻՐ ԿԵՐՈՎՆ...»:¹¹ Ուշագրավ է, որ եթե IX դարի դեպքերի առթիվ Քթիշ (Գրիչ) բերդն է հիշվում որպես Բայլական գավառի մեջ գտնվող վայր, ապա XIII դարում Բայլականն է հիշվում Դիզակի կազմում: Այսինքն՝ փարամաշրջանի գավառանվան փեսակեփից Բայլականը փեղի էր

վայր դադարել էր գոյություն ունենալ, եւ երբեմնի գավառանիսրը XX դար էր հասել նաեւ պարմական անվան կորստյամբ, սուկ իբրեւ մի ավերակ քաղաքաբեդի:

Խորհրդային փարիներին Պարմական Նայաս-փանի Արեւելից Կողմանց (Արցախ, Ուրիք նահանգները) շար գավառների թվում նորաստեղծ Ադրբեջանի կազմում հայտնվեց նաեւ Բայլական քաղաքաբեդին, որն արդեն, առավելապես հայտնի էր խաշնարած ցեղերից ստացած Էորանդալա անվանումով: Այստեղ, ինչպես նշել ենք, սկսած 1930-ականներից մի քանի փասնամյակ շարունակ պեղումների ուղեկցմամբ հնագիտական ուսումնասիրություններ իրականացրին բաբվեցի «գիտնականները»՝ ամեն հայտնաբերվածը ներկայացնելով կամ իբրեւ «աղվանական» եւ կամ էլ որպես «ադրբեջանական»:¹³

ԹԱՁԱՔՅԱՆԴ

ԲԱՅԼԱԿԱՆ. Բաղախանդի կենտրոնական մասի հասակագիծը

Բայլականի (ժղանովի) շրջանում, շրջկենտրոնից 4,5 կմ հյուսիս-արեւմուտք գտնվող Թագաքյանդ գյուղը հիմնել են Մարտակերտի, Մարտունու եւ Նադրութի շրջաններից եկած հայերը 1938թ. փետրվարին: Նայերից առաջ, նախախորհրդային փարիներին այդտեղ ռուսներ էին բնակվել: Սկզբնապես զուտ հայաբնակ Թագաքյանդում 1988-ի դրությամբ բնակվում էին 44 փուն հայեր, 1 փուն՝ լեզգի եւ 350 փուն՝ թուրքեր: Նույն թվին գյուղի բոլոր հայերը բռնազաղթվեցին:

Բայլական վերանվանված նախկին ժղանովի շրջանում սակավաթիվ հայեր բնակվում էին նաեւ շրջկենտրոնում, Խաչինսարոյ գյուղում եւ Դաշբուռուն երկաթուղային կայարանում: Նրանք եւս բռնազաղթվել են 1988 թվականին:

տվել Դիզակին:

Բայլական քաղաքին վերաբերող վերջին հիշատակություններից մեկը թողել է իսպանացի ճանապարհորդ Ռույ Գոնցալեց դի Կլավիխոն, XV դարի սկզբին. «... Թիմուրը սովորություն ուներ նախապես այդ դաշտերը գալու, ուր նա հաստատում էր իր ձրմռան բնակատեղը, եւ հիրավի վերջերս նա հրամայել էր մի քաղաք (կոչված Բեյլազան) կառուցել այստեղ, ուր արդեն հաստատված 20.000 մարդիկ կային»:¹²

Վերջին դարերի՝ մարեմագրական աղբյուրների բացակայությունն ինքնին վկայությունն է այն իրողության, որ քաղաքն այլեւս պարմական ասպարեզից դուրս էր մղվել, այլ կերպ ասած՝ իբրեւ բնակա-

13. И. М. Джафарзаде, Отчет о раскопках городских ворот городища Орен-кала в 1933...: Նույնի՝ Археологические раскопки городища Оренкала в 1951 г., Труды Института истории и философии», том 4, Баку, 1954. Н. В. Минкевич-Мустафаева, О ремесленном квартале Байлакана, «Советская археология», 1958, №4. А. Л. Якобсон, Раскопки на городище Орен-кала в 1953-1955 г., «Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, т. 1, МИА СССР, №67, М.-Л., 1959. Н. Наджафова, Редкий вид Азербайджанской художественной ангобированной керамики из раскопок Оренкала и старой Гянджи, «Известия АН Аз. ССР», 1959, №4, էջ 15-25: Գ. М. Ахмедов, Поздняя городская стена города Байлакана, «Известия АН Аз. ССР», 1962, №6, էջ 17-31: В. П. Фоменко, Стекланные изделия VIII-X вв. городища Оренкала, «Известия АН Аз. ССР», 1962, №7, էջ 31-41: Գ. М. Ахмедов, Оренкала, Баку, 1962, Նույնի՝ О «Тимуревской» стене города Байлакана, «Советская Археология», 1964, №1. նաեւ «Труды Азербайджанской экспедиции», МИА СССР, № 125, М.-Л., 1965.

9. «Արաբական աղբյուրներ...», հ. 3, Երևան, 1965, էջ 40: Իրական հիմք չունի Հ. Մանանդյանի այն կարծիքը, թե «1221 թ. իսլամ կոթմանվեց Աղվանի խոտը Բաղախանդ քաղաքում, որն այլեւս չպահանջվեց» (Քննական տեսություն հայ ժողովրդի դաստնության, հատր 3, Երևան, 1952, էջ 257):
 10. Հ. Մանանդյան, նվ. ախ., էջ 186:
 11. «Դիզակ...», V, էջ 183:
 12. Հովի. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատր Ա, Երևան, 1932, էջ 129:

ՖԻԶՈՒԼՈՒ ՇՐՋԱՆ

Պարմական ակնարկ: Շրջանը կազմավորվել է 1930 թ.: Մինչև 1959 թ., ի պատիվ ռուսական բանակի հրամանատար Կորյագինի, կրում էր նրա անունը և կոչվում Կորյագինի շրջան: Զբաղեցնում է 1386 քկմ մակերես: 1986 թ. փյալներով ուներ 1 քաղաք (շրջկենտրոնը), 1 քաղաքարիպ ավան և 71 գյուղ:

Շրջկենտրոն Ֆիզուլի քաղաքը հիմնադրվել է 1827թ.: Սկզբնապես այն կոչվել է Ղարաբուլաղ և բնակեցված է եղել ռուս վերաբնակիչներով, իսկ այնուհետև վերանվանվել է Կորյագինո: 1959-ից համանուն շրջանի հետ մեկտեղ վերանվանվել է Ֆիզուլի:¹

Մասնանակցում է ԼՂՏ Հաղորդի և Մարտունու շրջաններին, Աղբբեջանից՝ Զաբրայիլի, Աղջաբեդու և Բայլազանի (Ժդանով) շրջաններին, իսկ Արաքս գետով՝ Իրանին:

Ներկայիս շրջանի փարածքը միջնադարում սնունդ էր Պարմական Հայաստանի Արցախ նահանգի կազմի մեջ: Ուշ միջնադարում փարածքի մեծագույն

մասն ընդգրկված է եղել Դիզակի (Տուգախ) մելիքության կազմում:

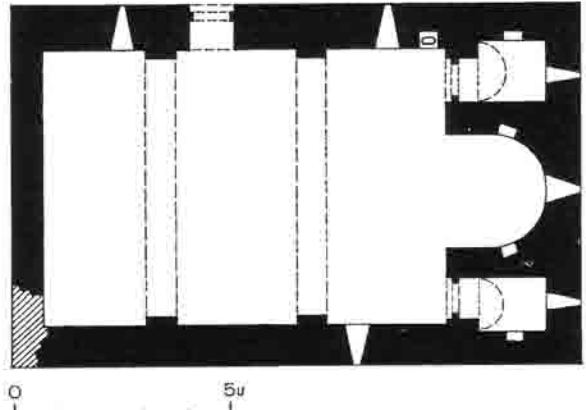
Պարպալի, Աղջաբեդու, Բայլազանի (Ժդանով) շրջանների նմանությամբ Ֆիզուլու շրջանի փարածքի հիմնական մասն էլ հարթավայրային է և այդ իսկ պարճառով էլ համեմատաբար ավելի վաղ է հայազրկվել: Այդ փարածքը ժամանակի ընթացքում և, հատկապես, XVIII-XIX դարերում, զբաղեցրել են խաշնարած (թյուրքական ծագմամբ) գանազան թափառական ցեղերը:

Տակավին XX դարի սկզբներին ներկայիս Ֆիզուլու շրջանի փարածքում թյուրքերը հիմնականում վարում էին թափառաշրջիկ (թարաքյամա) կյանք: Գոյություն ունեին միայն սակավաթիվ նորահիմն թրքաբնակ գյուղեր, որոնցից միայն Մեծ ու Փոքր Բահմանլուների և Մարայանի «...բնակիչները նրսփակեաց թյուրքեր են»:²

Հայ մշակույթի հուշարձանների պահպանված փոքրաթիվ նմուշները գտնվում են շրջանի արևմտյան, այն է՝ ԼՂՏ Հաղորդի շրջանին հարող, համեմատաբար

1. «Աղբբեջանական խորհրդային հանրապետության» (աղբբեջաներեն), հ. X, Բաֆու, 1987, էջ 17:

2. Ք. Օհանեան, Շուուց-Թարիզ (Ճանադարհորդական նկատողութիւններ), «Մուրճ», 1903, N 1, էջ 60:

ՉՈՂԵՐ. եկեղեցու տեսքը հյուսիս արևելքից և հյուսիսային ճակատից բացված միակ նուսֆը, հասված գերեզմանոցից և եկեղեցու հասակագիծը

բար լեռնային հարավածում, այսինքն՝ այն վայրերում, ուր հայերը կարողացել էին ավելի երկար դիմակայել (ի դեպ, նշենք, որ շրջանի Նոդեր գյուղը մինչև 1988 թ. դեռևս ուներ սակավաթիվ հայ բնակչություն:

ՀՈՂԵՐ (ՈՂԵՐ)

Մինչև 1938թ. Հաղորդի շրջանի կազմում գրնդվող, բայց այնուհետև Ադրբեջանի Կորյագինի (1959-ից՝ Ֆիզուլու) շրջանին միացված Նոդեր հայաբնակ գյուղը գրնվում է Իշխանագետի աջակողմում, Վնեսաբերդի հյուսիս-արևելահայաց լեռնալանջին, ծովի մակերևույթից 620-780 մ բարձրության վրա: Գյուղի առավել բարձրադիր մասը (780մ) նրա հարավային ծայրին գրնվող Սք. Ասրվածածին եկեղեցու շուրջ փարածված գերեզմանատունն է: Մուրավորապես 1890-ին գյուղ այցելած և բնակիչների փեղաբնկության խնդրով հեփաբրըրված Մակար եպիսկոպոս Բարխուրարյանը նշել է, որ Նոդերի «բնակիչք բնիկ»-ներ էին, իսկ ծխական

եկեղեցու շենքն էլ գրնվում է թերաշեն վիճակում. «... եկեղեցին կիսապ...»:³

Նայ բնակիչների թիվը, ըստ աղբյուրների, հետևյալ պարկերն է ներկայացնում:

Տարեթիվ	սուն	արական	իգական	միասին
1889		128	98	226 ⁴
1897	65 ⁵			
1914				630 ⁶
1921	139	288	312	600 ⁷

Հարկանշական է, նաև օրինաչափ, որ 1938 թվականից հետո, երբ գյուղը միացվեց թրքաբնակ Ֆիզուլու շրջանին, իսկույն ետք ծայր առավ հայերի

3. «Արցախ», էջ 71:
 4. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 8583, ք. 42-43:
 5. Ա-Գ, Հայ-թուրական ընդհարումը Կովկասում (1905-1906 թ.), Երևան, 1907, էջ 172:
 6. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 110:
 7. Карапетян М. М., Этническая структура населения Назорного Карабаха в 1921 г. (по сельскохозяйственной переписи Азербайджана 1921 г.), Ереван, 1991, էջ 15:

արտագաղթը: Արդեն 1980-ականներին Ղոզերում մնացել էին միայն 3-4 հայ ընտանիք, իսկ գաղթած հայերի թափուր բնակարանները զբաղեցրել էին դրսեկ թուրքերը: 1986թ. գրեթե ամբողջովին թըրքաբնակ Ղոզերն ուներ 366 բնակիչ:⁸

1989-ից ի վեր աղբբեջանական կողմը արդեն իսպառ հայաթափ Ղոզերը վեր էր անել մերձակա հայաբնակ Ջրակուս, Դուդուկչի, Դրախտիկ եւ այլ գյուղերին հարվածելու ռազմական հենակերփ: Այն վնասազերծվեց 1992թ. մարտի 31-ին, երբ Արցախի ազատամարտիկները ազատագրեցին Ղոզերը:

Ղոզերի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, որ հին հիմքերի վրա XIX դարի վերջերին վերակառուցված միանավ թաղակապ շենք է, արխիվային վավերագրերից մեկում միեւնույն անվամբ հիշվում է 1880թ.:⁹ Կառուցված է անմշակ քարով, սրբապաշ են միայն անկյունաքարերը: Ըստ տեղանքի ընձեռած հնարավորությունների՝ եկեղեցու միակ սուրբը բացված է հյուսիսային ճակարկից: Իր ավանդական տեղում է (հյուսիսային պարի մեջ) մկրտարանի քարե (միակտոր) փաշտակածե ավազանը: Արեւմտյան ճակարկը դրսի կողմից մեծ մասով թաղված է հողի շերտի մեջ: Շուրջը փարածված է գերեզմանոցը: Այստեղ արձանագրություն կրող պահպանված ամենահին շիրմաքարը 1807 թվականից է: Ուղղանկյունաձեւ փապանաքարի (149x28x40սմ) նեղ կողին երկփող փորագրված է.

ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԱՄԿԱՐԻ ՈՐԹԻ ԷՎԱՆԷՍ (Ի)Ն, ԹՎ(ԻՆ) ՌՄԾԶ (1807):

Թվակիր ամենաուշ մի քանի փապանաքարերը վերաբերում են 1960-ականներին:

Գերեզմանոցից ոչ հեռու, ձորակում պահպանվում է նաեւ ակնհայտորեն հայ վարպետների կառուցած աղբյուրը:

ԱԿԱՐՈՒՄ (ԽԱՆԱՅՇԱ)

Նաջորդ բնակավայրը, որ մինչեւ XIX դարի վերջերը նույնպես ուներ հայ բնակչություն, Ակարում կամ Խալաֆշա գյուղն է: Այն գտնվում է Ֆիզուլի շրջկենտրոնից 5 կմ հարավ-արեւմուտք, ԼՂՆ Նադրութի շրջանի սահմանից հազիվ 1 կմ հեռավորության վրա, ծովի մակերեսույթից 500-650 մ բարձրությամբ, արեւելահայաց ձորալանջին:

Ցավոք, Ակարումցի հայերի պատմությունը լուսաբանող արխիվային վկայագրերը խիստ սուղ են: Նայրնի է միայն, որ այդտեղ 1886 թ. բնակվում էին 8 փուն՝ հայեր 58 շունչ (32 ար., 26 իգ): Ի դեպ, նույն աղբյուրի համաձայն, գյուղն արդեն ուներ նաեւ ավելի մեծաթիվ թուրք բնակչություն (33 փուն, 110 ա-

րակ., 95 իգ):¹⁰ 1889թ. մեկ այլ վիճակագրական վավերագիր Ակարում գյուղում հայ բնակիչների թիվը ցույց է տվել 122 շունչ (59 ար., 63 իգ):¹¹ Թրքախառն գյուղում ու նաեւ այլ թրքաբնակ գյուղերով շրջապարված ակարումցի հայերը ըստ ամենայնի դժվար թե երկար դիմանային եւ, իրոք, XIX դարի վերջին եւ XX դարի սկզբներին սրեղծված մի շարք վավերագրերում այլեւս Ակարում գյուղում հայերի գոյությունը չի արձանագրվում:¹² 1914 թ. զուր թրքաբնակ Խալաֆշան (գյուղի այս անվանումը գործածում էին հարկապես թուրքերը) ուներ 255 բնակիչ:¹³ Խալաֆշայի արեւմտյան թաղի բարձրադիր մասում պահպանվել են հայոց գերեզմանապահ մնացորդները:

ՂԱՐՂԱՔԱԶԱՐ

Ֆիզուլուց 6,5 կմ հարավ, հնուց ի վեր իր կարեւորությունը պահպանած գլխավոր ճանապարհի վրա փռված Ղարղաքազար գյուղը հարկապես նշանավոր է եղել պարսից շահերի տիրապետության վերջին շրջանում XVII դարի 2-րդ կեսին, երբ այստեղ հայ քարգործ-վարպետների աշխատությամբ կառուցվել է պարսկական մզկիթ (1682թ.) եւ իջեւանատուն (1684թ.): 1960-ականներին այստեղ այցելած Ս. Բարխուդարյանը նշել է. «Ամբողջ քարավանատունը արտաքուստ անփաշ քարերով է շինված, իսկ հյուրասենյակները եւ մանավանդ սրահը՝ սրբապաշ քարով: Սրահի կամարները պայտածե են եւ կառուցված հայ ճարտարապետության միջնադարյան լավագույն ոճով: Այդ սրահի կենտրոնական կամարի սյան վրա խազագրով եւ անվարժ ձեռքով կա հետեւյալ հիշատակագրությունը.

ԵՍ ԶԼԻՎԱՐԴՍ ԵԿԻ, ԹՎ(ԻՆ) ՌՃԼ(1681)...»:¹⁴

ՖԻԶՈՒԼԻ

Այնտեղ, որտեղ ներկայիս համանուն շրջանի կենտրոն Ֆիզուլի քաղաքն է, 1827թ. հիմնվել է Ղարաբուլաղ անվամբ բնակավայրը: Սկզբնական շրջանում նրա միակ բնակիչները ռուս ադանդավորներ էին (մալականներ), բայց հետագայում փոքրիկ Ղարաբուլաղը համալրվեց թուրքերով ու նաեւ փոքրաթիվ հայերով: 1886թ. Ղարաբուլաղը դեռ զուր ռուսաբնակ գյուղ էր (45 փուն, 213 շունչ՝

10. "Свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа. Елисаветопольская губерния", Тифлис, 1888, էջ 104-105: Ղարաբազարի գյուղական հասարակության մեջ. բացի հայ եւ թուրք բնակչություն ունեցող Ակարում-Խալաֆշայից, միավորված էին նաեւ գոյս քրքաբնակ եւս 6 գյուղեր (Դադալի, Ջուվալի, Իժլի, Բոչ-Ամնեղի, Յալ-Փիր-Ամնեղի եւ Մանդիլու):
11. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, գ. 1, գ. 8583, ք. 42-43:
12. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, գ. 14, գ. 205, ք. 238-239:
13. "Кавказский Календарь на 1915 г.", Тифлис, 1914, էջ 194:
14. «Դիվան...», տրակ 5, էջ 191:

8. «Աղբբեջանի խորհրդային հանրագիտարան» (աղբբբեջաներեն) հ. X, Բաբու. 1987, էջ 259:
9. ՀՀՊՊԿԱ, ֆ. 56, գ. 6, գ. 33, ք. 17:

ՂԱՐԱՔՅՈՓԱԿ-ԹԱՓԱ. բլրի ընդհանուր տեսքը

104 ար., 109 իգ.),¹⁵ բայց, օրինակ, 1915 թ. արդեն Կորյազիում վերանվանված նախկին Ղարաբուլազում ռուսները (65 փուն) իրենց թվաքանակով զիջում էին փեղի թուրքերին: Ըստ վկայագրության՝ «Վարանդայի եւ Դիզակի գաւառամասերի գիւղացիների առեւտրական կենտրոնը Կարեւագինն է: Այսփեղի ազգաբնակութեան ճնշող մեծամասնութիւնը թուրքեր են կազմում, որոնք զբիխատրապէս պարապում են առեւտրով: Թուրքերից յետոյ երկրորդ փեղն են բռնում սօլօկանները:... Սօլօկանների գլխատր զբաղմունքը հողագործութիւնն է. այգեգործութեան ճիւղին մեծ զարկ են փութել: Մասնատրապէս հայերը չնչին փոքրամասնութիւն են կազմում, որոնց մի մասը խանութպաններ են, իսկ միւս մասը դերձակներ ու կոշկակարներ...»:¹⁶ Ի դեպ, եւ թուրքերի, եւ հայերի հիմնական մասը այդփեղ էր գաղթել Շուշից, քանի որ ռուսների հիմնադրած գյուղը, իր աշխարհագրական հարմար դիրքի շնորհիվ ամենշաբաթայա փոնավաճառների վայր էր դարձել:¹⁷

1959 թվականից Ֆիզուլի վերանվանված շրջակենտրոնը նշանավոր է հարկկապես քաղաքի հյուսիսային եզրին գրնվող եւ շուրջ 50 մ բարձրություն ունեցող մի ուշագրավ բլրով: Թուրքերն այն կոչում են «Ղարաքյոփակթափա»: Բլրի հարթ մակերեսույթը ամբողջապէս ծածկված է խեցեղեն կտորփանքներով: Արդեն XX դարի սկզբներին հնագետների ուշադրությունը գրաված հնավայրում 1964 թվականից ի վեր պեղումներ են կատարվել: Նայտնաբերված նյութերը, որ թվագրվում են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներով,¹⁸ ներկայանում

են իբրեւ Նայկական Լեռնաշխարհի բազմաթիվ այլ հնավայրերից ի հայտ եկած նյութերին հարազատ ու անքակտելի մաս:

ՂԱՋԱՐ, ԴԻԼԱԳԱՐԳԱ, ՎԵՅՍԱԼՈՒ

Նայտնի է, որ թուրքաբնակ գյուղերից, առհասարակ, թալանի նպատակով պարբերաբար ավազակային հարձակումներ էին գործում հայաբնակ գյուղերի վրա: Այդ գյուղերի մեջ հարկկապես առանձնանում էին ներկայիս Ֆիզուլու շրջանի փարաւծքում գրնվող՝ Դիլագարդա, Վեյսալու եւ Ղաջար գյուղերը:

Նախախորհրդային փարիներին դրանց գործած բազում չարիքների մասին վկայություններով լեցուն է հարկկապես ժամանակի մամուլը: Մասնավորապէս՝ Դիլագարդա գյուղի վրանաբնակ թուրքերի հիմնական զբաղմունքը մերձակա եւ նույնիսկ հեռավոր հայ գյուղերից անասնագողությունը եւ սպանություններն էին:¹⁹ Վեյսալուցիները հմբացել էին անասնագողության եւ դրանք փրկագնով հայերին եր վերադարձնելու մեջ:²⁰ Ղաջարցիների հիմնական զբաղմունքը ճանապարհներին դարանակալելն ու խեղճ գյուղացիներին թալանելն ու սպանելն էր: Այդ ավազակաբարո հարձակումներն ուղղակի անփանելի էին դարձել 1906 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ՝ համափարած անպարժելիության պայմաններում:

Ի պատասխան դրա, ինչպէս վկայում է ժամանակի մամուլը, 1906 թ. հունվարի 11-ը դարձավ ավազակաորջի կործանման օրը. «...Վերջապէս...: ...քանդվեց աւազակների որջը: Տասնեակ փարիների ընթացքում կրած փառապանքների վրէժը վերջապէս այսօր լուծեց Տիգրակի եւ Վարանդայի հայ ժողովուրդը: Ղաջարը քարոքանդ եղաւ այդ բառի կատարեալ իմաստով...»:²¹

Ներագայում այն կրկին վերաբնակեցվեց թուրքերով: 1993 թ. ապրիլին հայ ազատամարտիկները ազատագրեցին աղբրեջանական թուրքերի կողմից ռազմական հենակետերի վերածված եւ Արցախի հայաբնակ գյուղերը հրեփակած Ղաջար գյուղը:

Ինչ վերաբերում է պատմական հուշարձաններին, ապա Ղաջարը հայտնի էր իր աղբյուրով, որի կառուցման համար, ինչպէս վկայում է Ք. Օհանյանը, հրավիրվել էին Վարանդայի հայաբնակ Թավարդ գյուղի վարպետները:²²

15. "Свод статистических ...", էջ 174:

16. Ա. Ա. Տոյատրքիւններ Կարեւագինից, «Մշակ», 1915, N86:

17. Լ. Յովսէփեան, Նամակ Ղաղարաղից, «Մշակ», 1905, N132, էջ 2:

18. А. А. Ивановский, По Закавказью, МАК, VI, Москва, 1911. Г. С. Исмаилов, Гаракенек теле - древний памятник материальной культуры Азербайджана, "Известия АН Азерб. ССР", 1969, N21, «Էլմ վն հայաթ», Բափու, 1988, N22, էջ 20-21:

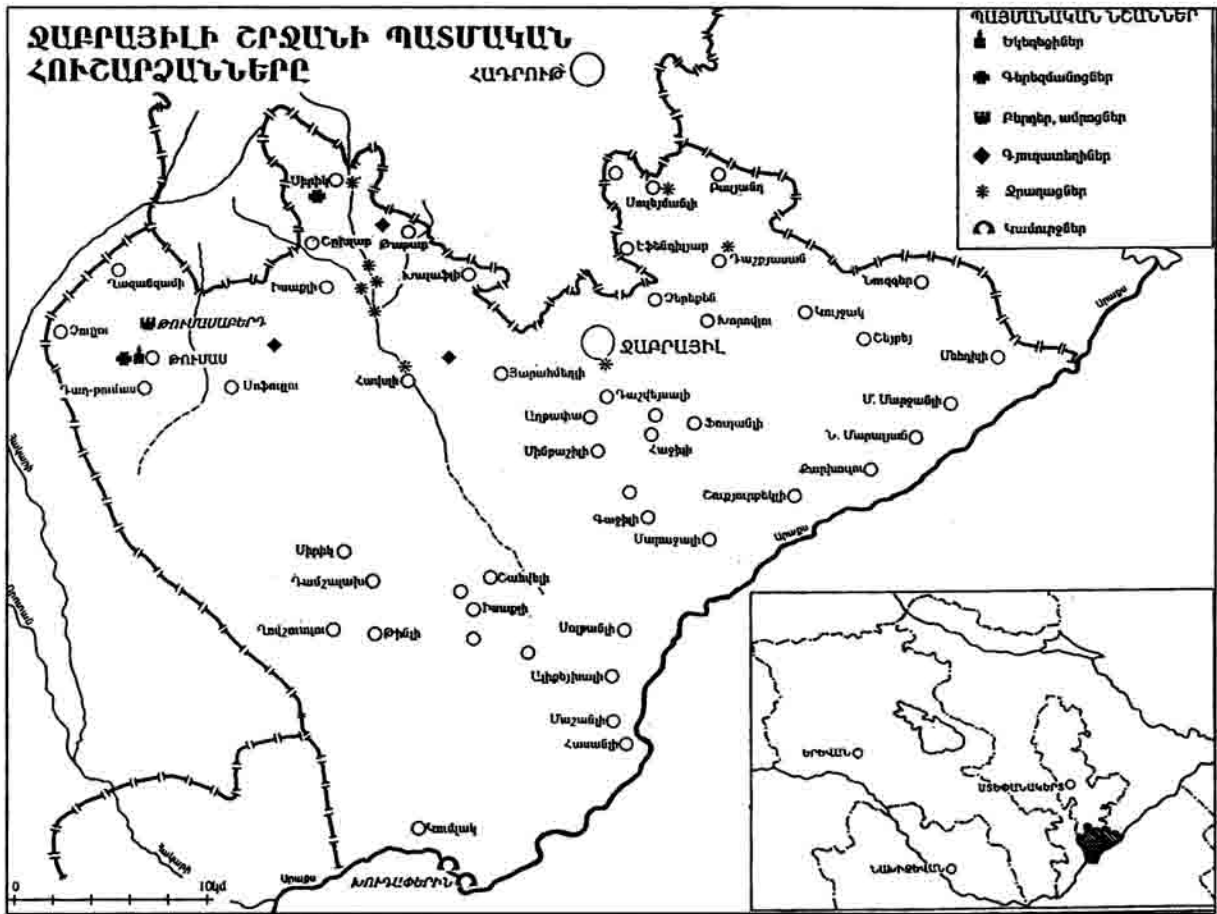
19. «Նոր-Ղար», 1896, N142, էջ 3:

20. «Մշակ», 1900, N204, էջ 2:

21. «Մշակ», 1906, N14, 21 յունվարի, էջ 1:

22. Ք. Օհանյան, Շուշուց-Թարիզ (Ճանադարհորդական նկատորքիւններ), «Մուրճ», 1903, N1, էջ 59:

ՋԱԲՐԱՅԻԼԻ ՇՐՋԱՆ

Պարզնական սկզբնական: Արցախի Մյուս Հաբանդ (միջնադարում Բելուկան կամ Դիզակ) գավառի հարավային կես մասի փարածքի վրա գոյացած եւ խորհրդային կարգերի օրոք նորաստեղծ Ադրբեջանին միացված Ջաբրայիլի շրջանը կազմավորվել է 1930 թ.: Տարածքն է 1050 քկմ: 1987 թ. դրությամբ ուներ 1 քաղաք (շրջկենտրոն Ջաբրայիլը, որը քաղաքի կարգավիճակ է ստացել 1980 թ., 1950-80-ը այն քաղաքատիպ ավան էր, իսկ մինչ այդ գյուղ) եւ 77 գյուղ:¹

Նախախորհրդային փարիներին ներկայիս Ջաբրայիլի շրջանի փարածքը գրնվում էր համանուն ուեզդի կազմում, որը ձեւավորվել էր 1875 թ. եւ առավել լայնարձակ մակերես էր զբաղեցնում ներառելով մի շարք հայաբնակ գյուղեր ներկայիս ԼՂՀ Նադրութի շրջանի հարավային մասից:

Ուշագրավ է, որ ընդհուպ XX դարի սկզբներին

երկրամասի հողագործ փարը մնում էին հայերն ու փոքրաթիվ ռուս վերաբնակիչները, իսկ փարածքի հիմնական մասը զբաղեցրած թուրքական ցեղերը վարում էին թափառական կյանք. «Նողագործներ են հայերն ու Ռուսաստանից գաղթած մուղականները: Թաթար բնակիչները գրեթե բոլորը թոզվոր են...», վկայում է ժամանակի մամուլը:² Ներկաքար, 1987 թ. դրությամբ շրջանի փարածքում արձանագրված 77 գյուղերի մեծ մասը, փաստորեն, խորհրդային փարիների ծնունդ են:

ՋԱԲՐԱՅԻԼ

Շրջկենտրոն Ջաբրայիլը, որ մինչեւ 1950 թ. սուկ մի գյուղ էր, գրնվում է Արցախի լեռների հարավահայաց լանջերի ստորոտում, ծովի մակերեսային 570-640 մ բարձրության վրա, ամառային ամիսներին իսպառ ցամաքող Ծամծոր վրակի հովտում:

1. «Ադրբեջանի խորհրդային հանրագիտարան» (աղբրեցաներն), հ. X. Բաբու 1987, էջ 406-407:

2. "Тифлисский листок", 1902, № 139, էջ 2:

ԹՈՒՄԱՍ. գյուղի տեղը արեւելից

ԹՈՒՄԱՍԱՐԵՐՈՂ. բերդասարի տեղը արեւմուտից

Բնակավայրի պարմական՝ հայկական անվանումը անհայտ է: Նայրնի չէ նաեւ, թե մինչեւ ե՞րբ է այն հայաբնակ եղել: Նավանաբար գյուղը հայաթափ է եղել երկրամասի դաշտավայրային մասում գտնվող ուրիշ շատ բնակավայրերի հետ մեկտեղ՝ XVIII դարի սկզբներին:

XIX դարում այն արդեն զուր թրջաբնակ փոքրիկ գյուղ էր: Մասնավորապես 1874-ին այն ուներ 250 շունչ շիա դավանանքի թուրք բնակիչ:³

Արժանահիշատակ հնություններից կարելի է նշել 1000-ամյա սոսու (չինարի) գոյությունը:⁴ Բնակավայրի՝ երբեմնի հայաբնակ լինելու հավաստումն են թեկուզ աղբյուրի խաչաքանդակ քարերը. «Այստեղի միակ կենդանացուցիչ փարրը համարվում է սառ քանքանի (ջրհոր) ջուրը, որ եթե հաւար ընծայելու լինենք մերձակայ հայ գիւղացիների աւանդութեանը, Լուսաւորչի օրից է դուրս բերված, սրանց ասածը ոչ միայն հաւանականութիւն է ստանում, երբ Քանքանի սալայափակի վրա փորված խաչերը փետնում ենք, այլ եւ կարծել է փալիս, որ երբեմն հայաբնակ եւս եղած է»:⁵ հավաստում է XIX դարի 70-ական թվականների մամուլը: Նայրնի է նաեւ, որ Չաբբայիում 1870-ական թվականների սկզբներին բացված արքունի դպրոցում ազգությամբ հայեր էին ոչ միայն աշակերտների մի զգալի մասը (1878-ին՝ 30 փոլա), այլեւ դպրոցի ուսուցչական ողջ կազմը (փետուս՝ Աղեքսանդր Տեր-Աբրահամյան-1879 թ-ից, ուսուցիչ՝ Արշակ Թումա-

նյանց-1884 թ-ից, կրոնուսույց՝ Տեր-Գաբրիել Տեր-Նարությունյանց-1885 թ-ից):⁶

ԹՈՒՄԱՍ

Չաբբայիլի շրջանի արեւմուտքում, Թումաս լեռան (1580 մ) հարավահայաց լանջին, գեղարեսիլ վայրում փռված է համանուն գյուղը: Առավել հին թաղամասը, ուր միայն փնտրուներն ու հիմնապատերն են մնացել, գտնվում է Թումաս⁷ գյուղի հյուսիսային եզրին: Գյուղի հենց այդ հատվածում էլ գտնվելիս է եղել դեռեւս XIX դարի վերջին ավերակ վիճակում գտնվող եկեղեցին:⁸ Խորհրդային փարիններին այն եւս վերջնականապես ավերվել է, իսկ քարերն օգտագործել են գյուղամիջի դպրոցի շինարարության համար: Այժմ էլ այդ դպրոցի կիսավեր շենքի պատերի՝ հարկապես 2-րդ հարկ բարձրացող քարե սանդուղքի մեջ նկատվում են երբեմնի եկեղեցու կոնիաժո եւ նախշագարդ քարերը:

Թումաս գյուղի կենտրոնում բխում է մի հորդ աղբյուր: Նրա հնաշեն քարե միակտոր գոեքը ակնհայտորեն միջին դարերին վերաբերող նմուշներ են: Վերջին անգամ կամարակապ հորինվածքով աղբյուրը դարաբաղջի վարպետների ձեռքով նորոգվել է 1929 թ.:

Թումասից 1,2 կմ հյուսիս-արեւելք, ծովի մակերեսույթից 1150 մ բարձրության վրա, ոչ մեծ մակերես զբաղեցնող հարթակին պահպանվում են աննշան քարերով եւ առանց կրաշաղախի շարվածքով բերդապարսպի մնացորդները: Պարիսպը ձգվում է

3. "Кавказский Календарь на 1886 г.", Тифлис, 1885, էջ 126: Մեկ այլ տեղեկության համաձայն 1878 թ., գյուղի 125 տուն բուրեղի մեծ մասը դասկանում էին սյունի դավանանքին («Մշակ», 1878, N150, էջ 2):

4. "Лесная промышленность", 1984. IX. 8, էջ 4:

5. «Մշակ», 1878, N 150, էջ 2:

6. «Արձագանք», 1886, N42, էջ 549-550:

7. Թումասը՝ Թումաս հասուկ անվան բարբառային ձեւն է, որդես արտասանում են Արցախի հայերը:

8. «Արցախ», էջ 400:

ԹՈՒՄԱՍԱՐԵՐՊ. Տեսարաններ դարսղաղաշից (arsafnusus եւ ներհուս)

բերդի միայն հյուսիսային եւ հյուսիս-արեւմտյան կողմում (մնացած կողմերից բերդը պաշտպանված է բնական անմարչելի ժայռերով), ունի 25 մ երկարություն, հարակազմում աղեղնաձեւ, 2 մ միջին հաստությամբ եւ ընդամենը 1,0-1,5 մ պահպանված բարձրությամբ: Բերդամիջում շինությունների հետքեր չկան: Բերդասարի հարավային եւ հարավ-արեւելյան ստորոտում, ժայռերի փակ նկարվում են փնափոսեր: Նաշվի առնելով պարսպի պահպանված հարվածի շարվածքային առանձնահատկությունները (մեծաչափ անմշակ կամ կիսամշակ քարեր, կրաշաղախի բացակայություն), կարծում ենք այն կառուցվել է վաղ միջնադարում կամ, ավելի ստույգ, IV-VII դարերում:

Բերդից 1 կմ հյուսիս-արեւելք, ընդարձակ ու ջրառապ հովտում կան հին գյուղատեղիի հետքեր:

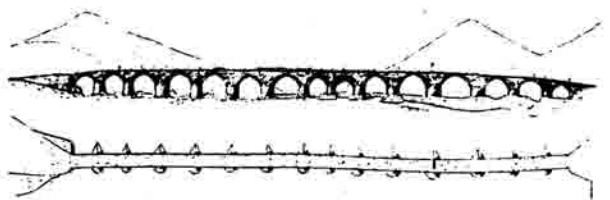
Թումաս գյուղից 3,5 կմ հյուսիս, խաշնարած թուրքերի կողմից Խանազյարուլաղ անվանվող հին գյուղատեղիի հյուսիսարեւելյան եզրին, ժայռերի միջից բխող աղբյուրին կից կա քարակերպ մի փոքրիկ ավազան:

Թումաս գյուղից 5 կմ արեւելք, մի նեղ ու սեղմված ձորում պահպանվում են Ջրաբերդ գյուղատեղիի ավերակները, որին խաշնարածները քիչ աղավաղելով անվանումը, կոչում էին Չելյաբիլյար:

ԽՈՒՂԱՓԵՐԻՆ

Ջաբրայիլի շրջանի եւ Իրանի սահմանի երկարությամբ հոսող Արաքս գետի վրա, Խուղափերին գյուղի մոտ, միմյանցից 750 մ հեռավորության վրա պահպանվել են երկու բազմաթիցք կամուրջներ: Արաքսի այդ հարվածը, որտեղ գրնվում են կամուրջները, բա-

վական սեղմված է երկու ափերին վեր խոյացող լեռնազանգվածներով: Կամուրջների մոտ գետը հոսում է ծովի մակերեսույթից 247-248 մ բարձրության վրա:

ԽՈՒՂԱՓԵՐԻՆ. Երկ կամրջի ճակատն ու հասակագիծը

Կանգուն վիճակում է եւ առայսօր իր նպատակին է ծառայում 15 թիչքից բաղկացած եւ 150 մ երկարություն ունեցող այն կամուրջը, որը կառուցվել է XVII դարում եւ հետագա դարերում բազմիցս նորոգվել: Կամրջի «... ուրերը շինուած են մանր քարերից եւ կանգնած են վիթխարի քարուածքի վրայ, իսկ կամարները շինուած են թրձած աղխից»:⁹ Նրանից, գետի հոսանքով 750 մ վեր, պահպանվում են 11 թիչքներից բաղկացած, բայց արդեն մեծ մասամբ կործանված թաղերով կամրջի մնացորդները: Ի փարբերություն նախորդի, որը գերազանցապես կառուցված է աղյուսով, վերջինս առավելապես շարված է սրբապաշտ եւ կոփածո քարով, կրաշաղախով: Ուսումնասիրողները հանգել են այն հետետության, որ այն, առնվազն VII դարում կառուցված կամրջի հիմքերի վրա վերականգնվել է XIII դարում,¹⁰ բայց, այնուամենայնիվ, չի դիմացել ժամանակի փորձությանը:

9. Ք. Օհանեան, նշվ. հոդվածը, էջ 62:
10. A. B. Саламзаде, К. М. Мамедзаде, Мосты Азербайджана XII-XIII вв. "Архитектурное наследие", Москва, 1983, էջ 91-97:

Վ Ե Բ Չ Ա Ք Ա Ն

Ամփոփելով շարադրանքը նշենք, որ քննության առարկա տարածաշրջանը չի կարելի համարել վերջնականապես ուսումնասիրված: Ընդհանրապես, որեւէ տարածքի հուշարձանների առավել ամբողջական պատկերը կազմելու համար անհրաժեշտ է բնակիչ-ուղեցույցի առկայությունը: Այնինչ, մեր դաշտային աշխատանքները գերակշիռ մասով կատարվել է մի ժամանակահատվածում, երբ տարածքը համարյա անբնակ էր: Կարծում ենք, որ տարիներ անց այս աշխատանքը կարելի է լրացնել՝ արդեն տեղաբնակների օգնությամբ: Հարկ է նշել նաև, որ մեր նպատակը չի եղել ընդգրկել միայն հայկականը, սակայն ներկայացված ոչ հայկական տարբեր տարրերի (շուրջ՝ 100) եւ հայկական (շուրջ՝ 1700) հուշարձանների քանակային հարաբերակցությունը եւ ժամանակագրական տարբերությունը լիովին փաստում են տարածքի՝ հնուց անտի հայապատկանությունը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՏԵՆԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Անանիա Շիրակացի, Մարենագրություն, Երևան, 1979:

Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պարմութեանց, Երևան, 1990:

«Արաբական աղբյուրները Հայաստանի եւ հարեան երկրների մասին», հ. 3, Երևան, 1985:

Գրիգոր Խլարթեցի, Յիշատակարան աղեփից, Վաղարշապատ, 1897:

Եղիշեի Վարդանանց պարմությունը, Երևան, 1958:

Զաքարեայ սարկաւազի պարմագրություն, Վաղարշապատ, 1870:

Թովմա Արծրունի եւ **Անանուն**, Պարմություն Արծրունյաց րան, Երևան, 1978:

Իրն-Ալ-Ասիր, Երևան, 1981:

Կիրակոս Գանձակեցի, Պարմություն Հայոց, Երևան, 1961:

Համառօտ Պարմություն Վրաց ընծայեալ **Ջունշէրի պարմչի**, Վենետիկ, 1884:

Ղևոնդ, Պարմություն, Երևան, 1982:

Ղուկաս Սեբաստացի, Դավիթ Բեկ կամ Պարմություն Ղափանցոց, Երևան, 1972:

Մալթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Երևան, 1991:

Միխայիլ Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղէմ, 1871:

Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պարմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860:

Մովսէս Կաղանկարուացի, Պարմութիւն Աղուանից Աշխարհի, Երևան, 1983:

Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք ի գրոց պարմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:

Ստեփանոս Օրբէլյան, Սյունիքի Պարմություն, Երևան, 1986:

Ստեփանոս Օրբէլեան, Պարմութիւն նահանգին Միսական, Թիֆլիս, 1911:

«Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին», հ. Բ, Երևան, 1936:

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա-Ղ-օ, Հայ-թուրքական ընդհարումները Կովկասում 1905-06 թթ., Երևան, 1907:

«Աղբրեջանական Խորհրդային Հանրագիտարան» (աղբրեջաններն), հ. I, Բաքու, 1976. հ. II, Բաքու, 1978. հ. III, Բաքու, 1979. հ. IV, Բաքու, 1980. հ. V, Բաքու, 1981. հ. VI, Բաքու, 1982. հ. VII, Բաքու, 1983:

Ալիշան Ղ., Միսական, Վենետիկ, 1893:

Ալիշան Ղ., Արցախ, Երևան, 1993:

Ալիշան Ղ., Հայապատմութիւն, Վենետիկ, 1901:

Անանիոս Գ. Մ., Էորանդալա (աղբրեջաններն), Բաքու, 1962:

Ամինե Ավդալ, Անդրկովկասյան քրդերի կենցաղը, Երևան, 1950:

Ասարրյան Գառնիկ, **Գեւորգյան Նիկոլայ**, Աղբրեջան. յուրացման սկզբունքը եւ իրանական աշխարհը, Երևան, 1990:

Բարխուդարեանց Մ., Արցախ, Բազու, 1895:
Գրիգորյան Վ., Հայաստանի վաղ միջնադարյան կենտրոնագմբէթ փոքր հուշարձանները, Երևան, 1982:

«Դիվան Հայ Վիմագրության», պրակ 3, Երևան, 1973:

«Դիվան Հայ Վիմագրության», պրակ 5, Երևան, 1982:

«Դիւան Հայոց Պարմութեան», Գ, Թիֆլիս, 1894:

Էփրիկեան Ն. Ս., Բնաշխարհիկ բառարան, Վենետիկ, 1900:

Էփրիկեան Ն. Ս., Պարկերազարդ Բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար 1903-05:

Էֆենդիեւ Սամեղ օղլի, Քարերն են խոսում (աղբրեջաններն), Բաքու, 1980:

Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պարմության, Երևան, 1948:

Թօփճեան Յակոբ Յ., Յուցակ ժողովածուաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900:

«Ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի» (հավելված), Երևան, 1942 թ.:

«Ժ- դարի Հայերն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ», Երևան, 1950:

«Ժ դարի Հայերն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ, հ. Ա, Երևան 1955, հ. Գ. Երևան., 1967:

«ԺԷ դարի Հայերն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ», հ. Ա, Երևան, 1976:

«ԺԸ դարի Հայերն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ», հ. Բ, Երևան, 1978:

«ԺԹ դարի Հայերն Ձեռագրերի Հիշարակարաններ», հ. Գ, Երևան, 1984:

Լեո, Հայոց Պարմություն, հ. 1, Երևան, 1966. հարոր 3, գիրք 1, Երևան, 1969, հարոր 3, գիրք 2, Երևան, 1973:

Լեօ, Պարմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի. 1838-1913, Թիֆլիս, 1914:

Խոսրոյան Ս. Կ., Արեւելահայ դպրոցները 1830-1820 թվականներին, Երևան, 1987:

Կարապետ Էպիսկոպոս, Նիւթեր հայ մելիթութեան մասին. Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք, պրակ Բ, Էջմիածին, 1914:

Հակոբյան Հովհ., Ուղեգրություններ, հ. Ա, Երևան, 1932:

«Հայաստանը ըստ Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963:

«Հայ Ժողովրդի Պարմություն», հարոր 4, Երևան, 1972:

Հասրաթյան Մորուս, Պարմա-հնագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 1985:

Հասրաթյան Մ. Մ., Հայկական ճարտարապետության Արցախի դպրոցը, Երևան, 1992:

«Հայերն արձանագրությամբ առարկաներ»,

պրակ 1, Երևան, 1964:

Նովհաննիսյան Գ. Ա., Սովետական իշխանության հաստատումը Լեռնային Ղարաբաղում, Երևան, 1971:

Նովսեփյան Գ., Խաղբակյանք կամ Պոռշյանք Նայոց պարմության մեջ, Վաղարշապատ, 1928:

Ղանալանյան Ա., Նայկական ավանդություններ, Երևան, 1989:

Մանանդյան Ն., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պարմության, հ. Գ, Երևան 1952. հ. Բ, մաս Ա, Երևան 1957:

«Մանր Ժամանակագրություններ», հարոր Ա, Երևան, 1951:

«Մանր Ժամանակագրություններ», հարոր Բ, Երևան, 1956:

«Մարենադարանի պարսկերեն վավերագրերը. հրովարդակներ», պրակ երկրորդ, Երևան, 1957:

Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պարմանարարապետական հուշարձանները, Երևան, 1980. 2-րդ հրատարակությունը՝ Երևան, 1985:

Յովհաննես եպիսկոպոսի Շահրիարցույ - Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարաբայ, հարոր Բ, Էջմիածին, 1842:

Յովհաննիսեան Ա., Պերրոս դի Սարգիս Գիլաննց, Վաղարշապատ, 1916:

Նասիր Ռ-գան, Ժայռերն են խոսում (աղբրեցաներեն), Բաքու, 1985:

Ոսկանեան Ղ., Արցախի վանքերը, Վիեննա, 1953:

Պարմություն համառոտ Աղուանից երկրի յօրինեալ ի **Տ. Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Նասան Չալալեանց**, Յերուսաղէմ, 1868:

Պուրտո Վ., Ղարաբաղի առաջին կամավորները, Երևան, 1976:

Չալալեան Սարգիս վարդապետ (արքեպիսկոպոս), Ճանապարհորդություն ի Մեծն Նայաստան, մասն Ա, Տփլիսի, 1842. մասն Բ, Տփլիսի, 1858:

Չամբո համաժողովեցեալ եւ շարադրեցեալ ի **Միմեռնե կաթողիկոս Երեանցույ**, Վաղարշապատ, 1873:

Սահինյան Ա., Քասաղի բազիլիկայի ճարտարապետությունը, Երևան, 1855:

Սերովբե Կարնեցի, Ուղեգրություն Բաղդադից Էջմիածին, Երևան, 1968:

Տեր-Մովսիսեան Մեսրոպ արքեպիսկոպոս, Նայկական երեք մեծ վանքերի՝ Տաթեի, Նաղարծնի եւ Դադի եկեղեցիները եւ վանական շինություններ... Երուսաղէմ, 1938:

«Յուցակ Ձեռագրաց», հ. Ա, Երևան, 1965, Բ, Եր., 1970:

Ուլուբաբյան Բ., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, Երևան, 1975:

“Азербайджанская ССР, Административно территориальное деление“, Баку, 1979:

“Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века“, հ. 2, մաս 1, Եր. 1964, հ. 2, մաս 2, Եր. 1967:

Ахундов Д. А., Архитектура древнего и

ранне-средневекового Азербайджана, Баку, 1986:

«**Барда**» (արրբ. եւ ռուս. լեզուներով), Բաքու, 1987:

Бунятов З., Азербайджан в VII-IX вв., Баку, 1965.

Букшпан А., Азербайджанские курды, Баку, 1930.

Вейденбаум Е., Путеводитель по Кавказу, Тифлис, 1888.

Геюшев Р. Б., Христианство в Кавказской Албании, Баку, 1986.

Григорян Вардан, Насилственная ассимиляция в Азербайджане (Азербайджанский вариант решения Курдского вопроса), Ереван, 1992.

Дурново Л. А., Очерки изобразительного искусства средневековой Армении, Москва, 1979.

“Елисаветопольская губерния. свод статистических данных извлеченных из посемейных списков населения Кавказа“, Тифлис, 1888.

Карапетян М. М. Этническая структура населения Нагорного Карабаха в 1921 г., Ереван, 1991.

Մկրտչյան Յ., Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха, Ереван, 1989:

Սոտո Վ., Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, том I, выпуск 3, СПб, 1885.

Սոտո Վ., Генерал-адъютант Иван Давидович Лазарев, Тифлис, 1900.

Расим Эфенди, Декоративно-прикладное искусство Азербайджана, Баку, 1976:

Расим Эфенди, Народное искусство Азербайджана, Баку, 1984:

Փաթուլաև Յ. Տ., Градостроительства и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века, Ленинград, 1986.

Markwart J., Eranschahr, Berlin, 1901;

“Documenti Di architettura Armena. Gharabagh, N19, Milano, 1988.

Donabedian Patrich, Mutafian Claude, Artsakh, Histoire du Karabagh, Paris, 1991.

The Life and Adventures of **Joseph Emin**, London, 1792:

ՊԱՐՔԵՐԱԿԱՆՆԵՐ

«Ազգաբանարար», 1992, N15, 22: 1993, N17, N40, N49, 1994, N29, 40, 43,44, 46, 47:

«Ազգ», 1995, N 2:

«Ազգագրական Նանդես», գիրք Դ, N 2, Թիֆլիս, 1898, գիրք XII, Թիֆլիս 1905, գիրք XXV, N 2, Թիֆլիս, 1913, գիրք XXVI, Թիֆլիս, 1916:

«Առավոր», 1995, N 23:

«Առերեսում», 1996, N5, N16:

«Ար», 1995, N 9:

- «Արարար» անագիր, 1879, 1896, 1900, 1902, 1905, 1910, 1911, 1914, 1915, 1916:
 «Արձագանք» 1886, N 42, 44, 1892, N111:
 «Արշալոյս», 1905, N 6:
 «Բազմավէպ», 1892:
 «Բանբեր Երևանի Համալսարանի», 1972, N 2, 1978, N 3:
 «Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», գիրք Ա և Բ, Երևան, 1921-1922:
 «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1975, N 3:
 «Բանբեր Մարենադարանի», N 15, Երևան, 1986:
 «Բիզանդիզմ», 1901, N 1492:
 «Գարդմանք», 1996, N 3:
 «Գիտություն և արվեստ», 1981, N 9:
 «Երկիր», 1994, N 107, 131, 166:
 «Երկրապահ», 1998, N 14:
 «Էլմ վե հայթ» («Գիտություն և կյանք» (աղբրեթաներեն)), 1987, N 3, 1988, N2, 1990, N 5:
 «Էջմիածին», 1971, Զ-Է, 1986, Զ, 1987, Ե-Զ:
 «Լրագրեր Հասարակական Գիտությունների», 1984, N8: 1980, N 12, 1981, N 12: 1982, N 9, 1987, N1, 2, 1989, N 7:
 «Հայկական Հայկագետան Հանդես», Պեյրուք, 1980, Ը:
 «Հայկական Համաշխարհային Համագումար», 1995, N1:
 «Հանդիպում», 1995, N9:
 «Հայք», 1995, N105:
 «Հայրենիքի Ձայն», 1993, N12, 19, 20, 26, 27, 1994 N15:
 «Հայաստանի Հանրապետություն», 1995, N 49, 52, 89, 209, 216:
 «Հորիզոն», 1913, N124, 129, 136, 146, 214:
 «Մեղու Հայաստանի», 1862, N28: 1877, N 17, 1885, N 64, 65, 78, 80, 94, 101:
 «Մշակ», 1878, N 150, 1888, N 94, 122, 217, 1890, N 1, 1895, N 77, 1896, N 86, 107, 1900, N 204, 1902, N161, 1905, N132, 1906, N 2, 5, 11, 14, 20, 39, 53, 56, 70, 240, 257, 1913, N 171, 1914, N 39, 154, 1915, N 86:
 «Մուրճ», 1899, N 1, 1903, N 1, 1905, N 10:
 «Նոր Դար», 1887, N 55, 94, 1888, N 26, 33, 188, 211, 1885, N 28, 29, 34, 104, 1890 N 122, 148, 168, 158, 1891, N123, 1892, N15, 1893 N17, 1895, N 77, 1896, N142, 1897, N 164, 1899, N 29, 63, 64, 1903, N 52:
 «Նպաստակ», 1995, N1:
 «Պատմա-Բանասիրական Հանդես», 1966, N 4, 1979, N 1, 1980, N 2, 1998, N 1-2:
 «Սովետական Հայաստան», 1984, N 6:
 «Տարագ», 1892, N 19, 1913, N7-8:
 «Տեղեկագիր ԳԱ», 1964, N1:
 «Փորձ», 1880, մայիս:
 «Ազատար», 1992, N9 7:
 «Археологические открытия в Азербайджане за 1971 год», Баку, 1972.
 «Археологические открытия 1977 г.», Москва, 1978.
 «Археологические открытия 1980 г.», Мос-
 ква, 1981. «Архитектурное наследство», № 33, Москва, 1983.
 «ДАН Азерб. СССР», 1966, №6.
 «Известия АН Аз. ССР», 1959, № 4. 1962, № 6, 7.
 «Известия Азербайджанского комитета», Баку, 1925, выпуск 1.
 «Известия Аз. ФАН ССР», Баку, 1943, №8, 1969, №1.
 «Лесная промышленность», 1984.
 «Кавказ», 1852, № 23. 1883, № 212, 1884, № 222, 1903, № 134.
 «Кавказ и Византия», Երևան, 1980, N2:
 «Кавказский календарь на 1886 г.», Тифлис, 1885.
 «Кавказский календарь на 1910 г.», Тифлис, 1909.
 «Кавказский календарь на 1915 г.», Тифлис, 1914.
 «Кавказский календарь на 1917 г.», Тифлис, 1916.
 «Материалы сессии посвященной итогам археологии, исслед. 1971 г. в Азербайджане», Баку, 1970.
 СМОМПК, выпуск VI, Тифлис, 1888, выпуск VII, Тифлис, 1893, выпуск XXV, Тифлис, 1898.
 «Советская археология», 1958, №4. 1960, № 2. 1964, № 1.
 «Труды Азербайджанской (Оренкалинской) экспедиции, том 1, МИА СССР, № 67, М-Л, 1959, №125, М-Л, 1965.
 «Материалы по археологии Кавказа», VI, Москва, 1911.
 «Тифлисский листок», 1902, №139.
 «Труды Музея истории Азербайджана», том 2, Баку, 1957.
 «Труды института истории и философии» том 4, Баку, 1954.
 «NT», 1995, 5 ամսրիլ:
 «Revue des Etudes Arméniennes», IV, Paris, 1967, XVI, Paris, 1982.

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ

- ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 305, 1127, 1837, 2596, 3666, 6775, 8583, 8584, 10403:
 ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 4, գործ 422:
 ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 6, գործ 33, 675, 2124:
 ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 14, գործ 205:
 ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 18, գործ 968, 1127:
 ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 1, գործ 4, 139, 400:
 ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1851:
 ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 150, ցուցակ 1, գործ 59:
 ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 319, ցուցակ 1, գործ 5, 95, 137, 155, 165:
 ՎՊՊՎԱ, ֆոնդ 468, ցուցակ 2, գործ 73:

ԳՈՒՆԱՎՈՐ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Լեւ գետի կիրճը ստորին հոսանքի շրջանում
2. Մոսկվի լեռնաշղթայի հարավահայաց լանջերն ու Լեւ գետի կիրճը Նանդաբերդից
3. Տրպու (Թարթառ) եւ Դուրխու գետերի վերին հոսանքի ջրբաժան գիծը
4. Նանդաբերդ. րեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ արեւմտակողմի պարսպաշարը
- 6-7. Նանդաբերդ. բերդասարը եւ կեղծ դարպասը հարավից
- 8-9. Լեւ գետի հովիտը Նանդաբերդից եւ դիտակետ աշտարակ «Պահակ» լեռան գագաթին
- 10-11. «Թաքյաղայա» գյուղ. եկեղեցի XIII-XIV դդ. (րեսքը արեւմուտքից եւ բարավորը)
- 12-13. Չափնի գյուղ. մահարձան եւ խաչքարը 1275 թ.
14. Չափնի գյուղ. խաչքար 1281 թ.
15. Չափնի գյուղ. խաչքար XIII դ.
- 16-17. Գորպագարակ լիճը Մոսկվ լեռնաշղթայի հարավահայաց լանջին
- 18-19. Երիցուշեն գյուղատեղի. եկեղեցի XVII դ., րեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ ներքին րեսքը դեպի արեւելք
20. Եկեղեցի (XIII դ.). Բարսղիշեն եւ Ղամշլի գյուղատեղիների միջեւ (րեսքը արեւմուտքից)
21. Սբ. Ասրվածածին վանքի սյունասրահը, XII դ.
- 22-23. Եկեղեցի «Քիլիսա» գյուղում (XVII դ.). րեսքը հարավից եւ մուտքի մեջ ագուցված խաչքարերը (XIII դ.)
24. Դուրխուի հովիտը. րեսարան «Քիլիսա» գյուղից
- 25-26. Տրպնոս (Սողուղբուլաղ) գյուղ. կամուրջ (XII-XIII դդ.) Տրպու (Թարթառ) գետի վրա
- 27-28. Ծար (Չառ) գյուղ. Սբ. Սարգիս եկեղեցի (1279 թ.). րեսքը արեւմուտքից եւ արեւելյան ճակարից բացված լուսամուտը
- 29-30. Տրպու գետի հովիտը Դադի վանքի մոտ եւ հարված նույն գետի վերին հոսանքի շրջանից
31. Դադի վանք. րեսքը հարավ-արեւմուտքից
- 32-33. Դադի վանք. րեսքը հարավից եւ արեւմուտքից
34. Դադի վանքի կաթողիկե եկեղեցու (1214 թ.) րեսքը հյուսիս-արեւելքից
35. Դադի վանք. զանգակարունը (1283 թ.) հյուսիս-արեւմուտքից
- 36-37. Դադի վանքի գմբեթավոր փոքր եկեղեցին հյուսիս-արեւմուտքից եւ խաչքարեր ագուցված արեւմտյան ճակարում
- 38-39. 1190 եւ 1173 թվականների խաչքարեր ագուցված գմբեթավոր փոքր եկեղեցու մուտքի աջ եւ ձախ կողմում:
- 40-41. Ժամապան (1224 թ.) եւ կաթողիկե եկեղեցու թմբուկները՝ ներքուստ
42. Խաչքար (916 թ.) Քարվածառում
43. Մենավոր խաչքար (XIII դ.) Ներքին խաչ եւ Չայքենդ գյուղերի միջեւ
44. Նաճավ գյուղատեղի, աղբյուր, 1677 թ.
45. Ծար գյուղ. րեսքը հարավից
- 46-47. Ծիծեռնավանք (VI-VII դդ.). րեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ հյուսիս-արեւմուտքից
- 48-49. Ծիծեռնավանք (VI-VII դդ.). րեսքը հարավ-արեւելքից եւ փապանաքար (1809 թ.) հարավային պարի րակ
50. Ծիծեռնավանք. ընդհանուր րեսք
- 51-52. Վարազգոմ գյուղատեղի. եկեղեցու (IX-XI դ.) րեսքը հարավ-արեւմուտքից եւ հյուսիս արեւմուտքից
- 53-54. «Մկնաբանի խաչ» եկեղեցու (XIII դ.) րեսքը արեւմուտքից եւ հյուսիս-արեւմուտքից
55. Կապոսավանքի (IX-X դդ.) եւ րեսքը հարավից
56. Կամրջի մնացորդ (XII-XIII դդ.) Կապոսավանքի մոտ, Նոչաս գետի վրա
57. Վիմավոր եկեղեցի (XII-XIII դդ.) «Ղարաղջլաղ» գյուղի մոտ
58. Ծեյլանլի գյուղ. կամուրջ (XIII դ.) Նոչաս գետի վրա
- 59-60. Տապանաքարեր (XVII դ.) ագուցված Արքո (Արղըլի) եւ Ծավվա գյուղերի եկեղեցիների արեւելյան ճակարներում
61. Ծավվա գյուղ. եկեղեցու (XVII-XVIII դդ.) րեսքը արեւմուտքից
62. Տանձաբափ գյուղատեղի. եկեղեցու (XIX դ.) րեսքը հյուսիս-արեւելքից
- 63-64. Կարար գյուղ. եկեղեցու րեսքը հարավից եւ բարավորի րեղում ագուցված փապանաքար (XVII դ.)
- 65-66. Պահու՛ բերդը Քաշունի գետի ձախ ափին (պարիսպները հարավից եւ բերդասարը արեւելքից)
- 67-68. Եկեղեցի Ամուրեղ լեռան գագաթին, րեսքը հյուսիս-արեւմուտքից եւ հարավ-արեւելքից
69. Խալաշ գյուղ. բեկապարկան րուն (XIX դ.)
70. Մազրա գյուղատեղի. եկեղեցի 1694 թ. (րեսքը հարավ-արեւմուտքից)
71. «Լալագար» կամուրջը (1867 թ.) Որոտան գետի վրա

**ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԱԴՐԲԵՋԱՆԻՆ ԲՈՆԱԿՑՎԱԾ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՄ**

ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

RAA Հրատարակչակազմ

Մասնագիտ. խմբագիր՝ **ԷՄԻԼ ԴԱՆԵՂՅԱՆ**
Խմբագիր՝ **ԼԱՈՒՐԱ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ**
Ռուսերենից հայերենի թարգմանիչ՝ **ՍԵՐԳԵՅ ՄԿՐՏՉՅԱՆ**
Նամակարգչային ձեւավորումը՝ **ԿԱՐԻՆԵ ԱՐՁՈՒՄԱՆՅԱՆ**

Գունաբաշխումը եւ սեւ-սպիտակ լուսանկարների պատրաստումը՝ «ՓՐԻՆԹԻՆՖՈ» ՍՊԸ

Ստորագրված է տպագրության 20.01.1999
Տպագրությունը օֆսեթ, չափեր՝ 42x60. 1/8
Տպագրական 36 պայմանական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 500
Գինը՝ պայմանագրային

«ՌՈՒԲԻՆ» տպագրական ԱԶ
Երևան-33, Գյուլբենկյան 38

2

3

4

5

6

7

8

9

10

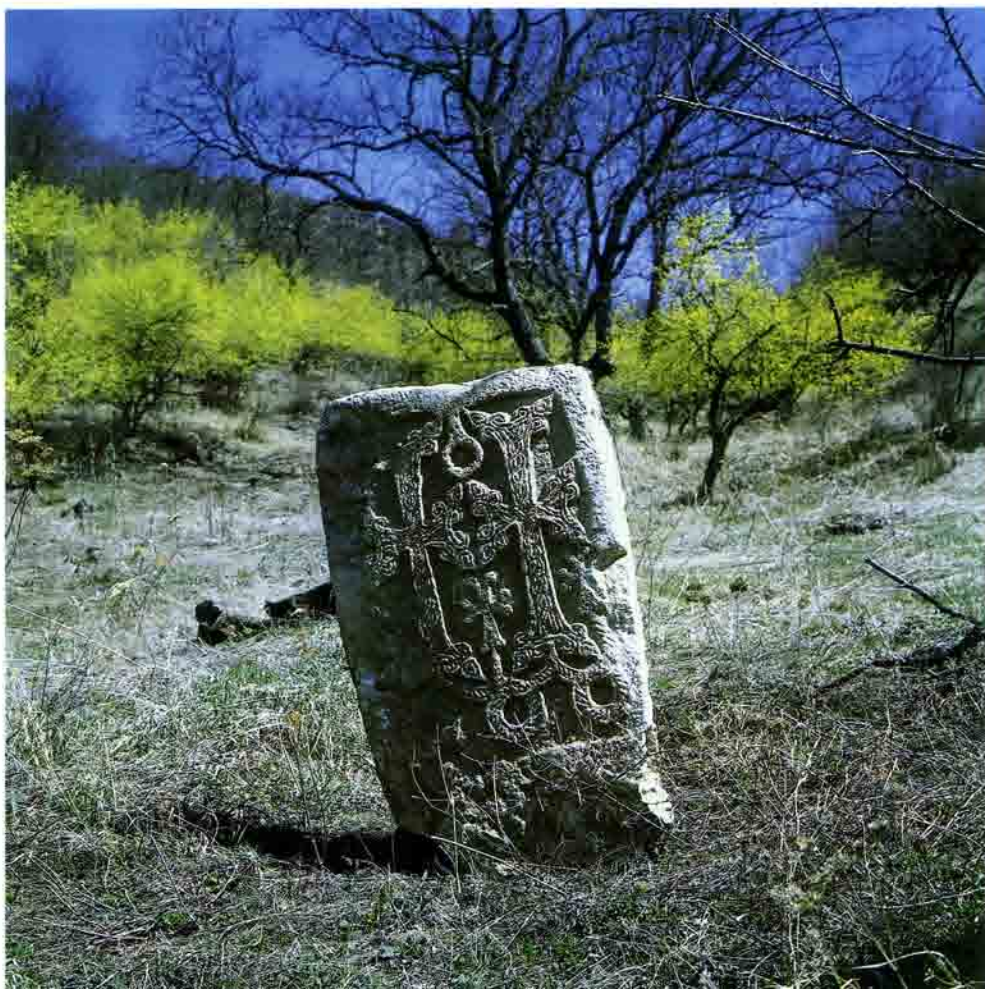
11

14

15

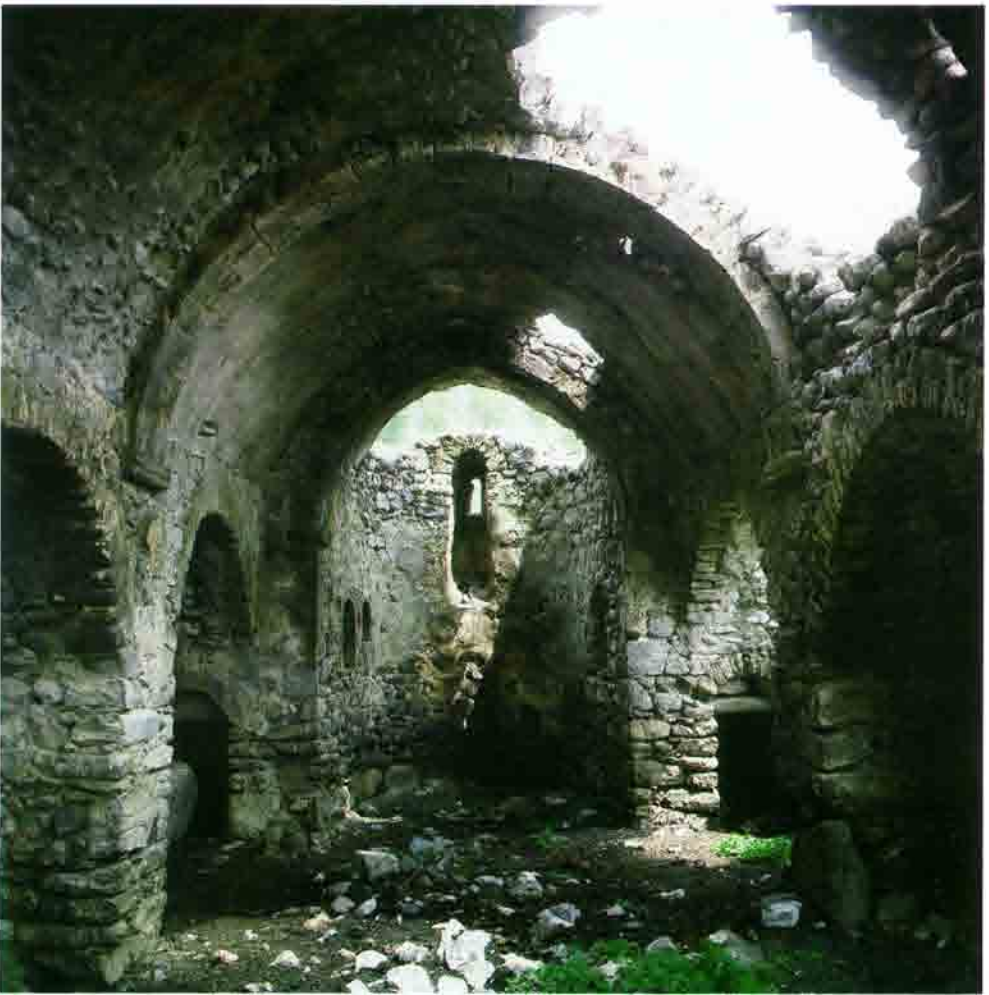
16

17

18

19

20

21

22

23

25

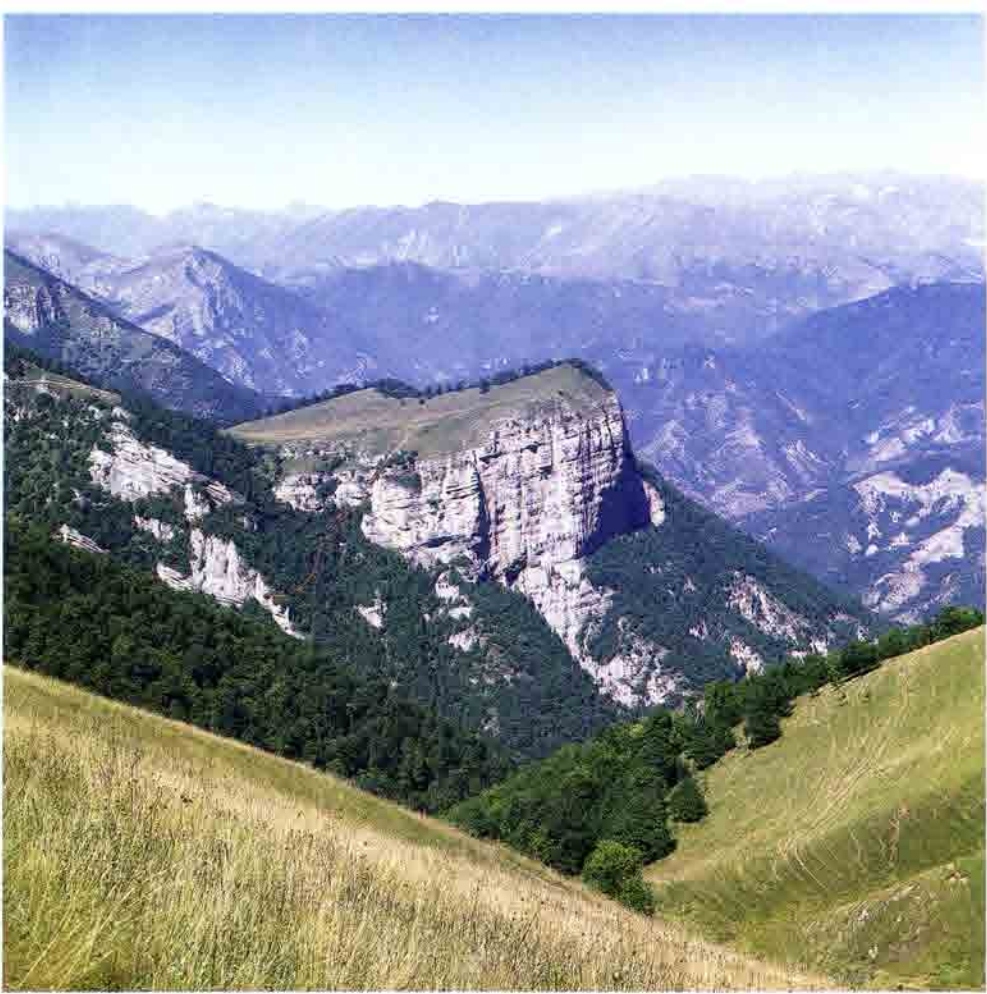
26

27

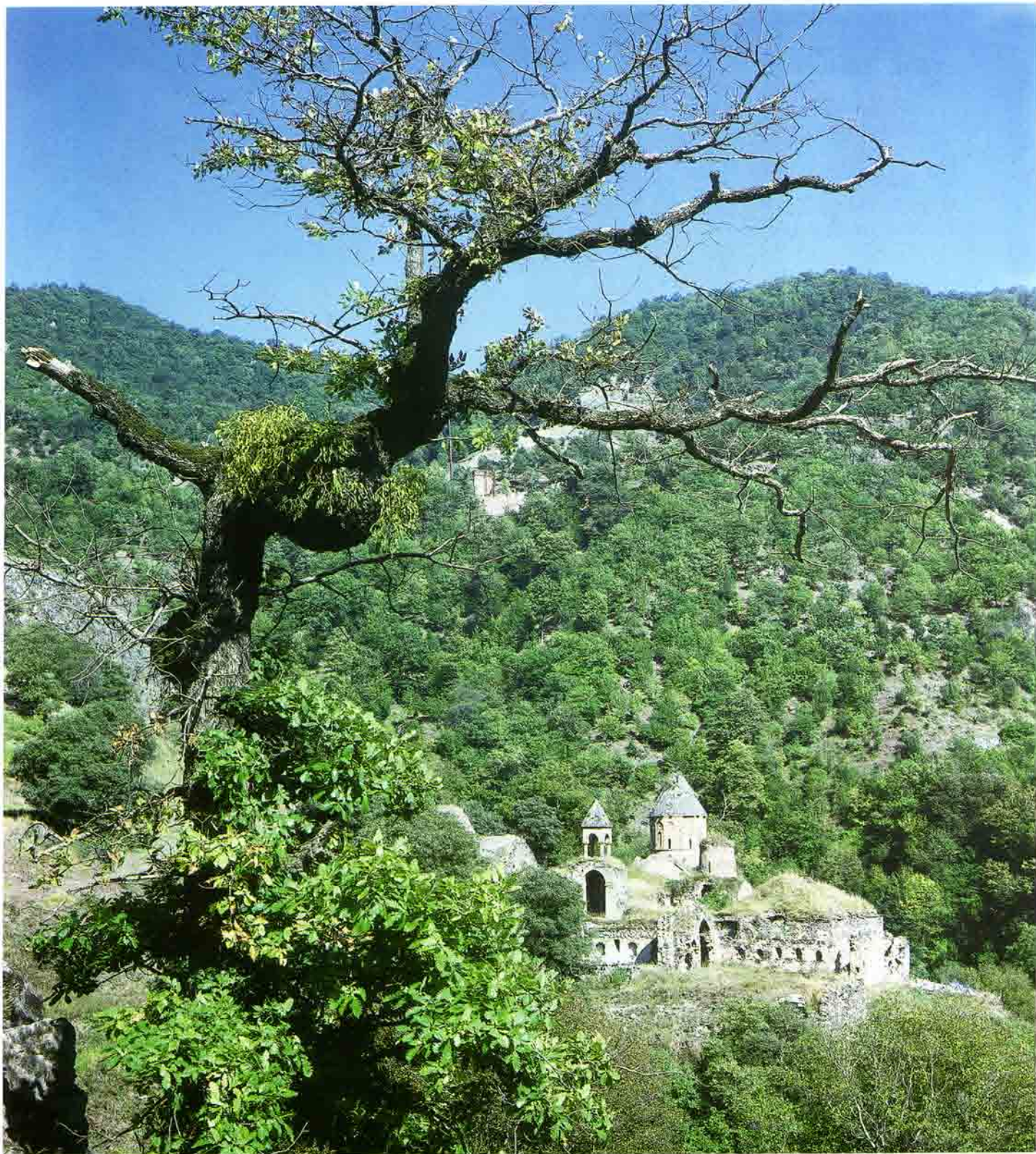
28

29

30

32

33

36

37

38

39

40

41

46

47

48

49

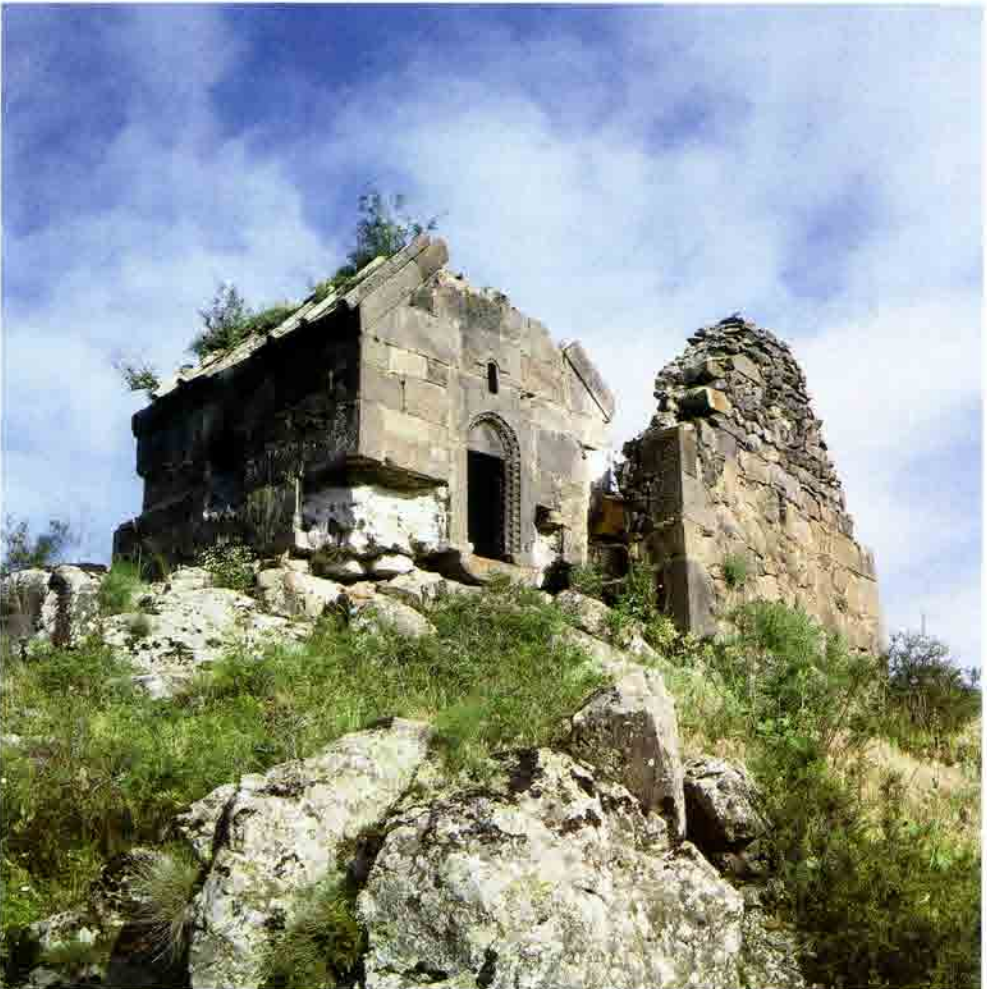
51

52

53

54

55

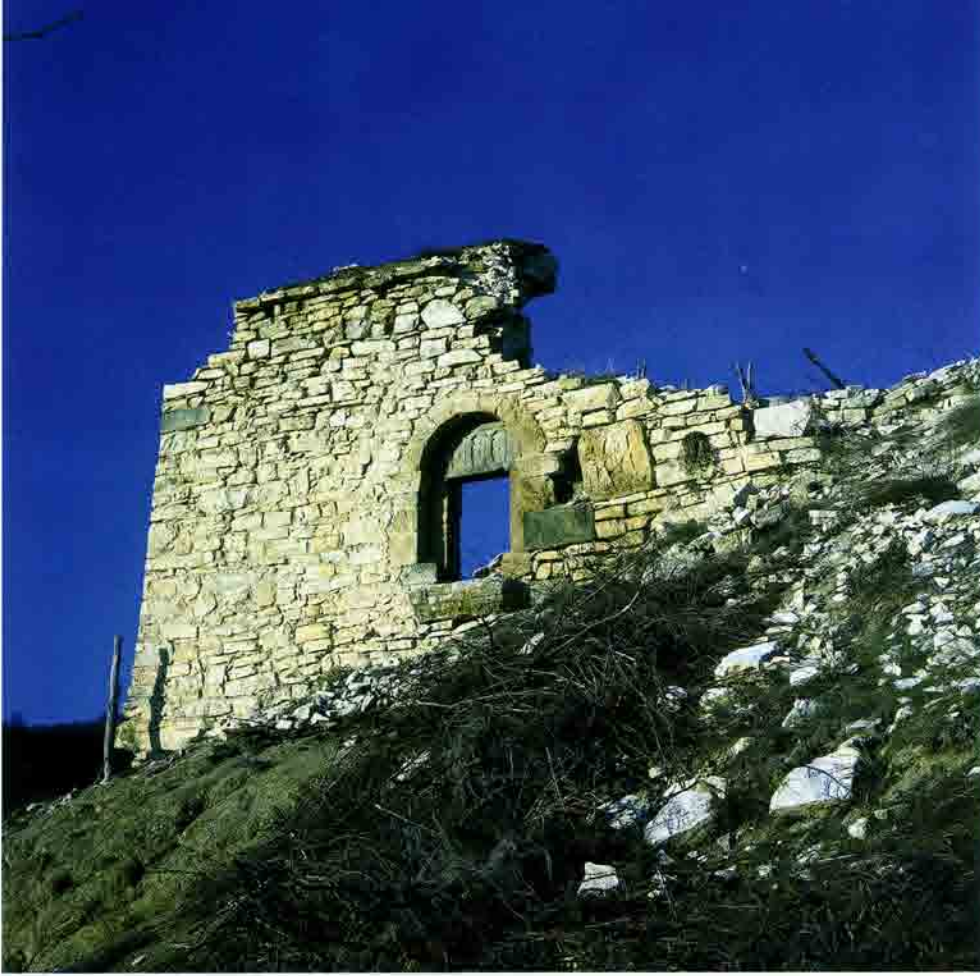

56

63

64

65

66

67

68

